

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISS18-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 6, №3

Naxçıvan - 2010

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, Akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, professor **Ali Birinci** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, professor **Şükrü Haluk Akalın** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, professor **Osman Horata** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru, professor **M.A.Cəfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağirov**, filologiya elmləri doktoru **Y.S.Səfərov**, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **F.H.Rzayev**, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru **R.Z.Rəhimli**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
«Xəbərlər»i, 2010, № 3, 334 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №1140).

«Tusi» nəşriyyatı, 2010

MÜNDƏRİCAT

TARİX

Ədalət Qasimov. Heydər Əliyev və Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafı (1993-2003-cü illər).....	5
İsmayıl Hacıyev. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan.....	13
Hacıfəxrəddin Səfərli. Toponimlər orta əsrlərdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən sufi təriqətlərinin şahidi kimi.....	27
Emin Şıxəliyev. Sivilizasiyaların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə bir baxış.....	34
Məmməd Məmmədov. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Naxçıvanın yeri.....	40
Sara Hacıyeva. Sənduqə tipli məzarüstü abidələr haqqında.....	48
Yaşar Rəhimov. XIX əsr rus mənbələri A.P.Yermolovun Naxçıvana səfəri haqqında.....	53
Musa Quliyev. Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər: qala necə təhvil verildi.....	59
İmran Abdinov. Vəhşi diviziya və tatar alayının 1916-cı il döyüş əməliyyatları.....	65
Fəxrəddin Cəfərov. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan polisinin qurucusudur.....	73
Malikəjdər İbrahimov, Malik Əliyev. Müstəqilliyin bərpasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasında səhiyyənin inkişafı haqqında.....	79
Allahverdi Hüseynov, Xəzər Hüseynov. Naxçıvan Muxtar Respublikası kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası müharibə illərində (1941-1945-ci illər).....	83
Bəxtiyar Həsənov. Yuxarı Qarabağda erməni separatizm (1905-1906-cı illər).....	90
Gülşən Mustafayeva. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı erməni cinayətlərinin hüquqi təhqiqi gələcək beynəlxalq mühakimə üçün zəmindir.....	98

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Veli Bakhshaliyev, Lauren Ristvet, Safar Ashurov, Hilary Gopnik. Archaeological excavations in Oglankala (2008-2009).....	104
Hacı Qadir Qədirzadə. İslamaqədərki dövrdə Naxçıvan və çevrəsində etnik-mədəni münasibətlər.....	111
Toğrul Xəlilov. Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanın Keramika məmulatı.....	120
Asəf Orucov. Köçmənçilik və yaxud köç mərasimi haqqında bəzi qeydlər.....	125
Türkan Qədirzadə. Köçlə bağlı adətlər və inanclar.....	131

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvan əhalisinin etnogenezində kuti türk boyları.....	138
Zülfüyyə İsmayıl. Silsilə təşkil edən təyini söz birləşmələri.....	145
Səyyar Məmmədov. Ordubad dialektində sifət düzəldən şəkilçilər.....	151
Rəşad Zülfüqarov. Culfa şivələrində işlənən arıçılıq terminləri haqqında.....	156
Şirməmməd Qulubəyli. Azərbaycan atalar sözləri və tapmacalarında hal kateqoriyasının üslubi imkanlarına dair.....	162

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

Əbülfəz Quliyev. Məhəmməd Ağa Şahtaxtlı publisistikasında Naxçıvan.....	169
--	-----

Fərqanə Kazımova. “Molla Nəsrəddin” jurnalında atalar sözləri və məsələlərə özünə-məxsus münasibət.....	174
Fərman Xəlilov. Mirzə Əli Möcüzün şeirləri xarici dillərdə.....	180
Ramiz Qasimov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dönməində Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılığı.....	186
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında klassik ədəbi irsə müraciət.....	192
Lütviyyə Əsgərzadə. Hüseyn Cavidin yaradıcılığında İstanbul.....	198
Fəxrəddin Eylazov. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar fondunda saxlanılan naxçıvanlı müəlliflərin əlyazmaları və onların mövzu xüsusiyyəti.....	203
Hacı Səbuhi İbrahimov. Azərbaycan əlyazma mətnlərində mərsiyə janrının bəzi xüsusiyyətləri.....	208
Əminə Zalova. Mirzə Fətəli Axundovun bədii yaradıcılığında Fransa mövzusu.....	213
Məhərrəm Cəfərli. “Əsli-Kərəm” dastanında qədim layların izləri.....	217
Rəfiq Babayev. İnanclarda yaşadılan div (Naxçıvan materialları əsasında).....	223
Məhsəti İsmayil. Araz çayının mifoloji mətnlərdə ifadəsi.....	229
Nazirə Əsgərova. Lətifələrin tədqiqi məsələlərinə dair.....	234
Əkrəm Hüseynzadə. Naxçıvan diyarında bəzi tarixi adların və yerlərin semantik şərhı.....	239

İNCƏSƏNƏT

Yaqut Quliyeva. Naxçıvan teatrında musiqili əsərlərin səhnələşdirilməsi.....	245
Nizami Aliyev. XX əsrin birinci yarısında naxçıvanlı rəssamların yaradıcılığı.....	250
Həbil Məmmədov. Azərbaycan və Şərqi Avropa ölkələrinin musiqi sahəsində qarşılıqlı əlaqələri – beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın bir sahəsi kimi.....	257

İQTİSADİYYAT VƏ FƏLSƏFƏ

Rəcəb Rəhimli. Azərbaycanda yerli özünüidarənin tarixi inkişaf prosesi.....	264
Aydın Mirzəzadə. Dövlətin respublika idarəetmə formasının üstünlükləri.....	270
Polad Əliyev. Gəlirlərin bölüşdürülməsi ilə bağlı fiziokrat, klassik və neoklassik konsepsiyalar.....	277
Asəf Qəribov. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələləri və coğrafiyası.....	283
Asif Şirəliyev. Regionlarda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahələrin inkişafının sosial-iqtisadi səmərəliliyi.....	290
Bulqeyis Novruzova. Naxçıvan sənayesinin maliyyə təminatının güclənməsində investisiya münasibətlərinin yeri.....	296
Nuriyyə İbrahimova. Regionlarda aqrar istehsalın dayanıqlı inkişafının və istehsal-iqtisadi əlaqələrin qurulmasının obyektiv zəruriliyi.....	300
İradə Bağirova. Gömrük işinin təşkilində iqtisadi təhlükəsizlik, milli mənafeələr və beynəlxalq əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi.....	305
Davud Hacı Nasiri. Regional siyasət və proqram məqsədli idarəetmənin dünya təcrübəsi.....	310
Mehdi Bağirov, Rəhman Məmmədov. Aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafının bəzi məsələləri.....	315
Amil Məhərrəmov. Ümumdünya ticarət təşkilatının işçi qrupu və komissiyasının fəaliyyəti.....	320

YUBİLEYLƏR, XATİRƏLƏR

Ramiz Əsgər. Şərəfli həyat yolu.....	333
---	-----

TARİX

ƏDALƏT QASIMOV

AMEA Tarix İnstitutu

Email:

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ İQTİSADİ İNKİŞAFI (1993-2003-cü illər)

Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Naxçıvan MR-də ictimai-siyasi sabitliyin təmin olunduğu, ağır iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxış yollarının axtarıldığı bir zamanda Azərbaycanda hakimiyyət hərc-mərcliyi son həddə çatmış, ölkə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Bütün dövrlərdə olduğu kimi, intuitiv əminliklə hadisələri daha düzgün qiymətləndirən xalq bu dəfə yenə yanılmamışdı, ölkəni düşdüyü xaos gərginliklərdən yalnız Heydər Əliyev müdrikliyinin qurtara biləcəyinə inandığından onu hakimiyyətdə görmək istəyirdi. Xalqın tələbləri qarşısında dayana bilməyən və öz şəxsi təhlükəsizliyinin təminatı qayğısına qalan AXC – Müsavat cütliyyə məcburiyyət qarşısında Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə Azərbaycana əyalətlərə parçalanmadan, siyasi dişmələrdən, xaos və anarxiyadan, ən əsası bir xalq kimi məhv olmaqdan qurtuldu. Ölkənin sosial, iqtisadi-siyasi, mədəni-mədəni həyatında, əsaslı dönüş baş verdi, elmi əsaslara söykənən müstəqil dövlət quruculuğu prosesinə başlandı. Prezident Heydər Əliyev qısa müddət ərzində dövlət intizamını, qanunçuluğu gücləndirərək siyasi sabitliyə nail oldu və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatına keçidi təmin etməyə yönəlmiş müvafiq qanunvericilik aktları qəbul edildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən bu tədbirlər qısa müddətdə iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa imkan yaratdı.

Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyasının ən mühüm istiqamətini Azərbaycanın bütün bölgələrinin tarazlı və bərabər inkişafı təşkil edirdi. Onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında da bərpa-quruculuq işləri genişləndi. 1995-ci ilin sonlarında Heydər Əliyev məktəbinin ən layiqli davamçılarından biri olan Vasif Talıbovun Naxçıvan MR Ali Məclisinə sədr seçilməsindən sonra muxtar respublikada siyasi sabitlik və iqtisadi inkişaf dönməz xarakter almağa

başladı.

Naxçıvan MR-in yeni rəhbərliyinin Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının dönmədən əməl etməsi sayəsində qısa dövr ərzində muxtar respublika iqtisadiyyatını böhrandan çıxarmaq və dayanıqlı inkişafını təmin etmək mümkün oldu.

Lakin bütün bunlara nail olmaq heç də asan başa gəlməmişdi. Ermənistanın təcavüzkar hərəkətləri, muxtar respublikanı nəqliyyat və iqtisadi blokada-ya alması, həmçinin əvvəlki iqtisadi sistemin dağılması, 1993-1995-ci illərdə muxtar respublikaya rəhbərlik etmiş şəxslərin səriştəsizliyi və s. obyektiv və subyektiv amillər ucbatından 1990-cı illərin I yarısında Naxçıvan MR-in iqtisadiyyatı Azərbaycanın digər regionlarına nisbətən daha ağır vəziyyətdə idi.

Muxtar respublikanın sənayesi 1992-1995-ci illərdə kəskin sürətdə zəifləmişdi. Özündən əvvəlki illərə nisbətən sənaye məhsulunun həcmi 1992-ci ildə 38,7, 1993-cü ildə 63,5, 1995-ci ildə isə 41,7 faiz aşağı düşmüşdü (160, 177). 1997-ci ildə muxtar respublikadakı sənaye müəssisələrində istehsal olunmuş məhsulun ümumi həcmi 1990-cı il səviyyəsinin cəmi 9 faizinə, 1998-ci ildə isə 4,4 faizinə bərabər idi (4, s. 48).

1996-cı ildən başlayaraq Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında iqtisadiyyatın və idarəetmə strukturlarının təkmilləşdirilməsi, əsaslı islahatların, o cümlədən özəlləşdirilmənin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinin sabitləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü və məhsuldar işlərin aparılması ölkə başçısının qərar və göstərişlərinin muxtar respublika rəhbərliyi tərəfindən ardıcıl yerinə yetirilməsi qısa zaman kəsiyində öz bəhrəsini verməyə başladı. Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, struktur dəyişikliklərin aparılması nəticəsində artıq 1997-ci ildə inkişafının ilk təzahürləri özünü göstərməyə başlamışdı.

Heydər Əliyevin iqtisadiyyata rəhbərliyin gücləndirməsi və idarəetmə strukturunu təkmilləşdirməsi nəticəsində muxtar respublikada idarəetmə sisteminə mühüm struktur dəyişiklər həyata keçirildi. Eyni iş görən bir neçə yol tikinti idarəsinin bazasında «Naxçıvanyol», 4 tikinti bazasının əsasında «Naxtikitinquraşdırma» Dövlət Şirkəti, bir neçə səhmdar cəmiyyətləri yaradılmış, bəzi nazirliklər, komitələr, baş idarələr ləğv edilərək yenidən, daha təkmil şəkildə yaradılmışdı. Sənaye müəssisələrinin bir neçəsində istehsal prosesi bərpa edilmiş, yeni sənaye məhsullarının istehsalına başlanılmış, 1000 nəfərə yaxın işçi öz əvvəlki əmək fəaliyyətini bərpa etmişdi. Artıq 1997-ci ildə 63 milyard manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmiş, 1995-ci illə müqayisədə məhsul artımı 76% təşkil etmişdi. Həmin ildə 1996-cı illə müqayisədə xalq istehlak mallarının istehsalı 14,1 faiz, o cümlədən ərzaq malları istehsalı 8,4%, qeyri-ərzaq mallarının istehsalı 3,1 dəfə, yüngül sənaye malları istehsalı 3,7 dəfə artmışdı (3, s. 6-7).

1997-ci ildə Naxçıvan tikiş, alt trikotaj paltarları və xalçaçılıq fabriklərinin fəaliyyəti bərpa olundu. Heydər Əliyevin qayğısı nəticəsində həmin müəssisələr Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi və MTN-nin Sərhəd Qoşun-

ları Baş İdarəsi ilə müqavilə bağlayaraq onlar üçün məhsul istehsalına başladılar (3, s. 6-7). 1997-ci ildə qeyri-ərzaq məhsulları istehsalı 1996-cı ilə müqayisədə 3,3 faiz artmış, ümumi sənaye məhsulu istehsalında qeyri-dövlət müəssisələrinin payı 1995-ci ildəkindən 0,4 faiz çox artaraq 1997-ci ildə 52,1 faiz təşkil etmişdi.

Həmin ildə bütün sifarişçi təşkilatların xətti ilə 17 mlrd/ 860 manatlıq əsas fondlar istifadəyə verilmiş, kapital qoyuluşunun həcmi 1995-ci ilə nisbətən 32 faiz artaraq 19 mlrd. 483 milyon manat təşkil etmişdi (3, s. 8-9).

1996-1997-ci illərdə muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş verdi. Son dörd ildə ilk dəfə olaraq 1996-cı ildə taxıl tədarükü planı yerinə yetirildi və dövlətə 5893 ton taxıl satılmışdı. İlk dəfə olaraq 15 min ton şəkər çuğunduru yetişdirildi ki, bu da yerli əhalinin bu məhsula olan tələbatının 56-60%-ni təşkil edirdi (8, s. 54). Məlum olduğu kimi, hələ 1992-ci ilin aprelində Heydər Əliyevin göstərişi ilə Naxçıvan MR-də bəzi kolxoz və sovxozlarının mal-qarasının əhaliyə paylanması haqqında qərar qəbul edilmiş, bu da muxtar respublikada əhalinin ət, süd məhsulları ilə təmin edilməsi məsələsinin həlli üçün zəmin yaratmış, kənd təsərrüfatı heyvanlarının sayının nəzərə çarpacaq dərəcədə artmasına gətirib çıxarmışdı. Belə ki, Heydər Əliyev tərəfindən həmin qərar qəbul edildiyi vaxtdan 1997-ci ilin ortalarına qədər qaramalın sayı 63 faiz, xırdabuynuzlu heyvanların sayı isə daha çox – 71 faiz artmışdır (5, s. 122). Sonrakı illərdə torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi, kolxoz və sovxozlar əsasında fermer təsərrüfatlarının yaradılması, kənd təsərrüfatı islahatlarının sürətləndirilməsi bu sahədə məhsul istehsalatının artmasına şərait yaratdı. Ümumiyyətlə, 1997-ci ili iqtisadiyyatın inkişafı baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı kimi də qəbul etmək olar.

1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Dünya Bankı tərəfindən maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulan 5 nümunəvi özəl təsərrüfat sırasına Şərur rayonu Püsyən kəndi də daxil edilmiş, kənddə nümunəvi özəl kənd təsərrüfatı müəssisəsi yaratmaq məqsədi ilə torpaq islahatı həyata keçirilmişdi. Bütövlükdə həmin ildə muxtar respublikada 1246 ailəyə 1346,6 hektar torpaq sahəsi xüsusi mülkiyyət kimi verilmiş və onların bazasında 50 fermer təsərrüfatı yaradılmışdır (3, s. 19-20).

1996-cı ildən başlayaraq muxtar respublikada özəlləşdirmə prosesi daha da genişlənmiş, növbəti ildə 504 dövlət obyekti özəlləşdirilmiş, 9 müəssisə səhmdar cəmiyyətinə çevrilmiş, özəlləşdirmə ilə bağlı 78 hərrac keçirilmiş, əhaliyə 329.766 özəlləşdirmə payı verilmiş və bu hesabla büdcəyə 1,2 milyard vəsait daxil olmuşdur (3, s. 22). Ümumiyyətlə, Naxçıvan MR-də özəlləşdirmə prosesinə hələ Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1991-1993-cü illərdə başlanmış, 1995-1998-ci illərdə isə mülkiyyətin özəlləşdirilməsi Dövlət Proqramına uyğun olaraq muxtar respublikada müvafiq proqram hazırlanmış və özəlləşdirmə komissiyaları yaradılmışdı. 1996-1998-ci illəri əhatə edən iqtisadi islahatların nəticəsi kimi özəlləşdirilmənin birinci mərhələsində ticarət, ictimai iaşə, məişət xidməti obyektləri xüsusi mülkiyyətə çevrilmişdi. Bütövlükdə 1996-2001-ci il

lərdə 2349 müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdi, onun 28-i sənaye, 1156 nəqliyyat vasitələri, 242 ticarət və iaşə, 602-i məişət xidməti, 10-u tikinti, 10-u tikintisi başa çatdırılmamış obyekt, 300-ü digər obyektlər olmuşdur (6, s. 73). Bununla da kiçik özəlləşdirilmə 2001-ci ildə əsasən başa çatdırılmışdı. Özəlləşdirmə prosesi başlayandan 31 səhmdar cəmiyyəti yaradılmış, ümumi məhsulda özəl bölmənin payı 85,2 faiz, sənayedə 74 faiz, kənd təsərrüfatında 99,9 faiz, yük və sərnişin daşımada 66 faiz olmuşdur (6, s. 11).

2000-ci ildən bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvan MR-də dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin yeni mərhələsi başlamışdı. Bütövlükdə özəlləşdirmə prosesi başlayandan 2004-cü il yanvarın 1-i vəziyyətinə ümumi dəyəri 11,6 milyard manat olan müəssisə, obyekt və avadanlıqlar özəlləşdirilmiş, 47 dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətinə çevrilmişdir. Təkcə 2003-cü ildə ümumi dəyəri 0,6 milyard manat olan 240 kiçik müəssisə və obyekt özəlləşdirilmişdir ki, bunun da 2-si sənaye müəssisəsi, 201-i nəqliyyat vasitələri, 1-i ticarət, 2-si ticarət iaşə, 1-i kommunal təsərrüfatı, 33-ü digər obyekt idi. Bu dövrdə kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi demək olar ki, başa çatdırılmış, özəlləşdirmə haqqında Dövlət Proqramının ikinci mərhələsində (əsas məqsəd iri və orta sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi idi – Ə.Q.). (2004-cü il yanvar ayının 1-dən) 25 iri və orta sənaye müəssisəsi səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir [7, s. 56]. Ümumiyyətlə, bu proses başlayandan 2004-cü ilin yanvarın 1-dək dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsindən 7,7 milyard manat vəsait dövlət büdcəsinə daxil edilmişdir (7, s. 56).

1995-2001-ci illərdə Naxçıvan MR-in sənayesinin, tikinti, rabitə və energetika bazasının inkişaf etdirilməsi sahəsində ciddi uğurlur əldə edildi. 1995-ci ildə ümumi məhsul istehsalı muxtar respublika üzrə 179 milyard manat təşkil etmişdirsə, 2000-ci ildə bu göstərici 2,4 dəfə artaraq 430 milyard manat olmuşdu. 1995-ci ilə nisbətən sənaye məhsulu istehsalı 1,7 dəfə, tikintidə əsas kapital qoyuluşu 5 dəfə, rabitə xidmətlərinin xərci 3,8 dəfə artmışdı. 1996-2001-ci illərdə 15 addan çox sənaye məhsulunun istehsalı təmin olunaraq bu sahədəki durğunluq, demək olar ki, tamamilə aradan qaldırılmışdı (6, s. 82).

Həmin illərdə tikinti-abadlıq, quruculuq, infrastruktur işlərinin genişləndirilməsi üçün mühüm addımlar atılmağa başlanmışdır. Həyata keçirilən tikinti işlərinin əksəriyyətini sosial təyinatlı obyektlər təşkil etmişdir. 32 körpü salınmış, 17 körpü əsaslı təmir edilmiş, 196,3 km-lik avtomobil yolu tikilmiş və ya bərpa edilmişdir (6, s. 83-85).

1996-2000-ci illərdə Naxçıvan MR-də 4 uşaq bağçası, 2 musiqi məktəbi, 3 kompüter mərkəzi, 3 nəşriyyat və mətbəə istifadəyə verilmiş, 37 səhiyyə obyekti tikilmiş və ya əsaslı təmir edilmişdi. 70 park və ya xiyaban təmir olunmuş və ya yenisi salınmış, 15 sosial xidmət obyekti, 10 məscid tikilmiş və ya əsaslı bərpa edilmişdi [2, s. 150]. Sosial təyinatlı obyektlər sırasında Naxçıvan şəhərində inşa edilmiş Olimpiya idman kompleksi və digər idman qurğuları da vardır.

2001-ci ilə qədər muxtar respublikada 11 mindən artıq şagird yeri olan

45 orta ümumtəhsil məktəbi, Şahmat məktəbi, C.Naxçıvanski adına Hərbi Litseyin filialı, NDU-nun 1600 yerlik tədris korpusu, universitetdə yeni açılmış pediatriya ixtisası üçün 600 yerlik tədris korpusu və 40 çarpayılıq xəstəxana tikilmiş, Müəllimlər Institutunun Naxçıvan filialı və Naxçıvan Tibb məktəbi üçün yeni bina, 18 ümumtəhsil binası yenidən qurulmuşdur (6, s. 12).

Ermənistanla sərhəddə yerləşən ucqar dağ kəndlərinin abadlaşdırılması, həmin kəndlərdə sosial-mədəni obyektlərin, məktəblərin inşası xüsusi əhəmiyyət kəsb edən ən ümdə məsələlərdən idi. 1992-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış Heydərabad kəndi tamamilə yenidən qurulmuş, digər kəndlərdə də quruculuq işləri həyata keçirilmişdi. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə istifadəyə verilən ümumtəhsil məktəblərinin 16-sı və ya 35,5 faizi, səhiyyə obyektlərinin 13-ü (71,4 faizi) ucqar dağ və sərhəd kəndlərinin payına düşürdü (6, s. 92).

Göstərilən dövrdə muxtar respublikada əsası Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş aqrar islahatların ardıcıl həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfatında aparılan struktur dəyişiklikləri aqrar bölmənin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratdı. Aqrar bölmənin inkişafını təmin etmək üçün muxtar respublikanın dövlət orqanları ilə beynəlxalq maliyyə qurumları və iqtisadi təşkilatlar arasında əməkdaşlıq əlaqələri xeyli genişləndi.

1995-ci ildə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 117 mlrd. manat təşkil etdiyi halda, 2000-ci ildə həmin göstərici 277,1 mlrd. manat təşkil etmiş, həmin dövrlə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi həcmi 3,3 dəfə artmışdır (7, s. 108). 2000-ci ildə muxtar respublikada kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı artaraq 200-ə çatmışdır ki, onlardan da 178-i özəl təsərrüfat idi. Əgər 1995-ci ildə aqrar sahədə istehsal olunan məhsulun 57 faizi özəl sektorun payına düşürdüsə, 2000-ci ildən sonra bütün kənd təsərrüfatı məhsullarının hamısı özəl bölmədə istehsal olunmuşdu.

Bütün kateqoriyalardan olan kənd təsərrüfatı subyektləri üzrə 2001-ci ildə 63,1 min ton taxıl istehsal edilmişdir ki, bu da 1995-ci ildəkindən 3 dəfəyə qədər çox idi.

1995-ci ildən sonra Naxçıvan MR-də aqrar islahatların nəticəsi olaraq heyvandarlıq sahəsində mühüm göstəricilərə nail olunmuşdur. Belə ki, 1995-ci ildə mal-qaranın sayı 55 min 457 başdan 2001-ci ildə 77,2 minə qədər artmış (təqribən 40,5 faiz), xırda buynuzlu heyvanların sayı isə 1995-ci ildə 279 mindən, 2001-ci ildə 425,4 minə çatmışdır (7, s. 115).

Mal-qaranın sayının artması heyvandarlıq məhsulları istehsalının çoxalmasına da zəmin yaratmışdır. Ət istehsalı 1993-cü ildə 4,6 min ton təşkil edirdisə, 2000-ci ildə bu rəqəm 5,3 min tona, süd istehsalı müvafiq olaraq 17 mindən 54,2 min tona, yumurta 29,2 milyon ədəddən 45,8 milyon ədədə, yun istehsalı 0,3 tondan 0,6 tona çatmışdır (7, s. 115).

Muxtar respublikanın təbii iqlim şəraitinin spesifikliyi nəzərə alınaraq su təsərrüfatı sisteminin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanmışdı. Prezident Heydər Əliyevin ayırdığı vəsait hesabına Qaraçuğ-Nehrəm kanalı bərpa

olunmuş, 1996-2000-ci illər ərzində 17 yeni nasos stansiyası tikilmiş, 15-i əsaslı təmir edilmiş, 80-dən çox subartezian quyusu istifadəyə verilmişdir (7, s. 141).

1995-ci ildən sonra muxtar respublikanın rabitə sisteminin inkişafı sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Cənubi Koreyanın «DEU telekom» şirkəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında muxtar respublikanın yaşayış məntəqələrinin telefonlaşdırılması həyata keçirilmiş, 35 mindən çox elektron tipli nömrə istifadəyə verilmiş, abonentlərin beynəlxalq telefon rabitə sisteminə qoşulması mümkün olmuşdur. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində muxtar respublikanın bütün ərazisini əhatə edən Mobil telefon şəbəkəsi istifadəyə verilmiş, Azərbaycan televiziya və radiokanallarının muxtar respublika ərazisində yayılması təmin edilmiş, bölgə əhalisinin İnternet şəbəkəsindən istifadə imkanları xeyli genişləndirilmişdir (65, s. 8).

2000-ci ildən sonrakı dövrdə də Heydər Əliyevin inkişaf strategiyasına uyğun olaraq Naxçıvan MR-in sosial-iqtisadi inkişafının dinamikliyi təmin edilməklə mühüm göstəricilərə nail olunmuşdur.

Muxtar respublikada ümumi sənaye məhsulunun həcmi dinamik sürətlə artmış 2003-cü ildə sənaye məhsulunun həcmi faktiki qiymətlərlə 88 milyard manat təşkil etmişdir. Muxtar respublikada sənaye məhsulunda 2003-cü ildə 81,9 faizi məhsul istehsalının, 18,1 faizi isə sənaye xarakterli xidmətlərin payına düşmüşdür. 2001-2003-cü illərdə iqtisadi rayonun sənaye məhsulunun dövlət sektorunun payı 21,8 faizdən 52,3 faizə qədər yüksəlmişdir. Bu artım əsasən dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin bərpası sahəsində aparılmış tədbirlərlə əlaqədar olmuşdur. Sənaye məhsulunda əsas mövqə tutan digər sahələrdə də dövlət mülkiyyəti üstünlük təşkil edirdi (10, v. 45). 2003-cü ildə sənaye istehsalı 2001-ci ilə nisbətən 45,0 faiz, 2002-ci ilə nisbətən isə 27,6 faiz artmışdır (1, v. 45).

Aparılan islahatlar nəticəsində muxtar respublikada sənaye istehsalında özəl bölmənin xüsusi çəkisi hər il yüksəlmişdir. 2003-cü ildə muxtar respublikada sənaye istehsalının 54 faizi özəl sektorun payına düşmüşdü.

2003-cü ildə muxtar respublikada tikintinin ümumi məhsulunun həcmi 301,6 mlrd. manata bərabər olmuşdur ki, bu da 2000-ci ilə nisbətən təqribən 8 dəfə, 2001-ci ilə nisbətən isə 4,9 dəfə çox idi. Ümumi sənaye məhsulunda tikintinin payı 2000-ci ildə 8 faizdən 2003-cü ildə 33,1 faizə qədər artmışdı (7, s. 52-53).

Naxçıvan MR-də həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində 2003-cü ilin sonunda muxtar respublika üzrə əkin sahələrinin 93 faizi xüsusi mülkiyyətdə, 6,2 faizi bələdiyyə mülkiyyətində, yalnız 0,8 faizi dövlət mülkiyyətində olmuşdur (1, v. 24).

Aparılmış islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında da tənəzzülün qarşısı alınmış və 1995-ci ildən başlayaraq inkişaf başlamış və bu inkişaf 2000-ci ildən, yəni torpaqların özəlləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra davamlı xarakter almışdır. Nəticədə 2003-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsulu 1990-cı ilə nisbətən 2,4 dəfə, 1995-ci ilə nisbətən isə təqribən 3,1 dəfə artmışdı (1, v. 37).

Muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsində nəqliy-

yatın xüsusi yeri var. Muxtar respublikanın blokadada olması nəticəsində dəmiryolunun bağlanması və daxili daşımalarda ondan istifadə səmərəliliyin az olmasına baxmayaraq avtomobil nəqliyyatının rolu artmaqda idi. 2003-cü ildə yük daşınması 1999-cu illə müqayisədə 2,3 dəfə artmışdır ki, bu artım da əsasən avtomobillə yükdaşıma hesabına baş vermişdir. Sərnişin daşınması isə 2000-ci illə müqayisədə 16,2 faiz artmışdır (7, s. 52).

Muxtar respublikanın nəqliyyat sistemində hava yol nəqliyyatı mühüm yer tuturdu. 1997-ci ildə Naxçıvan aeroportu müstəqil aviamüəssisəyə çevrilmiş və 2003-cü ildə yenidən qurularaq o beynəlxalq hava limanı statusu almışdır. 2003-cü ildə Naxçıvan şəhərindən Bakı və Gəncəyə, eləcə də Moskvaya reyslər edilirdi. 2000-ci ildə Naxçıvan Hava Limanında təyyarələr vasitəsilə 204,8 min nəfər sərnişin, 4,3 min ton yük, 2003-cü ildə isə 232 min sərnişin, 3,3 min ton yük daşınmışdır (7, s. 67-68).

Muxtar respublikada öz əhəmiyyətinə görə nəqliyyat vasitələri içərisində mühüm yeri dəmiryolu tutur. Lakin Ermənistanın təcavüzkar siyasəti nəticəsində vaxtilə ümumittifaq şəbəkəsinə daxil olan, muxtar respublikanı Azərbaycanla bağlayan dəmir yol xətti 1992-ci il aprelin 24-dən tamamilə kəsilmişdi. Buna görə də bu dövrdə muxtar respublika ərazisi daxilində dəmiryolu ilə yüklərin daşınması həyata keçirilməklə yanaşı, Culfa dəmiryolu vasitəsilə İranla iqtisadi əlaqələr inkişaf etdirilməklə yükdaşıma əməliyyatları həyata keçirilirdi. Muxtar respublika daxilində Qızılwəng, Şərur, Culfa, Ordubad dəmiryolu stansiyaları daxili və xarici yük daşımalarının tənzimlənməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Daşınan yüklərin əsas hissəsini tikinti materialları, kənd təsərrüfatı məhsulları təşkil edirdi. 2003-cü ildə Azərbaycan Dəmiryolu idarəsinin Naxçıvan bölməsi tərəfindən sərnişin daşınması 475,2 min nəfər, yük daşınması isə 8,4 min ton olmuşdur (1, v. 67).

Araşdırılan dövrdə muxtar respublikada da rabitənin inkişafı yüksələn xətlə inkişaf etmiş, ümumi məhsul istehsalında onun rolu xeyli artmışdır. 2003-cü ildə rabitə müəssisələrinin göstərdikləri rabitə xidmətinin həcmi 7,6 milyard manat, o cümlədən əhaliyə rabitə xidmətinin həcmi 5,2 milyard manat olmuşdur. Muxtar respublikanın bütün rayonlarında mobil telefon rabitəsi təşkil edilmişdir. Bütün bunların nəticəsində Naxçıvan MR-in informasiya şəbəkəsi xeyli genişlənməmişdir.

Beləliklə, tədqiq edilən dövrdə Naxçıvan MR-də həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində bölgə iqtisadiyyatına ayrı-ayrı sahələrində, o cümlədən sənaye kənd təsərrüfatı, əsaslı tikinti, nəqliyyat və rabitənin inkişafında böyük uğurlar əldə edilmişdir. Bütün bunlar öz növbəsində əhalinin sosial problemlərinin həlli istiqamətində lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar İnstitutunun Cari Arxivi. Ümumi şöbənin materialları. 1995-2004-cü illər.
2. Məmmədov M.Y. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: Şirvan, 2005.
3. 1997-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. Naxçıvan: Əcəmi, 1999, s. 8-9, 6-7.
4. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, s.48.
5. Nağıyev Ə. Ə., Novruzov V.D., Allahverdiyev H., Əlirzayev Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərnəşr, 1998.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası. 1991-2001-ci illər. Naxçıvan: Əcəmi, 2001.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası-80. Tezisi-statistik məcmuə. Bakı: Səda, 2004.
8. Ömrün üç günü. Bakı: Ergün, 1997, s. 54.

Адалат Касымов

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ (1993-2003)

В представленной статье на основании материалов Нахчыванской АР анализируются экономические реформы, которые стали проводиться в Азербайджане, после возвращения к политической власти Гейдара Алиева, освещаются шаги по возрождению экономики, осуществлению структурных изменений, приватизации и других мероприятий. В статье также нашли отражение достижения АР во всех отраслях экономической жизни в указанный период.

Adalat Gasimov

HEYDAR ALIYEV AND ECONOMIC DEVELOPMENT OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC (1993-2003)

In the article on the basis of materials of Nakhchivan AR the economic reforms implemented in Azerbaijan after returning to the political power of Heydar Aliyev is analyzed, steps on revival of economy, realization of structural changes, privatization and other actions are elucidated. In the article also have found its reflection achievements of AR in all branches of economic life during the afore- mentioned period.

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email:

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ NAXÇIVAN

1918-ci ilin mayında müsəlman şərqində ilk dəfə yaradılmış yeni suveren dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti çətin və mürəkkəb şəraitdə 23 ay yaşayıb fəaliyyət göstərdi. Bu Cümhuriyyət Rusiya ilə yanaşı dünyanın böyük dövlətlərinin – ABŞ, İngiltərə və Fransanın siyasi, iqtisadi siyasətlərinin məngənəsində mübarizə aparmalı oldu, öz suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün bütün vasitələrə əl atdı, bu yolda çox mürəkkəb problemlərlə üzləşdi. Bu dövlətlərin təzyiqi altında 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan – Ermənistan arasındakı sərhəd problemini müzakirə edərkən öz suverenliyini qoruyub saxlamaq naminə İrəvanın ermənilərə verilməsi qərarını çıxarmağa məcbur oldu və bu qərarı ürək ağrısı ilə “tarixi zərurət”, “labüd bəla” hesab etdi (2, v. 51).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə qonşu ölkələr Azərbaycana qarşı bir sıra ərazi iddiaları irəli sürürdü. Bu zaman onun ərazisi 113.895, 97 kv. km idi. Onun 97.296,67 kv.km mübahisəsiz, 16.598,30 kv km-i mübahisəli zonaları əhatə edirdi (3, s. 161).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkənin ərazi bütövlüyünü və suverenliyini qoruyub saxlamaq üçün çox çətin şəraitdə mübarizə aparır, bütün imkanlardan istifadə edir, taleyüklü məsələlərin həllinə çalışırdı.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasəti, Antanta ölkələri ilə əlaqələri, qonşu ölkələrlə münasibətləri, daxili regionlarla əlaqələrin inkişaf etdirilməsi kimi məsələlər bir sıra tarixçilər tərəfindən öyrənilmişdir.

Bu sahədə T.Svyatoçovski, O.Aıştadt, C.Həsənli, N.Nəsibzadə, İ.Musa-yev, A.Hacıyev, B.Həcəfov, A.Balayev və başqa alimlərin tədqiqatları diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əlaqələrindən tədqiqat əsərlərində bəhs edilsə də problemin bütün məsələləri öyrənilməmişdir. Hətta bu problemlə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında belə bir fikri əsaslandırmağa çalışmışlar ki, guya Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ayrı-ayrı bölgələrin ərazi toxunulmazlığını və onların əhali-

sinin təhlükəsizliyini nəinki təmin edə bilməmiş, hətta buna cəhdlər belə göstərməmişdir. Lakin arxiv sənədləri, obyektiv araşdırmalar bu mövqeyin həqiqətə uyğun olmadığını göstərir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin “rəhbərliyi və yerli hakimiyyət orqanları imkanları daxilində bu problemlərə diqqət yetirmiş, torpaqlarımızın bütövlüyü və suverenlik məsələlərində daxili-xarici düşmən qüvvələrə qarşı barışmaz mövqe tutmuşlar” (12, s. 142). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti və parlamenti öz fəaliyyətində, daxili və xarici siyasətində Naxçıvanla bağlı bir sıra məsələlərə diqqət yetirmiş, bölgənin ermənilər tərəfindən tutulmasına imkan verməmiş və ona siyasi, hərbi, maddi və mənəvi köməkliyini göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar Naxçıvan ətrafında yeni konkret tarixi şəraitdə sosial və ictimai-siyasi qüvvələrin yeni nisbəti yaranmışdı. Cümhuriyyətin fəaliyyət göstərdiyi dövrdə baş vermiş sosial və siyasi proseslər bir-biri ilə çox sıx əlaqəli inkişaf edirdi. Bu proseslər daxili və xarici amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini əks etdirən bir mənzərə yaratmışdı.

RSFSR çar Rusiyasından miras qalmış millətçilik ideologiyasını hər vəchlə müdafiə və inkişaf etdirərək çox mürəkkəb şəraitdə müsəlman aləmini parçalamaq, bu regionda ona arxa ola biləcək xristian dövləti – Ermənistan Respublikası yaratmaq məqsədi ilə cəhdlərini daha da genişləndirirdi. Rusiya-Türkmənçay müqaviləsi əsasında Azərbaycandan qoparıb imperiyaya birləşdirilmiş ölkəmizin tarixi torpaqlarının – İrəvan quberniyasının, həmin əraziyə tabe edilmiş Naxçıvan diyarının, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarının süni surətdə yaradılmış Ermənistana birləşdirilməsini elan etdi.

Həmin illərdə Naxçıvan məsələsi həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə müxtəlif mənafehlərin toqquşduğu, ziddiyyətlərin kəşidyi düyün nöqtələrindən birinə çevrildi. Bu dövr Naxçıvanda hakimiyyətsizlik, hakimiyyətin tez-tez dəyişilməsi illəri olmuşdur. Bu müddətdə Ermənistan Respublikası, Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsi, müsavətçilardan və daşnaklardan ibarət yaradılmış Milli Komitələr, ABŞ, İngiltərə, Türkiyə arasında Naxçıvana yiyələnmək uğrunda ardı-arası kəsilməz mübarizə meydanı olmuşdur.

Ermənistan Respublikasının Naxçıvana hücumları, hakimiyyət çəkişmələri bu ölkəni daha çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Əhalinin xeyli hissəsi qaçqına çevrilmişdi, aclıq hökm sürürdü.

Naxçıvan diyarına 1828-30-cu illərdə köçürülmüş və orada məskunlaşmış erməni əhalisi diyarda vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə kömək edirdi. Naxçıvandakı ermənilərə, xarici silahlı qüvvələrə arxalanan Ermənistan Respublikası Naxçıvan diyarına yiyələnmək üçün öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirirdi. ABŞ, İngiltərə, Fransa, Rusiya dövlətləri Ermənistan Respublikasına hərtərəfli yardım göstərirdilər. Naxçıvan erməniləri diyarın təkləndiyindən və daxildəki ziddiyyətlər, habelə hakimiyyətsizlik məngənəsində boğulduğundan istifadə edərək Naxçıvanın ən yaxın vaxtlarda Ermənistana birləşdiriləcəyi ba-

rədə şayiələr yayır, bu yerlərin Ermənistanın bir hissəsi olduğunu iddia edirdilər. Erməni qüvvələri vəziyyətin mürəkkəbliyindən, qarışıqlıqdan istifadə edərək “Böyük Ermənistan” yaratmaq üçün ərazi iddiaları irəli sürürdü. Ermənilər torpaq iddiaları ilə bağlı layihə hazırlamış və bunu Ənvər paşaya təqdim etmişdilər. Bu layihəyə görə Naxçıvan və Ordubadla birlikdə Sürməli, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan (qəzası), Borçalı, Qazax, Şərur-Dərələyəz, Qarabağ və Zəngəzur qəzaları Ermənistana verilməli idi (10, s. 116). Ermənilər bu tələblərini onunla əsaslandırırıdılar ki, guya bu qəzaların əhalisinin 70 faizi ermənilərdir (1, v.4). Əslində isə Şərur-Dərələyəz qəzasında əhalinin 72,3 faizini, Naxçıvan qəzasında 62,5 faizini, İrəvan qəzasında 60,2 faizini, Sürməlidə 70 faizini, Qarabazıda 89 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi (10, c, 366).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən Naxçıvan diyarının əhalisi bu respublika ilə birləşməyə hazır olduğunu bildirsə də mövcud siyasi və beynəlxalq vəziyyət Naxçıvan əhalisinin arzusunu həyata keçirməyə imkan vermir. Naxçıvanı Azərbaycandan ayırmaq meyilləri getdikcə güclənirdi.

1918-ci ilin yayında Naxçıvan ikitərəfli təhlükə ilə rastlaşdı. Bir tərəfdən Naxçıvana köçürülən və burada yaşayan erməni əhalisi bu diyarın Ermənistana birləşdiriləcəyi barədə yayılan şayiələrdən ruhlanaraq Naxçıvana Ermənistanın bir hissəsi kimi baxır və diyarın müxtəlif yerlərində hər cür fitnəkarlıq törədirdilər. Digər tərəfdən isə daşnakların ingilislərdən geniş yardım alaraq Culfanı öz əlinə keçirmiş qaniçən Andranik Ozanyan Naxçıvanın şəhər və kəndlərini talan edir, dinc əhalini kütləvi surətdə qırırdı: Yaycı, Dizə, Düylün, Süst, Çəşməbasar, Tumbul və b. kəndlər tamamilə dağıdılmışdı. Lakin bu azğınlıqlara baxmayaraq müttəfiq dövlətlər – İngiltərə və Fransa daşnakların hərbi əməliyyatlarına yardım göstərdiklərini bildirməkdə davam edirdilər.

Belə ağır vəziyyətdə Naxçıvan Milli Komitəsi haqlı olaraq türklərlə əlaqəni daha da genişləndirməyi lazım bildi. Həmin vaxtda türklər Şərur-Dərələyəz və İrəvan-Culfa dəmir yolunu öz əllərinə keçirərək Naxçıvana doğru irəliləyirdilər. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında olan türk diviziyası Şərur qəzasına daxil olduqdan sonra hücumu müvəqqəti dayandırmış və beləliklə Andranikin Naxçıvanı ələ keçirməsi üçün əlverişli imkan yaranmışdı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan Milli Komitəsi daşnakların sayca üstün qüvvələri ilə döyüşə girmədən geri çəkilməyi məqsədəuyğun sayırdı. Bununla belə bütün xalq öz torpaqlarının müdafiəsi üçün ayağa qalxdı. Nehrəm kəndində qonşu kəndlərin nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə xalq qoşun dəstələri yaradıldı. Xalq qoşunu 1918-ci il iyunun axırlarında Nehrəm kəndi yaxınlığında Andranikin quldur dəstəsi ilə qarşılaşaraq onu əzdi. Andranik rüsvayçılıqla Qarabağ dağlarına qaçmağa məcbur oldu. Bu hadisələrdən sonra, yeni daşnak talanlarına yol verməmək məqsədilə türk qoşunları Naxçıvana, Ordubada və Culfaya daxil olmuşdular. Türklərin daşnaklara qarşı döyüşdə kifayət qədər qətiyyətli olmaması Naxçıvan Milli Komitəsi ilə onların arasında soyuqluq yaratmışdı. Türklər Naxçıvana daxil olan vaxt ilk siyasi tədbir kimi Naxçıvan Milli Komitəsini və milli

hissələri buraxmışdılar. Xəlil bəy isə Naxçıvanın general-qubernatoru təyin olunmuşdu (5, s. 36). Lakin vəziyyət uzun sürmədi. Tezliklə Naxçıvan Milli Komitəsinin və onun silahlı dəstələrinin fəaliyyəti bərpa edildi. 1918-ci ilin ikinci yarısında müharibə cəbhələrində Türkiyənin vəziyyəti çətinləşdikcə o, Naxçıvanda daha güclü və sabit yerli hakimiyyətin yaradılmasına meyl göstərirdi. Elə yerli hakimiyyət ki, daşnakların hücumuna davam gətirsin və diyarı heç vaxt onların tapdağı altına qoymasın. Türkiyə Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu.

1918-ci ilin noyabrında yerli əhali Qafqazda altıncı olan Araz Respublikasının müvəqqəti müstəqilliyini elan etdi. Bu respublika bir tərəfdən erməni iddialarını dəf etməyə, digər tərəfdən isə respublikanın bütün əhalisinin həm din, həm də dil cəhətdən can atdığı Azərbaycanla birləşməni hazırlamağa cəhd edirdi (9, s. 47).

Araz-Türk Respublikasının əhalisi 1 milyon nəfər, ərazisi 8696 kv.km olmaqla (8, s.33) tərkibinə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Kəmərlı, Mehri və s. bölgələr daxil idi (2, v. 9-9 arx.). Respublikanın paytaxtı Naxçıvan şəhəri, hökumətin sədri isə Əmir bəy Əkbərzadə olmuşdur (1, iş 178, v. 7). Araz-Türk Respublikasının silahlı qüvvələrinin köməyi ilə yerli əhalinin fəal müqaviməti nəticəsində Ermənistanın daşnak hökumətinin Naxçıvanı ilhaq etmək siyasətinin qarşısı alındı.

Araz-Türk Respublikasının yaradılması ilə türklərin Naxçıvan diyarı ilə əlaqələri tamam kəsilmirdi. Türk ordusunun polkovniki Xəlil bəy Araz-Türk Respublikasında səlahiyyətli nümayəndəliyin başçısı təyin olunmuşdu (14, s. 91). Bundan başqa, türklərin Naxçıvanda 5 zabit və 300 əsgəri qalırdı. Araz-Türk Respublikası qısa müddət fəaliyyət göstərməsinə (1918 noyabr-1919 mart) baxmayaraq “bölgənin azərbaycanlı əhalisinin qüvvələrinin düşmənlərə qarşı mübarizə üçün birləşdirilməsinə və bölgənin ermənilərə keçməsinə imkan verməməklə onun toxunulmazlığını və bununla da ADR-in ərazi bütövlüyünü təmin etdi” (12, s. 76).

Naxçıvan əhalisi bölgənin Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılması üçün inadla mübarizə aparırdı. Onlar 1919-cu il yanvarın 4-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə ünvanlanmış müraciətdə Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzalarında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında geniş məlumat verilirdi. Müraciətdə deyilirdi: “1917-ci ilin dekabr ayından başlayaraq 1918-ci ilin iyun ayına qədər erməni hərbi hissələri tərəfindən İrəvan quberniyasında 200-dən artıq müsəlman kəndi yandırılmış, əhalinin böyük əksəriyyəti öldürülmüş, bir hissəsi isə dağlara qaçaraq aclıqdan və soyuqdan məhv olmuşdur. Müsəlmanların kütləvi şəkildə yaşadıqları İrəvan quberniyasının Sürməli, Eçmiədzin, Şərur qəzaları erməni qoşunları tərəfindən tutulmağa başladığı vaxt dinc müsəlman əhalisinin bir hissəsi öldürülür, bir hissəsi də öz yaşayış yerlərini tərk edərək dağlara çəkilib İran sərhədlərinə keçməyə məcbur olmuşdular ki, burada onları hər dəqiqə ölüm göz-

ləyir. Məcburi təmizlənmiş yerlərə, “Türkiyə Ermənistanından” qaçmış erməniləri yerləşdirirlər” (1, iş 37, v. 9).

1918-ci il noyabrın 4-də İrəvan müsəlmanları, dekabrın 22-də Ordubad şəhərinin və ətraf ərazinin müsəlmanları, yanvarın 4-də Ordubad qəzasının sakinləri, yanvarın 2-də İrəvan quberniyasının ictimai xadimləri yaranmış ağır vəziyyətlə bağlı Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş və tədbirlər görülməsini xahiş etmişlər (4, 1919, 4 noyabr, 50-31 yanvar).

1919-cu il yanvarın 7-də Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə nota göndərməyə məcbur oldu. Notada Azərbaycan xalqına qarşı zorakılığa son qoyulması tələb olunurdu (4, 1919, 7 yanvar).

Yanvarın 8-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti vəziyyəti müzakirə etdi, qəbul olunmuş qətnamədə hökumətə ciddi tədbirlər görməyi tapşırırdı.

Yanvarın 25-də Parlament “İrəvan quberniyasındakı hadisələrə dair” məsələni yenidən müzakirə etdi. M.Ə.Rəsulzadə bəyanatla çıxış edərək bildirdi ki, Naxçıvan qəzasında ermənilər günahsız müsəlmanların qanını tökür. O, hökuməti bir daha kəskin tədbirlər görməyə çağırırdı (4, 1919, 31 yanvar).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti ermənilərin Naxçıvandakı vəhşiliklərinə son qoymaq üçün Müttəfiqlərin Qafqazdakı Ali Komissarına müraciət etdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti ilə Naxçıvan bölgəsinin əlaqələrinin yaradılmasında və əhalinin problemlərinin həllində İrəvan quberniyasından olan ictimai xadimlərin, onların yaratdıqları müxtəlif təşkilatların mühüm rolu olmuşdur. 1919-cu ilin yanvarın 2-də İrəvan quberniyası ictimai xadimlərinin müşavirəsi keçirilmiş, burada Araz-Türk Respublikasının yaranması, bölgədəki vəziyyət haqqında məlumat verilmiş və çıxış yolları göstərilmişdir. Yanvarın 5-də Bakıda İrəvan quberniyasında yaşayan azərbaycanlı nümayəndələrin fəvqəladə iclası keçirilmiş və quberniya müsəlmanlarının həmyerlilər cəmiyyəti yaradılmışdı (1, siy. 2, iş 94, v. 2). Bir gün sonra həmyerlilər cəmiyyətinin idarə heyəti seçildi: T.Makinski, H.Qasımov, R.İsmayılov, M.Ə.Sidqi, A.Makinski.

Həmyerlilər cəmiyyəti öz nümayəndəsi kimi Mirabbas Mirbağırovu İrəvan quberniyasına göndərdi. Burada əsas məqsəd yerlərdə vəziyyətlə tanış olmaq və müəyyən tövsiyələr hazırlamaq idi. İrəvan quberniyasından olan qaçqınlar üçün vəsait ayrıldı. Azərbaycan hökumətinin Naxçıvan üçün ayırdığı 900 min manatı P.Bayrambəyov və Y. Qaziyevə vermişdi (12, s. 92; 9, s. 54). AXC hökumətinin razılığı ilə M.Mirbağırov Gəncəyə gəlmiş, burada ona 12 nəfər Azərbaycan zabiti qoşulmuş və onlar Ordubadda əhali ilə görüşdükdən sonra 1919-cu il fevralın 19-da Naxçıvana çatmışlar (1, siy. 2, iş 94, v. 2).

M.Mirbağırov və onunla gələn heyət yerli hökumətin rəhbərləri, ingilis general-qubernatoru və xalqın nümayəndələri ilə görüşləri oldu. Fevralın 23-də keçirilən yığıncaqda xalq yekdilliklə Azərbaycana birləşmək arzusunda olduqlarını bildirdilər. Nümayəndələr Azərbaycanın təmsilçiləri kimi mövcud yerli

hökuməti tanıdıqlarını bildirdilər. M.Mirbağirov könüllü surətdə Azərbaycana birləşmək barədə rəsmi akt tərtib etməyi məsləhət gördü. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mülki və mədəniyyət məsələlərinə dair maddələrdən ibarət olan akt hökumətin, Milli Şuranın və əhalinin nümayəndələri tərəfindən imzalandı (12, s. 94). Mirabbas Mirbağirov (Mirbağırzadə) 1919-cu ildə Naxçıvanın Azərbaycana birləşməsi haqqında akt qəbul etdirmiş “Mirbağırzadə missiyası”nın başçısı kimi xatırlanır. M.Mirbağirov Naxçıvanda olduğu müddətdə bölgədəki və ətraf yerlərdəki siyasi-hərbi vəziyyətlə tanış oldu, əhalinin və ictimai qüvvələrin mövqelərini öyrəndi. Bütün bunlardan sonra Azərbaycan hökumətinə aşağıdakı təkliflərini verdi: “1. Bu mahalı idarə etmək üçün müttəfiqlərin, İran və Ermənistanın təsirinə qarşı mübarizə aparmağa qabil olan, özgə təsiri altına düşməyən və müəyyən məqsədyönlü siyasəti inadla və ardıcılıqla həyata keçirən, habelə iradəli, cəsur, qətiyyətli, rüşvətə meyl etməyən azərbaycanlı general-qubernator təyin olunmalıdır. 2. Bölgəyə Hərbi nazirliyin yuxarıda sadalanan keyfiyyətlərə malik olan nümayəndəsi də göndərilməlidir. 3. Mülki və məhkəmə idarələrinin rəhbərliyinə baş məmurlar mütləq azərbaycanlılar təyin edilməlidirlər. 4. Yerli hərbi işi təşkil etmək üçün göndərilən zabitlər kifayət etmədiyindən əlavə zabitlər dəstəsini bölgəyə yollamaq lazımdır. 5. Azərbaycanın uzaq ucqarları, məhsuldar torpağı, çoxlu məhsulu, duzu və digər faydalı mineralları olan və müttəfiqlərin, fars-erməni diplomatiyasının məkrli siyasəti ilə üzvləşən Naxçıvan və Şərur Azərbaycan Respublikası tərəfindən saxavətlə təchiz olunmalıdırlar” (12, s. 95).

M.Mirbağirovun Naxçıvana səfəri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Naxçıvanın əlaqələrinin artırılması sahəsindəki təkliflərinin çox böyük əhəmiyyəti oldu. Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın problemləri ilə sisteməlik məşğul olmağa başladı. Azərbaycan hökuməti Naxçıvana kömək göstərilməsində bir sıra addımlar atdı. Regional əlaqələri yaxşılaşdırmaq üçün Ağdam-Karyagin-Naxçıvan poçt-teleqraf xəttinin qaydaya salınması və mühafizə edilməsinə diqqət artırıldı (7, s. 61). Ticarət və sənaye naziri M.Əsədullayev AXC Nazirlər Şurasına məktubla müraciət edərək Naxçıvan bölgəsinin neft məhsulları ilə təmin edilməsini əsaslandırdı. Azərbaycan hökuməti M.Mirbağirovun və Naxçıvanın Müvəqqəti hökumətinin işlər müdiri B.Naxçıvanskiyənin təklifləri əsasında 1919-cu il fevralın 28-də Naxçıvan general-qubernatorluğu yaratdı (1, siy. 2, iş 102, v. 2). Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator, Kərim xan İrəvanski və Hacı Mehdi Bağirov onun köməkçiləri təyin olundular. General-qubernatorluğun nəzdində Şura yaradıldı. Yerli hakimiyyətin təşkili və qoşun hissələrinin saxlanması üçün 500 min manat pul ayrıldı (12, s. 96). Bir qədər sonra – 1919-cu il 30 mart tarixli sərəncamla daha 1 milyon manat bölgədə idarəçiliyin təşkilinə ayrıldı (1, siy. 2, iş 102, v. 3).

1919-cu il martın 8-də Araz-Türk Respublikasının xüsusi missiyası Bakıya gəldi. Nümayəndə heyətinin qaldırdığı məsələlər Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il 10 mart tarixli iclasında müzakirə olundu.

1919-cu ilin əvvəlində ingilislər Naxçıvanı tutaraq Araz-Türk Respublikasını, Naxçıvan Milli Komitəsini ləğv etdilər. İngilislər Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə daxil etmək üçün hər cür üsul və vasitələrə əl atır, fəal danışıqlar aparırdılar. Hələ 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Böyük Britaniya ordusunun mayoru Hibbon Naxçıvana gəlmişdi. Onun gəlişinin əsl məqsədi diyarın iqtisadi və siyasi vəziyyəti ilə tanış olmaq, Araz Respublikası silahlı qüvvələrinin vəziyyətini, bu dövlətin siyasətinə türklərin təsir dərəcəsini öyrənmək olmuşdu (13, s. 56).

1919-cu ilin fevralında digər bir ingilis komissarı kapitan Lautenin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti də Naxçıvana gəlmişdi (15, v. 24). O, Britaniya qoşun hissəsinin Dəvəlidə, Naxçıvanda, Culfada və Şahaxtıda yerləşdirilməsi, bu yerlərdə bütün məsələlərin ingilis hakimiyyət orqanları tərəfindən həll ediləcəyi barədə danışıqlar aparmışdı. Naxçıvan rəhbərləri yerli müxtariyyəti saxlamaq şərtlə ingilislərin təkliflərini qəbul etmiş və hətta bir neçə ingilispərəst yerli hakimi öz hökumətlərinin tərkibinə daxil etmişdilər (15, v. 26). Əlbəttə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq mövqelərinin kifayət qədər aydınlaşmadığı bir şəraitdə məqbul sayılan bu güzəştlər ingilislərə münasibətdə məqsədəuyğun addımlar idi. Bu güzəştlər başqa çıxış yolunun olmamasından və növbəti daşnak təhlükəsinin yaxınlaşmasından irəli gəlirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Naxçıvan bölgəsinə dair suveren hüquqlarının bərqərar edilməsinə yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ingilislər tərəfindən müdafiə olunmur və müxtəlif maneələrlə qarşılaşırdı (12, s. 129). Ümumiyyətlə, Böyük Britaniya komandanlığının Naxçıvana münasibətdə ikiüzlü, riyakar siyasəti həmişə müşahidə olunmuşdur. Məsələn, M.Mirbağirovun başçılığı ilə Naxçıvana gələn nümayəndə heyətinə ingilis valisi “Bakının buraya hərbi işin təşkili üçün zabitlər göndərməyə haqqının olmadığını” bildirib, onlara eşitdirdi ki, “bu ərazi hələlik Azərbaycanın tərkib hissəsi deyil və məlum deyil ki, kimə çatacaq; indi burada ingilis general-qubernatorluğu... Mən sizə qonaq kimi baxıram, necə ki, qonaq kimi gəlmisiniz, elə də qonaq kimi gedə bilərsiniz” (1, iş 76, v. 3).

Başqa bir fakt: 1919-cu il martın 10-da Ermənistanla Naxçıvan şəhərindəki daşnak hərbi hissələrindən Ermənistanın daxili işlər nazirinin adına göndərilən məlumatda deyilirdi ki, ingilis komandanlığı daşnakların Şərur qəzasının bir sıra kəndlərini tutmasına etiraz etmir. Elə bu siyasətin nəticəsi olaraq 1919-cu il iyulunda daşnak hərbi dəstələri ingilislərin köməyi ilə Şərur mahalını tutsalar da yerli hərbi qüvvələr daşnakların hərbi hissələrini buradan qovdu (14, s. 91-92).

Yenə başqa bir misal: 1919-cu il mayın 4-5-də ingilis generalı Devi Naxçıvana gələrək bildirmişdir ki, Naxçıvan və Şərur qəzası Ermənistan Respublikası ərazisində yerləşdiyinə görə Ermənistan hökumətinə tabe olmalıdır (15, iş 71, v. 17). Lakin həmin təklif müsəlmanların yığılmağında müzakirə olunarkən bildirildi ki, ermənilərin tutmuş olduqları ərazilər tarixən Azərbaycan

torpaqları olduğundan və müsəlmanlar yaşadıqlarına görə Devinin təklifi məqbul sayıla bilməz. Naxçıvan və Şərur qəzalarının müsəlmanları özlərinin və yaşadıqları ərazinin Azərbaycan Respublikasına tabe olduğunu təsdiq edir və erməni silahlı hissələrini deyilən qəzaların ərazisinə buraxmamağı qərara alırlar (6, 1919, 16 май). Lakin ingilis komandanlığı xalqın bu haqlı tələbinə də məhəl qoymadı. Daşnaklar ingilis zabitlərinin bilavasitə köməyi və iştirakı ilə 1919-cu ilin iyununda Naxçıvanın bir hissəsini tutsalar da, Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi hissələri daşnakların nizami qoşununu əzərək Naxçıvan ərazisindən kənara atdı (2, iş 42, v. 3-4).

İngilislərin Naxçıvan bölgəsində olduqları müddətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəhbərliyi bu əraziyə dair öz suveren hüquqlarını müdafiə etmək, oranın təhlükəsizliyinin təminatına yardım göstərmək və azərbaycanlı əhalisinə qarşı ermənilərin törətdikləri vəhşiliklərin qarşısını almaq, ən başlıcası isə, mahalı Quzey Azərbaycanın digər torpaqları ilə birləşdirmək sahəsində müəyyən tədbirləri həyata keçirmək istəyirdi. Bir sıra hallarda ingilislər bunlara mane olurdular. İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinə 1 mln. manat vəsait çatdırılması üçün F.Xoyski 1919-cu il aprelin 3-də məktubla Tomsona müraciət etdi. Həm də hökumət komissiyasının Naxçıvan, Şərur və s. rayonlara getməsinə şərait yaradılmasını da xahiş etdi. Lakin hər iki xahişə mənfi cavab verildi.

İngilislər bir tərəfdən Naxçıvanın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu tanıyır, maliyyə və silah vəd edir, digər tərəfdən isə Naxçıvanın daşnak Ermənistanın hakimiyyətinə verilməsi təklifini irəli sürürdülər (13, s. 59).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi Naxçıvanla bağlı hərbi səciyyəli müəyyən işləri görə bilməsə də bəzi diplomatik-siyasi yollardan istifadə edirdi. Bu sahədə Azərbaycan hökumətinin İrəvan və Tiflisdəki diplomatik nümayəndələri səmərəli və işgüzar fəaliyyət göstərir, Azərbaycan rəhbərliyini və Xarici İşlər Nazirliyini obyektiv məlumatlarla təmin edir, bir sıra hallarda təkliflərini də çatdırırdılar. M.Təkinski Naxçıvanla bağlı AXC hökuməti sədrinə yazırdı ki, əgər Ermənistan Qarabağın Azərbaycana keçməsinə razılaşarsa, ingilislər Şərur-Naxçıvan rayonunu ona verəcəklər (2, iş 54, v.18). Onun fikrincə, əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Şərur və Naxçıvanı ermənilərə vermək olmazdı. Naxçıvan bölgəsində ermənilərin özbaşınalıqlarının qarşısının alınmasında da M.Təkinskinin böyük əməyi olmuşdur. O, bu məsələlərlə əlaqədar məlumat hazırlayaraq Xarici İşlər Nazirliyinə göndərirdi.

Bununla əlaqədar F.Xoyski Azərbaycan hökumətinin məlum mövqeyini Tomsona bildirmişdi. Yəni, Naxçıvan rayonunun idarəsi müvəqqəti olaraq Ermənistanə verilərsə, onlar bu aktla heç vaxt razılaşmayacaqlarını çatdırmışdı.

Naxçıvan bölgəsinin müsəlmanları özlərini Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi sayır və hökumətdən silah-sursat alacaqlarına ümid edirdilər. Bu dövrdə Şərur-Naxçıvan hissəsində süvari dəstə və top, pulemyotlarla birlikdə 6 minə-dək qoşun hissələri olmuşdur (12, s. 143). Bunlar öz döyüş keyfiyyətlərinə görə ermənilərindən heç də geri qalmırdı. Naxçıvanlılar Baş nazirdən buraya za-

bit kadrları göndərməyi və 100 min manat pul buraxılmasını xahiş edirdilər (2, iş 54, v. 30). Azərbaycan hökuməti Naxçıvan, Şərur, Ordubad rayonları üçün Naxçıvan Milli Şurasına 400 min manat göndərmişdi və 300 min manat göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Baş nazirləri olmuş F.Xoyski və N.Yusifbəyli imkanları daxilində Naxçıvana köməklik edir, onun Azərbaycan ərazisi kimi qorunub saxlanılması üçün siyasi, diplomatik, maddi və mənəvi vasitələrdən istifadə edir və qəhrəman naxçıvanlıların fəaliyyətlərini də yüksək qiymətləndirirdilər. F.Xoyski parlamentin iclasında Naxçıvan bölgəsinin qəhrəman əhalisinin Vətənə qovuşmaq üçün öz həyatları və ailələri ilə risk edərək mübarizəyə qalxıb azadlığa çıxdıqlarını söyləmişdi. N.Yusifbəyli 1919-cu il avqustun 18-də parlamentdəki çıxışında bu bölgə ilə bağlı qeyd etmişdir ki, Naxçıvan öz qüvvələri ilə istilaçıları devirərək Azərbaycanla birləşməyə hazır olduğunu bildirmişdi 6, 1919, 10 sentyabr). 1919-cu il dekabrın 22-də N.Yusifbəyli parlamentdəki çıxışında yenidən bu məsələyə qayıdaraq demişdir: “İgid naxçıvanlılar, şərurlular və vedibasarlılar bu məsələni özləri həll ediblər; onlar həyatlarını, ailələrinin şərəfini və var dövlətlərini riskə qoyaraq doğma torpağa vətənə qovuşmaq üçün ayağa qalxıb azad oldular və bununla da hökumətin işini asanlaşdırdılar. Güman edirəm ki, haqq və ədalət tərəfdarları bu qətiyyəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi görəndən sonra onların qanuni hüquqlarını danmıyacaqlar...” (1, iş 37, v. 4-5).

Həqiqətən də, Naxçıvan əhalisi ciddi cəhdlə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışmış, onunla birləşmək üçün müxtəlif yol və vasitələr aramışdı. Bütün bunlar isə AXC tərəfindən razılıqla qəbul olunmuş, müəyyən tədbirlər görülmüşdü.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Naxçıvanla əlaqələrin çətinliyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Qarabağ general-qubernatorunun Naxçıvan bölgəsinin idarəsi üzrə köməkçisi fəaliyyət göstərmişdir. Bir qədər sonra isə Qarabağ general-qubernatorluğu nəzdində Naxçıvan bölgəsinə dair xüsusi tapşırıqlar üzrə müvəkkillik vəzifəsi yaradıldı. Səməd bəy Cəmillinski Naxçıvanın general-qubernatoru təyin edildi. S.Cəmillinskinin qərargahı əvvəlcə Ordubadda yerləşmiş, sonra isə Naxçıvana köçmüşdü. Naxçıvan və Ordubadda yerli hakimiyyətin və silahlı qüvvələrin təşkili üçün 1919-cu ilin avqustunda S.Cəmillinskinin sərəncamına 1 mln manat vəsait ayrıldı.

1919-cu ilin ikinci yarısında Zaqafqaziya məsələləri üzrə Paris sülh konfransı adından çıxış edən ABŞ-ın rolu kəskin sürətdə artdı. Hələ 1919-cu ilin əvvəllərindən Azərbaycanla ciddi maraqlanan ABŞ nümayəndələri tez-tez Bakıda görünməyə başlamışdılar. Şübhəsiz onların Azərbaycana dair planlarında mühüm strateji mövqedə yerləşən Naxçıvan diyarı da öz əksini tapmışdı. Lakin ilk vaxtlar amerikalıların siyasəti də ermənipərəstliyi ilə ingilislərdən az fərqlənirdi. 1919-cu ilin yayında Naxçıvana gəlmiş ABŞ polkovniki Rey eyni

vaxtda həm müsavətçılarla, həm daşnaklarla, həm də türk zabiti Xəlil bəylə danışıqlar aparmışdı (15, iş 71, v.71). O, Naxçıvan Milli Komitəsinin başçısı Cəfərqulu xanla apardığı danışıqlarda Naxçıvanda ABŞ-ın general-qubernatorluğunu yaratmaq ideyasını irəli sürmüşdü (11, s. 29-30).

1919-cu il avqustun axırlarında Amerika polkovniki Paris sülh konfransı və Antantanın ittifaq şurası adından AXC hökumətinə bildirmişdi ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları xüsusi zona təşkil edir və həmin yerlərdə bütün idarəçilik işlərinə cavab verə biləcək Amerika general-qubernatorluğu təşkil olunacaqdır (13, s. 65).

1919-cu il sentyabrın 1-də Haskelin Paris sülh konfransı adından Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə göndərdiyi “Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları haqqında əsasnamə”də həmin fikirlər bir daha nəzərə çatdırıldı (15, iş 73, v. 135). Əsasnaməyə görə, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını əhatə edən rayonlar birtərəf zona elan edilir və burada bütün idarəçilik işləri Amerika general-qubernatorluğuna tapşırılırdı (7, s. 300-301). Bütün hərbi qüvvələr, poçt, teleqraf onun tabeliyinə verilir, yerli vəzifəli şəxsləri general-qubernator təyin edirdi. Lakin ABŞ-ın həmin mövqeyi AXC hökuməti və Naxçıvan Milli Komitəsi tərəfindən qəbul edilmədi. Çünki 20 bənddən ibarət Haskel layihəsinin məzmunundan görünürdü ki, belə bir layihə amerikalılar tərəfindən hazırlana bilməzdi. Bu müttəfiqlərin Ali Komissarı Vilyam Haskelin adı ilə elan edilmiş erməni layihəsi idi. Bu layihə Azərbaycan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün sentyabrın 27-də V.Haskel birincidən o qədər də fərqlənməyən 12 bənddən ibarət ikinci layihəni Azərbaycan hökumətinə göndərdi. Azərbaycan xarici işlər naziri sentyabr ayının 29-da Haskelə yazırdı ki, onun hökuməti şərtlərin bir qisminə etiraz edir. Bununla belə hökumət Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında xüsusi general-qubernatorluğun yaradılmasının əleyhinə deyildir. Azərbaycan hökuməti 12 bənddən ibarət layihə hazırladı və sentyabr ayından polkovnik Haskelə göndərdi. Layihədə göstərilirdi: “Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında müvəqqəti olaraq, xüsusi general-qubernatorluq yaradılır; general-qubernatoru Amerika vətəndaşları içərisindən polkovnik Haskel təyin edir; bu qəzalar ümumi, birbaşa, bərabər və gizli səsvermə yolu ilə seçilən yerli Şuralar tərəfindən idarə edilir; vilayətlərdə bütün hakimiyyət-inzibati, məhkəmə, dəmir və şose yolları, poçt-teleqraf, xalq maarifi və sair Şuranın müstəsna səlahiyyətinə daxil edilir və bu işi general-qubernator tənzim edir; Şura tərəfindən təyin edilən icra hakimiyyəti çoxluq təşkil edən millətin nümayəndəsindən olmalıdır; bütün general-qubernatorluqda mətbuat, vicdan, söz azadlığı, şəxsiyyətin və əmlakın toxunulmazlığı elan edilməlidir; general-qubernatorluğun büdcəsinə Azərbaycan parlamentində baxılmalı, çatışmayan məbləğ Azərbaycan xəzinəsindən əlavə edilməlidir; Azərbaycan pulu rəsmi pul vahidi kimi qəbul edilməlidir; seçkilər keçirilənə qədər general-qubernator Azərbaycandan iki məsləhətçi dəvət edib onların köməyi ilə qayda-qanun yaratmalıdır; neytral zonadan Bakı-Culfa dəmir yolunun keçdiyi xüsusi zolaq ayrılıb,

Azərbaycan hökumətinə verilməlidir; general-qubernatorluğun əhalisi tərkisiləh edilməməlidir; general-qubernatorluğun bütün ərazisində amnistiya keçirilməlidir” (16, 1919, 23 oktyabr).

V.Haskel Azərbaycan tərəfindən təqdim edilən layihəni qəbul etmədi. Sentyabr ayının ortalarında Haskel Naxçıvan, Şərur və Ordubad nümayəndələri Əli Səbri Qasimovu və K.M.Əsgərovu qəbul edərək bildirdi ki, Birləşmiş Ştatlarda ordu mühəndisi polkovnik Edmund Deli Naxçıvana qubernator təyin edilmişdir və bir aydan sonra öz vəzifəsinə başlayacaqdır. Nümayəndələr adından Əli Səbri Qasimov Naxçıvan əhalisinin 10 bənddən ibarət olan tələblərini V.Haskelə təqdim etdi. Burada Naxçıvan əhalisinin bu rayona erməni qoşunu yeridilməsinə razı olmayacağı, bu qəzaların əhalisinin Ermənistan hökumətinə tabe olmayacağı və lazım gələrsə, azərbaycanlı əhalinin öz istiqlalıyyətini silahlı yolla qoruyacağı göstərilirdi (6, 1919, 23 oktyabr).

1919-cu il oktyabrın 23-də Müttəfiqlərin Ali Komissarlığından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə ünvanlanmış aşağıdakı məlumat alınmışdı: “Naxçıvan və Şərur rayonlarında əminəmanlıq yaratmaq məqsədilə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri razılığa gəldilər ki, bu iki rayon bundan sonra da ittifaq səviyyəsində idarə edilən zonada Amerika qubernatorluğunun inzibati hakimiyyəti altında qalacaqdır” (4, 1919, 23 oktyabr).

1919-cu il oktyabrın 22-də Bakıda AXC-in rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində Naxçıvanda ABŞ polkovniki Edmund Delli başda olmaqla Amerika general-qubernatorluğunun təşkil olunması haqqında əsasnamə dərc edildi (4, 1919, 22 oktyabr). Bu isə çıxılmaz vəziyyətdə qalmış AXC rəhbərliyinin həmin məsələyə qeyri-rəsmi qaydada razılığı kimi qəbul edilə bilərdi. Bununla belə, Azərbaycan hökuməti elə Naxçıvan Milli Komitəsi arasında qaradışlıq münasibətləri əvvəlki kimi saxlanılırdı. Əldə olunmuş razılığa əsasən, AXC hökuməti altı min nəfərlik qoşun hissələrini silahlandırmağı Naxçıvan Milli Komitəsinə vəd vermişdi (6, 1919, 22 oktyabr).

Oktyabr ayının 24-də Ceymis S.Rey Naxçıvana gəldi və müsəlman Milli Şurası qarşısında neytral zona yaratmaq barədə V.Haskelin bəyanatını elan etdi. Bəyanatda deyilirdi ki, Şərur və Naxçıvan dairəsində, Amerika qubernatorunun rəhbərliyi altında müttəfiq idarəçilik zonasının yaradıldığını... polkovnik Edmund L.Dellinin bu zonaya qubernator təyin edildiyini bildirirəm (10, s. 374-375). Ceymis Rey sərəncamla bəyanatda qeyd olunanları rəsmiləşdirdi. Lakin Naxçıvan Milli Şurasının və bütün Naxçıvan əhalisinin təkidi ilə polkovnik Delli Naxçıvanda general-qubernator kimi deyil, Amerika Ali Komissarın nümayəndəsi kimi qaldı. Milli Şura C.Reyə məlumat verdilər ki, “xalq azərbaycanlı general-qubernatordan başqa heç kimi tanımaq istəmir”. C.Rey başa düşürdü ki, neytral zona üçün nəzərdə tutulan ərazini Azərbaycandan ayırmaq qeyri-mümkündür.

Noyabr ayında C.Rey və E.Delli cəhd göstərsələr də general-qubernatorluq yarada bilmədilər, onların missiyası süquta uğradı və Naxçıvanda möhkəmlənmək cəhdi baş tutmadı.

Bunu görən ermənilər 1919-cu ilin sonlarında Naxçıvana yenidən hücum etdilər. Ermənistanın nizami qoşun hissələri ilə Naxçıvan Milli Komitəsinin hərbi dəstələri arasında qanlı toqquşmalar başlandı. Bu qanlı döyüşlər amerikalıların ümidlərini doğrultmadı. Döyüş qabiliyyətini itirmiş Ermənistan ordusu heç bir əhəmiyyətli müvəffəqiyyət qazanmadı. Amerikalıların gözlədiklərinin əksinə olaraq hərbi toqquşmalar, azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilən qanlı cinayətlər Naxçıvan Milli Komitəsinin, müsavətçi Kəlbəli xanın hərbi, inzibati və siyasi hakimiyyətini daha da möhkəmləndirdi. O, həmçinin, xəzinəyə, dəmir yoluna, poçt-teleqrafa və vergilərin qoyulmasına nəzarəti ələ keçirdi.

Belə uğurlu vəziyyətə baxmayaraq amerikalılardan yardım alan daşnak Ermənistanı 1920-ci ilin yanvarında Naxçıvanı işğal etmək üçün yeni cəhd göstərdikdə, diyarın müdafiəçilərinin vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin özündə siyasi böhranın dərinləşməsi Naxçıvana hərbi yardım göstərilməsini çətinləşdirdi. Düşmənin üstün qüvvələri qarşısında tək və zəif qalmış Naxçıvan rəhbərliyi kömək üçün türklərə müraciət etməli oldu. Belə cəhd öz növbəsində Naxçıvanda Azərbaycanın mövqelərini xeyli zəiflətdi. Təsadüfi deyil ki, 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular. Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. Naxçıvan əhalisinin misilsiz qəhrəmanlığı sayəsində Şərur, Ordubad, Naxçıvan torpaqları 1920-ci ilin ortalarına doğru tamamilə erməni daşnaklarından təmizləndi.

Kəlbəli xan və onun tərəfdarlarının səyləri nəticəsində Naxçıvandakı general-qubernatorluq 1920-ci ilin martında faktiki olaraq ləğv edilmiş və Naxçıvan yenidən dövlət müstəqilliyi qazanmışdı. Təsadüfi deyildir ki, o günlərdə Naxçıvan, Şərur, Ordubad və Vedibasar rayonu nümayəndələrinin iclası “qəti olaraq AXC-ə birləşmək” cəhdini ifadə edirdi (9, s. 116).

Naxçıvan diyarının əhalisini erməni qırğınından xilas etmək üçün türklərin köməyinə ehtiyac duyulurdu. Yerli əhali nümayəndələrinin türk qoşunlarını Naxçıvana dəvət etmək barədə mətbuatda dərc olunmuş müraciətdə də həmin reallıq öz ifadəsini tapmışdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, 1920-ci ilin martında Əli Teymur bəy başda olmaqla yeni türk qoşun hissəsinin Naxçıvana gəlməsi əhali tərəfindən böyük şadlıqla qarşılandı. Hadisələrin sonrakı gedişi bir daha təsdiq etdi ki, bu tədbir Naxçıvan əhalisinin yeni qırğının qarşısını almış, diyarın gələcək siyasi taleyinin həllində, onun məhz Azərbaycan dövlətinin tərkibində muxtariyyət əldə etməsində əhəmiyyətli, bəlkə də müəyyənəddici rol oynamışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti və parlamenti hərbi-siyasi vasitələrdən istifadə edərək ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumağa çalışmış, Naxçıvanın itirilməsinə və ermənilər tərəfindən işğal edil-

məsinə yol verməmiş və bu istiqamətdə ingilislər və amerikalılarla diplomatik danışıqlar aparmış, eyni zamanda Naxçıvana hərbi və maddi köməkliklər göstərmiş, lakin bütün bunlarla yanaşı, özlərinin çətin ictimai-siyasi və hərbi vəziyyətlə qarşılaşdıqlarından bir sıra hallarda məqsədlərinə tam nail ola bilməmişlər. Bölgə əhalisinin igidliyi və qəhrəmanlığı sayəsində Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi qorunub saxlanılmış və nəhayət 1921-ci ilin martında Azərbaycanın tərkibində ona muxtariyyət statusu verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 10, iş 31.
2. ARDA: f. 970, siy. 1, iş 1.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, V c. (1900-1920-ci illər), Bakı: Elm, 2008, 696 s.
4. "Azərbaycan" qəz., 1918-1920-ci illər.
5. Atnur İ.E. Osmanlı yönetiminden Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Doktora tezi, Erzurum, 1996, 606 s.
6. "Азербайджан" qəz.
7. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг. Баку: Элм, 1998, 616 с.
8. "525-ci" qəz., 2005, 19 fevral.
9. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 124 s.
10. Həsənlı C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garıma MMC, 2009, 576 s.
11. Quliyev C., Mədatov Q., Nadirov A. Sovet Naxçıvanı, Bakı: Azərnəşr, 1984, 136 s.
12. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1996, 328 s.
13. Мадатов Г. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку, 1968, 188 с.
14. Naxçıvan Muxtar Respublikası. Bakı: Elm, 2001, 223 s.
15. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMR DA), f. 314, siy. 5, iş 67.

Исмаил Гаджиев

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАРОДНАЯ РЕСПУБЛИКА И НАХЧЫВАН

В статье исследована общественно-политическая ситуация в период создания Азербайджанской Народной Республики, создание АНР и

внимание оказанное регионам с её стороны. На основе размышлений в первичных источниках и исследовательских трудах изучены и даны выводы вопросам внешней и внутренней политики Азербайджанской Народной Республики, в отношении Нахчывана. Становится ясно, что АНР в трудные периоды своего существования оказывал материальную, моральную и военную помощь Нахчывани, использовал все свои возможности для того, чтобы Нахчыван не попал во вражеские руки. В результате упорного сопротивления населения Нахчывана и помощи АНР Нахчыванский край до сих пор является неотъемлемой частью Азербайджанской Республики.

Ismail Hajiyeu

THE AZERBAIJAN NATIONAL REPUBLIC AND NAKHCHIVAN

The social and political situation in the period of establishment of the Azerbaijan National Republic, the establishment of the ANR and attention paid to the regions have been searched in the paper. On basis of the thoughts in primary sources and research works the matters on foreign and home policy of the Azerbaijan National Republic concerning Nakhchivan have been investigated and come to conclusion. It is getting clear that in the hard period of its existence ANR have provided Nakhchivan with material, moral and military aid and used all its possibilities in order that Nakhchivan did not fall into enemies' hands. As a consequence of insistent resistance of Nakhchivan inhabitants and the help of the ANR Nakhchivan region is still the integral part of the Azerbaijan Republic.

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email:

**TOPONİMLƏR ORTA ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA FƏALİYYƏT
GÖSTƏRƏN SUFİ TƏRİQƏTLƏRİNİN ŞAHİDİ KİMİ**

Qədim zamanlardan başlayaraq Naxçıvan bölgəsindən mühüm ticarət yollarının keçməsi ərazimizdə sufi təriqətlərinin geniş yayılmasını və çoxlu xanəqahlar qurulmasını şərtləndirən amillərdən biri olmuşdur. Orta əsrlər zamanı təriqət mənsubları olan dərvişlər daha çox adamla ünsiyyətdə olmaq və nəzarətini əllərində saxladıqları ticarəti gücləndirmək üçün öz xanəqahlarını əsasən gediş-gəlişin çox olduğu yerlərdə, mühüm ticarət yollarının kənarlarında qururdular. Bu fikri vaxtilə ərazidə müxtəlif vaxtlarda yaradılan, indiyədək qalıqları və izləri qalan xanəqahların timsalında da görmək olar.

Qaynaqlar şahidlik edirlər ki, Naxçıvan bölgəsi orta əsrlər zamanı sufi təriqətlərinin geniş yayıldığı və fəaliyyət göstərdiyi mərkəzlərdən biri olmuşdur. Bölgəmizdə müxtəlif sufi təriqətlərinin mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini sübuta yetirən mühüm qaynaqlardan biri də Naxçıvanda indiyədək qalan yer adları – toponimləridir. Şərur bölgəsindəki Dərvişlər kəndi bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu kəndin adının hansı isə sufi təriqətinə mənsub dərvişlərlə əlaqədar yaranmasına şübhə yoxdur.

Naxçıvan bölgəsində sufiliklə bağlı toponimlərdən biri də Xanəqah və Xanağa toponimləridir. Bölgədə Xanəqah və Xanağa adlı iki kənd vardır. Onlardan biri Culfa, digəri isə Ordubad bölgəsindədir. Orta əsrlərə və XIX yüzilliyə aid qaynaqların da təsdiq etdiyi kimi Xanağa kəndinin də ilkin adı Xanəqah olmuşdur. Culfa bölgəsindəki xanəqahda aşkar edilmiş bir kitabədə xatırlanan Mövlana Əbdülhüseynin adına onun əslən yaxınlıqdakı Xanəqah kəndindən olmasını göstərən “Xanəqahı” nisbəsi əlavə olunmuşdur (12, s. 18).

Bu faktın və digər qaynaqların da təsdiq etdiyi kimi adları çəkilən Xanəqah və Xanağa kəndləri şübhəsiz ki, həmin ərazilərdə daha əvvəldən fəaliyyət göstərən sufi məskənləri olan xanəqahların hesabına yaranmış və adlarını da onlardan əxz etmişlər.

Naxçıvan ərazisində sufiliklə bağlı yaşayış məskənlərindən biri də bölgədəki “Zaviyə” adlı toponimlərdir. Bu qəbil toponimlər içərisində Şərur bölgəsindəki Zeyvə kəndi xüsusi qeyd olunmalıdır. Kəndin ilkin adı Zaviyə olmuş-

dur. Ərəbcə guşə, künc, bucaq mənasını verən zaviyələr sufi təriqətlərinə mənsub məskənlərin adlarından biridir. Xanəqahlar kimi zaviyələrdə də ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub dərvişlər yaşamış və ətraflarına müridlər toplayaraq öz ideyalarını yaymışlar.

İslam dininin yayıldığı ilk yüzilliklərdə xristian rahiblərinin hücrələrini, kiçik müsəlman məscidlərini və ya ibadət xanalarını da zaviyə adlandırırdılar. Məqrib ölkələrində zaviyə məsciddən, məktəbdən, övliya məqbərəsindən, mehmanxanadan ibarət dini binalar kompleksi kimi fəaliyyət göstərirdi. Sonralar Şimali Afrika övliyalarının öz şagirdləri və ardıcılıarı ilə birlikdə yaşadıkları binaları da zaviyə və ya ribat adlandırmağa başladılar. Ümumiyyətlə, orta əsrlər zamanı zaviyə sufi qardaşlıqları ardıcılarının məskənlərinin adlarından biri olmuşdur. Onlar həm də ayin və mədəni-maarif mərkəzləri sayılırdılar (8, s. 61).

Orta əsrlər zamanı müxtəlif ölkələrdən gələn adamlarla ünsiyyətdə olmaq və öz ideyalarını həmin adamlar arasında yaymaq səbəbindən hər hansı bir təriqətə mənsub adamlar öz yaşayış məskənlərini – xanəqahlarını əsasən mühüm ticarət yolları üzərində qurduqlarından indiki Zeyvə kəndi ərazisində zaviyə yaradılması təbii hal idi. Belə ki, bu kənd şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən karvanların keçdiyi yol üzərində yerləşir. Məhz bu səbəbdən də hansısa təriqətə mənsub dərvişlər bu kəndin ərazisində öz zaviyələrini yaratmış və öz ətrafına müridlər toplamışlar. Zaman keçdikcə yeni yaranmış zaviyə inkişaf edərək şöhrətlənmiş, onun ətrafında yaşayış məskəni yaranmış və sufi məskəninin adı ilə Zaviyə kəndi adlanmışdır. Orta əsrlər zamanı Zaviyə kəndi adlanan yaşayış məskəni getdikcə inkişaf etmiş, ancaq onun adı tədricən təhrif olunaraq Zeyvə şəklinə düşmüşdür.

Bu fikri toponomist alim T.Əhmədov da təsdiq edir. Zeyvə toponimi haqqında danışarkən alim yazır ki, şübhə yoxdur ki, Zeyvə ərəb dilindəki Zaviyə (cəmdə: zəvaye) sözü ilə enyi köklüdür. Bu söz istər ərəb dilində və istərsə də keçdiyi dillərdə islamiyyətlə əlaqədar olduğundan, demək olar ki, eyni mənada fars dilindəki xanəqahın sinonimi kimi “künc, bucaq, guşə (cəmiyyətdən uzaq mənasında)”, hücrə, ibadətqah mənasında işlənmişdir (6, s. 93).

Toponomika ilə məşğul olan dilçi alim A.Bağırov da eyni kökdən olmasına əsasən Zeyvə kəndinin adının keçmişdə Zaviyə olması fikrinə gəlmiş (2, s. 108-109) və sözün dəyişilmə prosesini Zaviyə-Zəvaye – Zeyva-Zeyvə şəklində izah etmişdir (3, s. 96).

Yeri gəlmişkən burada Naxçıvan şəhərində indiyədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan və el arasında “Zaviyə mədrəsə kompleksi” kimi tanınan binanı da xatırlatmaq yerinə düşər. Bu kompleks, həmçinin şəhərdə bu komplekslə əlaqədar yaranan və zamanəmizədək yaşayan “Zaviyə məhəlləsi” (4, s. 56-58) də Naxçıvan şəhərində günümüzədək qalan sufiliklə bağlı toponimlərdir.

Türk səyyahı Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində belə bir məlumata rast gəlirik ki, osmanlılar XVII əsrdə Naxçıvan bölgəsini tutduqdan sonra Naxçıvana hakim təyin olunmuş Əhməd paşa Sədərəklə Qarabağlar arasındakı bir

yerdə Came məscidi tikdirmişdir. Bu məscid fars dilində Zaviye-ye Əhməd paşa (Əhməd paşa zaviyəsi) adlanmış, məscidin inşa etdirildiyi kənd də məscidin adı ilə “Zaviye-ye Əhməd paşa kəndi” adlanmışdır. Səyyahın yazdığına görə bu kənd 500 evli, bağlı-bağçalı, abad kənd olub (5, s. 10). Bu məlumatı istinad edərək A.Bağırov həmin kəndin indiki Zeyvə kəndi olduğunu ehtimal edir (2). Bircə, hansı halda olursa olsun kəndin adının oradakı Zaviyə ilə bağlı olması heç bir şübhə doğurmur.

Osmanlı türklərinin 1724-cü ildə Naxçıvan ərazisini tutduqdan sonra vergi verəcək əhalini müəyyən etmək üçün 1727-ci ildə keçirdikləri siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən tərtib etdikləri, akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədovun 1996-cı ildə nəşrə hazırladıqları “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə də indiki Zeyvə kəndinin adı Zaviyə şəklində yazılmışdır. Həmçinin, “Dəftər”də kənddə 204 ailənin yaşaması və ildə 32 000 ağça vergi verildiyi qeyd olunmuşdur (9, s. 329). Akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədovun 1996-cı ildə nəşr etdirdikləri “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə də Zeyvə kəndinin adı Zaviyə şəklində yazılmış və onun ildə 32 000 ağça vergi ödədiyi qeyd olunmuşdur (7, s. 72).

Həmçinin, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə hazırda Naxçıvan bölgəsində mövcud olmayan bir neçə Zaviyənin adı çəkilmişdir. Buna misal olaraq Naxçıvan şəhərindəki Seyid Həşim zaviyəsini (9, s. 25-51), Mülki Arslan nahiyyəsinə daxil olan Cəhri kəndindəki İsfəndiyar zaviyəsini (9, s. 28, 122-123) göstərmək olar.

Qeyd olunan “Dəftər”də sufi təriqətləri ilə əlaqədar yaranmış, ancaq indiyədək qalmamış bir neçə toponimin də adı bizədək gəlib çatmışdır. Bu sıradan Mülki-Arslan nahiyyəsində Şeyx Yusifli kəndini (9, s. 28, 115), Sisyan nahiyyəsində Şeyxlər kəndini (9, s. 33, 236-237), Qışlağat nahiyyəsində Şeyxi Həməzəli (9, s. 30, 160-162), Xəlifəli və Xəlifə kəndlərini (9, s. 30, 163), Sair Məvazi nahiyyəsində Babalı kəndini (9, s. 27,94) göstərmək olar. Bu siyahıya İrəvan əyalətinin Şərur nahiyyəsindəki Xəlifəkənd və Əxi Əhməd kəndlərini (7, s. 72), hazırda Babək bölgəsində mövcud olan Şıxmahmud kəndini də əlavə etmək olar. Burada Culfa bölgəsinin Xanağa (Xanəgah) kəndinin cənub-şərq tərəfində yerləşən “Şıxlar” məhəlləsini də xatırlatmaq yerinə düşər (10, s. 43).

XVIII yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvan ərazisində mövcud olan və adlarının sufi təriqəti rəhbərlərinin daşdığı titullarla əlaqəli yaranması şübhə doğurmayan bu toponimlər – yer adları Naxçıvan ərazisində sufi təriqətlərinin fəaliyyət göstərməsini təsdiq edən təkzibolunmaz faktlardandır.

Naxçıvan bölgəsində sufiliklə bağlı başqa toponimlər də olmuşdur. Rus etnoqraf-şərqşünası K.M.Smironovun fikrincə bölgədəki yaşayış məskənlərindən Hacıvar, Tumbul, Göynük, Alışar, Zeynəddin, Şaxtaxtı və s. kəndlər müxtəlif dərviş ordenlərinə məxsus adamların yaşadığı, yaxud da xanəgah və zaviyələrin fəaliyyət göstərdiyi yerlər olmuşdur (11, s. 102, 104, 110, 114, 119). Alimin fikrincə Hacıvar kəndindəki “Xudu-divanə” pirində ziyarət olunan qəbir bir

Səfəvi dərvişinin, Tumbul kəndində boğaz xəstəliyi olan uşaqların aparıldığı ziyarətgah isə Səfəvi dərvişlərindən bir həkimin dəfn olunduğu yerdir (13, s. 102).

K.N.Smironovun fikrincə orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində Neməttullahiyyə, Heydəriyyə, Nöqtəviyyə, Bəktəşiyyə və s. sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlər fəaliyyət göstərmişlər. Alimin yazdığına görə o, Naxçıvan şəhərində olarkən Əlixan məhəlləsində “Tək armud” adlanan yerdə dərviş təkyəsi olmuşdur. Bu təkyədən Naxçıvana gələn dərvişlər sığınacaq yeri kimi istifadə etmişlər. Həmin vaxt təkyəni dərviş İsmayılın davamçıları idarə edirmişlər (13, s. 92).

Alışar kənd adını Əlişah adlı dərvişin adı ilə izah edən alim (13, s. 110), Şaxtaxtı toponimini kənddə “Neməttullahiyyə” sufi təriqətinə mənsub dərvişlərin daşdığı “Şah” ləqəbli dərvişlərin təkkəsinin (xanəqahının – H.Səfərlisi) fəaliyyət göstərməsi (13, s. 119), Sədərək rayonunun cənubunda yerləşən Vəli dağı isə yaxınlıqda yaşayan Vəli adlı dərvişin adı ilə əlaqələndirir (13, s. 112).

Alimin şahadətinə görə hazırda Naxçıvan şəhərinə daxil olan Tumbul kəndində Tumbul-Sacağı adlı yer var imiş. K.Smironov ehtimal edir ki, burada Səfəvi dərvişlərindən bir həkimin qəbri olmuşdur. Ocaqzadə soyadlı mərhumun xələfləri XX yüzilliyin 30-cu illərində orada uşaqların müalicəsi ilə məşğul olmuş (13, s. 102).

Ordubad bölgəsindəki Xaraba Gilan şəhər yerində, Plovdağdan şimalda, Cüpey dərə adlanan yerdə, ticarət-karvan yolunun kənarında mağara tipli qazmadan ibarət olan Pir Baba ziyarətgahının da sufiliklə bağlı mərkəz olması şübhəsizdir.

Ordubad rayonunun Biləv kəndindən təxminən 3 km qərbdə yerləşən Abdal dağının (1925 m) adının da sufi abdalları ilə əlaqəli olduğunu düşünmək olar. Gilançayın sol sahilində, Babək qalasından şimalda yerləşən bu dağın adının orta əsrlər zamanı ərəzidə fəaliyyət göstərən sufi təriqəti mənsubları-abdal qələndərlərdən yadigar qalması şübhə doğurmur.

“Abdal” kəlməsi ilə dünya işlərindən qurtularaq özünü Allah yoluna həsr edən və ricalül-qayb (hər kəs tərəfindən asan tanınmayan, gizli olan həqiqətlərə, sirlərə vəqif olan) adı verilən sufi və ya ərənlərə müraciət edilirdi (11, s. 59). XV-XVI əsr qaynaqlarında “Abdal” yol və hal adamı, təriqətə təmənnəsiz xidmət edən, dərviş-qələndər, gəzərgi həyat keçirən sufi təriqəti mənsubları kimi təqdim olunurlar.

“İslam ensiklopediyası”nda sufi abdallarından bəhs edilərkən qeyd olunur ki, “Abdal” təbiri böyük bir ehtimalla XII-XIV yüzilliklərdən başlayaraq İranda yazılmış olan ədəbi mənbələrdə “dərviş” mənasında işlənmişdir. XIV yüzillikdə İranda qələndərlərə bənzəyən sərsəri dərvişlərə “abdal” deyə müraciət olunmuşdur. XV yüz il qaynaqlarında isə bu kəlmə “məczip, divanə” mənasında işlənmişdir. Artıq XVII-XVIII əsrlərdə “Abdal” deyərkən daha çox sərsəri və dilənçi dərvişlər nəzərdə tutulmuşdur (11, s. 61).

XVI yüzilliyin ortalarından etibarən Abdallarla Bəktəşilər arasında başlayan yaxınlaşma XVII-XVIII əsrlərdə Abdal təkkələrinin bir hissəsinin Bəktəşilər tərəfindən ələ keçirilməsinə və onların Bəktəşilərə assimilyasiya olunmasına gətirib çıxartdı.

Orta əsrlər zamanı müsəlman şərqinin bir çox yerlərinə yayılmış Abdallar saç və saqqalları bir-birinə qarışmış, solğun üzlü, hərəkətsiz, işsiz-gücsüz, övladsız, yer üzündə tək bir tikili ağacı da olmayan və yalnızca, “özlərinə göstərilən hədəfə ulaşmaq üçün qatılacaqları sabahkı yarışa bu gündən hazırlanan” adamlar olmuşlar (11, s. 59). Fikrimizcə, ərəzidən keçən karvan-ticarət və köç yollarının kənarında yerləşən dağda “Bəktəşiyyə” sufi təriqətinə mənsub dərvişlərin xanəgahı olmuş, burada dərvişlər yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, bu səbəbdən də dağ “Abdal dağı” adlanmışdır.

Biləv kəndi ərəzində indiyədək mövcud olan “Xəlifəli” məhəllə adı (1, s. 86), “Xəlifəli” bağ yeri (1, s. 108), “Pir Əhməd şamı” bağ yeri (1, s. 109) və s. coğrafi adlar da orta əsrlər zamanı bu bölgədə sufi təriqətlərinə mənsub dərviş-abdalların yaşayıb fəaliyyət göstərməsindən xəbər verən mötəbər şahidlərdir.

Orta əsr Naxçıvanında sufiliklə bağlı mərkəzlərin geniş yayıldığını hazırda bölgədə mövcud olan bir sıra tayfa adları və onlarla əlaqədar yaranmış toponimlər də təsdiq etməkdədirlər. Naxçıvanda yaşayan və sufiliklə bağlı olan ən məşhur tayfalardan biri də Bəktəşilərdir. Bu tayfanın adı XIII əsrdə Anadoluda Hacı Bəktəş Vəlinin yaratdığı “Bəktəşiyyə” sufi cəmiyyəti ilə bağlıdır. Bu təriqət yarandıqdan sonra xeyli inkişaf etmiş, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərəzində də yayılmışdır. İdeyaları yaxın və oxşar olduğu üçün Səfəvi şahları tərəfindən himayə olunan Bəktəşilər Naxçıvanın bir sıra yerlərində öz xanəgahlarını qurmuş, ideyalarını yaymışlar.

Əsasən oturaq həyat keçirən Bəktəşi dərvişləri Naxçıvanın daimi sakininə çevrilmiş, həmçinin yerli əhalidən “Bəktəşiyyə” cəmiyyətinə daxil olanlar da, cəmiyyətin adı ilə “Bəktəşi” adlanmışlar. Hazırda Naxçıvanda, həmçinin Bakıda və Azərbaycanın digər yaşayış məskənlərində yaşayan və “Bəktəşi” soyadını daşıyan adamlar vaxtilə ərəzimizdə yaşayıb fəaliyyət göstərən Bəktəşi dərvişlərinin törəmələri, nəvə-nəticələridir.

Vaxtilə Naxçıvan şəhərinin şimal-şərqində Bəktəşilər tərəfindən çəkilən və indiyədək mövcud olan, el arasında “Bəktəşi arxı” deyilən kanal vardır. Canan bəy kəhrizindən başlanan bu kanal Səfəvilər dövründən əvvəl çəkilmişdir. Yerli əhalinin söylədiyinə görə Canan bəy kəhrizinin (hazırda Cananbər kəhrizi adlanır) özü də Naxçıvanda yaşayan və fəaliyyət göstərən Bəktəşilər tərəfindən qazdırılmışdır.

XX yüzilliyin 30-cü illərində Naxçıvanda olan rus alimi K.N.Smirnov yazır ki, görünür Naxçıvanda yaşayan Bəktəşi dərvişlərinin torpaq sahəsi olmuş və həmin sahəni suvarmaq üçün bu kanalı çəkmişlər. Alim sözünə davam edərək A.A.Qordlevsikin “Konyada sudan istifadə etmənin tarixindən” əsəri-

nə istinad edir və göstərir ki, Konyada Bəktəşi dərvişləri sudan istifadə etməni öz əllərində saxlamışlar. Bəktəşi dərvişlərinin hörmətli şeyxlərindən biri Pir-Ab-Sultan adlanmışdır (13, s. 88-89).

Əlbəttə, orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən sufi təriqətləri ilə əlaqədar yaranmış toponimlər qeyd olunanlarla məhdudlaşmır. Söz-süz ki, ərazidə bu qəbildən olan və bir qismi zaman keçdikcə unudulan, ancaq öz tədqiqini gözləyən onlarla toponimlər vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanlı H. Biləv. Bakı: "E.L." Nəşriyyat və Poliqrafiya şirkəti, MMC, 2008, 460 s.
2. Bağirov A. Zeyvə oykonimi haqqında / Azərbaycan onomastikası problemləri. IX elmi nəzəri konfransın materialları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, s. 108-109.
3. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 288 s.
4. Cəfərov H. Naxçıvan şəhəri və onun məhəllələri haqqında / Naxçıvan tarixinin səhifələri («Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan» beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: ADPU, 1996, s. 54-58.
5. Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərnəşr, 1997, 92 s.
6. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1991, 317 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və t.ə.n. H. Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı: Azərnəşr, 1985, 164 s.
9. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z. Bünyadov və t.ə.n. H. Məmmədov. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
10. Səfərli H.F. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
11. İslam ansiklopedisi. Cild I. İstanbul: Türkiyə Diyanet Vəqfi, 1988, 560 s.
12. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв. № 8383.
13. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 159 с.

Гаджифахраддин Сафарли

**ТОПОНИМЫ КАК СВИДЕТЕЛИ СУФИЙСКОГО ТАРИКАТА
СУЩЕСТВУЮЩИЕ НА ТЕРРИТОРИИ В СРЕДНЕВЕКОВОМ
НАХЧЫВАНЕ**

В статье исследуется топонимы как Ханагях, Ханага Завия, Абдал, Бакташ архы (канал) и т.д. связанные с тарикатом Суфизм существующие в регионах средневековом и нынешнем Нахчыване.

Путём исследования выявлены многие научные результаты связанные с этим таригатом.

Hajifakhreddin Safarli

**THE TOPONIMIES AS A WITNESS OF SUFI SECTS
WHICH ARE CARRING OUT ACTIVITY IN NAKHCHIVAN
IN THE MIDDLE AGES**

In the article have been given information about toponimies (Khanegah, Khanaga, Zaviye, Abdal, Sufiler, Bektashiler etc.) connecting with Sufi sects wich are carring out activity in Nakhchivan region in the Middle Ages. In the result of investigation have acquired important scientiaic results.

EMİN ŞİXƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SİVİLİZASIYALARIN TOQQUŞMASI KONTEKSTİNDƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİNƏ BİR BAXIŞ

Mədəniyyətlərlə bağlı millətlərarası nizam qlobal miqyasda baş verə biləcək müharibələr qarşısında ən böyük təminatdır. Sivilizasiyaların toqquşması isə beynəlxalq aləmdə sülhün önündə çox ciddi təhlükədir. Belə bir vəziyyətdə sivilizasiyalararası toqquşmanın qarşısını ala biləcək millətlərarası nizamın mövcud olması sualı ortaya çıxır. Həqiqət budur ki, sivilizasiyalar arasında ziddiyyətlərin yaranması belə bir nizamın olmadığına dəlalət edir.

Albert J. Weatherhead III Universitetinin professoru Səməuel Xantinqton “Mədəniyyətlərin toqquşması və dünya nizamının yenidən qurulması” adlı əsərində göstərir ki, fərqli mədəniyyətlərin qrupları arasındakı münasibətlər, əgər belə demək mümkündürsə, heç vaxt yaxın olmayacaq və ümumiyyətlə, soyuq və düşmən olaraq qalacaqdır (4, s. 305). Müəllif eyni zamanda mədəniyyətlərarası münaqişəni 1) lokal və ya mikro səviyyə; 2) qlobal və ya makro səviyyə olmaqla iki fərqli formada izah edərək yazır ki, lokal və ya mikro səviyyədə olan münaqişələr fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan qonşu dövlətlər və həmçinin bir dövlətin içində fərqli mədəniyyətlərin mənsubu olan qruplar arasında baş verir ki, belə münaqişələr xüsusilə müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar arasında yayqındır. Qlobal və ya makro səviyyədə olan münaqişələr isə fərqli mədəniyyətlərin böyük dövlətləri arasında baş verir (4, s. 306).

Qlobal və ya makro səviyyəli münaqişələrin öz növbəsində lokal və ya mikro səviyyəli münaqişələr üzərində təsiri isə inkaredilməzdir. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini də bu aspektdə dəyərləndirmək mümkündür. ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə keçmiş müşaviri Zbiqnev Brzezinski “Böyük şahmat lövhəsi” adlı kitabında yazır ki, Ermənistanın xristian, Azərbaycanın da müsəlman olması nəzərə alınarsa, müharibənin dini münaqişə mahiyyətində olduğu görülə bilər (1, s. 117). Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin Ermənistan ilə Azərbaycan arasındakı münasibətləri, hətta müharibəni tamamilə dini zəmində izah etməsi problemə birtərəfli yanaşmadır. Burada ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyaları və Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsi məsələsi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bizcə, Zbiqnev Brzezinskiyin dini

əsas amil kimi göstərməklə xristian ermənilərə diqqət yönəltməsi onların işğalçılıq siyasətini pərdələmək məqsədi daşıyır.

Səmuəl Xantinqton göstərir ki, İslam İslam olaraq, Qərb də Qərb (xristian – E.Ş.) olaraq qaldığı müddət içərisində iki böyük mədəniyyət arasındakı qarşıdurma keçən 14 əsrdə olduğu kimi, gələcəkdə də davam edəcəkdir (4, s. 312-313). Müəllifin dediklərindən yola çıxsaq, belə bir məqamla qarşılaşırıq: hər iki böyük mədəniyyət arasında ziddiyyət davam edərsə, fərqli mədəniyyətlərin mənsubları olan Ermənistan ilə Azərbaycan arasında da münaqişə davam edəcəkdir. Əgər Ermənistan və Azərbaycan kimi, yer üzündə mövcud olan digər dövlətlər, daha doğrusu fərqli mədəniyyətlərin və dinlərin mənsubları olan xalqlar arasında münaqişələr davam edərsə, belə bir vəziyyətdə hansı dinlər-arası nizamlayıcı dialoqdan söhbət gedə bilər? Bu prizmadan məsələyə yanaşılsa, aydın görünür ki, Qərb dövlətlərinin istər ümumi türkçülük baxımından erməni məsələsində, istərsə də Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində tutduğu ikili mövqe məhz sivilizasiyaların toqquşmasından qaynaqlanır. Bu amil öz növbəsində erməni iddialarına da ciddi şəkildə təsir etmişdir. Ermənilər özlərinin xristianlaşmalarının tarixini daha qədimlərə apararaq, öz seçilmişliklərini və üstünlüklərini isbatlamağa və bu sayədə ortaya çıxan dindəşlıq cəhdlərini siyasi müstəviyə oturdaraq, müəyyən məqsədlərə nail olmağa çalışmaqdadırlar. Şübhəsiz ki, ortada dini təəssübkeşlik olduğuna görə, Azərbaycan üzərindəki beynəlxalq təzyiqlər də artmaqdadır. Qənaətimizcə, Ermənistanın Qərb dünyasında dəstəklənməsi və xristian təəssübkeşliyi məsələsi ümumi antitürk və antiislam mövqeyi çərçivəsində dəyərləndirilə bilər. Bu dəstək həm mədəniyyətlərin toqquşmasından, həm də bilavasitə Qərb-xristian dünyasının şüuraltında gizlənən “günahlardan təmizlənmə” psixologiyasından qaynaqlanır.

“Günahlardan təmizlənmə” psixologiyasına açıqlıq gətirməyi xüsusilə vacib hesab edirik. Məlum olduğu kimi, xristian Avropa ölkələri yəhudiləri Hz. İsanın, dolayısı ilə Tanrının qatilləri (Godkiller) olaraq görmüş və bu səbəbdən ilk günah inancında olduğu kimi, bütün yəhudi nəslini məsul tutmuşlar (2, s. 381). Beləliklə, Tanrının öldürülməsi günahından təmizlənməsi mümkün olmayan qanlı kirli ikinci dərəcəli insanlar sinfi kimi tanınan yəhudilər ən aşağı irq olaraq qəbul edilmişlər. Qeyd edək ki, eramızdan əvvəlki dövrlərdə də Assuriya, Babil və Roma tərəfindən sürgünə məruz qalan yəhudilər 1290-cı ildə İngiltərə-dən, 1394-cü ildə Fransadan, 1492-ci ildə də İspaniyadan deportasiya olunmuş-dular. Xüsusilə yəhudilərin İspaniyadan sürgün edilmələri xristianlar tərəfindən bu millətin dini səbəblərdən qovulması kimi xarakterizə olunmuş və xristian dünyasının ən qaranlıq dövrlərindən biri kimi qəbul edilmişdir (7, s. 132). Nəti-cədə antisemitizm ideologiyası formalaşmışdır. Faşistlərin idarəsi altında alman yəhudilərinin vətəndaşlıqları əllərindən alınmış və müxtəlif vəzifələrə gəlmələri qadağan edilmişdir. İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə yəhudilərin küt-ləvi surətdə öldürülmələrinə hökm verilmiş, bu hökm dövlət siyasəti olaraq mə-nimsənmiş və həyata keçirilmişdir (5, s. 13-31;

6, s. 13-40). Beləliklə, musəvi yəhudilərin Faşist Almaniyası tərəfindən soyqırımını gerçəkləşdirilmişdir. Yəhudi soyqırımında məsuliyyət bilavasitə Almaniyanın üzərinə düşsə də, xristian ol-maları səbəbi ilə ümumilikdə Qərb-xristian dünyası günahkarlıq duyğusuna qa-pılmışdır.

“Müqəddəs dəhşət: dini cinayətlər tarixi” kitabının müəllifi Ceyms A. Haut təkzibedilməz materiallar əsasında yazır ki, insanlıq tarixinin ən əffedilməz ləkələrindən olan nasistlər tərəfindən yəhudilərə qarşı tətbiq edilən soyqırımını cinayəti eyni zamanda dini zəmində də gerçəkləşdirilmişdir. Əgər Tanrının adından musəvilərə qarşı nifrət aşılammamış olsaydı, bu cinayətlər baş verməzdi. Nasistlər eyni ilə xristian ənənələrinə görə hərəkət etdilər. Hitlerin törətdiyi soyqırımını musəvilərə qarşı uzun illərdən bəri qidalanan nifrətin ən yüksək həddi idi (3, s. 105-106).

Müəllif digər bir yerdə də qeyd edir ki, nasistlərin törətdikləri cinayətlər yeni bir canilik deyildi. Onlar sadəcə olaraq 2 min illik tarixi olan musəvi əleyhdarlığına əsaslanan xristian ənənələrini davam etdirdilər. Faşistlərin ölüm düşərgələrinin kökləri xristianlığın tarixi strukturunda axtarılmalıdır. Musəvilərin şeytani rolları ilə əlaqəli əfsanələr əsrlər boyunca xristianlığı onlara qarşı hücumə sövq etmişdir. Müqəddəs Papanın qəbul etdiyi qərarlarla qətlamlar, qaz otaqları və nasistlərin ölüm düşərgələrindəki insan sobaları arasındakı faciəvi əlaqələr inkar edilə bilməz (3, s. 108).

Fikirlərimizi bir daha əsaslandırmaq üçün valideynləri İkinci Dünya müharibəsi dövründə nasistlər tərəfindən öldürülən yəhudi mənşəli amerikalı tarixçi Daqobert Ranesin sözlərinə müraciət etməyi məqsəduyğun sayırıq. O, yəhudi soyqırımını barəsində xristian kilsəsini ittiham edərək deyirdi: “Hitlerin musəvilərə qarşı törətdiyi vəhşi cinayətlər onsuz da daha əvvəllər xristian kilsəsi tərəfindən yəhudilərə tətbiq edilirdi. Bu ilk zərbə deyildi... Musəvi kitablarının və yəhudilərin yandırılması... Hitler bunların hamısını kilsədən öyrəndi. Keçmiş dövrlərdə kilsə yəhudi uşaqlarını və qadınları diri-diri yandırarkən, Hitler onlara daha sürətli ölüm bağışladı. Əvvəlcə qaz otaqlarında öldürdü, sonra da yandırdı” (3, s. 109).

Göründüyü kimi, yəhudi soyqırımında məsuliyyət bilavasitə Almaniyanın üzərinə düşmür. Bütün yəhudilərin düşüncəsinə görə, kilsə aşılammış olduğu fikirlərdən dolayı yəhudi soyqırımından ötrü məsuliyyət daşımaqdadır. Bu baxımdan Qərb-xristian dünyası günahkarlıq duyğusuna qapılmışdır.

Yəhudilərə qarşı törədilən xolokostun Qərb-xristian şüuru üzərindəki təsirləri o qədər dərin ki, onun səbəb olduğu dərin psixoloji gərginlik xristianların həssasiyyətinə toxunmuş və bu təsir üstündən illər keçsə də, özlərini günahkar hiss etmələrinə yol açmışdır. Onların erməni məsələsinə baxışı daha çox bu şüurun bilavasitə tarixdən miras qalmış hadisələri ilə əlaqəlidir. Bu günahlardan arınmaq üçün guya türklər tərəfindən törədilən qondarma “erməni soyqırımı”nın yəhudi soyqırımına öncülük təşkil etdiyi iddiası ortaya atılmış, hətta musəvilərin məhv edildiyi qaz otaqlarının türklər tərəfindən icad edildiyi və

Hitlerin belə bir addım atmasında türklərin başlıca rol oynadığı da iddia edilmişdir (8). Halbuki yuxarıda da sitat gətirdiyimiz yəhudi mənşəli amerikalı tarixçi Daqobert Ranenin sözləri bu iddiaları kökündən təkzib etməkdədir. “Hitler soyqırımını türklərdən öyrəndi” şüarı əsl həqiqətdə “biz əslində belə cinayətlərə yol vermərik, bu işdə müsəlman türklərin barmağı var” məntiqiylə işləyən bir mexanizma ilə günahlardan arınma metoduna baş vurulmuşdur (9). Yəni burada musəvilərin düşməni olaraq xristianlar deyil, guya xristianlara yol göstərən və onları cinayətlərə sövq edən müsəlman türklər göstərilir.

Qeyd edək ki, SSRİ-nin dağılması ilə Ermənistan Respublikasının ortaya çıxmasına qədər yəhudi məsələsi fərqli məcrada inkişaf edirdi. Prof. Dr Əhməd Davudoğlu yazır ki, İsrailin milli dövlət olaraq ortaya çıxması “yəhudi məsələsi”nin fərqli yöndə aktuallaşmasına yol açdı. Hər şeydən əvvəl Qərb yüzillərlə Avropa məkanında yəhudi-xristian qarşıdurması olaraq xarakterizə olunan yəhudi məsələsini müsəlman-xristian münaqişəsinə çevirərək, Yaxın Şərqə ixrac etmişdir (2, s. 380). Halbuki Avropada yüzillərlə davam edən yəhudi məsələsi xristian teologiyasından qaynaqlanan antisemit hərəkat olsa da, İkinci Dün-yə müharibəsindən sonra Yaxın Şərqə ixrac edilən İsrail məsələsinə qarşı bölgədəki müsəlman ictimaiyyətin göstərdiyi reaksiya antisemit deyil, siyasi əsası olan antisionist bir reaksiyadır (2, s. 381). Yəni burada əsas məqsəd xristian-yəhudi düşmənçiliyinin tədricən unutturulması və öz yerini yəhudi-müsəlman münaqişəsinə verməkdən ibarət olmuşdur. Ermənistanın müstəqilliyini elan etməsindən sonra isə yəhudi məsələsi yəhudi-müsəlman qarşıdurması ilə birlikdə bu dəfə yəhudi-türk düşmənçiliyi üzərində aktuallaşdırılmaqdadır. Ermənistanın Sovetlərin tərkibində olması, dolayısı ilə kapitalist sistemlə sosialist sistem arasındakı soyuq müharibənin olması səbəbi ilə erməni məsələsinin gündəmə gətirilməsi Qərb dövlətləri tərəfindən o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmirdi. Lakin SSRİ-nin dağılmasından sonra erməni məsələsi böyük dövlətlərin siyasi və dini maraqlarını son dərəcə alovlandırdı. Beləliklə, “erməni soyqırımı” iddiaları Qərb-xristian dövlətləri tərəfindən dəstəklənərək, “Hitler soyqırımını türklərdən öyrəndi” şüarlarının geniş şəkildə təbliğinə yer verildi. Bu şüar günümüzdə də müntəzəm olaraq gündəmə gətirilməkdədir.

Ortaya çıxan məqam budur: müəyyən mənada Qərb-xristian dünyası günahlardan arınmaq və özlərinə bəraət qazandırmaq üçün tarixdə ilk soyqırımını törədənlərin xristianlar deyil, ilk dəfə məhz xristian erməniləri soyqırımına məruz qoyan müsəlman türklər olduğunu iddia etməkdədirlər. Bu baxımdan Qərb-xristian ictimaiyyətinin nəzərində öz dini və siyasi mənafeələrinə uyğun olaraq ermənilərə xüsusi rəğbət yaratmaq məqsədi ilə “xristianlığı rəsmən qəbul edən ilk dövlət və millət Ermənistan və ermənilərdir. Tarixdə ilk dəfə xristian ermənilər müsəlman türklər tərəfindən soyqırımına məruz qalmışlar” şəklində təbliğatlara geniş yer ayırmaqdadırlar. Qondarma erməni soyqırımının hər il beynəlxalq arenada dünya ölkələrinin parlamentlərinin gündəminə gətirilməsi və müzakirə edilməsi məhz bu səbəbdəndir. Azərbaycan da Türk və İslam dünyasının

bir parçası olduğuna görə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində əsas diqqət və dəstək Ermənistana verilməkdədir. İşin içində xristian qardaşlığı və təəssübkeşliyi girdiyinə görə, bu dövlətlərlə Ermənistan arasındakı məsafə azalmaqda və birlikdə fəaliyyət göstərə bilməkdədirlər. Bu da yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan, xüsusilə də türklük üzərindəki beynəlxalq təzyiqləri artırmaqdadır. Əgər münaqişədə Azərbaycan lehinə qərarlar qəbul edilərsə və ya Ermənistan təzyiqlər göstərilərsə, o zaman “erməni kartı” qismən də olsa zəifləyər və “günahlardan arınma metodologiyası” iflas edə bilər. Yəni din faktoru sırf xristian ermənilərə göstərilən rəğbətdən deyil, daha çox özlərinin günah duyğularından və əbədi ləkədən qurtulmaq prinsiplərindən qaynaqlanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Brzezinski Zbigniew. Böyük satranç tahtası. İstanbul: Sabah kitabları, 1998, 192 s.
2. Davutoğlu Ahmet. Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu. İstanbul: Küre yayınları, 2010, 584 s.
3. Haught James A. Kutsal dehşet: dinsel cinayetler tarihi. İstanbul: Aykırı yayınları, 1999, 160 s.
4. Huntington Samuel P. Medeniyetler çatışması ve dünya düzeninin yeniden kurulması. İstanbul: Okuyan Us yayınları, 2005, 536 s.
5. Marschalko Louis. Yahudi. İstanbul: Sebil yayınevi, 1993, 333 s.
6. Uğur Ali. Dünya gündemindeki İsrail. İstanbul: Burak yayınevi, 1998, 224 s.
7. Yahya Harun. Kabala ve masonluk. İstanbul: Araştırma yayıncılık, 2003, 688 s.
7. http://www.1001kitap.com/Guncel/Tamer_Andrea_Bacinoglu/modern_alman_oryantalizmi/almanyaveermeni.html
8. <http://www.doguturkistan.net/modules.php?name=AvantGo&file=print&sid=4741>

Эмин Шихалиев

ВЗГЛЯД К АРМЯНЕ – АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ КОНФЛИКТАМ ПРИ СТОЛКНОВЕНИИ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В статье обсуждается армяно-азербайджанский конфликт при столкновении цивилизации и о влиянии его к этим вопросам. При исследовании этого процесса выявлены, что позиция европейских государств в связи с армяно-азербайджанским конфликтом, или в армянском вопросе, или взгляд к общетюркским факторам, тесно связаны со столкновением цивилизаций. В этом контексте пристрастие к религиозному фактору, возрастает и международные давления над государством Азербайджана.

Emin Shikhaliyev

**A LOOK AT ARMENIAN – AZERBAIJAN CONFLICT IN THE
CONTEXT OF THE CIVILIZATIONS CLASH**

In this article have been given information about the clash of civilizations and its influence to Armenian-Azerbaijan conflict. It has been determined that, the Western Powers double position in the Armenian problem from point of view general turkian and Armenian-Azerbaijan conflict comes forward from the clash of civilizations. By cause of religious partiality, international pressures are increasing on Azerbaijan.

MƏMMƏD MƏMMƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİNDƏ NAXÇIVANIN YERİ

Naxçıvan həmişə strateji əhəmiyyətli bir bölgə olub. Dünyanın görkəmli dövlət xadimlərindən olan Heydər Əliyevin düşünülmüş və uzaqgörən siyasətində də bu amil həmişə üstün yer tutub. Bəlkə də elə bu mənada müdrik insan, dahi rəhbər siyasi fəaliyyətinin ayrı-ayrı dövrlərində bu diyarın möhkəmlənməsinə və inkişafına xüsusi qayğı və diqqət göstərib (3). Bu amil də torpaqlarımıza zaman-zaman göz dikən bədxah və yaramaz erməni millətçilərinin məkrli planlarının və niyyətlərinin puç olmalarında önəmli rol oynayıb.

Prezident İlham Əliyev də bu ənənəni, siyasi xətti uğurla davam etdirir. 2008-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Naxçıvana səfəri çərçivəsində çıxışlarının birində dövlət başçısı bir daha Naxçıvanın möhkəmləndirilməsinin vacibliyindən danışaraq deyib: “Naxçıvana daim xüsusi diqqət göstərilməlidir. Naxçıvan Azərbaycanın qədim diyarıdır, qədim torpağıdır, strateji əhəmiyyətə malikdir...” (“Azərbaycan” qəzeti, 2008, 5 iyun).

Naxçıvanın Qərblə Şərqi birləşdirən Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi onu həmişə fəthlərin, qüdrətli dövlətlərin siyasi maraqlarının kəsişdiyi və toqquşduğu ünvana çevirib. 1918-20-ci illərdə Azərbaycanın əsas ərazisindən təcrid olunan Naxçıvanın nə qədər gərgin və təzadlı bir dövr yaşadığını belə bir fakt da sübut edir ki, qısa müddətdə burada iki xarici dövlətin – ABŞ və İngiltərənin ermənipərəst general-qubernatorluğu fəaliyyət göstərmişdir. Bu o dövr olub ki, Azərbaycan əraziləri hesabına öz dövlətini yaradan ermənilər təkcə əzəli dədə-baba yurdumuz olan Zəngəzuru ələ keçirməklə kifayətlənməyərək Naxçıvana da sahib çıxmaq istəyiblər (4). Yeni yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şimalda bolşeviklərin, cənubda ermənilərin hərbi təcavüzündən ehtiyatlanaraq barışdırıcı siyasət yeritməsi, qədim Azərbaycan şəhəri olan İrəvanı ermənilərə güzəştə getməsi də “Böyük Ermənistan” ideyasını hansı yolla olursa-olsun gerçəkləşdirmək istəyən daşnakların əl-qolunu daha da açıb. Belə ağır və məşəqqətli dövrdə də ermənilərin silahlı basqınlarına mərdliklə sinə gərən Naxçıvan əhalisi yeganə xilasını Azərbaycanın tərkibində qalmaqda görüb (7, s. 158). Türkiyə dövlətinin bu dövrdə siyasi və hərbi cəhətdən göstərdiyi kömək əvəzsiz rol oynayıb.

Naxçıvanın muxtariyyət məsələsi təkcə döyüş meydanlarında həll olunmayıb. O, eyni zamanda fəal diplomatik və siyasət meydanında müzakirələrə çıxarılıb. Onun siyasi aktuallığını belə bir fakt da təsdiq edir ki, bu məsələ 1919-cu ildə bir neçə dəfə Zaqafqaziya seymində, 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, Türkiyə Respublikasının və Ermənistanın milli şuralarında və parlamentlərində, 1919-cu ildə Versal Sülh Konfransında, sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycan və Ermənistan inqilab komitələrində, Rusiya Xalq Komissarları Sovetində, 1921-ci il martın 16-da isə Rusiya Kommunist Bolşeviklər Partiyasının Siyasi Bürosunda müzakirə obyektinə çevrilib.

Zorla siyasiləşdirilmiş Naxçıvan məsələsi yalnız 1921-ci ildə imzalanmış iki beynəlxalq sənəddə – Moskva və Qars müqavilələrində öz əksini tapıb. Türkiyə Cümhuriyyətinin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk də 1918-1921-ci illərdə Naxçıvanın yadelli düşmənlərdən qorunmasında böyük uzaqgörənlik nümunəsi göstərib. “Naxçıvan türk dünyasının qapısıdır” - deyən böyük öndər öz ölkəsinin çətin durumda, erməni daşnakları ilə mübarizəyə kömək məqsədilə Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında Naxçıvana böyük ordu göndərib. Onların köməyi ilə tayqulaq Andranikin rəhbərlik etdiyi daşnak yaraqlıları qovulub. 1921-ci il oktyabrın 13-də isə Qarsda Cənubi Qafqazın sovet respublikaları ilə Türkiyə hökuməti arasında, sovet Rusiyasının iştirakı ilə imzalanan beynəlxalq müqavilədə Naxçıvanın muxtariyyət məsələsi öz əksini tapıb (4). Həmin müqavilənin beşinci maddəsində göstərilib ki, “Türkiyə hökuməti, Sovet Ermənistanı və Azərbaycan hökumətləri Naxçıvan vilayətinin hazırkı müqavilənin 3-cü əlavəsində göstərilən sərhəd daxilində Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməyə razıdırlar” (8). Müqavilənin fəaliyyət müddəti də məhdudlaşdırılmayıb. O, bu gün də qüvvədədir. Türkiyə dövləti də tarixin bütün məqamlarında öz sözünün üstündə durmağa çalışıb.

Təbii ki, Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri dərin tarixi köklərdən qaynaqlanır, müasir mərhələdə isə daha geniş xarakterli miqyas alıb (2). Avropanın böyük və qüdrətli dövlətlərindən, səlahiyyətli söz sahiblərindən biri sayılan Türkiyədə məmləkətimizin ayrılmaz bir parçası olan, iyirmi ilə yaxın bir müddətdə məkrli erməni qonşularımızın təqsirləri ucbatından iqtisadi blokada şəraitində yaşayan bölgəyə bu qədər sevgi və məhəbbətin olması da qürurvericidir. Həm də o mənada ki, Qafqazda geosiyasi proseslərin hələ də səngimədiyi, ermənilərin torpaqlarımıza qarşı iyrənc və məkrli iddialarının gücləndiyi bir vaxtda dünyanın aparıcı dövlətləri də qədim oğuz-türk yurdu olan Naxçıvanın bugünkü varlığından, onun keşməkeşli tarixindən, sosial-iqtisadi durumundan və sabahkı həyatından bu yolla yeni informasiyalar əldə edirlər (9, s. 148).

Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun bu ilin aprel ayının sonlarında qardaş və dost Türkiyəyə səfəri ötən əsrin 90-cı illərini xatırlatdı. O vaxtları ki, SSRİ-nin dağılması nəticəsində yaranmış hərc-mərclikdən istifadə edən məkrli düşmənlərimiz məmləkətimizə, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına qarşı ərazi iddialarını müharibə yolu

ilə gerçəkləşdirmək qərarına gəlmişlər. 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşun hissələrinin Bakı şəhərinə hərbi müdaxiləsindən 8 saat əvvəl erməni silahlı dəstələri Naxçıvanın sərhəd bölgələrinə hücum edərək Kərki kəndini işğal edirlər. Düşmənlərimizin işğalçılıq niyyətləri bununla tamamlanmır. Beynəlxalq təcrübədə misli görünməmiş təzyiq metodlarına əl atan Ermənistan hökumətinin məkrli siyasəti nəticəsində muxtar respublika ölkəmizin əsas ərazisi ilə birbaşa nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrindən məhrum olmuş, iqtisadi blokadanın ağrı və acıları ilə üz-üzə dayanmışdı. Elektrik enerjisinə olan tələbat təxminən səkkiz-on faiz həcmində ödənilirdi. Təbii qaz xətti kəsilmişdi. Dəmir yolu nəqliyyatında qatarların hərəkətinin dayanması vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı. Qışın sərt şaxtalı günlərində evləri, mənzilləri qızdırmaq üçün odun, kömür, neft tapılmırdı. Ərzaq məhsulları, xüsusən də un sarıdan ciddi çətinliklər var idi. Bəzən çörək istehsal edən müəssisələrdə iki-üç günlük un ehtiyatı yaratmaq da müşkülə dönürdü. Çörək mağazaları qarşısında uzun növbələr yaranırdı. Naxçıvan dahi öndərin sözləri ilə desək, “taleyin ümidinə buraxılmış bir ada”nı xatırladırdı.

Muxtar respublika ağır sınaqlar, məhrumiyyətlər qarşısında idi. Yeganə xoşbəxtlik onda idi ki, Heydər Əliyev kimi dünya siyasətinin böyük korifeylərindən biri Naxçıvanda yaşayırdı və muxtar respublikaya rəhbərlik edirdi (3). Bütün ümidlər də təkcə dahi şəxsiyyətə bağlanmışdı (9, s. 36). Dahi öndər Naxçıvanın xilasını naminə mübarizəsinə indiyədək bizə həm yaxın, həm də uzaq olan qonşu xarici dövlətlərlə mədəni-iqtisadi əlaqələrin yaradılmasından başladı. Bu əlaqələr bölgəni labüd fəlakətdən xilas etdi.

Türkiyənin qüdrətli dövlət və siyasi xadimlərindən biri olan Süleyman Dəmirəl də Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin rolunu yüksək qiymətləndirib. Onun fikrincə, Heydər Əliyev erməni təcavüzü nəticəsində blokadaya məhkum olunmuş Naxçıvana rəhbərlik etdiyi dövrlərdən Türkiyə ilə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət vermiş, bu hesaba ölkələrimiz arasında faydalı əməkdaşlığa nail olunmuşdur (5).

Prezident İlham Əliyev də muxtar respublikaya səfəri çərçivəsində keçirdiyi görüşlərin birində bu amili xüsusi vurğulayaraq deyib ki, Naxçıvanın inkişafında, xüsusilə onun 1990-cı illərin əvvəllərində yaşanan böhranlı vəziyyətdən çıxmasında Türkiyə ilə olan əlaqələr, körpünün tikilməsi və bütövlükdə Türkiyədən alınan dəstək çox mühüm rol oynamışdır (“Azərbaycan” qəzeti, 2008, 5 iyun).

“Naxçıvan türk-islam dünyasına bir qapıdır” – söyləyən Naxçıvan Ali Məclisinin o zamankı Sədri Heydər Əliyevin Türkiyə Respublikasına ilk rəsmi səfəri 1992-ci ilin martında həyata keçirilmiş, səfər zamanı Türkiyə Prezidenti Turqut Özal, Baş nazir Süleyman Dəmirəl və digər rəsmi şəxslərlə görüşlər keçirilmişdir (1, s. 665). Görüşlərdə əsas müzakirə edilən məsələ isə unudulmaqda olan Qars müqaviləsini yenidən gündəmə gətirməklə Ermənistanın Azərbayca-

na qarşı təcavüzü və Naxçıvanın düşdüyü ağır vəziyyət olmuşdur. Nəticədə Türkiyənin Baş naziri ilə Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri arasında birgə protokol imzalanaraq, bütün sahələr üzrə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (1, s. 667).

13 maddəlik protokolda muxtar respublikaya maliyyə, iqtisadi, texniki yardım göstərilməsi, regionun zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün 100 milyon ABŞ dolları həcmində kreditin ayrılması, nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi öz əksini tapmışdı. Protokolda, həmçinin bank işi, turizm, informasiya sahəsində əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılması, muxtar respublikadan yüz nəfər tələbənin Türkiyədə təhsil alması haqqında razılığa gəlinmişdir (1, s. 675). Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri bu protokolu böyük əhəmiyyətə malik tarixi sənəd kimi qiymətləndirmiş, icra strukturlarına protokolun icrası ilə əlaqədar konkret təkliflərlə çıxış etməyi tapşırırmışdı.

1992-ci ilin may ayı isə Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvanın müasir tarixinin ən mürəkkəb və gərgin dövrünü əhatə edib. Həmin ayda Bakıda siyasi qüvvələr arasında hakimiyyət davası qızışdığından və onların Qarabağı yaddan çıxarmalarından istifadə edən ermənilər ölkəmizə qarşı hücumlarını genişləndiriblər. Ermənilər Şuşa və Laçın şəhərlərini ələ keçirməklə, Dağlıq Qarabağın işğalını başa çatdırıblar. Məkrli düşmənlərimiz yaranmış şəraitdən istifadə edərək Naxçıvana qarşı hərbi təcavüzləri də gücləndirirlər. Yalnız ulu öndər Heydər Əliyevin gərgin siyasi, diplomatik səyləri nəticəsində onların məkrli planlarının qarşısı alınır. Bu dəfə də qardaş Türkiyə dövləti öz sözünü birmənalı deyir. Mayın 18-də Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Ermənistanın Naxçıvana təcavüzünün dayandırılması üçün Türkiyədən kömək göstərilməsini xahiş edir. Həmin gecə Türkiyə hökuməti xüsusi bəyanatla çıxış edərək, 1921-ci il Qars müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan haqqında söz sahibi, onun muxtariyyətinin qarantı olduğunu yenidən bütün dünyaya bəyan edir. Məhz bu bəyanatdan sonra dünyanın 57 dövləti Ermənistanın təcavüzkar hərəkətlərini pisləyir (9, s. 80-81).

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında 1992-ci il mayın 28-də açılan “Sədərək-Dilucu” körpüsü daha mühüm rol oynayıb. Həmin gün iqtisadi böhran içərisində yaşayan region bayram əhval-ruhiyyəsi yaşayır. Körpünün rəsmi açılışında iştirak etmək üçün Türkiyənin Baş naziri S.Dəmirəlin başçılığı ilə böyük nümayəndə heyəti Naxçıvana gələrək bölgə ilə ətraflı tanış olurlar. Muxtar respublikanın ictimai-iqtisadi həyatında mühüm mərhələ olan, iki qardaş xalqın uzun illər qovuşmaq arzusunu yerinə yetirən “Ümid” körpüsünün istifadəyə verilməsi böyük təntənə ilə qeyd olunur.

Körpünün açılış mərasimində, – “bu gün burada cərəyan edən hadisə tək bir körpünün açılışı deyildir. Cərəyan edən əsas hadisə 70 il bir-biri ilə qütbətdə, həsrətdə qalmış qardaşlarımızın yenidən görüşməsidir, bu coşğunluğu anlamaq lazımdır. Bu, bir birlik, milli coşğunluqdur” – deyən S.Dəmirəl onu da əlavə edir ki, “Qardaşlıq, dostluq bundan sonra daha da sıx olacaqdır. Türki-

yə ilə Azərbaycan, ona bağlı Naxçıvan arasında əlaqələr genişlənəcək, adamlar bir-birləri ilə yaxınlaşacaqlar” (1, s. 695).

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Türkiyə ilə əlaqələri Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri kontekstində sonrakı illərdə də yüksələn xətlə inkişaf edib. Muxtar Respublika Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun qardaş və dost ölkəyə ilk rəsmi səfəri 1996-cı il martın 12-17-si arasında olub. Bu səfər çərçivəsində aparılan danışıqlar da muxtar respublikanın mövcud problemlərinin həlli istiqamətində olub. Ali Məclis Sədrinin səfər müddətində Türkiyənin bütün ali rəhbərliyi – Prezident, Baş nazir, parlamentin spikeri görüş və söhbətləri də bölgəyə daimi diqqət və qayğısının sübutu olub (9, s. 168).

2008-ci il iyun ayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanın eyni vaxtda Naxçıvana səfəri böyük siyasi məna daşıyıb (“Azərbaycan” qəzeti, 2008, 5 iyun). Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsini regional əməkdaşlığa böyük töhfə olduğunu bildirən Prezident İlham Əliyev mətbuat üçün bəyanatında Türkiyənin hökumət başçısının bölgəyə səfərini yüksək qiymətləndirib.

İstər təkbətək, istərsə də geniş tərkibdə keçirilən görüşlərdə iki dövlət arasında dostluq, qardaşlıq münasibətlərinin bütün sahələrdə inkişafından məmnunluq duyulub. Geniş tərkibdə keçirilən görüşdə “Sizin Naxçıvana səfəriniz çox böyük əhəmiyyət daşıyır və əminəm ki, onun nəticələri də çox uğurlu olacaqdır, Naxçıvan qədim Azərbaycan torpağıdır və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yeganə sərhəd yeri buradır” – ölkə başçımızın bu sözlərinə Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğan onu da əlavə edib ki, sərhəd şəhəri Naxçıvanda keçirəcəyimiz görüşlərin çox böyük mənası olacaqdır. Bu baxımdan biz buna çox böyük əhəmiyyət veririk (“Azərbaycan” qəzeti, 2008, 5 iyun).

Bu görüşdə əldə olunan nəticələrdən razı qaldığını söyləyən dövlətimizin başçısı onu da bildirib ki, Naxçıvanın enerji təhlükəsizliyi barədə ətraflı söhbət oldu. Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin işə düşməsindən və Azərbaycan qazının Türkiyə bazarlarına daxil olmasından, xüsusilə gələcəkdə bu qazın həcmının artımından sonra Türkiyənin Naxçıvanla həmsərhəd olan bölgələrinə də təbii qazın verilməsi nəzərdə tutulur. Bu layihənin təbii davamı olaraq Naxçıvanın bu xəttə birləşməsi də mümkündür (11).

Enerji təhlükəsizliyinin vacibliyini bildirən Prezident İlham Əliyev onu da deyib ki, Naxçıvanın yeni layihəyə qoşulması muxtar respublikanın gələcək iqtisadi inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələdir. Eyni zamanda, bölgəni nəqliyyat mühasirəsindən çıxarmaq üçün Naxçıvanın Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinə birləşməsi məsələsi də müzakirə olunaraq müsbət rəyə gəlinib. Nəzərə alsaq ki, ötən iyirmi il ərzində regionun polad relslərində də hərəkət dayanıb, onda bu layihənin hansı əhəmiyyət kəsb etdiyini də aydın görmək olar (11).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talibovun Türkiyəyə bu ilin aprel ayının 26-28-dəki rəsmi səfəri, orada keçirdiyi görüş-

lərdə də bu məsələlər yenidən gündəmə gətirilib, onların operativ həlli üçün konkret yollar müəyyənləşib. Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlunun dəvəti ilə reallaşan bu səfərdə Naxçıvan Ali Məclisinin Sədri Türkiyənin dövlət və hökumət başçıları, ordu rəhbərliyi və digər rəsmi şəxslərlə görüşüb (5).

Türkiyənin Baş naziri Rəcəb Tayyib Ərdoğanla və xarici işlər naziri ilə görüşlərdə Türkiyə ilə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə olunub. Türkiyə Hava Yollarının Naxçıvana reyslər açması, Qars-Naxçıvan dəmir yolunun, İqdır-Naxçıvan magistral qaz kəmərinin çəkilməsi kimi iri iqtisadi layihələrin müzakirəsi regionun gələcək inkişafına istiqamətlənib. Türkiyə hökuməti regional əməkdaşlığı gücləndirmək üçün 3 dövləti – Türkiyə, Azərbaycan və İranı əhatə edəcək sərhəd qapısının yaradılması üzrə də iş aparır (5).

Türkiyənin xarici siyasət idarəsinin başçısı Əhməd Davudoğlu belə bir amili də xüsusi vurğulayıb ki, “Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin ən çox inkişaf etdiyi bölgələrdən biri Naxçıvandır. Naxçıvanın təhlükəsizliyi və rifahı bizim təhlükəsizliyimiz və rifahımızdır”. Türkiyəyə səfərə dəvətə görə təşəkkürünü bildiren Ali Məclisin Sədri deyib ki, bu gün aparılan müzakirələr onu deməyə əsas verir ki, tarixi, adəti, dili, dini ilə bir-birinə bağlı olan Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri, habelə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın Türkiyə ilə əməkdaşlığı bundan sonra da davam edəcək və daha möhkəm təməllər üzərində inkişaf edəcəkdir (5).

Türkiyə Silahlı Qüvvələri Baş Qərargah rəisi, ordu generalı İlkər Başbuğla görüş və hərbi əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirəsi isə bölgədə siyasi təhlükəsizliyin təminatı olub.

Səfərin sonuncu günü isə Çankaya köşkündə Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül Naxçıvan Ali Məclisi Sədrini qəbul edib. Görüşdə Naxçıvan MR ilə Türkiyə arasında əlaqələrin yüksək səviyyədə olduğu vurğulanıb, əməkdaşlığın perspektivləri müzakirə edilib (5).

Təbii ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun Türkiyəyə səfəri indiki ərəfədə dünyaya, o cümlədən Ermənistana mesaj baxımından da müsbət qiymətləndirilir (11).

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həllinə ümidlərin azaldığı bir vaxtda ölkəmizlə quru sərhəd xətti olmayan Naxçıvanın iqtisadi və müdafiə qüdrətinin bu dərəcədə artması xarici tərəfdaşlarımızın da ürəyincə olub.

Bu il aprel ayının 23-də Müdafiə Nazirliyində ordu quruculuğu məsələlərinə həsr olunan müşavirədə ölkə Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev belə bir amili xüsusi vurğulayıb ki, yenilənmiş Madrid prinsipləri əsasında son təkliflər qəbul olunarsa, onda sülh sazişi üzərində iş başlanı bilər. Əgər təkliflər qəbul olunmazsa, onda, ümumiyyətlə, danışıqlar prosesinə yenidən baxılmalıdır və əlbəttə ki, Azərbaycan yaranacaq vəziyyətə adekvat mövqe nümayiş etdirər.

cəkdir (“Azərbaycan” qəzeti, 2010, 24 aprel). Politoloqların fikrincə, Ali Məclis Sədrinin Türkiyə rəhbərliyi ilə görüşdə Qars müqaviləsini yenidən gündəmə gətirməsi də adi məsələ olmayıb. Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davud-oğlunun, “Qars müqaviləsinin keçərliliyi məsələsində heç bir şübhə yoxdur. Bu müqavilə istər beynəlxalq hüquq, istərsə də Türkiyənin öhdəliyinə sadıqlığı baxımından möhkəmdir. Bu sənəddə mühüm maddələrdən biri olan Türkiyənin Naxçıvanın təminatçısı olması da çox açıqdır. Bu, beynəlxalq hüququn təsbit etdiyi kimi, Türkiyənin öhdəliyidir. Bu öhdəlik əbədiyyətə qədər davam edəcəkdir”, – sözləri isə məkrli qonşularımızı ciddi narahat edib (11).

Bir sözlə, dünənə qədər əyalət mərkəzini xatırladan, iqtisadi blokadanın çətinlikləri ilə üzləşən Naxçıvan indi yalnız regional deyil, dövlətlərarası əməkdaşlıqda da yaxından iştirak edir. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri kontekstində o, aparıcı rol oynayır. Təmali xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən siyasət düşmən mühasirəsində yaşayan Naxçıvanın daha da möhkəmlənməsinə, güclənməsinə xidmət edir. Bu gün regionun ən ucqar sərhəd bölgələrində aparılan quruculuq tədbirləri də bu cür düşünməyə əsas verir.

Onu da qeyd edək ki, son illər Naxçıvan ölkəmizlə yaxından əməkdaşlıq edən xarici dövlətlər, beynəlxalq qurumlar üçün həm də cəlbedici regiona və etibarlı tərəfdaşa çevrilir. Bu gün muxtar respublikanın Türkiyə ilə bərabər İran İslam Respublikası, Avstriya arasında da yaxın və sıx əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur. Ötən ilin oktyabr ayının 2-də və 3-də Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçılarının IX Zirvə görüşünün Naxçıvanda keçirilməsi də (“Azərbaycan” qəzeti, 2009, 4 oktyabr) muxtar respublikanın tanınılmasında önəmli rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Qayıdış (1990-1993). Sənədlər toplusu. Bakı: Azərbaycan, 2008, 840 s.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // “Azərbaycan” qəz., 1999, 14 oktyabr.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyi mərasimində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqi // “Azərbaycan” qəz., 2009, 05 avqust.
4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 85 illik yubileyi mərasimində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun çıxışı // “Azərbaycan” qəz., 2009, 05 avqust.
5. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun Türkiyəyə rəsmi səfəri davam edir // “Azərbaycan” qəz., 2010, 29 aprel.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: Tarix və müasirlik (elmi konfransın materialları). Bakı: Nurlan, 2007, 406 s.
7. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə, II c., Naxçıvan, 2005, 381 s.

8. Hacıyev İ., Amanoğlu Ə. Tarixdə və günümüzdə Naxçıvan. Ankara, 1998, 92 s.
9. Məmmədov M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ictimai-siyasi proseslər (1988-2005-ci illər). Bakı: Şirvannəşr, 2005, 208 s.
10. Məmmədov M. Siyasətdə Naxçıvan dərsləri. Bakı: Araz, 2009, 416 s.
11. Məmmədov M. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində Naxçıvanın yeri // "Azərbaycan" qəz., 2010, 15 may.

Мамед Мамедов

РОЛЬ НАХЧЫВАНА В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Настоящая Азербайджанско-Турецкие отношения держат в себе очень глубокие исторические корни. В контексте этих отношений Нахчыван играет важнейшую роль.

Эти отношения были основаны общинационным лидером Гейдар Алиевым, а сейчас развивается президентом Азербайджанской Республики Ильхам Алиевым и председателем Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики Васиф Талыбовым.

В статье было исследовано эти отношения.

Memmed Memmedov

PLACE OF NAKHCHIVAN IN THE AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

Modern Azerbaijan-Turkey relations have deep historical root. Nakhchivan has special role in these relations context. National leader of our people Haydar Aliyev plays the exception part in the creation and becoming stronger of these attitudes. These connections continued successfully by chairman of the Highest Parliament of the Nakhchivan Autonomous Republic Vasif Talibov under administration of the country President Ilham Aliyev in our day. In this article have been given information about these connections.

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SƏNDUQƏ TIPLİ MƏZARÜSTÜ ABİDƏLƏR HAQQINDA

Orta əsr daş üzərində işləmə sənətinin ən dəyərli nümunələrindən biri də sənduqə tipli məzarüstü abidələrdir. Orta əsrlər dövrünə aid sənduqə formalı məzar daşına Azərbaycan, o cümlədən də digər müsəlman-türklər yaşayan bölgələrdə çox sayda rast gəlmək mümkündür.

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, sənduqə formalı məzar daşlarının qoyulması adəti ilk olaraq, Misir və Mesopotamiyada meydana gəlmişdir. Bu abidələrin düzəldilməsində məqsəd ölümdən sonrakı həyatın davam edəcəyinə inamın olmasıdır. Sənduqə formalı məzar daşlarının düzəldilməsi ruhların yəni-dən bədənlərinə dönəcəyi inamına söykənməkdədir. Qədim və orta əsrlər döv-ründən insanlar dünyasını dəyişmiş yaxın adamlarının əbədi dünyasına inanaraq onların, xüsusən önəmli, əhəmiyyətli şəxslərin cəsədlərinin çürüməməsi üçün mumiyalanar və xüsusi sandığa qoyularaq məzar otaqlarında saxlanarmış. Bun-dan sonra sənduqələrin üzəri dam formasında örtülərək, türbə şəklində düzəldi-lərmiş. Belə türbələrin içərisində bəzən bir neçə sənduqə qoyulurdu. Bir məza-rın üzərində türbə tikilmişsə, içindəki məzar mütləq sənduqə ilə tamamlanırdı. Müsəlmanlar arasında məzarların üzərində sandıq tipli abidələrin qoyulması adəti Əməvilər dövründə başlamışdır. Bu ənənə Abbasilər, Səlcuqlular və Os-manlılar tərəfindən davam etdirilmiş, hal-hazırda da bu cür adətlərin izləri da-vam etməkdədir (7).

Ümumtürk və ümumislam mədəniyyətinə böyük əsərlər bəxş edən qə-dim Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvan bölgəsində də sənduqə formalı məzarüstü abidələr vardır. Orta əsrlər dövründən indiyədək gəlib çatan qəbirüstü xatirə abidələri içərisində sənduqələr xüsusi yer tutur.

Abşeronun qəbirüstü xatirə abidələrini tədqiq edən İ.Cəfərzadə və S.Cə-fərzadə qeyd edirlər ki, bu abidələr əsasən iki hissədən başdaşı və sənduqədən ibarətdirlər (5, s. 104). Naxçıvanın qəbirüstü xatirə abidələrini tədqiq edən t.ə.d H.Səfərli isə qeyd edir ki, tədqiqatlar zamanı Naxçıvan bölgəsində belə abidə-lərə təsadüf olunmamışdır. Başdaşılı sənduqə Şirvan Abşeron bədii daşyonma sənəti məktəbi abidələri üçün xarakterik olsa da, Naxçıvan ərazisində belə de-

yildir. Burada sənduqəsiz başdaşı, başdaşsız sənduqə tipli xatirə abidələri daha geniş yayılmışdır (6, s. 125).

Səndiq formasında hazırlanıqları üçün sənduqə adlanan və əsasən yerli dağ daşından və mərmərdən hazırlanan bu abidələr təxminən eyni formada düzəldilirdi. Ancaq bunların formasında müəyyən fərqlər də olurdu. Əgər Şirvan-Abşeron zonasının sənduqələrində sarkofaqlı abidələr əsas yer tutursa Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan sənduqələrin çoxu sadə, paralelopiped şəklində hazırlanmışlar. Ancaq bəzi yerlərdə, xüsusilə Şahbuz və Culfa rayonları ərazisində sarkofaqlı abidələrə də rast gəlinir. Ancaq bu abidələrin üzərində kitabələr yoxdur. Üzərində kitabə olan sarkofaqlı sənduqəyə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində ancaq bir neçə yerdə, o cümlədən Ordubad şəhər qəbiristanlığında, Şahbuz bölgəsinin Kükü kəndindən şimalda yerləşən Qanlıgölün yaxınlığındakı Qəbirli adlı qəbiristanlıqda və s. yerlərdə rast gəlinir.

Daşdan və mərmərdən düzəldilmiş sənduqə formalı abidələr üzərində müqəddəs Qurani-Kərimin bəzi surələrindən götürülmüş müxtəlif məzmunlu kitabələrlə, ayələrlə yanaşı, bir sıra ornament və təsvirlərə də rast gəlinir. Onların əksəriyyətinin səthinin mərkəz hissəsində səkkiz guşəli rozetkalar və ya günəşi əks etdirən dairələr həkk edilmişdir. Ordubad rayonundakı Köçəri və Azadkənd qəbiristanlığında bəzi abidələrin üzərində bu cür təsvirlərə təsadüf edilir. Bəzi abidələr üzərində ox və kaman təsvirinə rast gəlinir. Müxtəlif növ dağ daşından hazırlanmış bu abidələr mərmərdən düzəldilmiş abidələrlə müqayisədə bədii tərtibat cəhətdən diqqəti o qədər də cəlb etmirlər. İndiyədək muxtar respublikanın Ordubad şəhərində və Culfa rayonunun Xanəgah kəndində cəmi 10-a yaxın mərmərdən (oniks, xalsedon) hazırlanmış sənduqə qeydə alınmışdır. Bu abidələr bədii tərtibat cəhətdən çox gözəldirlər və bu baxımdan onları Səmərqənd abidələri ilə müqayisə etmək olar. Tədqiqatçılar XIX yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanda olan rus məmurları ornamentlərlə zəngin bəzədilmiş və nəfis şəkildə hazırlanmış bu cür abidələrin varlığı və imkanlı şəxsiyyətlərin xatirəsi üçün hazırlandığını qeyd etmişlər (1, s. 16).

Culfa rayonunun Xanəgah kəndindəki Xanəgahda qeydə alınmış qırımtıllı rəngli daşdan hazırlanmış sənduqə tipli bir abidənin hər üç üzünü zəngin bəzədilmişdir. XV əsrə aid olan bu abidənin kənar haşiyələrində isə Qurani Kərimdən ayə (II-255) həkk edilmişdir (3, şəkil 12). Naxçıvan bölgəsindəki sənduqələrin bir qismi düzbucaqlı formasındadır. Onların üç üzünü və hər iki tili zəngin nəbatı təsvirlərlə bəzədilmişdir. İki üzünü həndəsi xətlərin köməyi ilə bölmələrə ayrılmış, bölmələr daxilində isə çoxlucəkli gül və digər nəbatı təsvirlər işlənmişdir. Digər üzünün kənarları haşiyələnmiş, daxilinə bir qayda olaraq yazı işlənmişdir. Güldanın içərisindən yuxarıya doğru zəngin nəbatı təsvirlər doludur.

Öyrəndiyimiz sənduqə formalı abidələr göstərir ki, Naxçıvanın bədii daşyonma sənəti sahəsində çalışan sənətkarları nəinki müxtəlif növ daşlar üzərində kitabələr, təsvirlər və ornamentlər oymağı, həmçinin böyük diqqət və zəhlə

mət, yüksək zövq tələb edən mərmər üzərində də işləməyi bacarmış, bu sahədə gözəl sənət nümunələri yaratmışlar.

Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsində böyük rol oynayan sənduqələr üzərində insanların təsərrüfat həyatını, bədii yaradıcılığını, ictimai və elmi həyatını əks etdirən təsvirlərə rast gəlinir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu mənbələr Azərbaycan incəsənətini və ədəbiyyatını öyrənmək baxımından da zəngin irs hesab olunur (5, s. 4).

Mərmərdən hazırlanmış sənduqələr əsasən düzbucaqlı formada hazırlanmışdır. Belə nümunələrə Culfa rayonunun Xanagah kəndində, Əlincəçay sahilindəki Xanəgahdan tapılmış sənduqə formalı qəbirüstü abidələri və Ordubad şəhərində öyrənilmiş sənduqələri misal göstərmək olar. Maraqlıdır ki, sənduqə tipli bu qəbirüstü abidələrin hamısı düzbucaqlı şəkildə düzəldilmişdir. Ə.Novruzlu qeyd edir ki, Üç tərəfdən həndəsi, nəbatı və yazılarla bəzədilmiş düzbucaqlı formalı sənduqələr bütün Azərbaycan üçün səciyyəvidir (2, s. 297).

Əlincəçay Xanəgahından gətirilərək Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanan sənduqələrin bütün tərəfləri nəfis şəkildə bəzədilmişdir. Bu abidələrin səthlərinin kənarları haşiyə şəklinə salınmış və üzərinə yazılar həkk edilmişdir. Epiqraf alim H.Y.Səfərlinin fikrincə, bu kitabələrin bəzilərinin mətni “Qurani-Kərim”in “Bəqərə” surəsinin 255-cı ayəsinə aiddir (3, s. 34).

Bəzi abidələrin üzləri zəngin nəbatı təsvirlərlə bəzədilmiş, iki üzü həndəsi xətlərin köməyi ilə bölmələrə ayrılmış, bölmələr daxilinə isə çoxlaxətkli gül və digər nəbatı təsvirlər işlənmişdir. Digər üzünün kənarları haşiyələnmiş, daxilinə bir qayda olaraq yazı işlənmişdir. İçərisinə güldən, güldanın içərisindən yuxarıya doğru nəfis nəbatı təsvirlər doldurulmuşdur. Bu cür abidələrə Ordubad rayonunun Malik İbrahim, Köçəri, Vələver kənd qəbiristanlıqlarında və s. yerlərdə rast gəlinir.

Bəzi sənduqələrin bir tərəfində tağvari sonluqlu düzbucaqlı fiqur işlənmiş, yalnız onun yuxarı hissəsində çoxlaxətkli gül, digər tərəfinə isə yazı həkk edilmişdir. Sənduqələrin digər bir qrupunun isə səthi mərkəzdə baş tərəfdə çatma, ayaq tərəfdə düzbucaqlı olmaqla oyulmuş, içərisində nəfis nəbatı ornamentlər həkk edilmişdir. Bu növ sənduqələr iri həcmli olub həm də kitabələrlə bəzədilmişdir. Yazılar oyma üsulu ilə yerinə yetirilmişdir.

Bu cür məzarüstü daşlara muxtar respublika ərazisindəki Orta əsrlər dövrünə aid olan qəbiristanlıqlarda (Məsələn, Ordubad şəhərindəki «Malik İbrahim», Culfa rayonunun Xanagah kənd qəbiristanlıqları və s.), Naxçıvan şəhərindəki Dövlət Tarix Muzeyində, həmçinin Açıq Səma Altında Muzeydə rast gəlmək olur.

Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan, Zəngəzurun Urud kənd qəbiristanlığından gətirilmiş dörd sənduqə tipli məzar daşı üzərində kompozisiya xarakterli təsvirlər nəqş olunmuş, üzərlərində mərhum haqqında məlumatları əks etdirən kitabələr də həkk edilmişdir.

Məlumdur ki, Naxçıvan qədim türk torpağı olmaqla yanaşı, həm də orta əsr müsəlman dünyasına daxil olmuş bir bölgə idi. Bu baxımdan sənduqə tipli abidələrin üzərində hər iki dünyagörüşün, yəni qədim türk və orta əsr islam dini bilgilərinin yer aldığını söyləmək mümkündür.

Azərbaycan ərazisini islam orduları fəth etdikdən sonra islam dini ilə bağlı inamlar bu bölgədə inşa edilən bir sıra mədəniyyət abidələri üzərində yer almışdır. Buna misal olaraq, Naxçıvan ərazisində orta əsrlərə aid məscidləri, türbələri, imamzadələri və s. dini binaları göstərmək olar. Bu cür mədəniyyət abidələri içərisində sənduqə formalı məzarüstü daşları da qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə, xatirə abidələri kimi düzəldilən hər bir məzar daşı üzərində yazılar, Quran ayələri, ay, ulduz, şamdan, çıraqlar və digər məzmunlu təsvirlər həkk olunmuşdur ki, bunları həm də islam dini ilə əlaqəli hesab etmək olar. Sənduqə tipli məzar daşları üzərində həkk olunan yazıların ərəb hərfləri ilə yazılması da bu abidələrin türk-müsəlman qəbri olduğunu təsdiq edir. Bu cür nümunələrə Naxçıvanın bir çox rayon və kənd qəbiristanlıqlarında rast gəlmək olar. Məsələn, Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında, qeydə alınmış sənduqə formalı qəbirüstü abidə üzərində mürəkkəb kompozisiyalı ornamentlər həkk edilmiş və Qurani-Kərimin 2-ci surəsindən 255-ci ayə, sağ, sol və aşağı yanında isə 14 məsum şəxsin – Məhəmməd peyğəmbər, qızı Fatimə və 12 imam adları yazılmışdır (4, s. 70)

Qədim türk diyarı və orta əsr islam coğrafiyası ərazisinə daxil olan Azərbaycanda və onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində çoxlu sayda sənduqə formalı məzar daşlarına rast gəlinir.

Tədqiq olunan sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri Naxçıvan xəttatlıq və bədii daşyonma sənəti məktəbinə məxsus ustaların əməyinin məhsuludur. Yüksək ustalıqla, nəfis şəkildə hazırlanmış müxtəlif kitabə motivləri və ornamentlərlə bəzədilmiş bu abidələr təsdiq edir ki, orta əsrlərdə Naxçıvan ərazisi bədii daşyonma sənətinin geniş yayıldığı və yüksək inkişaf etdiyi ərazilərdən biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Danışan daşlar. Bakı: Gənçlik, 1980, 31 s.
2. Novruzlu Ə. Azərbaycanın orta ər sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1997, 522 s.
3. Səfərli H.Y. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
4. Səfərli H.Y. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 192 s.
5. Джафарзаде И.М., Джафарзаде С.К. Азербайджанские на могильные камни // СЭ, 1956, № 3, с. 104-108.
6. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI- XIX вв) как историко-культурные памятники. Диссертация на

соискание ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ
НАН Азербайджана. Инв. № 8383.

7. Yusif Ziya Arpacıq. Azərbaycan daş oyma sənətinin tarixi inkişafı və nümunələri. [http: //www.azərbayjan.az/Culture/FolkAzts/folkAzts05a.html](http://www.azərbayjan.az/Culture/FolkAzts/folkAzts05a.html).

Сара Гаджиева

О НАДГРОБНЫХ ПАМЯТНИКАХ ТИПА СУНДУК

В статье говорится о памятниках в форме сундука, относящихся к средневековому периоду, на территории Нахчывана.

Наличие этих памятников, украшенных мотивами летописей и орнаментами, утверждает, что в средних веках на территории Нахчывана было широко распространено камнетесание.

Sara Hajiyeva

ABOUT MONUMENTAL MASONRY SANDUGA

In the article are talked about monuments in the form of Sanduga about in the Middle Ages in Nakhchivan territory. These monuments affirms have been adorned with inscription motives and ornaments that Nakhchivan territory has been spread and one of high territories developed art masonry in the Middle Ages.

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email:

XIX ƏSR RUS MƏNBƏLƏRİ A.P.YERMOLOVUN NAXÇIVANA SƏFƏRİ HAQQINDA

Sovet dövləti qurulduğu zamanlardan etibarən milli hökumətlərin, xalqların və millətlərin tarixi keçmişinin obyektiv yazılması yolunda çoxlu əngəllər və maneələr ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın müstəqillik qazandığı, milli müstəqillik yolunda mətin addımlarla irəlilədiyi bir zamanda tarixi gerçəkliklərin təhrif edilmədən xalqa obyektiv çatdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan xalqı başına gətirilən fəlakətlərin əsl kökünü öyrənməli, yüzillər boyu özlərini dost olaraq tanıdan dövlətlərin iç üzünü görməli və bilməlidir.

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Naxçıvan tarixi dəfələrlə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Onun müxtəlif sahələri rus tarixçilərinin, tədqiqatçıların və səyyahlarının işlərində də işıqlandırılmışdır. XIX əsr rus müəlliflərinin bu əsər və məqalələrində səfir A.P.Yermolovun Naxçıvana səfəri və onun burada keçirdiyi görüşlər haqqında zəngin məlumatlar vardır.

Məlum olduğu kimi, 1813-cü ilin noyabrında Fətəli şah özünün səlahiyyətli elçisi Əbdül Həsən xanı (o, rus generalı Rtişevlə birlikdə sülh müqaviləsini imzalayanlardan biri olmuşdur-Y.R.) Peterburqa göndərərək Gülistan sülh müqaviləsinə yenidən baxılmağı tələb edirdi. Cənubi Qafqazda öz istəklərini gizlətmək istəməyən Rusiyanın siyasi və strateji fəaliyyət planında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının işğalı mühüm yerlərdən birini tuturdu. Rusiya dövləti bu əraziləri ilhaq etməyi bir an belə unutmurdu. İşğalçılar bu mühüm bölgələrdən əl çəkmək niyyətində deyildilər. Gülistan sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən, həm İrəvan, həm də Naxçıvan xanlıqları İranın tabeliyində qalmışdı. Rusiya əlverişli şəraitdə və mühüm strateji mövqedə yerləşən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarına olan iddiasından əl çəkməmişdi. Başqa sözlə, böyük və güclü dövlətlərdən biri olan Rusiyanın İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını ilhaq edə bilməməsi onun (Rusiyanın-Y.R.) bu ərazilərə olan iddiasından əl çəkməsi demək deyildi. Əlverişli fürsət və imkan düşüncə Rusiya bu planını gerçəkləşdirərək reallaşdıracaqdı. Tarixdən məlum olduğu kimi, döyüş meydanında tək qalan İran şahı

sülh istəmək məcburiyyətində qaldı. Və nəticədə 1804-1813-cü illər birinci İran-Rusiya müharibəsinə son qoyan Gülüstən sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilə Azərbaycan torpaqlarının iki hissəyə bölünməsi və parçalanmasının başlanğıcı oldu. Yəni Azərbaycanı ayrı-ayrı hissələrə bölmək haqqında iri imperialist dövlətlər hazırladıqları işğalçı və avantürist xarakterli məkrli planlarını hissə-hissə həyata keçirməyə başladılar.

İran hökuməti ingilis diplomatiyasının köməyi ilə mövcud sərhədlərin dəyişdirilməsinə nail olmağa çalışırdı. Rusiya imperatoru I Aleksandr İranla münasibətləri qaydaya salmaq üçün 1816-cı ildə general A.P.Yermolovu xüsusi təlimatla İrana göndərmişdi. Həmin ilin iyul ayının 29-da Sankt-Peterburqda imzalanmış bu təlimatın 6-cı maddəsi İranla sərhəddin müəyyənləşdirilməsi məsələlərinin (Qarabağ və Şimali Talışın İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ilə dəyişdirilməsi və s.) həllini nəzərdə tuturdu (7, s. 6). Yeri gəlmişkən rus generalı Yermolovun İrana səfəri zamanı onun Naxçıvan torpağında olması, buradakı görüşləri, missiyanın diplomatik fəaliyyəti, Rusiyanın Naxçıvana münasibəti və s. bu kimi siyasi məsələlər tədqiqat obyektinə daxil olduğu üçün onun üzərində dayanmağı lazımlı hesab edirik. Qeyd edək ki, rus nümayəndə heyətinin başçısı Yermolovun İrana səyahəti, onun Naxçıvanda olması və səfirliyin diplomatik fəaliyyəti haqqında Rusiya tarixşünaslığında kifayət qədər tarixi ədəbiyyat yaranmışdır (1, 3, 4, 6, 7, QAKA VI c, II hissə). Bu barədə tarixçi-alim Z.Şahverdiyevin kitab (10, s. 37-38) və məqalələrində (11, s. 127-128), F.Əliyev və M.Əliyevin əsərində (12, s. 89-93) müəyyən məlumatlar verilmişdir.

Rus səfirinin missiyanın XIX əsr rus mənbələri əsasında təhlili ilə əlaqəli bəzi məqamlara toxunmağı məqsədəuyğun sayırıq. Nümayəndə heyətinin İrana gedərkən seçdiyi yol maraq doğuran məsələlərdən biridir. Sərhəd bölgələrini gəzən rus generalı Yermolovun İrana səfəri zamanı onun məhz İrəvan və Naxçıvandan keçən yola üstünlük verməsi qərribə görünür. Yermolov Rusiyaya ilhaq edilmiş torpaqlarla, xüsusən Xəzər-Volqa yolu vasitəsilə də İrana gedə bilərdi. Bu vaxtadək rus elçilərinin əksəriyyəti (məs., 1716-cı ildə A.Volnski-nin missiyası və b.) ancaq həmin yollardan keçib İrana gedirdilər. İlk baxışda adi görünən bu fakt çox incə məqamları açıqlamaya və missiyanın qarşısına qoyulan vəzifələri başa düşməyə kömək edir. Səfirlik və onun üzvləri Naxçıvan bölgəsi haqqında məlumat toplamaq, yerli əhalidə ruslara qarşı müsbət fikir yaratmaq, əldə olunan kəşfiyyat xarakterli məlumatları mərkəzə ötürmək və b. məqsədlər güdürdü. XIX əsrə aid olan rus mənbələrinin (2, 3, 4, 8, 9) əksəriyyətində Rusiyanın işğalçı və müstəmləkəçi siyasəti nəinki pərdələnmiş, hətta faktlar şişirdilərək saxtalaşdırılmışdır. Bu cür hallar rus müəlliflərinin yerli xalqın dilini bilməməsi, çox hallarda isə erməni və ermənipərəst müəlliflərdən aldıkları məlumat və materiallardan istifadə etmələri nəticəsində yaranmışdır. Buna görə bütün hallarda rus mənbələri dəqiq və hərtərəfli araşdırılmaqla tənqid süzgəcindən keçirilməlidir.

Bu dövr Naxçıvan bölgəsinin siyasi vəziyyətindən bəhs edən və əldə olan rus mənbələrindən biri də A.P.Berje tərəfindən hazırlanmış “A.P.Yermolov İranda” adlı tarixi əsərdir. Müəllifin özünün etiraf etdiyi kimi bu əsərin yazılmasında müxtəlif materiallardan istifadə edilmişdir. Onların içərisində A.P.Yermolovun özünün yazdığı və 1868-ci ildə Moskvada nəşr edilmiş “İranda səfirlik haqqında qeydlər” (onun “Qeydlər”inin II hissəsində yerləşdirilmişdir) mühüm yer tutur. Səfirliyin üzvü V.Borozdno tərəfindən işlənmiş və 1821-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş “1817-ci ildə Rusiya İmperator səfirliyinin İrana səyahətinin qısa təsviri” adlı əsər, P.Berje tərəfindən hazırlanmış QAKA-nın VI cildinin II hissəsi, ştabs-kapitan Kotseub tərəfindən tərtib edilmiş gündəliyin əlyazısı və digər nəşrlər bu əsərin yazılmasında əsas mənbələr olmuşlar. Tarixi mənbə Rusiyanın səlahiyyətli səfirinin nümayəndə heyətinin tərkibində 200-dən artıq adam olduğunu təsdiqləyir (1, s. 259).

Rusiya səfirliyinin 1816-1817-ci illərdə İrana səfərini rus mənbələrinə istinadən üç hissəyə bölmək olar. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi dövrləşdirə bilərik:

- 1) General Yermolovun Tiflisə gəlişi, onun İrəvandan keçərək Naxçıvan ərazisinə daxil olması və buradakı görüşləri
- 2) Səfirliyin İran ərazisinə gəlişi, avqustun 29-dək Sultaniyyədə onun qəbulu, Təbrizə səfər
- 3) Geri qayıdarkən səfirliyin yolüstü Naxçıvanda olması və oktyabr ayının 10-da Tiflisə qayıdışı.

Rus nümayəndə heyətinin Naxçıvana Şərrur tərəfdən daxil olduğunu xəbər verən rus mənbələrinin birində yazılırdı ki, Gürcüstandan İrana gedən çətin yolların bir neçəsi İrəvana və Naxçıvana istiqamətlənmişdir. Cənab səfirin arzusuna uyğun olan İrəvan vilayətinin, Gümrü hərbi postunun və Arpaçayın ərazisi ilə hərəkət edirdik (7, s. 10). Rus müəllifi fikrinə davam edərək yazırdı ki, may ayının 8-ni Dəvəlidə, 9-nu isə Nəraşəndə gecələdik. Nəraşəndən (indiki Şərrurdan-Y.R.) yola düşməzdən əvvəl tatar (azərbaycanlı-Y.R.) Şahmurad Tiflisdən və Rusiyadan alınmış məktubları bizə gətirdi. Lakin rus müəllifləri bu məktubların kim tərəfindən yazıldığı barədə heç bir məlumat vermir və onların məzmunu üstündən sükutla keçirlər. Zənnimizcə, bu rus diplomatiyasının növbəti hiyləgərliyi və rus müəlliflərinin qabartmaq istəmədiyi faktlardan biridir. Rus mənbələrinin təhlilindən belə məlum olur ki, Kalbalı xan daha çox Rusiyaya meyilli olmuş, İran idarəçiliyinə o qədər də inanmamışdır. Bunlar da mahiyyət etibarilə Rusiyanın Naxçıvana olan iddiasına haqq qazandırır. Bu zaman Naxçıvan xanının qohumu Maqsud xan Xok istiqamətində hərəkət edən səfirliyi qarşılamağa gəldi (7, s. 14). Rus səfirinin Naxçıvan şəhərində qarşılanmasından bəhs edən digər rus müəllifi yazırdı ki, may ayının 11-də onları (missiyanı və onun üzvlərini-Y.R.) yolda Kalbalı xanın iki qardaşı və nəvəsi süvari dəstəsi ilə qarşıladılar. P.Berje yazırdı ki, may ayının 11-də Naxçıvana daxil olan Yermolov Ağa Məhəmməd xan Qacar tərəfindən kor edilmiş Naxçıvan xanı Kal-

balı xan tərəfindən çox səmimiyyət və hörmətlə qarşılandı (1, s. 273). Şəhərə 4 verst (verst-1,09 km-ə bərabərdir) qalmış Naxçıvan xanı Kalbalı xan (İranda hakimiyyətdə olan Fətəli şah tərəfindən gözləri çıxarılmış kor) özü düşərgə yaxınlığındakı evə qədər onları müşayiət etdi. Rus səfiri Yermolovun qalması üçün ayrılmış ev Naxçıvan xanının qardaşı Kərim xanın evi idi (7, s. 14). Fikrinə davam edən müəllif yazırdı ki, Yermolov Kalbalı xan tərəfindən həmin evə qədər müşayiət edildikdən sonra rus nümayəndə heyətinin bütün üzvləri öz əşyaları ilə birlikdə qalacaqları düşərgəyə aparıldı. Ertəsi gün-may ayının 12-də rus səfiri A.P.Yermolov səfirliyin digər əməkdaşları ilə birlikdə Kalbalı xanın görüşünə gəldi (7, s. 14). Rus səfirini müşayiət edənlərin yol qeydlərində, missiyanın üzvü Sokolovun “jurnalında”, gündəlik və səyahətnamələrdə Yermolovun Kalbalı xanla görüşü və onların söhbətləri böyük maraq doğurur. Kalbalı xanın sözlərindən aydın olur ki, hüquqi cəhətdən İrandan asılı olsa da, qəlbən İran hakimiyyətinə nifrət bəsləyir. Danışıqların gedişindən o da məlum olur ki, gözləri çıxarılmış bu şəxs vətəninin azadlığı uğrunda mübarizə aparmaq üçün ruhdan düşməmiş, xanlığın siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. Gözləri görməyən Kalbalı xan çox şeyi Naxçıvan xanlığını əhatə edən hər üç dövlətin gözü görən hökmdarlarından daha yaxşı duyur və hiss edirdi; uzun illər sürgündə yaşamağa məcbur olmuş xanın iztirablı qəlbi öz ana torpağına sadıq qalmış, sonrakı nəsillərin işlərində, vətənə münasibətdə inamsızlıq toxumu səpməmişdi (5, s. 29-30).

A.P.Yermolovu “amansız və güzəştin nə olduğunu bilməyən bir general” kimi təsvir edən tanınmış qafqazşünas R.N.İvanov yazırdı ki, o, başqalarından fərqli olaraq Kalbalı xanın böyüklüyünü 1817-ci ildə dərk etdi. Həmin ilin may ayının əvvəllərində İran şahını ziyarətə gedən A.P.Yermolov haqqında eşitdiyi kor Kalbalı xan Naxçıvanski ilə görüşüb bu qeyri-adi şəxsiyyətlə tanış olmaq istəyirdi. Kalbalı xanın Naxçıvanda ki evini səfirliyin cah-calallı saraylarından üstün tutan Aleksey Petroviç ona xas olmayan nəzakətlə bu ləyaqətli döyüşçü və siyasətçiyə dərin hörmət bəslədiyini nümayiş etdirmiş və İranda səfirlik etdiyi müddətdə şahı ziyarət etməyə gedəndə və geri qayıdanda iki dəfə Naxçıvanda kor Kalbalı xanın evində qalmışdır (5, s. 28).

May ayının 13-də səfirlik Naxçıvanı tərk etdi. Naxçıvan xanı rus səfirliyini Araz qədər müşayiət etmək istədiyini bildirsə də, Yermolov razılıq verdi ki, Kalbalı xanın iki qardaşı onu öz atlıları ilə Araz qədər müşayiət etsin. Araz çayının o biri tərəfində isə gecələmək üçün çadırlar hazır idi (7, s. 15). Burada əsas cəlbədicə məqamlardan biri də rus mənbələrinin Kalbalı xanın anti İran mövqeyini xüsusi nəzərə çatdırmasıdır. Qafqazşünas Rudolf Nikolayeviç bu barədə yazırdı ki, hər bir canişinin fikirlərinə inamla yanaşan və üç nəhəng imperiyanın maraqlarının kəsişdiyi bu ərazidəki mürəkkəb siyasi vəziyyəti dəyərləndirən müdrik və açıq-aşkar müstəqil olan Kalbalı xan Rusiya dövlət quruluşuna meyilli idi. Hərçənd ki, o, heç də Rusiyanın İran, Türkiyə və Gürcüstandakı siyasətinə həmişə birmənalı yanaşmırdı (5, s. 29).

XIX əsr rus mənbələrində Yermolovun səfirliyinin İrandan qayıdarkən Naxçıvanda olması barədə də müəyyən məlumatlar vardır. Bu cəhətdən səfirliyin üzvü A.E.Sokolovun əsəri diqqəti cəlb edir. Rus müəllifi yazırdı ki, 1817-ci il sentyabr ayının 25-də rus nümayəndə heyəti İrandan qayıdaraq yolüstü Naxçıvanda oldu. Rus səfirini Kalbalı xanın oğlu qarşıladı və onu Naxçıvan şəhərinə qədər müşayiət etdi. General Yermolov şəhərə çatmamış öz tərcüməçisi Mədatovu Naxçıvana göndərmişdi ki, səfirin Kalbalı xanla görüşü və söhbətlərinin asan keçməsinə münbit şərait yaradılsın və xan əvvəlki görüşdə olduğu kimi çətinlik çəkməsin (7, s. 35). Yeri gəlmişkən Mədatovdan başqa, erməni əsilli-Əlixanov, Bəylərov, Nəzərov səfirin tərcüməçiləri kimi nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilmişdilər. Göründüyü kimi, nümayəndə heyəti üzvləri içərisində erməni mənşəli və ermənipərəst şəxslərin üstünlük təşkil etməsi çarizmin bu bölgədə özünə yaxın olan ünsürlərdən dayaq yaratmaq istəkləri ilə yeni müstəmləkələr ələ keçirib orada möhkəmlənmək kimi hiyləgər niyyətlərini bir daha təsdiqləyir. Çarizmin bölgədə imperialist siyasətini artıran amillərdən biri də ermənilərin Rusiyanın hakim dairələri ilə əlbir olması idi. Rus müəllifi fikrinə davam edərək yazırdı ki, həmin gün günortaya yaxın səfir Kalbalı xanla görüşdü və onu qarşılamaq məqsədilə oğlunu Araz çayı sahilinə göndərdiyi üçün Naxçıvan xanı kor Kalbalı xana öz səmimiyyət və təşəkkürünü bildirdi. Rus səfirinin Naxçıvanda çox qalmağa vaxtı olmadığını vurğulayan Sokolov yazırdı ki, ertəsi gün-sentyabr ayının 26-da Kalbalı xanla xudahafizləşən rus səfiri Naxçıvanı tərk etdi. Tələsik Peterburqa qayıdan rus nümayəndə heyəti ayın 26-nı Yurdçu kəndi yaxınlığındakı Xokda, 27-ni Nəraşendəki Quşçu kəndi yaxınlığında, 28-ni isə Yenikəcə kəndindəki düşərgədə gecələyib İrəvana getdi (7, s. 35). Fikrimizcə, A.P.Yermolovun Naxçıvanda qısa müddətdə olması İranın Rusiyaya qarşı müharibəyə haşırışması barədə onun əldə etdiyi məlumatlar olmuşdur.

Göründüyü kimi, XIX əsr rus mənbələrində səfir A.P.Yermolovun Naxçıvana səfəri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir ki, onların öyrənilməsi bu gün də çox əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Берже А. П. Посольства А.П.Ермолова в Персию. Исторический очерк. Русская старина, № 6, №7, 1877.
2. Григорьев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб., 1833, 263 с.
3. Ениколопов Е. Грибоедов и Восток. Баку: Азербайджан, 1998, 184 с.
4. Корф Ф. Воспоминание о Персии 1834-1835 гг. СПб., 1838, 291с.
5. Иванов Р. Н. Əlahəzrətin general-adyutantı. M., 2008, 368 s, 64 illüst.
6. Путешествие в Персию. Письма кн. А.Д. Салтыкова. Москва, 1849, 34с.
7. Соколов А.Е. Дневные записки о путешествии российского-император-

- ского посольства в Персии в 1816-1817 годах. Императорское общество истории и древностей Российских. М., 1910, 35 с.
8. Тынянов Ю. Смерть вазир-мухтара. М.: Правда, 1988, 464 с.
 9. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб., 1852, 1231с.
 10. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
 11. Şahverdiyev Z. Gülüstan müqaviləsindən sonra Rusiyanın Naxçıvana münasibəti. // Naxçıvan bu gün: islahatlar, perspektivlər. Bakı: Nurlan, 2008, s. 125-130.
 12. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı (1747-1828). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1996, 106 s.

Яшар Рагимов

ПРИЕЗД ПОСЛА А.П.ЕРМОЛОВА В НАХЧЫВАН НА ОСНОВЕ РУССКИХ ИСТОЧНИКОВ XIX ВЕКА

В статье анализируется приезд посла А.П. Ермолова в Нахчыван на основе русских источников XIX века. Выяснено, что в это время Нахчыван был регионом пересекающихся интересов три гигантской империи. Пришли к такому заключению, что эта тема и сегодня носит большую актуальность со своим содержанием.

Yashar Rahimov

XIX CENTURY RUCCIAN SOURCES AMBASSADOR A.P.YERMOLOV'S JOURNEY TO NAKHCHIVAN

Of XIX century in the article on the basis of Russian sources have been analysed ambassador A.P. Yermolov's coming to Nakhchivan. It has been elucidated that Nakhchivan was territory of intersected interests of three giant empires in this time. This subject wits its contents have great actuality nowadays.

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ABBASABAD QALASI ƏTRAFINDA GEDƏN DÖYÜŞLƏR: QALA NECƏ TƏHVİL VERİLDİ

Naxçıvanın cənub-şərqində yerləşən Abbasabad qalası XVIII yüzilliyin ilk illərində tikilmişdi (13, s. 77). Qaladan çox bir hərbi istehkamı xatırladan bu qala haqqında 81 ildir ki, xeyli kitab yazılıb (11, s. 131; 9, s. 200; 4, s. 61). 1826-1828-ci illərdə baş verən müharibənin əsas hədəfinə çevrilən bu qala haqqında rus şərqşünaslarının yazdıqlarından istifadə etmədən onunla bağlı problemi də həll etmək çətinləşir. Çünki Rusiya qoşunları İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını tutmazdan əvvəl Abbasabad qalasını hədəf kimi seçdilər. Sərdarabad, İrəvan, Ücmüəzzin və Abbasabad qalalarının üzərinə var qüvvələri ilə hücum keçmişdilər. İrəvan qalasını mühasirədə saxlayan knyaz Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüşə əmr verdi. Yeri gəlmişkən deyək ki, Abbasabad qalası ətrafında gedən döyüşlər və qalanın təhvİL verilməsi haqqında bir-birinə zidd olan fikirlər bu tarixi məsələni daha da çətinləşdirir. Doğrudanmı Abbasabad qalası elə-belə asanca Rusiya tərəfə verilib? Bunun üçün azı 3-4 ildir ki, axtarışlar aparırıq.

Nəticədə aydın oldu ki, tədqiqatçıların bəziləri ifrat dərəcədə emosional hisslərin təsiri altında atılan qəti addımı az qala “xəyanət” kimi qələmə alıblar. Doğrudanmı belədir? Əgər belədirsə Naxçıvan xanlığının xilas edilməsi nəyə görə “xəyanət” adlandırılın? Bir də ki, Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya təbəəliyinə keçməsi “xəyanət” adlanmırsa, böyük dövlətlərin müharibə meydanına çevrilən Naxçıvanın xilasını üçün I Ehsan xanın atdığı diplomatik addımı “xəyanət” adlandırılır və hər tərəfdən qınıclamaqda davam edənələr bu gün də tapılır. Araşdırmalar göstərir ki, Paskeviçin komandanlıq etdiyi rus qoşunları Naxçıvana hücum edəndə 1826-1828-ci illər müharibəsinin ən qanlı döyüşü Naxçıvanın 25 km-də, Xok kəndində baş verib (6). Hətta, Abbas Mirzənin tarixçisi çox soyuqqanlıqla həmin döyüşləri doğru-dürüst qələmə alıb. Onun yazdığına görə, Şahtaxtı körpüsü ətrafında və Xok kəndində rus qoşunları çox tələfat verdilər. Müəllif göstərir ki, gecə kənddə əhali ilə rus qoşunları arasında əlbəyaxa döyüş başlandı. Və onun yazdığına görə, gürcü knyazı Eristovun başçılıq etdiyi qoşunlar iki gün Xokda döyüşəndən sonra Abbas Mirzənin qoşunları Arazə tərəf geri çəkildi. Rus qoşunları Abbasabad qalasına Araz çayının sol sahili ilə getməyə başladılar (6).

Rus şərqşünası K.N.Smirnovun şəxsi fondundan Cəmil Quzanlının tapdığımız əsəri (ruscaya çevrilmiş) hadisələrin dəqiq təsviri cəhətindən çox əhəmiyyətlidir. O, döyüşən hər iki tərəfin səhvlərini və zəif cəhətlərini də açıb göstərir. Müharibəni dövrlərə bölərək təhlil edir (6). Paskeviçin özü isə qoşunların bir hissəsi ilə Naxçıvana tərəf yoluna davam etdi. Bu yürüş yay vaxtına təsadüf etdiyi üçün Naxçıvan ətrafındakı çöllərdə bolluca taxılın olduğunu da yazanlar var. Məsələn, Paskeviçin yaxın dostu knyaz Şerbatov öz kitabında yazır ki, Naxçıvanın ətrafındakı geniş düzənliklərdə taxıl yaxşı yetişmişdi. Paskeviç elan etdi ki, bir çərək döyülmüş dən üçün o, biçinçilərə kömək məqsədilə 1 manat gümüş pul verəcək (14, s. 276).

Bəzən deyirlər ki, Paskeviçi hər yerdə ermənilər müşayiət ediblər. Ancaq həmin illərin rus xronikaçıları bunların əksəriyyətinin müsəlmanlar olduğunu yazıblar (7, s. 440). Çünki zahirən rus qoşunları sadə əməkçi camaata dəymirdilər. Paskeviç belə əmr vermişdi. Hətta, zorakılıq edən rus əsgərini həmin andaca güllələməyi də qəti tapşırırmışdı. Heç təsadüfi deyil ki, sonralar Abbas Mirzə rus diplomatı A.S.Qriboyedova demişdi: “Mən general Paskeviçin ən təhlükəli silahını özünün və bizim müsəlmanlara göstərdiyi insan sevgisi və ədalətini hesab edirəm. Biz hamımız bilirik, o, özünü İrəvandan Naxçıvanadək köçəri qəbilələrə qarşı necə apardı, soldatlar heç kimi incitmədilər və o, hamını dostcasına qəbul etdi. Özgə xalqla etimad qazanmağın bu yolu mənə də məlumdur...” (7, s. 559). Knyaz Şerbatov daha sonra yazır: “Havanın temperaturu müsbət 43 dərəcə idi və rus əsgərlərindən 1000 nəfərdək xəstələnən vardı. Şəhərin özündə az adam qalmışdı. Əhalinin çox hissəsini Arazın o tayına köçürmüşdülər. Paskeviç əmr etdi ki, onların evlərini qorusunlar. Pulsuz heç nə almasınlar. Elə birinci gecə şəhər əhalisi ailəlikə qayıdıb gəlməyə başladı...” (14, s. 276).

Paskeviç bildirdi ki, onu Abbasabad qalası ətrafında ciddi döyüş gözləyir. Elə buna görə də Naxçıvan yürüşünə başlayanda çara yazmışdı ki, mühasirə etmədən qalanı tutmaq olmaz. Həllədicə döyüş üçün mənə çoxlu top mərmisi lazımdır ki, Naxçıvanı tutam (1, s. 57). Bundan sonra Paskeviçin qoşun hissələri hərəkətə başlamışdı. Burada bir məsələyə toxunmağı vacib sayırıq. Çox vaxt yazırlar ki, ermənilər Paskeviçə kömək etməsəydilər Rusiya tərəfi qalib gəlməyəcəkdi və sair. Bizcə, ermənilərin fəaliyyəti bu məsələdə şişirdilir. Çünki o illərin xronikalarını və 1833-cü ildə rus diplomatı və şairi Qriqoryevin yazdığı kitabı oxuyanda aydın olur ki, ermənilərin döyüş qabiliyyətləri olmayıb. Qriqoryev qeyd edir ki, Naxçıvan Kəngərliləri çox cəsur və bacarıqlı döyüşçülərdir, ermənilər isə ticarətlə və sənətkarlıqla məşğuldurlar (8, s. 39). Sadəcə, Qafqazda həmişə ara qarışanda onlar xəyanətkarlıqla məşğul olublar və qalib tərəfdən həmişə öz paylarını güdüblər. Erməni mənşəli tədqiqatçılardan İ.K.Yenikolopov isə sovet hakimiyyəti illərində yazdığı kitablarda erməniləri tərifləyib, guya ki, Rusiyanı qalib edən onlardır (10, s. 63, 65). Bunlar yanlış fikirlərdir. Qayıdaq əvvəlki söhbətimizə. Naxçıvanda yerləşən Rusiya ordusunun hərbiçisi N.Muravyov iki yüz kazakla Abbasabad qalasının ətrafında kəşfiyyat işləri apa-

rırdı. Hətta, bu haqda A.S.Qriboyedov Muravyovun qaymanası P.N.Axverdova geniş məktub yazmışdı (10, s. 74).

Abbasabad qalası ətrafında döyüşlər gedəndə artıq Talış xanlığından Naxçıvanadək Arazboyu ərazilər rusların əlində idi. Baxmayaraq ki, Cavanbulaqda rus qoşunları döyüşdə qələbə çalmışdılar, amma Abbasabad qalası təslim olmurdu. Ona görə də Paskeviç daha iri lüləli toplar gətirilməsi üçün əmr vermişdi. Bu haqda daha ətraflı məlumatlar Vasili Aleksandroviç Pottonun (1836-1912) yazdığı “Qafqaz müharibəsi ayrı-ayrı oçerklərdə, epizodlarda, əfsanə və bioqrafiyalarda” adlı beş- cildlik kitabda (Tiflis, 1885-1891) vardır. Potto rus ordusunun zabiti və hərbi yazıçısı olmuşdur. 1855-ci ildən 60-cı illərin ortalarına qədər, sonra isə 1887-ci ildən Qafqazda hərbi xidmətdə olmuşdur. 1899-cu ildən Qafqaz hərbi dairəsi yanında Hərbi-tarixi şöbənin rəisi və “Kavkaz” hərbi muzeyinin direktoru olmuşdur.

Onu da deyək ki, nəzərdən keçirdiyimiz sənədlərdə Rusiya qoşunlarının sayı dəqiq göstərilməyib. Rusiya bunu həmişə gizli saxlayıb. Məsələn, həmin illərin hərbi döyüşlərinin qeyd edildiyi bir jurnalda yazılıb ki, Naxçıvana hücum edən Paskeviçin komandanlığı altında olan hərbi qüvvələrin sayı aşağıdakı kimidir: 4800 nəfər piyada, 800 nəfər nizami süvari dəstəsi, 3000 nəfər qeyri-nizami süvari və onlara məxsus 42 top.

General-leytenant B.D.İlovayski Don kazaklarının atamanı idi. Cavanbulaq döyüşlərində Rusiyanı qalib edən onun polku idi. Bu döyüşə görə ona brilyantlarla bəzədilmiş qızıl papiros qutusu bağışladılar (5). İlovayskinin qoşunları Abbasabad qalasını mühasirədə saxlayırdı. Bəs, bu zaman Abbasabad qalasının içərisində nələr baş verirdi? Elə həmin vaxtlarda döyüşlərdə iştirak edən və 1834-cü ildə bu haqda maraqlı bir kitab qələmə alan Platon Pavloviç Zubovun (1796-1857) yazdıqlarını təhlil edək. Platon Zubov general oğludur, özü 1812-ci il müharibəsinin iştirakçısı idi. O, həm şair, həm də yazıçı kimi şöhrət tapmışdı. O, Abbasabad qalasının içərisindəki əhvalatları təsvir edərək yazır: “... Qalanın komendantı Məhəmmədəmin xan görür ki, Abbas Mirzə tərəfindən heç bir kömək göstərilmir, onda qərara alır ki, qalanı təhvil versin. Ancaq bunun üçün general Paskeviçdən 3 gün möhlət istəyir ki, fikrini bir daha götür-qoy etsin. General Paskeviç onun bu istəyinə etiraz edir. Və tələb edir ki, qeyd-şərtsiz təbə olsun. Əks halda, qalaya çox güclü hücum olacaq. Paskeviçin bu hədəsindən sonra qaladan qoşun bölüklərinin rəisləri onun yanına gəlib bildirdilər ki, qalanı təhvil verməyə hazırdırlar...” (12, s. 56).

Platon Zubov 1836-cı ildə yazdığı digər bir kitabda (“Rus döyüşçülərinin 1800-1834-cü illərdə Qafqaz ölkələrində göstərdiyi qəhrəmanlıqlar”) Abbasabad qalasında gedən döyüşləri geniş təsvir etmişdir. 23 səhifədə təsvir edilən bu döyüş səhnələri bir daha təsdiqləyir ki, Abbasabad qalasındakı qoşunlar əvvəlcə var gücləri ilə döyüşüblər. Amma sonradan qalanın daxilində olan qoşun birləşmələri arasında fikir ayrılığı yaranıb. Naxçıvanın Kəngərli süvariləri (rəisləri I Ehsan xan) döyüşmək istəmədiklərini bildiriblər. Və nəticədə rusların

hücumundan ehtiyat edən qala komendantı, Fətəli şahın kürəkəni Məhəmməd-emin xan qalanı təhvil vermək qərarına gəlib. Hərbi yazıçı həmin əsərin 135-ci səhifəsində qalanın təhvilini belə təsvir edir: “Şahın kürəkəni Məhəmmədəmin xan qaladan çıxan qoşunun önündə idi və qalanın açarlarını gətirib təhvil verdi. Onun arxasınca yüzbaşılar və nüfuzlu şəxslər gəlirdilər...” (12, s. 117-140). Yərinəcə deyək ki, hadisəni öz gözləri ilə görən Zubov yazmayıb ki, qapını I Ehsan xan açdı, açarları verdi və sair. Zubovun yazdıqları ermənilərə tərəf saxlayan Muravyovun və xüsusən Yenikolopovun fikirlərini təsdiqləmir. Bəzi tədqiqatçılar unudurlar ki, farsdilli sənədlər də I Ehsan xanın olduqca cəsur hərbiçi olduğundan xəbər verir. Cəsur döyüşçülər isə rütbəsindən asılı olmayaraq təslim olurlar. Sadəcə, bu döyüşlər zamanı I Ehsan xan Naxçıvan xanlığının və naxçıvanlıların xilasını naminə özünün qəti addımını atıb. Digər Azərbaycan xanlıqları kimi vəziyyətin çətinliyi ucbatından, torpaqları mənasız müharibələrdən azad etmək üçün bu addımı atmağa məcbur olub. 1795-ci ildən başlayaraq onun atası I Kalbalı xan Rusiya ilə diplomatik danışıqlar aparmışdı. Və I Ehsan xanın bu danışıqlardan xəbəri vardı. Çünki o, Kalbalı xanın sevimli oğlu olmaqdan savayı, həm də silahdaşı və məsləkdaşı idi. Böyük qardaşı Nəzərəli xan Abbas Mirzənin qoşununda döyüşürdü. O biri qardaşı Şeyxəli xan Ordubadda idi. Və sözsüz ki, kəngərlilərdən xəbərsiz I Ehsan xan bu addımı atmazdı. Qriboyedovun yazdığına görə Kərim Sultan da o vaxt sağ idi və Abbas Mirzənin ordusunda xidmət edirdi (7, s. 560). Bu II Kərim Sultandır. I Kalbalı xanın hakimiyyəti illərində Naxçıvan xanlığının qoşun rəisi olmuşdu. I Ehsan xan bunlarsız heç nə edə bilməzdi. Əgər biz I Ehsan xanın general Paskeviçlə, yaxud polkovnik Abxazovla gizli yazışmalarının əslini tapa bilsəydik, çox yaxşı olardı. Onda həqiqət bütün ehtimalları yoxa çıxarar.

Araşdırmalar belə söyləməyə əsas verir ki, Rusiya generalı Paskeviçin göstərişi ilə I Ehsan xanla çox ciddi danışıqlar aparılıb. Əlbəttə, I Ehsan xanın Naxçıvan xanlığı ilə bağlı ciddi şərtləri olub. Və I Ehsan xan digər Azərbaycan xanlıqlarının da xilasını haqqında Paskeviçdən razılıq alıb. Çünki bu ipucunu bir arxiv sənədi göstərir: “Pul tələbatı rədd edildiyi halda, Raskeviç Azərbaycan vilayətlərinin... həmişəlik Rusiyaya qatılmasını təklif edirdi...” (17).

General Paskeviç Azərbaycan xanları içərisində heç kimə I Ehsan xan kimi ehtiram bəsləməmişdir. Bu mənəvi yaxınlıq imkan yaradırdı ki, I Ehsan xan öz şərtlərini qəti şəkildə bildirsin. O cümlədən Naxçıvanın hakimiyyətinin ona tapşırılması məsələsini də. Bizcə, burada heç bir qəbahət yoxdur. Bu addım o zaman “xəyanət” adlanardı ki, Naxçıvan xanlığı müstəqil olsun. Bu yaxınlarda yenidən nəşr edilmiş “Naxçıvan xanlığı” (Naxçıvan-2009) kitabında çox haqlı olaraq yazılıb: “xəyanət” sözü XVII-XIX əsrin... Qarabağ tarixçilərinin qiyməti idi. Bizcə, bu fraza bəzi tədqiqatçılara da verilən cavabdır (2, s. 72).

1828-ci il martın 6-da I Ehsan xanı Ordubaddan Abbasabad qalasına gətirdilər ki, Rusiya dövlətinə sədaqət andı içsin. Ona həmin gün Naxçıvanın naibliyi həvalə olundu (18). “Naib” ərəb sözüdür. Azərbaycan dilində əvəz

edən, müavin, canişin, vali deməkdir. Azərbaycanda xanlıqlar dövründə naiblər mahal hakimi vəzifəsini (yəni, general-qubernator) icra edirdilər. Artıq bu xanlıq titulu deyil. Əslində I Ehsan xanın naibliyi 6 oktyabr 1827-ci ildə İrəvanda rusların yaratdığı Müvəqqəti Vilayət İdarəsindəki üçlükdən asılı idi (10, s. 100). Bunu bilərəkdən etmişdilər və hər şey martın 21-də aydınlığı ilə üzə çıxdı (15, s. 272-273). Əlbəttə, bütün bunların hamısını I Ehsan xan əla anlayırdı. Amma Naxçıvanı erməniləşdirməkdən xilas etmək onun ən ümdə amalı idi. Bir çox arxiv sənədlərində fürsətdən istifadə edib Naxçıvana doluşan ermənilərin torpaq zəbt etməklərinə imkan verməməsi buna yaxşı sübutdur. Hətta, sonradan belə bir missiyanı onun oğlanları tam süvari generalı İsmayıl xan və general-mayor II Kalbalı xan davam etdirdilər. Kəngərli tarixən içdiyi anda sədaqətli olublar. Amma Rusiya imperiyası verdiyi vədlərə əməl etmədi və Paskeviçin də gücü çatmadı. Qərbi Avropa ölkələri ilə müharibə etmək istəməyən Rusiya öz siyasətində axırıncı nöqtə Abbasabadı qəbul etmişdi. Bütün oyunlar yalnız təzminatın başında idi.

Qafqaz canişinlərinin Naxçıvana ögey, bəzən qərəzli münasibəti I Ehsan xanı vadar etdi ki, könüllü ərizə ilə naiblikdən getsin. Bəlkə bu da bir uzaqgörənlik idi. Çünki I Ehsan xan naiblikdən azad olandan bir az sonra Rusiya çarı naibliyi ləğv elədi (3, s. 89). I Ehsan xan çox sevdiyi Kəngərli süvarilərinin rəisi oldu (16, s. 278). O, altı il bir daha Naxçıvan hərbiçilərinin əvvəlki döyüş ruhlarını qaytarmağa çalışırdı. Bu isə Qafqaz canişinlərini qorxuya salırdı. Ara vermədən çara donosçuluq edirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, I Ehsan xan Naxçıvanın xoş gələcəyi üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Yenə də Rusiya çarları I Ehsan xanla hesablaşırdılar. Naxçıvanı qədim türk yurdu kimi tanımağa məcbur idilər və I Ehsan xanın ölümündən 6 il əvvəl qondarma “Erməni vilayəti” fərmanlarını ləğv etdilər (8, s. 195).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi oçerklər). Bakı, 1996.
2. Naxçıvan xanlığı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 117 s.
3. Naxçıvan ensiklopediyası. İstanbul, 2005.
4. Şükürov K. Türkmənçay-1828, tarixi xronika. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 188 s.
5. Военная энциклопедия. Т.V, Петербург, 1912.
6. Грузинский Институт Рукописей имени К.Кекелидзе. Фонд К.Н.Смирнова, дело № 135. Гузанлы Джамиль. Русско-персидская война – 1827-28 гг., 39 с.
7. Грибоедов А.С. Сочинения. М.: Художественная литература, 1988, 751 с.
8. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции составленное В.Н.Григорьевым. С.-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 263 с.
9. Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края в исходе XVIII в. И сравнение иного с ненешным. СПб., 1835, с. 200.

10. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван: Айастан, 1974, 158 с.
11. Зубов П. Картина последней войны России с Персией. СПб., 1837, 134 с.
12. Зубов П. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800-1834 годах. С.-Петербург, 1836, т. II, 269 с.
13. Корф Ф. Воспоминание о Персии 1834-1835. СПб., 1838, 262 с.
14. Князь Щербатов. Генераль-фельдмаршал Князь Паскевич, его жизнь и деятельность. СПб., 1890, т. II, с. 276
15. Полное собрание законов Российской Империи. Соб. 2-ое, т. III, 1828, СПб., 1830.
16. Список генерал-майорам по старшинству. По 1 февраля 1846 г. СПб., 1846, с. 278.
17. ЦГИАГ, ф. 11, архивное дело 11. Дело о заключении мира с Персией в Туркменчае (12 феврал-20 август), на 142 листах.
18. ЦГИАГ, ф. 2, опись 1, дело № 2041 (Эхсан хана) (21 август 1827-август 1831), на 44 листах.

Муса Кулиев

БОИ ВОКРУГ КРЕПОСТИ АББАСАБАД: КАК СДАЛАСЬ КРЕПОСТЬ

Статья посвящена захвату со стороны России крепости Аббасабад, расположенной в Нахчыванском ханстве. До сих пор главным виновником в сдаче крепости считался Эхсан хан. Автор, впервые проводя исследования на основе недавно обнаруженных архивных материалов и оригинальных источников выявил необоснованность и зланомерность этих мнений. Объективное отношение к историческим фактам выявляет истину в сдаче крепости Аббасабад. Эхсан хан предотвратил гибель и арменизацию Нахчывана. Это может действительно считаться успехом проводимой им дипломатии.

Musa Kuliyeu

THE BATTLES AROUND THE ABBASABAD CASTLE: HOW WAS THE CASTLE SURRENDERED

The article has been devoted invasion of Abbasabad castle by Russia which situated in Nakhchivan khanate. Ehsan khan has been claimed to be the responsible for surrender of Abbasabad castle so far. Based on lately discovered archive documents and original sources author of article firstly has proved that such approach is deliberately. Objective approach to historical sources reveal the reality of surrender of Abbasabad castle. Ehsan khan didn't allow armenianization and destroying of Nakhchivan. It can be supposed the best success of his diplomacy.

İMRAN ABDİNOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

VƏHŞİ DİVİZİYA VƏ TATAR ALAYININ 1916-ci il DÖYÜŞ ƏMƏLİYYATLARI

В статье рассказывается о боевых операциях Кавказской туземной конной дивизии (Дикой дивизии) и Татарского полка в 1916-го года первой мировой войне. Дивизия в составе российской армии участвовала передних рядах военных действий.

Birinci dünya müharibəsinin ikinci ilinin axırlarında diviziyanın da qatıldığı 9-cu ordu hissələrinin hərbi mövqelərində vəziyyət sakit idi. Dekabrın 10-da Qafqaz süvari diviziyası Ternopolun cənubundan Dnestrin sol sahillərinə keçirilir. Diviziyanın alayları müdafiə əməliyyatlarında iştirak edir. 1916-cı ilin əvvəllərində diviziyanın komanda heyətində bir neçə dəyişikliklər baş verir. Yanvarın 14-də general-mayor Serqey Drobyazqin 2-ci briqanın komandiri təyin olunur. Drobyazqin bundan əvvəl də həmişə döyüşən ordunun tərkibində olmuş, göstərdiyi igidliklərə görə 3-cü və 4-cü dərəcəli müqəddəs Vladimir ordenləri ilə təltif olunmuşdur. Fevralın 4-də Ali əmrə vəhşi diviziyanın komandiri knyaz Mixail 2-ci süvari korpusun komandanı təyin olunur. Qeyd edək ki, bu korpusun əvvəlki rəhbəri Hüseyn xan Naxçıvanski idi. General-mayor Dmitri Petroviç Baqrations isə Qafqaz yerli süvari diviziyasının komandiri təsdiq edilir (1, s. 76, 92).

Baqrations əzamiyyətdə olduğu üçün diviziyaya müvəqqəti olaraq general-mayor Qaqarin rəhbərlik edir. Baqrations bundan öncə də Mixailin olmadığı vaxtlarda diviziyaya rəhbərlik etmişdi. General Mixail süvari korpusun komandiri təyin edildikdən sonra da öz silahdaşlarını yaddan çıxartmamışdı. Məhz diviziyanın qərargah rəisi olan Yakov Davidoviç Yuzefoviç fevralın 19-da 2-ci süvari korpusun qərargah rəisi təyin edilir. İlk döyüşlərini 2-ci süvari korpusun tərkibində başlayan Qafqaz süvari diviziyası, həm də korpus üçün əsil kadr bazası və məktəbi rolunu oynayırdı. Diviziya qərargah rəisi vəzifəsinə şöhrətli Tatar alayının komandiri polkovnik Polovçov təyin edilir. Knyaz polkovnik Bekoviç-Çerkasski isə Tatar alayının komandiri olur (2, s. 89-105, 148).

1915-ci ilin iyun-dekabr aylarındakı hərbi əməliyyatlara görə 9-cu ordu komandanı Leçitskinin əmri ilə Tatar alayının rotmistri Serqey Baqreçov 2-ci dərəcəli qılınclı müqəddəs Stanislav ordeni, kornet Andrey Bers qılınclı və lent-

li 3-cü dərəcəli müqəddəs Stanislav ordeni, ştabs-rotmistr Mixail Xoranov isə qılınıcı və lentli 3-cü dərəcəli müqəddəs Anna ordeni ilə təltif edirlər (3, s. 304-306, 356).

Diviziya 1916-cı ilin mayınadək, əsasən Dnestr çayının sol sahillərindəki mövqelərin əldə saxlanılmasını təmin edir, düşmənin Useçko, Lataç və Şutrominçə kəndləri istiqamətində irəliləmələrinin qarşısını alır. 2-ci briqadaya diviziya rəhbərliyi tərəfindən verilən əmrlərdə Tatar alayının müxtəlif əməliyyatlarda iştirak etdiyinin şahidi oluruq.

Diviziya üzrə Əmr № 120 Visuçka k 27.01.1916. Saat 9.00

Əmr edirəm: 1) Polkovnik Fazulla Mirzəyə – 2-ci briqada pulemyotlu vızvodların olduğu alaylarla yanvarın 28-də Skapu Muşkatyuvka, Volkoveçi keçərək lazımi mövqelərə axşam saat 6-dan gec olmayaraq çatmalı:

Tatar alayı Şerşeneveç – Borşov və Pişatineçi keçərək yanvarın 29-da Şipoveçə çatmalı.

General-mayor, knyaz Qaqarin (4, s. 199, 303).

Həmişə olduğu kimi bu dəfə də verilən əmrlər layiqincə yerinə yetirilir. Düşmənlə döyüşlərdə xüsusi fərqləndiklərinə görə təltif edirlər:

- 3-cü dərəcəli bantlı Muqəddəs Anna ordeni ilə Tatar alayının korneti Cəmsid Xan Naxçıvanski;

- 2-ci dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeninin qılınıcı ilə Tatar alayının rotmistri Sergey Baqreçov (5, s. 66).

1916-cı il martın 24-də Kabardin alayının komandiri vəzifəsinə Vrontsov – Daşkovun yerinə Tatar alayının yaranmasında yaxından iştirak edən, Tatar alayının podpolkovniki, 1875-ci ildə Bakı şəhərində doğulan Vsevolod Dmitriyeviç Staroselski təyin edilir. Tatar alayı sıralarında özünü cəsur zabit və döyüşçü kimi göstərmiş, dəfələrlə Polovçovun olmadığı vaxtlarda alaya rəhbərlik etmiş, 1915-ci il fevral döyüşlərinə görə Georgi silahına layiq görülmüşdü. Çox qısa bir vaxt ərzində Tatar alayının bir neçə zabitinin yüksək vəzifələrə təyin olunması, alayın hərbi rəhbərlik və Baş komandanlıq tərəfindən qiymətləndirilməsinə bariz nümunə idi. Alayın polkovniki Fazulla Mirzə Qaçar Çeçen alayına, Staroselski isə Kabardin alayına komandir, alay komandiri Polovçovun diviziya qərargah rəisi vəzifəsinə təyin olunmaları Tatar alayına ancaq baş ucalığı gətirirdi.

24 fevral 1916-cı il tarixli əmri ilə Xaqandokov, döyüşlərdəki rəşadətinə görə Tatar alayına minnətdarlıq edir (6, s. 11). Mart ayında Tatar alayı Birinci Zaamursk piyada diviziyasının tərkibində Qluste rayonu, Droqıçuvka kəndi və Sverjikov – Xmelev cəbhəsi ətraflarında döyüşlərdə fərqlənir. Alay qarşısına qoyulan bütün hərbi tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gəlir (7, s. 28-29).

35-ci Ordu Korpusu komandanı general-leytenant Krılovun əmri ilə Tatar alayı 1916-cı ilin mayında Yuriamp və Korolyuvka kəndlərinin tutulmasında iştirak edir. Elə bu əmrlə Tatar alayı gecə ikən qaranlıqda Korolyuvka kəndinə girir (8, s. 208, 210).

9-cu ordu komandanlığı əmri ilə (08.03.1916)

- 3-cü dərəcəli qılınclı və bantlı Müqəddəs Anna ordeninə layiq görülmürlər:

Tatar alayı rotmistr Şahverdi xan Ziyatxan,

Ştabs-rotmistr Pavel Zverev, Noy Sofiyev;

- 4-cü dərəcəli "İgidliyinə görə" yazısı olan Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif olunurlar:

Tatar alayı üzrə kornet Cəməlid xan Naxçıvanski,

Aleksandr Roqozin, praporşik knyaz Dmitri Corcadze;

- 3-cü dərəcəli Müqəddəs Stanislav ordeni ilə təltif olunurlar:

Tatar alayı üzrə milis praporşiki Abbas bəy Sadıxov, staps-rotmistr Stepan Mitusov (9, s. 110).

A.Sadıxov Yelizavetpol qubernatorluğundan müvəqqəti olaraq Tatar alayına ezam edilmişdi. Elə qısa vaxt ərzində igidlik göstərərək vətənə ordenlə qayıdır.

Tatar alayının da daxil olduğu diviziyanın 2-ci briqadası verilən tapşırığı vaxtında, layiqincə yerinə yetirir. Adı çəkilən məntəqələrin kəşfiyyat əməliyyatlarında Tatar süvari alayının atlıları da iştirak edirlər. Delatin ətrafındakı avstriyalılar Tatar və Çeçen alaylarının qüvvələri tərəfindən təqib edirlər.

7 aprel 1916 cı il. General Baqrationsa çatdırın. Trapezundanın tutulması münasibəti ilə Sizləri salamlayıram. General-adyutant Böyük knyaz Nikolay Nikolayeviç (10, s. 170).

1916-cı ilin may günlərində general Brusilovun rəhbərlik etdiyi cənub-qərb cəbhəsində irimiqyaslı hücum əməliyyatı hazırlanırdı. Hücum Rumıniya sərhədində, Prut çayı ətrafında Luçka şəhərinə qədər ərazini əhatə etməli idi. Brusilovun cənub-qərb cəbhəsi dörd ordudan ibarət idi: 8-ci ordu-komandan general Kaledin, 7-ci ordu-komandan general Şerbaçev, 9-cu ordu-general Leçiski, 11-ci ordu-komandan Saxarov. General Brusilov qərb və cənub-qərb cəbhələrində əməliyyatlara eyni vaxtda başlamağı məsləhət görsədə, hərbi rəhbərlik onunla razılaşmır. Hücum əməliyyatlarında birinci olaraq 8-ci ordu hissələri qazanır. Onlar Luçk məntəqəsini tutaraq, avstriya-macarların 4-cü ordusunu darmadağın edirlər. 9-cu ordu düşmənin 7-ci ordusunun qüvvələrini yenərək Çernovçi şəhərini tuturlar. 11-ci və 7-ci orduların hücumları ilk baxışda uğurlu alınsa da düşmən tərəfindən dayandırıldı. Mayın 22-də başlayan əməliyyatda Qafqaz yerli süvari diviziyası da iştirak edir. "Diviziyanın qüvvələri biri-birinin ardınca Dnestr ətrafında Lataçdan Useçkoya qədər geri çəkilən avstriyalıların səngərlərini tutmağa başlamışlar" (11, s. 271).

"Qüvvələrimizin Volin, Qaliçiya və Bukovinadakı uğurları inkişaf edir. Döyüşlərin əvvəlindən mayın 24-dək general Brusilovun ordusu tərəfindən 900 nəfər zabıt, 40000-dək əsgər, 77 ədəd ağır silah, 134 pulemyot, 49 bombaatan ələ keçirilib. Son döyüşlər düşməyə bizim üstünlüyümüzü sübut etdi" (12).

Mayın 31-də Tatar alayının qüvvələri Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə avstriyalıların batalyonu ilə döyüşdə əsil şücaət göstərirlər. Düşmən səngərlərinə hücum edən alayın atlıları xəncərlərlə avstriyalıları qaçmağa məruz qoymuşlar. Tışkovçı kəndi Tatar alayının üç sotnyası tərəfindən ələ keçirilir. Çoxlu sayda itki verən düşmən qüvvələri yaralıları buraxaraq qaçmışlar. Çox keçmir ki, avstriyalıların iki piyada batalyonu Çertoveçdən Tışkovçı istiqamətinə yenidən hücum edirlər. Alay komandiri sotnyaların müdafiəsini təşkil edir. Atlılar pulemyotçu dəstə ilə birlikdə, irəliləyən düşməni atəşlə qarşılayırlar. Alayın sotnyaları nəyin bahasına olur-olsun kəndi verməyəcəklərini bildirirlər. Tışkovçı kəndi həm diviziya üçün, həm də 33-cü ordu korpusunun mövqeləri üçün əhəmiyyətli məntəqə sayılırdı. Məhz, kəndin itirilməsi əldə olunan mühüm mövqelərin də itirilməsinə gətirib çıxarırdı. Atlılar düşmənin əks-hücumunun da qarşısını alırlar. Gün ərzində bir neçə dəfə təkrar hücumla can atan düşmən heç nəyə nail ola bilmir. Tezliklə diviziyanın Çeçen alayı və Zaamur piyada alayının batalyonu azərbaycanlı igidlərin köməyinə gəlir. Alayın atlıları götürdükləri əsirlərlə geri qayıdırlar (13, s. 188).

Tışkovçı kəndini tutan Tatar alayı 6 zabit olmaqla 200 nəfər avstriyalını əsir götürürlər.

Yaralı əsirlərə yardım edən diviziyanın sarğıçı dəstəsinin baş həkimi Tatar alayı komandirinə yazdığı raportunda alay atlılarının igidliklərindən bəhs edir:

Tatar alayı komandirinə

Qafqaz Yerli Süvari diviziyası sarğıçı dəstəsi baş həkimindən raport. 7 iyun 1916-cı il.

Sizə məlumat çatdırıram ki, iyunun 1-də bizim dəstə 1 zabit və 21 aşağı rütbəli əsir avstriyalıları tibbi yardım üçün qəbul edib. Tibbi müayinə zamanı məlum oldu ki, əsirlərin əl, baş və döş qəfəsi nahiyələrində müxtəlif xəncər yaraları vardır.

Yaralılar bildirdilər ki, onlar Tatar alayının hücumuna məruz qalmışlar. Onlar bu hücumun onlarda yaratdığı təəssüratı böyük heyrat və qorxu ilə təsvir edirlər. Əsir zabit dedi ki, "bu qorxulu məgamı yalnız həyatda bir kərə görmək olar və ömrünün sonunadək unuda bilməzsən..."

Baş həkim imza (14, s. 175).

Tatar alayının bu şücaəti tezliklə Azərbaycan oğullarının doğma ellərinə çatdırılır. Alay komandiri Tatar alayı atlılarının mənsub olduqları quberniyalara teleqram göndərir.

Yelizavetpol quberniyasının əlahəzrət qubernatoruna.

Çox xoşbəxtəm ki, Yelizavetpol quberniyasının tatarlarının Avstriya batalyonunu məhv etməsi haqqındakı xoş xəbəri sizə çatdırıram. Tatar döyüşçülərinin qəhrəmanlığı böyük tərifə layiqdir. Heç şübhə yoxdur ki, "tatarlar Rusiya hərbi tarixinə yaddançıxmaz səhifələr əlavə etmişlər.

Eyni məzmununda məktublar Bakı və Tifliş qubernatorlarına da göndərilir (15, s. 184-187).

Bu şad xəbəri alan qubernatorlar da Alay komandirinə cavab yazırlar.

Tatar alayı komandiri Bekoviç-Çerkasskiyə. Bakı 1916, 6 iyun.

Bakı quberniyası müsəlman əhalisi adından Sızə, cənab knyaz yerlilərimizin qəhrəmanlığından bəhs edən bu xoş xəbər üçün dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Qubernator Potulov (16, s. 173).

İyunun əvvəllərində alayın atlıları 32-ci diviziyanın tərkibində Oslav-Byalıy və Luçki kəndlərinə nəzarət edir. Alayın qəhrəmanlığına 32-ci diviziya komandiri də laqeyd qala bilməzdi. O, alayın qəhrəmanlıqlarından ruhlanaraq iyunun 2-də verdiyi əmrlə Tatar alayının onun sərəncamında qalmasını əmr edir (17, s. 197, 204). Bukovinadakı bu döyüşlərdə Tatar alayının atlısı Kərim Qulu oğlu və könüllü şahzadə İdris Qacar Delyatin kəndi ətrafında düşmənin yaylım atəşləri altında irəli atılmış, digər atlıları arxalarınca apararaq düşmənin gücləndirilmiş mövqelərinə hücum etmişlər. Düşmən qüvvələri Tatar alayı sotnyasının hücumu qarşısında mövqelərini tərk etmişlər. Ali əmrlə Kərim Qulu oğlu və İdris Qacar 4-cü dərəcəli Georgi xaçına layiq görülmüşlər. Fazulla Mirzənin qohumu olan İdris xüsusi fərqləndiyinə görə həmin ilin dekabrında praporşik rütbəsinə keçirilir. Alayın uryadniki osetin əsilli Aleksandr Kaytukov Arçelyuzi stansiyası ətrafında düşmən hücumunun qarşısını almış, kömək gələnə qədər öz postunu tərk etməmişdir. Onun bu şücaəti 2-ci dərəcəli Georgi xaçı ilə mükafatlandırılır.

32-ci diviziyanın tərkibində alay 1114, 1108, 1091 və 943-cü hündürlüklər uğrunda döyüşlərdə, hündürlüklərin tutulması və əldə saxlanmalarında iştirak edir.

1916-cı il iyunun 20-də Voroxtu kəndi ətrafında karaul dəyişməsi zamanı avstriyalılarla döyüş baş verir. Alayın 2-ci və 3-cü sotnyaları düşmən qüvvələri ilə döyüşdə 15 avstriyalını məhv edir, 3 düşmən əsgəri əsir götürülür. Alay 1 atlısını itirir (18, s. 236).

İyunun 12-dən 22-dək sürən nisbi sakitliyi cənub-qərb cəbhəsi ordularının yeni hücumları pozur. 11-ci ordu Brodanı, 7-ci ordu Qaliçi, 9-cu ordu isə Bukovina və Stanislavı ələ keçirirlər. İyunun 16-17-də Çeçen alayının sotnyası düşmən qüvvələri tərəfindən Şeşəri ətrafındakı meşədə mühasirəyə alınır. Tatar alayının əmrlisi Məhəmməd Rza bəy Qaradağlinski güclü pulemyot atəşləri altında balaca bir cığır taparaq çeçenlərin köməyinə atılmış, onların azacıq itki ilə mühasirədən çıxmalarını təmin etmişdir. Bu şücaətinə görə o, Georgi xaçına tövsiyyə olunur (19, s. 140).

“Tatar alayı komandiri vəzifələrinin müvəqqəti icraçısı Albrextin diviziyanın 2-ci briqadası komandirinə raportu. 31.07.1916

İyunun 22-də Tatar alayı aşağıdakı şəkildə yeniləndirilib: 3-cü və 4-cü sotnyalar Arcelyuz məntəqəsində 325-ci piyada alayının tərkibində, alayın 4-cü

batalyonu komandirinə tabe edilib, Mən digər iki sotnya ilə Mikuliçin kəndində 82-ci piyada diviziyasının sərəncamında idim. Səhər saat 8-də Voroxta kəndinə doğru hərəkət etmək əmri aldım. Kəndə axşam saat 11-də çatdıq. Bir sotnyamız polkovnik İsayevin əmri ilə Arcelyuza yollandı (onun digər ehtiyat qüvvələri yox idi). İyulun 23-də düşmən Dermoli ətrafındakı 918-ci hündürlükdə yerləşən mövqelərimizə hücum etdi. 2-ci sotnya həmin hündürlükdə mövqe tutmuşdu. Düşmən hücumunun qarşısı alındı. 325-ci alayın sol cinahını təmin etmək və 918-ci hündürlüyə yardım məqsədilə mən 3-cü sotnyaya həmin istiqamətə doğru atlı cərgə ilə hərəkət etmək əmri verdim. Düşmən atlılarımızı görüb meşəyə doğru çəkildilər və sotnyanı meşədən güclü pulemyot və artilleriya atəsinə tutdular. İtkilərimiz: ölü 10 at, yaralı 2 zabit, 6 atlı, 12 at. Sonra alay 1-ci və 2-ci batalyona əməliyyatlarda kömək edib.

Beləliklə, Tatar süvari alayı bütün tapşırıqları yerinə yetirərək, düşmənin piyada qüvvələrinin hücumunun qarşısını almış, Tartaruv və Tabıdakı dəstələrin digər qüvvələrlə əlaqəsini bərpa etmiş, qüvvələrimizin 1292-ci hündürlüyü ələ keçirməsinə şərait yaratmışdır” (20, s. 267-271).

Avqustun əvvəllərində Tatar və Çeçen alayları (2-ci briqada) Bistriçi çayının sağ sahillərindəki mövqelərə nəzarət edir. Burada avstriya-macar birlikləri almanlarla birlikdə Nadvornaya stansiyası ətrafında yerləşmişdilər. 2-ci briqadanın atlıları həm əldə olunan mövqelərə nəzarət edir, həm də kəşfiyyat əməliyyatları həyata keçirərək lazımi məlumatları diviziyanın qərargahına göndərirdilər.

“Ümumiyyətlə, mayın 22-dən avqustun 30-dək mənim ordularım 8255 zabit, 370153 əsgər, 490 ağır silah, 144 pulemyot, 367 bombaatan və minamyot ələ keçirildilər (21, s. 240). Rus hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə alman hərbi rəhbərliyi digər cəbhələrdən buraya əlavə qüvvələr gətirilir. Avqustun sonlarına doğru cənub-qərb cəbhəsindəki hücum əməliyyatlarının qarşısı alınır. Almaniya və müttəfiqləri milyon yarım ölü və yaralı ilə itki verdilər. Rusiya ordusunun itkiləri isə üç dəfə az, beş yüz min nəfər idi. Brusilov əməliyyatı italyan və fransız qüvvələrinin vəziyyətini yaxşıya doğru dəyişir. Məhz rus ordusunun bu qələbələrindən sonra, buna qədər tərəddud edən Rumıniya Antanta tərəfdən müharibəyə qoşulur. General Brusilov qazandığı uğurlara görə brilliantlə bəzədilmiş Georgi silahına layiq görülür.

Rumıniyanın Almaniya müharibə elan etməsi ilə müttəfiq rus qoşunları rumın cəbhəsinə doğru hərəkətə keçir. Noyabrın ortalarında Nadvornıda toplanan, Karpat dağlarından bura yürüyən 4-cü ordunun tərkibində Qafqaz süvari diviziyası da var idi. Nikulesti-Kura-Panis cəbhəsində Vintil-Voda məntəqəsi yaxınlığında 2-ci briqada alman birlikləri ilə döyüşə atılır (22, s. 8).

Tatar alayı atlıları öz süvari funksiyaları ilə yanaşı həm də piyada kimi döyüşlərə atılırdılar. Bunu alayın keçmiş komandiri Polovçovun diviziya komandanlığına yazdığı raportda da oxuyuruq: “Əsgərlərimiz lazım olduqda piyada şəkildə düşmənin əks-hücumunun qarşısını alırdılar. Döyüşlər zamanı elə

olur ki, süvari qüvvələriniz piyada əsgərlərə çevrilirlər. Məsələn, Tatar alayı 1916-cı il 22 sentyabrda Menişçuv ətrafında özlərini təhlükəyə ataraq atsız, piyada halında hücumla keçmişlər. Bu hücumla onlar öz əsas rollarından əlavə, piyada rolunu da məharətlə yerinə yetirirlər. Polkovnik Polovçov” (23, s. 10).

Tatar alayının atlıları hansı hərbi birləşmənin tərkibində vuruşurdusa onların yaddaşında ancaq xoş xatirələrlə, igidlik nümunələri ilə yadda qalırdılar.

“3-cü Ordu Korpusu üzrə Əmr № 740 28 sentyabr 1916

... Sentyabrın 22-də başlayan döyüşdə 52-ci piyada diviziyası bütün ehtiyat və yardımçı qüvvələrini səfərbər etdi. Mənim korpusuma yaxın olan qüvvələrdən birinci bizə yaxınlaşan Tatar alayı oldu. Alayın komandiri knyaz Bekoviç-Çerkasski üç sotnyadan 15 nəfər bizim korpusa göndərdi. Bu atlıların korpusa gəlişi, piyadaların əhval-ruhiyyəsini qaldırdı. Onlar gördülər ki, piyadaların ağır və çətin günlərində onları ünutmurlar. Tatarlar bizimlə birlikdə döyüşlərdə də iştirak etdilər. 15 nəfərdən 2-i həlak oldu, 8-i isə yaralandı. Onları görən düşmən öz səngərlərini buraxıb qaçırdılar.

Qəhrəman tatarlara, onların komandirlərinə “Çox sağ olun” deyirik. İgid atlıları Georgi medalları ilə, həlak olanları isə Georgi xaçı ilə təltif olunmalarını təklif edirəm.

Artilleriya generalı İrmanov.

Qərargah rəisi general-mayor Rozanov”

Dekabrın 18-dən 25-dək alay Roqoza kəndi uğrunda ağır döyüşlərə qatılır. Düşmən qüvvələrinin qat-qat çox olduğu qeyri-bərabər döyüşdə Tatar alayı bir addım belə çəkilməyərək düşmənin layiqli cavab verir. Alayın atlıları Şahmar bəy Mirzəlibəyov, Qurban Abdul Bağır oğlu, Baba Bala oğlu, Rəhim Zeynal oğlu, Mixail Soldatov, Baxşəli İsmayıl oğlu qəhrəmancasına həlak olurlar. Mahmudbəy Nəcəfqulubəyov, Xuda Baxış oğlu, Əli Tağıyev, Qasım Əbdülkərim oğlu, Abbas Əsgərov, Musa Həsənov, Şamil Firudunov və Şamil Allahverdi də daxil olmaqla 27 nəfər ağır yaralanırlar. Onlardan A.Əsgərov və Q.Əbdülkərim oğlu yaralansalar da döyüş meydanını tərk etməyərək sona qədər vuruşurlar. Adları sadalanan ölü və yaralılar ancaq alayın 2-ci və 3-cü sotnyalarının əsgərləridir. Digər iki sotnya da bu döyüşdə çoxlu itkilər verirlər.

İlin sonlarında Vizantiya kəndi ətrafında gedən döyüşlərdə Tatar alayının baş uryadniki Səyyad Zeynalov və atlı Mehdi İbrahimov 601-ci hündürlüyə hücum zamanı “ura” qışqıraraq atlıları düşmən üzərinə aparmış, vahiməyə düşən düşməni qaçmağa məcbur etmişlər. Hər iki azərbaycanlı qəhrəman 1-ci dərəcəli Georgi xaçı ilə təltif olunurlar. Dekabrın 27-də Varniça kəndi yaxınlığında 625-ci hündürlükdə baş uryadniklər Aleksandr Kaytukov və Kərim Əliyev kəşfiyyat əməliyyatlarına çıxaraq düşmənin yeri və malik olduğu qüvvələr haqqında çox qiymətli məlumat toplamışlar. Bu məlumatlar diviziyanın sonrakı əməliyyat planında çox böyük əhəmiyyətə malik olur. Alayın kəşfiyyatçıları 2-ci dərəcəli Georgi xaçına layiq görülmülər.

Yanvarın sonlarında diviziyanın alayları Rumıniyadan çıxaraq Bessarabiya, Kişinyov ərazisinə toplanır. Fevralın 3-də böyük knyaz Georgi Mixayloviç imperator adından diviziya ilə görüşərək, atlılara Brusilov əməliyyatı və rumın döyüşlərindəki şücaətlərinə görə 242 Georgi xacı təqdim edir. Uzunmüddətli, ağır döyüşlərdən sonra diviziya Bessarabiya quberniyasında istirahət edir. İstirahətlə yanaşı diviziyanın hər bir alayına ayrı-ayrılıqda inspektor baxışı keçirilir. 2-ci briqadanın komandiri general Drobyazqin Tatar və Çeçen alaylarını yoxlayır: *“Tatar alayı-atlı heyətdə hər şey yaxşıdır. Silahlar: odlu və soyuq –qaydasındadır. Döyüş əməliyyatları jurnalı 28 iyun 1916-cı ildə Voroxtidan çəkilərkən itib”* (25, s. 318). Alaya baxışın nəticələri müsbət idi. Çətin döyüşlərdən keçən atlılar yenə də istənilən an silaha sarılmağa hazır idilər.

Qafqaz yerli süvari diviziyası 1916-cı ilin döyüş əməliyyatlarında özünəməxsus şücaəti ilə mühüm rol oynadı. Diviziya və onun Tatar alayının şəxsi heyətini qarşıda 1917-ci ilin inqilabi hadisələri gözləyirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Rusiya dövlət hərbi-tarix arxivi – RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 91.
2. RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 91.
3. RDHTA: f. 2139, siy. 2, iş 183.
4. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 1.
5. RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 91.
6. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
7. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
8. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
9. RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 91.
10. RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 91.
11. RDHTA: f. 3640, siy. 1, iş 18.
12. “Terskie vedomosti” qəz., 27 may, 1916, № 111.
13. RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 91.
14. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
15. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
16. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
17. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
18. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
19. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 63.
20. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 59.
21. Brusilov A.A. Mənim xatirələrim, M., 1963.
22. RDHTA: f. 3641, siy. 1, iş 37.
23. RDHTA: f. 3530, siy. 1, iş 173.
24. RDHTA: f. 3642, siy. 1, iş 53.
25. Oprişko O.L. Qafqazskaya konnaya diviziya. Nalçik, 2007, 510 s.

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN POLİSİNİN QURUCUSUDUR

“Hər bir müstəqil dövlət bir neçə böyük sütun üzərində fəaliyyət göstərə bilər. Azərbaycan dövləti üçün bu sütunlardan biri Daxili İşlər Nazirliyi, Polis orqanlarıdır!”.

HEYDƏR ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Azərbaycan polisinin çox zəngin tarixi var. Ötən əsrin sonunda müstəqilliyimizi əldə edəndə torpaqlarımızı daxili işlər orqanlarının dəstələri qoruyurdular. Yəni polis müharibə dövrünün əsgəridir, sülh dövründə də nə gecəsi var, nə gündüzü. O daim ayıq-sayıqdır, asayişin keşiyindədir, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə qətiyyətlidir, peşəkardır, dövlətçiliyimizə sadıqdır.

Müstəqilliyimizin ilk illəri üzdən iraq siyasətçilər polisi siyasi oyunlara qatmışdılar. Nəticədə, daxili işlər orqanlarına cinayətkar ünsürlər yol tapa bilmişdilər. Odur ki, cəmiyyətdə çox təhlükəli olan cəzasızlıq sindromu yaranmışdır, insanlar gündüz belə şəhərdə təhlükəsiz gəzə bilmirdilər. Qorxulu hal o idi ki, kriminal dəstələrə çox vaxt polis orqanlarında çalışan səlahiyyətli şəxslər rəhbərlik edirdilər.

Artıq Azərbaycan öz müstəqilliyini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Digər tərəfdən, hakimiyyətə can atan qüvvələr güc yolu ilə, çevriliş etməklə məqsədlərinə çatmaq istəyirdilər. Bu zorakı əməllərdə polis orqanları da alətə çevrilmişdir.

1993-cü ildə xalq müdrikliyi xilas yolunu tapdı. Böyük siyasi xadim, təcrübəli dövlət qurucusu Heydər Əliyevi təkidlə vətənin, xalqın xilasına çağırırdı. Xalqını canından artıq sevən ümummilli liderimiz buna biganə qala bilməzdi. Yalnız bundan sonra Azərbaycan öz inkişaf yolunu müəyyən etdi. Polis orqanlarında çalışan səriştəsiz, bacarıqsız, təsadüfi və kriminal ünsürlər təmizlənməyə başlandı. Qanunçuluq möhkəmləndirildi. Beləliklə, bütün xoşagəlməz proseslərin qarşısı alındı (1).

O vaxtdan ötən müddətdə polis orqanları inkişaf edib, təcrübə topla-yıb, peşəkarlıq qazanıb dövlətə, dövlətçiliyə sadıqlığını dəfələrlə sübut edib. Eyni zamanda ölkəmizdə aparılan demokratik prinsiplərə uyğun formalaşib. Onu da əlavə edim ki, polis orqanları fəaliyyəti zamanı dövlət rəhbərliyinə, qanunlara və xalqa arxalanıb. Odur ki, cinayətkarlıqla mübarizədə həmişə uğur qazanıb.

Böyük öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan polisinə xitabən, “Mən Azərbaycan Prezidenti kimi, Ali Baş Komandan kimi sizə etibar edirəm, sizə inanıram, sizə arxalanıram”, söyləmişdi (2). Doğrudan da indi hər bir Azərbaycan vətəndaşının həyatı, sağlamlığı, hüquq və azadlıqları, qanun mənafeləri və mülkiyyəti hüquqa zidd əməllərdən etibarlı qorunur. Ölkəmizdə sabitliyin saxlanması ilə bağlı görülən işlər öz töhfələrini sosial-iqtisadi tərəqqidə, milli təhlükəsizliyimizdə siyasi həmrəylikdə, vətəndaş birliyində, Azərbaycanın beynəlxalq miqyasda nüfuzunun yüksəlməsində dolğun əks etdirir. Bu isə son illər ərzində və kriminogen durumun müsbət istiqamətində nə dərəcədə dəyişməsinin ən real göstəricisidir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev daxili işlər orqanları əməkdaşlarının sosial durumuna daim qalmış və onların daha yaxşı yaşamaları üçün lazımı tədbirləri həyata keçirmişdir. Heydər Əliyev bu sahəyə xüsusi diqqət ayırırdı.

Heydər Əliyevin 11 mart 1996-cı il tarixli fərmanı ilə Daxili İşlər Nazirliyi sistemində vəzifə və rütbə maaşları 1,2 dəfə, 25 iyul 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə müəyyən kateqoriyalı işçilərin vəzifə maaşları 1,5 dəfə, 30 may 1998-ci il tarixli sərəncamı ilə Daxili Qanunlarının hərbi qulluqçularının vəzifə maaşları 3,5 dəfə, 17 may 2000-ci il tarixli sərəncamı ilə daxili işlər orqanları əməkdaşlarının rütbə maaşları 1,5 dəfə, 30 iyun 2003-cü il tarixli sərəncamla isə daxili işlər orqanları əməkdaşlarının və mülki işçilərin aylıq vəzifə və rütbə maaşları 1,5 dəfə artırmışdır. Bu dövrdə həm xidmətçi işi şəraiti, həm maddi-texniki baza xeyli yaxşılaşdırılmışdır (2).

Təqdirəlayiq haldır ki, bu siyasət ulu öndərimizin layiqli davamçısı Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən də davam etdirilir.

“Azərbaycan polis gününün təsis edilməsi haqqında” ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 24 may 1998-ci il tarixli fərmanı ilə hər il iyulun 2-də ölkəmizdə polis əməkdaşlarının peşə bayramı – Polis günü təntənəli surətdə qeyd olunur (3).

2 iyul 2003-cü ildə Azərbaycan polisinin 85-ci ildönümünə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda daxili işlər naziri Ramil Usubov “Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanları tərəfindən görülmüş işlər və həyata keçirilən tədbirlər” haqda məruzəsində demişdi: “1993-cü ildə Heydər Əliyevin respublikamızda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra ölkəmizdə hərc-mərcliyin və vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin qısa müddətdə aradan qaldırdığını söyləyərək dedi ki, Azərbaycanda hüquqi, demokratik dövlətin əsasları yaradılmış və quruculuq işləri uğrunda davam etdirilmişdir. Həmin vaxtdan ötən 10 il ərzində respublika-

mızda ictimai-siyasi sabitliyin dönməzliyi təmin edilmiş və bu gün Azərbaycanda əməliyyat şəraitinə tam nəzarət olunur.

Daha sonra nazir cinayətkarlığa dair son illərin faktlarını 1992-ci ilin göstəriciləri ilə müqayisə etdi. Bildirdi ki, 2002-ci ildə cinayətlərin sayı 31%, o cümlədən ağır və xüsusilə ağır cinayətlər 37%, qəsdən adam öldürmələr və ölümə cəhdlər 2,7 dəfə, quldurluq və soyğunluq 3,7 dəfə, oğurluq 5,2 dəfə, odlu silahla törədilən cinayətlər isə 7 dəfədən çox azalmışdır.

Məruzədə bildirdi ki, aparılan məqsədyönlü, intensiv və uğurlu əməliyyat-axtarış tədbirləri sayəsində cinayətlərin açılmasına dair göstərici müqayisə edilən dövrdə 67%-dən 94,8%-ə dək yüksəlmişdir (4).

2002-ci ildə cinayət axtarışı xətti ilə qeydə alınmış 9175 cinayətdən 8701-i və yaxud 94,8% (2001-ci ildə 93,7%), o cümlədən qeyri-aşkar şəraitdə baş vermiş 4452 cinayətdən 4005-i, yaxud 90,0%-i (əvvəlki il 88,6%) açılmışdır (5).

Ümumiyyətlə qeyd etməliyəm ki, cəmiyyətimizin digər sahələrində əldə edilmiş uğurlar kimi, Azərbaycan polisinin də bu illər boyu öz fəaliyyətində qazandığı bütün müvəffəqiyyətlər xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır (6).

Azərbaycan polisinin fəaliyyətində mühüm yer tutan Naxçıvan polisinin dövlətçiliyin qorunub saxlanılmasında demokratik cəmiyyət quruculuğunda, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə xidmətləri böyükdür.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” 9 avqust 1994-cü il tarixli fərmanı hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları qarşısında çox mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələr qoymuşdur.

Fərman verildiyi gündən 21 avqusta ayına kimi polis əməkdaşları tərəfindən 4 nəfər axtarılda olan şəxs tutulmuş, 1 ədəd UAZ markalı avtomashın, 3 ədəd avtomat silah, 458 ədəd patron, 6 avtomat xəzinəsi, 2 ədəd qanunsuz ov tüfəngi aşkar edilib götürülmüş, aparılan tədbirlər nəticəsində 5 mənimləmə faktı müəyyən edilərək Azərbaycan Respublikası cinayət məəcəlləsinin 86-cı maddəsi ilə cinayət işi qaldırılmışdır (7).

Ümumiyyətlə, 1994-1995-ci illərdə polis əməkdaşları tərəfindən 7 ədəd zirehli texnika, 2 ədəd minaatan, 6 ədəd odatan, 54 ədəd qumbaraatan, 3 ədəd qrad qurğusu, 12 ədəd alazan qurğusu, 4 ədəd zenit qurğusu, 6 ədəd snayper silahı, 40 ədəd pulemyot, 800 ədəd kalaşnikov avtomatı, 50 ədəd beşəçılan, 35 ədəd TOZ-8 silahı, 148 ədəd tapança, 34 ədəd İTRUS qurğusu, 285 ədəd qumbara, 1400 ədəd müxtəlif ölçülü mərmi, 630 ədəd mina, 1,5 milyon müxtəlif ölçülü patron, 10 ədəd müxtəlif markalı hərbi maşın və küllü miqdarda digər hərbi vəsait aşkar edilərək götürülmüşdür (8).

Aparılan bu kimi tədbirlər, xüsusi ilə Naxçıvan MR Parlament seçkilərinin müvəffəqiyyəti, parlamentin yeni sədrinin həyata keçirdiyi səmərəli və

məqsədyönlü tədbirlər bəzi cinayətkar ünsürləri ciddi narahat etdiyindən onlar yeni-yeni ağır cinayətlər törətməklə dövlət orqanlarının fəaliyyətinə mane olmağa çalışmışlar (9).

Lakin muxtar respublikanın hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları baş verə biləcək hər hansı bir təxribat hərəkətlərinin qarşısını almaq, cinayətkarların tərksilah edilərək zərərsizləşdirilməsi üçün bir sıra əməliyyat axtarış və profilaktiki tədbirlər hazırlayıb həyata keçirmişlər. Ordubad rayonunun Kələki, Dırnı, Unus kəndlərində, Culfa rayonunda və Naxçıvan şəhərində aparılmış tədbirlər nəticəsində 1996-cı ilin birinci rübündə 90 ədəd kalaşnikov avtomatı, 5 ədəd pulemyot, 2 ədəd snayper tüfəngi, 14 ədəd beşaçılan, 24 ədəd tapanca, 5 ədəd qumbaraatan, 1 ədəd minaatan, 365 ədəd qumbara, 117 ədəd mərmir, yüz minlərlə müxtəlif ölçülü patron və küllü miqdarda digər silah və sursat götürülmüşdür.

24 dekabr 1998-ci ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyev cənabları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya dövlət quruluşunun müdafiəsində, əmin-amanlığın təmin edilməsində, mütəşəkkil cinayətkarlığa, terrorçuluğa, banditizmə və digər təhlükəli cinayətlərə qarşı mübarizədə xüsusi xidmətlərinə görə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin, o cümlədən Naxçıvan MR DİN-in və onun yerli orqanlarının bir qrup əməkdaşını "Azərbaycan bayrağı" ordeni və "İgidliyə görə" medalı ilə təltif etmişdir ki, bu təltif olunanların siyahısında muxtar respublikadan Naxçıvan MR DİN-in cinayət-axtarış şöbəsinin rəisi Məmmədov Azad Abbasqulu oğlu, nazirliyinin cinayət-axtarış şöbəsinin əməliyyat müvəkkili polis leytenantı Talıbov İbrahim Qasım oğlu "Azərbaycan bayrağı" ordeni, nazirliyin cinayət-axtarış şöbəsinin əməliyyat müvəkkili polis leytenantı Hüseynov Elxan Məmməd oğlu, rayon polis şöbəsinin rəisi, polis mayoru Qurbanov Qurban Həsən oğlu və Şərur rayon polis şöbəsinin sahə inspektoru, polis kapitanı Şəfiyev Mübariz Məmməd oğlu «İgidliyə görə» medalı ilə təltif olunmuşlar (10).

2000-ci il ərzində Naxçıvan MR DİN və onun yerli polis orqanları əməkdaşları tərəfindən aparılmış məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində əhalidə qanunsuz saxlanılan 459 ədəd odlu silah /1999-cu il ərzində 425 ədəd/ o cümlədən 48 ədəd avtomat silahı, 72 ədəd tapança, 37 ədəd toz-8, 21 ədəd qumbaraatan, 21 ədəd beşaçılan, 258 ədəd ov silahı, 1 ədəd pulemyot, 1 ədəd qradqurğusu, 20195 ədəd müxtəlif növ patron, 69 ədəd qumbara, 28 ədəd mərmir, 3 ədəd radio stansiya və digər silah sursat və hərbi ləvazimatlar aşkar edilərək götürülmüşdür.

Naxçıvan polisi də yarandığı vaxtdan bu günədək ictimai asayişin keşiyində mərdliklə dayanmış, istər xanlıq və qəza dövründə, istər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Araz-Türk Respublikası dövründə, istər Sovetlər birliyi, istərsə də müstəqillik qazandığımız dövrlərdə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə qətiyyətli sözünü demişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin Daxili İşlər Orqanlarının işinə gündəlik qayğısı və nəzarəti, ciddi tələbkarlığı nəticəsində Naxçıvan MR Daxili İşlər Nazirliyi və onun yerli orqanları 2002-ci il ərzində Muxtar Respublika ərazisində kriminogen durumu tam nəzarətdə saxlamış və baş verə biləcək bütün cinayət hallarını aradan qaldırmağa, dönməz xarakter almış sabitliyi qoruyub saxlamağa qadir olmaqla yanaşı üzərlərinə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirmişlər.

Naxçıvan MR DİN-in şəxsi heyəti 24 avqust 2002-ci il tarixdə keçirilmiş ümumxalq referendumunda Naxçıvan MR ərazisində ictimai təhlükəsizliyi qənaətbəxş təşkil etmiş, Möhtərəm Prezidentimiz cənab Heydər Əliyevin iyun və avqust aylarında Muxtar Respublikaya tarixi səfərlərini yüksək səviyyədə qarşılamış və bütün təhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirərək asayışı qorumuşlar.

2002-ci il ərzində Naxçıvan MR DİN və onun yerli orqanları əməkdaşları tərəfindən əhalidə qanunsuz saxlanılan 394 ədəd odlu silah /2001-ci ildə 463/, o cümlədən 24 ədəd avtomat silahı, 91 ədəd tapança, 18 ədəd TOZ-8, 7 ədəd qumbaraatan, 5 ədəd beşaçılan, 1 ədəd karabin, 236 ədəd ov silahı, 1 ədəd pulemyot, 25 ədəd mərmii, 61 ədəd qumbara, 7 ədəd pnevmatik silah, 30700 ədəd müxtəlif növ patron, 3 ədəd uçaçılan və digər silah-sursat, hərbi ləvazimatlar aşkar edilərək götürülmüşdür (11).

Bu gün Azərbaycanda eləcə də Naxçıvanda mövcud olan sabitlik, insanların təhlükəsizliyi, dövlətçiliyin möhkəm olması ilk növbədə polis orqanlarının xidmətidir. Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev demişdir: “Hər bir ölkədə polis orqanlarının çox böyük əhəmiyyəti var. İlk növbədə cinayətkarlığa qarşı mübarizə daha da güclənməlidir. Bu sahədə böyük uğurlar var. Azərbaycanda krimenogen vəziyyət bütün MDB məkanında və hətta geniş mənada bölgədə ən müsbətdir. Biz bunu həm statistik göstəricilərdə, eyni zamanda, gündəlik həyatda görürük. Azərbaycanda insanlar rahat yaşayırlar. Azərbaycanda sabitlik var, ictimai təhlükəsizlik var. İnsanlar günün istənilən vaxtında-gündüz, günorta, gecə rahat gəzirlər, dincəlirlər. Yəni bütün bunlar Azərbaycanın reallıqlarıdır. Biz bütün bunları əldə etmişik. Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində, onun Azərbaycana xidmətləri nəticəsində biz bugün bunu yaşayırıq və Azərbaycanı, müstəqil dövlətimizi daha da gücləndiririk”.

Azərbaycan, onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvan polisi dövlətçiliyin keşiyində mətin dayanıb, peşəkardır, əqidəlidir. O, dövlət rəhbərinin və xalqının etimadını bundan sonra da yüksək xidməti ilə doğruldacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəz., 2007, 7 iyul.
2. “Azərbaycan” qəz., 2005, 1 iyul.

3. "Azərbaycan" qəz., 2003, 2 iyul.
4. "Azərbaycan" qəz., 2003, 3 iyul.
5. "Azərbaycan" qəz., 2003, 2 iyul.
6. "Azərbaycan" qəz., 2006, 1 iyul.
7. "Şərq qapısı" qəz., 1994, 25 avqust.
8. "Şərq qapısı" qəz., 1996, 4 may.
9. NMRDA: f. 613, s. 13, iş 618, v. 42-49.
10. "Xalq" qəz., 1998, 25 dekabr.
11. NMRDA: f. 613, s. 13, iş 618^a, v. 1-6.

Фахреддин Джафаров

**ГЕЙДАР АЛИЕВ СОЗДАТЕЛЬ НЕЗАВИСИМОЙ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЛИЦИИ**

В этой статье освещаются пути развития органов полиции и уменьшение преступности год от года, являющееся результатом неусыпного внимания и заботы оказываемым полиции Азербайджана со стороны общенационального лидера Гейдара Алиева во время второго прихода к власти.

Faxraddin Djafarov

**HEYDAR ALIYEV IS BUILDER OF THE INDEPENDENT
AZERBAIJAN POLICE**

In this article our national leader have been lightened development in the result of the police organs and to diminish of the crimes attention being and care after coming back to the authority for the second time.

MALİKƏJDƏR İBRAHİMOV,
MALİK ƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MÜSTƏQİLLİYİN BƏRPASINDAN SONRA NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏHİYYƏNİN İNKİŞAFI HAQQINDA

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsinin ilk illəri ölkədə qeyri sabitlik hökm sürürdü. Bu vəziyyət inkişafa xidmət etməyib, əvvəldən olanların da dağıdılmasına səbəb olurdu. Ümummillə lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə respublikada sabitləşmə səhiyyənin də inkişafına təkan verdi. Bununla əlaqədar Naxçıvanda səhiyyənin inkişafında yeni dövr başlandı.

Naxçıvan şəhərində 1991-1992-ci illərdə Təcili Tibbi Yardım Mərkəzi, Doğum Mərkəzi, Diaqnostika və Reabilitasiya Mərkəzi, Yoluxucu Xəstəliklər Mərkəzi, Şahbuz rayon Təcili tibbi yardım stansiyası və Keçili kənd sahə xəstəxanası açıldı. Təcili Tibbi Yardım Mərkəzinin yaradılması ilə əlaqədar olaraq rayon mərkəzlərinin hamısında təcili yardım stansiyaları və 5 yarım stansiya (Cəhri, Zeynəddin, Vənənd, Biləv və Kolanı kəndlərində) təşkil edildi və Təcili Tibbi Yardım Mərkəzinin tabeliliyinə verildi. Sərhəd kəndləri ilə əlaqəni yaxşılaşdırmaq məqsədilə 236 ədəd stasionar və mobil tipli radiostansiyalar quraşdırıldı ki, bunların da 1992-ci illərdə ermənilərin Naxçıvan ərazisinə hücumları zamanı həm müdafiə, həm də tibbi yardım göstərilməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Sədərkə rayonu yaradılması ilə əlaqədar Mərkəzi Rayon xəstəxanası (MRX), Sanitar Epidemioloji Stansiyası (SES), Təcili tibbi yardım stansiyası, 2 kənd sahə xəstəxanası (KSX) təşkil edildi. Muxtar respublika üzrə 36 həkim ambulatoriyası (HA), 16 feldşer-mama məntəqəsi (FMM), 2 sağlamlıq məntəqəsi (SM) yaradıldı.

Naxçıvan MR ərazisinə ermənilərin hücumu zamanı yaralananlara tibbi xidmət göstərmək üçün hərbi tibb müəssisəsi demək olar ki, yox idi. Bu məqsədlə 1992-ci ilin may ayından başlayaraq Sədərkə və Şərur Mərkəzi Rayon Xəstəxanaları və Respublika Xəstəxanası hərbi tibbi müəssisə kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Düşmən tərəfindən kimyəvi silah işlədilməsi ehtimalını nəzərə alaraq müayinələr aparmaq məqsədilə Bakı şəhərindən reaktivlər gətirildi. May ayının 19-da Naxçıvan Respublika SES-nin laboratoriyasında Şərur şəhəri ərazisinə atılmış *top mərmisində* və *torpaq nümunəsində* kimyəvi silah işlə-

dilməsi faktı aşkar edildi. Bu fakt Rusiyadan göndərilmiş mütəxəssis, BMT-nin xüsusi nümayəndəsi, sonra isə BMT-nin daha 3 nəfərdən ibarət komissiyası tərəfindən də təsdiq edildi.

1992-ci il 10 noyabr tarixindən Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Sanitariya Epidemioloji Stansiyalar (SES) Gigiyena və Epidemiologiya Mərkəzləri (GEM) adlandırıldı.

1994-cü ildə Ordubad rayonunun Tivi kəndində sahə xəstəxanası, 1995-ci ildə Babək rayonunun Nehrəm kəndində doğum evi açıldı, Respublika Xəstəxanasında "Cərrahi Mərkəz" yaradıldı.

1996-cı ildə Şərur Mərkəzi Rayon Xəstəxanasında kardioloji şöbə təşkil edildi, 1997-ci ilin dekabrında rayonun Aralıq kəndində 35 çarpayılıq KSX-sı açıldı. 1998-ci ildə Onkoloji dispanserdə ROKUS-AM markalı teleqammaterapiya şüa qurğusu istifadəyə verildi. Naxçıvan MR-də ilk olaraq Şərur rayonunda 5 may 1998-ci ildə "Əfsanə" özəl tibb müəssisəsi təşkil olundu.

Naxçıvan üzrə 1920-ci ildə 1 nəfər, 1926-cı ildə 2 nəfər azərbaycanlı həkim olduğu halda 2008-ci ildə həkimlərin hamısı azərbaycanlılardır. Muxtar respublikada 749 nəfər həkim çalışır və bunlardan 46 həkim Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan MR-in "Əməkdar həkimi"dir, 15 nəfəri tibb elmləri namizədidir. Həkimlərin 40%-ni qadınlar təşkil edir. MR üzrə hər 10000 nəfərə 19,3 həkim, 72,7 orta tibb işçisi düşür.

İnqilabdan əvvəl Naxçıvanda 20 çarpayı, inqilab ərəfəsində 2 çarpayı var idisə, 2008-ci ildə xəstəxana və dispanserlərdə çarpayılardan sayı 2690-dır. MR üzrə çarpayı ilə təminat hər 10000 nəfərə görə 68,3-dür.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının uzun müddət ermənilər tərəfindən blokada saxlanılmasına baxmayaraq səhiyyə sisteminə göstərilən qayğı nəticəsində son illərdə yeni tibb müəssisələri (Sədərk rayonunda Mərkəzi xəstəxana, GEM, Təcili tibbi yardım stansiyası, Dəmirçi, Tivi, Aralıq kənd sahə xəstəxanaları, Nehrəm kənd doğum evi, Qaraağac feldşer-mama məntəqəsi və s.) açılmış, cərrahi mərkəz yaradılmış, yeni müayinə və müalicə üsulları tətbiq edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvanda 1920-ci ildən sonrakı dövrlərdə tibb müəssisələrinin şəbəkəsi ildən-ilə genişlənmiş, onun maddi texniki bazası möhkəmlənmiş, tibb müəssisələri həkim kadrları və orta tibb işçiləri ilə təmin edilmiş, ümumi səhiyyə sisteminin vacib sahəsi olan təcili tibbi yardım xidməti yaradılmış, ambulator-poliklinika xidməti genişləndirilmiş, əhaliyə dispanser üsulu və sahə prinsipi ilə tibbi xidmət göstərilməsi təşkil edilmiş, muxtar respublikanın bütün yaşayış məntəqələrində tibb müəssisələri açılmış, bəzi yoluxucu xəstəliklər ləğv edilmiş: təbii çiçək, qayıdan yataqlar, səpgili yataqlar, vəba, traxoma və sairə, bəziləri isə azaldılmış, əhəlinin sağlamlığını əks etdirən bütün göstəricilər yaxşılaşmışdır. Belə ki, 2008-ci ilin sonuna MR əhalisinin sayı 389148 nəfər olub, bunlardan 113482 nəfəri (29,2%) şəhər, 275666 nəfəri (70,8%) kənd əhalisidir. Ümumi əhəlinin 88419 nəfəri (22,7%) 0-14 yaşadək uşaqlar, 300729

nəfəri (77,3%) böyüklər və yeniyetmələrdir. Doğum göstəricisi 19,6%, ölüm göstəricisi 5,5%, uşaq ölümü isə 0,5%-dir. Təbii artım 14,1%-dir.

MR əhalisinə tibbi xidmət 7 MRX-sı, 18 KSX-sı, 1 Kənd Doğum Evi, 74 HA-sı, 110 FMM-si, 7 GEM, Şərur rayonunda “Əfsanə” özəl xəstəxanası, Culfa “Darıdağ” su müalicəxanası, Naxçıvan şəhərində isə 7 xəstəxana, 6 dispanser, 1 böyüklər üçün poliklinika, 1 stomatoloji poliklinika, Körpələr evi, MTE və PA Birliyi, QİÇS-lə Mübarizə Mərkəzi, Təcili Tibbi Yardım Mərkəzi, Sanitar karantin müfəttişliyi, 2 GEM, Müalicə Diagnostika Mərkəzi, Əlillərin Bərpa Mərkəzi, Uşaq Bərpa Mərkəzi, “Şəfa” özəl xəstəxanaları tərəfindən gös-tərilir.

Son iki ildə Naxçıvan MR Səhiyyə şəbəkəsi daha da inkişaf etdirilmişdir: Təcili Tibbi Yardım Mərkəzi, Duzdağ Fizioterapiya Mərkəzi, Naxçıvan Doğum Mərkəzi, Psixo-Nevroloji Dispanser, Onkoloji Dispanser, Culfa MRX-ı, Şahbuz MRX-ı, Əbrəqunus, Ərəfsə, Yayı, Qarxun, Zeyvə, Zeynədin, Şıxmahmud, Kolanı, Biçənək kəndlərində HA-ları, Nəhrəm KSX-sı, M. R.Dizə kəndində FMM-i, Unus kəndində, Şada kəndində FMM-i istifadəyə verilmişdir. Yoluxucu Xəstəliklər Mərkəzi üçün yeni bina tikilir və Respublika xəstəxanası, Dəri-Zöhrəvi Dispanseri, QİÇS-lə Mübarizə Mərkəzi üçün binalar əsaslı təmir ediləcək. Bütün yeni istifadəyə verilmiş tibb müəssisələri müasir tibbi avadanlıqlar, yumşaq və bərk inventar, təcili tibbi yardım maşınları ilə təchiz olunmuşlar.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu ideyalarını yorulmadan və müvəffəqiyyətlə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev respublikada səhiyyənin də inkişafına yüksək diqqət və qayğı göstərir. Naxçıvanda səhiyyənin inkişafına Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri hörmətli Vasif Talıbovun son dərəcə yüksək qayğısının nəticəsidir ki, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında dünya standartlarına cavab verən müayinələr və müalicələr aparılır. İndi Naxçıvan Diagnostika və Müalicə mərkəzində açıq ürək, göz, endoskopik əməliyyatlar və s. (eyni zamanda uşaqlarda) yerinə yetirilir. Bunun da nəticəsidir ki, Naxçıvandan Bakı şəhərinə və başqa ölkələrə müayinə və müalicə üçün gedənlərin sayı tamamilə azalmışdır. Göstərilən bu qayğı imkan verir əmin olaq ki, gələcəkdə Muxtar Respublika əhalisi daha yüksək ixtisaslı tibbi xidmətlə təmin olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov H. Naxçıvanda Xalq səhiyyəsinin inkişafı. “Şərq qapısı” qəz., 1957, 18 sentyabr.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı: Elmlər Akademiyası. 1983, VII c., s. 170-176.
3. İbrahimov M.Q. Naxçıvanda Səhiyyənin inkişaf tarixi. Azərbaycan Tibb jurnalı, № 5, s. 71-74.
4. Cəfərov T. Naxçıvan Muxtar Respublikasında səhiyyənin inkişafı. Bakı: Səda, 1999, 312 s.

5. Səhiyyə Nazirliyinin illik hesabatları. Nax. MR SN-nin arxivi.

Маликаждер Ибрагимов, Малик Алиев

О РАЗВИТИИ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В Нахчыване еще до обретения независимости здравоохранение прошло определенные этапы развития. После социалистической революции медицинские услуги населению по причине отсутствия национальных кадров оказывались медработниками других национальностей. Обеспечение медицинских учреждений врачебными кадрами и средним медперсоналом, а также современные лечебно-диагностические мероприятия были организованы слабо. Новый этап развития в здравоохранении Нахчывана начался после избрания общенационального лидера Гейдара Алиева Председателем Верховного Совета Нахчыванской Автономной Республики. За период независимости оказание медицинских услуг населению было поднято на уровень, отвечающий современным требованиям, построены новые медицинские учреждения, оборудованы современной медтехникой и мебелью, создавалась возможность для обучения профессиональных медицинских кадров за границей. Именно в результате этого здравоохранение в Нахчыване развилось до уровня, отвечающего требованиям сегодняшнего дня. Внимание и забота государства, оказываемые здравоохранению, создают у нас уверенность, что в области здравоохранения в Нахчыване будут достигнуты еще большие успехи.

Malikajdar Ibrahimov, Malik Aliyev

ABOUT DEVELOPMENT OF PUBLIC HEALTH SERVICES IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

In Nakhchivan even before finding independence the public health services have passed certain stages of development. After a socialist revolution medical services to the population because of absence of national personnel was rendered by medical staff of other nationalities. Maintenance of medical institutions with medical personnel and middle medical staff, and also modern medical-diagnostic actions were organized poorly. The new stage of development in public health services of Nakhchivan has begun after election of the national leader Heydar Aliyev to the chairman of the Supreme Majlis of Nakhchivan Autonomous Republic. During the independence period rendering of medical services to the population has been improved to the level meeting modern requirements, new medical institutions are built, equipped with modern medical devices and furniture, possibility for training of professional medical personnel abroad have been created. As a result of that the public health services in Nakhchivan have developed to the level which is meeting the requirements of today. The attention and the care of the state rendered to public health services, create our confidence that in the field of public health services in Nakhchivan greater successes will be reached in the future.

**ALLAHVERDİ HÜSEYNOV,
XƏZƏR HÜSEYNOV**
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI KƏND TƏSƏRRÜFATININ
MADDİ-TEXNİKİ BAZASI MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ
(1941-1945-Cİ İLLƏR)**

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması və inkişafı tarixşünaslıq elmi qarşısında böyük vəzifələr qoymuşdur. Bu da Azərbaycan xalqının tarixinin öyrənilməsi probleminəndən ibarətdir.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının əməkdaşları ilə görüşündə demişdir: “İndi mən elmin inkişafı üçün strategiya haqqında ümumi fikirlərimi deyirəm, amma konkret olaraq bu məsələlərlə siz özünüz məşğul almalısınız. Ancaq bu məsələ barəsində mən konkret təklifimi vermək istəyirəm. Bu da Azərbaycan tarixi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, geniş kütlə, xalq, millət üçün ən çox təsirli humanitar elmlərdir və bu xüsusi millətin, xalqın tarixi, ya da ümumiyyətlə, tarix onun ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixidir...”

İndi vəzifə ondan ibarətdir ki, Azərbaycan tarixi yazılmalıdır. Mən bunu bir neçə dəfə demişəm!” [1].

Azərbaycan tarixi, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi də müxtəlif tarixi dövrləri və illəri əhatə edir. Belə dövrlərdən və illərdən biri də 1941-1945-ci illərdir. Bu illərdə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının tarixinin də tədqiq edilməsi, öyrənilməsi, əldə edilmiş nailiyyətlərin ümumiləşdirilməsi ən vacib və zəruri məsələlərdən biridir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafi mövqeyi, torpaq örtüyü, iqlim şəraiti, relyefi, su mənbələri burada kənd təsərrüfatını, xüsusilə heyvandarlığı daha da inkişaf etdirməyə, qiymətli və əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, ölkənin iqtisadi bazasının yaranması və möhkəmlənməsi, xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun gündən-günə artan tələbatının ödənilməsi kənd təsərrüfatının müvəffəqiyyətlərindən xeyli asılıdır. Qeyd etmək olar ki, ən mühüm yeyinti məhsullarını və emal sənaye üçün xam-

malın xeyli hissəsini kənd təsərrüfatı verir. Buna görə də ölkədə yaxşı təşkil edilmiş kənd təsərrüfatı istehsalı və onun güclü maddi-texniki bazası yaradılmalıdır. Bunlar olmadan cəmiyyətin normal iqtisadi həyatı mümkün deyildir.

Deməli, cəmiyyətin inkişafında maddi istehsalın mühüm sahəsini kənd təsərrüfatı təşkil edir. Cəmiyyətin inkişafını kənd təsərrüfatı olmadan təsvir etmək çox çətindir. Cəmiyyətin inkişafında kənd təsərrüfatı özünəməxsus yer tutur.

1941-ci il iyun ayının 22-də faşist Almaniyasının xaincəsinə hücumu keçmiş SSRİ-nin bütün iqtisadi regionları kimi, Azərbaycan Respublikasını və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR əməkçilərinin də dinc həyat tərzini pozdu. Onun kənd təsərrüfatının inkişafını ləngitdi və böyük zərbə vurdu. Naxçıvan MR kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası xeyli zəiflədi. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı aşağı düşdü. Məhsul istehsalı nəzərə cərpacaq dərəcədə azaldı.

Müharibə xalq təsərrüfatını ciddi imtahana çəkdi. Tezliklə kənd təsərrüfatını hərbi tələblərə uyğun olaraq yenidən qurmaq tələb olunur. Müharibənin törətmiş olduğu böyük çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqını və Naxçıvan Muxtar Respublikası zəhmətkeşlərinin iradəsini qıra bilməmişdi. Bu müharibə xalqımızın tarixində mühüm yer tutmuşdu. Azərbaycan xalqı ilə birlikdə Naxçıvan MR-nın zəhmətkeşləri də son qələbəyə qədər bu müharibədə fəal iştirak etmiş və qəhrəmanlıqlar göstərmişdilər.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “1941-1945-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində çox görkəmli yer tutur, xalqımızın tarixinin parlaq səhifələrindəndir... İkinci Dünya müharibəsi əyani şəkildə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzüağ çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan çox dözümlü və qəhrəman xalqdır... Faşizm üzərində qələbədən sonra xalqımızın keçdiyi yol Azərbaycanın gələcək milli azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol olmuşdur”... [2, s. 5].

1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniyası və onun müttəfiqləri SSRİ-yə xaincəsinə hücumunun ilk günlərindən başlayaraq ölkənin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının və onun tərkib hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının da iqtisadiyyatı hərbi qaydada yenidən qurulmuşdur.

Sovet imperiyası üzərinə xaincəsinə basqın hazırlayan Hitler SSRİ-də kolxoz quruluşunun zəifliyinə, kəndlilərin narazılığına bel bağlayırdı. Lakin mövcud siyasi, iqtisadi sistem faşist qəsbkarlarını dəf etmək üçün kənd əhalisini də səfərbər edə bildi.

ÜİK(b)P MK və SSRİ XKS-nin 1941-ci il avqustun 16-da qəbul etdiyi 1941-ci ilin dördüncü rübündə hərbi təsərrüfat planında arxa cəbhədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İlk növbədə ordunu çörəklə və başqa ərzaq məhsulları ilə təmin etmək, bunun üçün əkin sahələrini genişləndirmək, taxıl istehsalını artırmaq lazım idi. Kənd əməkçilərinə rəhbərliyi gücləndirmək məqsədilə 1941-ci ilin avqustunda fəvqəladə

orqanlar – 79 MTS və sovxozda siyasi şöbələr təşkil olunmuşdu [2, s. 24].

MTS-lərin siyasi şöbələri kənd təsərrüfatı planlarının vaxtında yerinə yetirilməsinə, əmək intizamının yüksəldilməsinə nəzarət etdilər. Ölkənin bu və ya digər regionlarında olduğu kimi, Naxçıvan MR regionundan da işçi qüvvəsinin əksəriyyəti, kəndin ixtisaslı mütəxəssisləri – mexanik, sürücülər, traktorçular cəbhəyə getmişdilər. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının bütün ağırlığı qadınların və yeniyetmələrin üzərinə düşmüşdü.

Müharibə başlanmasından bir ay keçməmiş Naxçıvan MR-dən 1127 nəfər kommunist, 2156 komsomolçu, 3208 nəfər vətənpərvər bitərəf səfərbəy edilib cəbhəyə yollanmışdı. Bu müddətdə Muxtar Respublikadan 10495 nəfər (bunlardan 7287 nəfər kişi, 3208 nəfər qadın idi) xalq qoşunları sırasına yazılmışlar. Müharibə cəbhəsində Muxtar Respublikanın 29024 nəfər, o cümlədən 127 nəfər qadın döyüşçü düşməyə qarşı qəhrəmancasına vuruşmuşdu. Onlardan 15325 nəfəri Vətənin azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda döyüşlərdə həlak olmuşdular [3, s. 6].

Müharibənin əvvəllərində Muxtar Respublika əməkçilərinin dinc həyat tərzini pozulmuş, onun kənd təsərrüfatının inkişafı ləngimiş, maddi-texniki bazası xeyli zəifləmişdi. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı aşağı düşmüş, məhsul istehsalı nəzərə cəpəcaq dərəcədə azalmışdı. Kənd təsərrüfatı kadrların, işçi qüvvələrin, MTS-lərdən çoxlu traktorlar, avtomobil, iş atları cəbhəyə göndərilmiş, kolxoz və MTS-lərin sərəncamlarında olan kənd təsərrüfatı maşınları və alətlərin bir hissəsi köhnəlib sıradan çıxmışdı. Buna görə də müharibə illərində Naxçıvan MR-də ümumi əkin sahəsi xeyli azalmış, əkinçiliyin aqrar-texniki səviyyəsi aşağı düşmüş, kənd təsərrüfatı bitkilərinin və heyvandarlığın məhsuldarlığı azalmış və ya müharibədən əvvəlki səviyyədə qalmışdır. Bu Muxtar Respublikanın mübariz kənd əkinçilərini ruhdan salmamışdır.

Müharibə illərində bütövlükdə ölkənin xalq təsərrüfatının hərbi iqtisadiyyat yoluna keçirilməsi, cəbhəni və arxanı ərzaq məhsulları, sənayenin müxtəlif sahələrini xammalla təchiz edən kənd təsərrüfatı qarşısında çox mühüm vəzifələr qoydu. Müharibə kənd təsərrüfatı istehsalını gücləndirmək, maddi-texniki vasitələrlə təchiz etmək, kolxoz və MTS-lərin ixtisaslı kadrlarla möhkəmləndirmək, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması və s. kimi zəruri bir problem yaratdı. Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsində MTS-lərin rolu çox olmuşdur. Maşın-traktor stansiyaları kolxoz təsərrüfatının maddi-texniki bazası olub, kolxozlara texniki yardım göstərməklə bərabər, onları mexanizator kadrlarla təmin etmək, aqro-texniki göstərişlər vermək, elmin və texnikanın nailiyyətlərini təsərrüfata tətbiq etmək sahəsində çox böyük işlər görmüşlər.

Qəflətən başlanmış müharibə ilə əlaqədar olaraq, Naxçıvan MR-də maşın-traktor stansiyalarının daha da inkişaf etdirilməsi və kolxozlarda kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi işi bir qədər zəifləmişdi. Müharibə illərində Muxtar Respublikada maşın-traktorların sayı azalmış,

Qərb rayonlarından lazımi qədər ehtiyat hissələri almaq mümkün olmamışdır. Yanacaq və sütgü yağları vaxtında alınmamışdır. Traktorçuların bir hissəsi hərbi səfərbərliyə alınmışdı. Muxtar Respublikada traktorçu çatışmırdı. 1940-cı ildə Naxçıvan MR-nın kolxoz və sovxozlarında 206 maşın-traktor olduğu halda, [4, s. 40] 1941-ci ildə onların sayı 179 enmişdi [5, v. 20].

1941-1945-ci illərdə Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatı istehsalında maşın-traktor və alətlərin sayı aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur:

Cədvəl 1

**Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında olan
maşın-traktor və alətlərin sayı [5, v. 20-21]**

S. №	Göstəricilər	1941	1942	1943	1944	1945
1	Traktor ÇTZ	5	4	4	4	4
2	Traktor ÇTZ	11	11	9	9	8
3	Traktor ÇTZ	91	80	63	63	58
4	Traktor universal	72	74	49	49	49
5	Kombaynlar	10	8	8	8	8
6	Molotilkalar	17	17	17	13	13
7	Kotanlar	1076	754	661	807	888
8	Taxıl səpənlər	35	13	11	11	11
9	Çiyid səpənlər	-	119	108	112	70
10	Ot biçənlər	-	14	10	10	10
11	Kultivatorlar	258	261	235	159	127
12	Sovuruq maşınları	233	313	313	287	-
13	At gəmləri	-	10	10	-	-

Cədvəldən görünür ki, müharibə illərində Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalında maşın-traktorların sayında artım olmamışdı. Lakin kənd təsərrüfatı alətlərinin ayrı-ayrı sahələrində artım olmuşdu. Bunu 1-ci cədvəlin rəqəmlərindən aşkar görmək olar. Kənd təsərrüfatının maddi-texnika bazasının mühüm sahələrindən biri də torpaqdır.

Naxçıvan MR Kənd Təsərrüfatı Komissarlığı xətti üzrə Muxtar Respublikanın bütün ərazisi 1941-ci ildə 519,996 hektar, o cümlədən torpaq sahəsi 379.595 hektar, əkiləcək 77.569 hektar, üzümçülük 1.688 hektar, meyvə ağacları 1.137 hektar, tut ağacları 169 hektar, biçənək 1.928 hektar, yararlı yer 62.135 hektar, yararsız torpaq 234.878 hektar, meşə sahəsi 91 hektardan ibarətdir [5, v. 12].

Dövlət akt üzrə Naxçıvan MR kolxozlarına daimi istifadə üçün 336.216 hektar torpaq təhkim edilmişdi. Naxçıvan MR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Yer quruluş idarəsinin məlumatına görə Muxtar Respublika kolxozlarına təhkil edilmiş bütün torpaqların 331.741 hektarı, yaxud 99.92 faizi kolxozların ictimai istifadəsinə, 4475 hektarı, yaxud 0.08 faizi isə kolxozçuların həyatı sahələrini təşkil edir. Muxtar Respublika əkinçilik üçün əlverişli olmayan torpaqlar,

yəni örüşlər təşkil edir ki, bu da əsas etibarilə dağ və dağətəyi zonalardan ibarətdir. Müharibə illərində Muxtar Respublikanın torpaq balansına görə bütün əkin yerlərinin 52,4 faizini suvarılan torpaq sahələri, 19,1 faizini şərti suvarılan torpaq sahələri və 28,5 faizini isə demiyə torpaq sahələri təşkil etmişdi.

Müharibənin gedişi illərində Muxtar Respublikada əkin sahələri xeyli artmışdı. Belə ki, 1941-ci ildə Muxtar Respublikada 57.709 hektar əkin sahəsi olduğu halda, bu rəqəm 1942-ci ildə 62.968 hektara, 1943-cü ildə isə 64.125 hektara çatmışdı [5, s. 20].

Müharibənin əvvəllərində Muxtar Respublikanın torpaqlarına (ərazisinə) ermənilər tərəfindən təcavüz edilmiş və qarət olunmuşdu. Belə ki, 1940-cı ildə Muxtar Respublikanın bütün torpaqları (ərazi) 520.202 hektar olduğu halda [4, s. 41], 1941-ci ildə Naxçıvan MR ərazisi 519.996 hektara enmişdir [5, v. 19]. Demək olar ki, Muxtar Respublikanın 206 hektar torpaq (ərazi) sahəsi təcavüz edilmiş və qarət olunmuşdu.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişaf edib möhkəmləndirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri də su təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatının su ilə təmin edilməsi təsərrüfatın mədəniyyətini yüksəldir, məhsuldarlığı artırır.

Azərbaycan Respublikasında və Naxçıvan MR-də suvarma, kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsinin əsas amillərindən biri hesab olunur. Susuz respublikanın kənd təsərrüfatını təsəvvür etmək, məhsuldarlığı artırmaq mümkün deyil. Su təsərrüfatı və onun inkişaf etdirilməsi əkinçilik mədəniyyətinə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müharibə dövründə Muxtar Respublika ərazisində olan suvarma mənbələri: - Arpa çay, Axura çay, Naxçıvançay, Zəhra çay, Əlincə çay, Ordubad çay, Aza çay, Vənənd çay və başqa çaylar, 341 ədəd kəhriz və təbii bulaqlardan istifadə edilmişdi [5, v. 40]. Muxtar Respublikanın cənub hissəsindən axan Araz çayı yatağının əkin sahələrindən xeyli aşağıda yerləşməsi üzündən onun suyundan istifadə etmək mümkün olmamışdı.

1941-1945-ci illərdə Muxtar Respublikada bol məhsul əldə etmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün ilk növbədə su problemini həll etmək lazım idi. Bu məqsədlə əsas əkinçilik rayonu olan Naxçıvan (indiki Babək), Nəraşen (indiki Şərur) və Ordubad rayonunda olan ibtidai su qurğuları, kəhrizlər və sair su mənbələri təmir edilib istifadəyə verilmişdi.

Müharibənin törətmiş olduğu çətinliklərə baxmayaraq, Qıvraq kənd zəhmətkeşləri 17 hektarlıq bir sahədə su tutumu 700 min kubmetr olan və mövcud əkin sahəsi 1200 hektardan əlavə 318 hektar əkin sahəsini suvarmağa imkan verən su anbarı tikmişlər. Qıvraq kənd zəhmətkeşlərinin bu nəcib təşəbbüsünə Muxtar Respublikanın digər kəndliləri də qoşulmuşdular. Ordubad rayonu Dəstə kənd zəhmətkeşləri 1400 min kubmetr su tutumu olan, əlavə 500 hektar əkin sahəsini suvarmağa şərait yaradan suanbarı, Şahtaxtı kəndində 300 min kubmetr su tutumu olan və 230 hektar yeni əkin sahəsini suvarmağa şərait yaradan “Böyük gölün”, Naxçıvan rayonunun Qaraçuq kəndində 800 hektar əlavə əkin sahə-

sini suvarmağa imkan verən suanbarını, 250 hektar sahəsi suvarmağa imkan verən Qahab suanbarı tikilmiş və istifadəyə verilmişdi [6, v. 40].

Görülən işlərin nəticəsində Muxtar Respublikada 1940-cı ildə 52676 hektar əkin sahəsi (otluq sahədən başqa) suvarıldığı halda bu rəqəm 1941-ci ildə 53164 hektar, 1942-ci ildə 55273 hektar, 1943-cü ildə 58545 hektar, 1944-cü ildə 58455 hektar, 1945-ci ildə 54543 hektara çatdırılmışdı [5, v. 23]. Verilmiş rəqəmlər onu göstərir ki, müharibə dövründə Muxtar Respublikada su təsərrüfatından səmərəli istifadə edilmişdi.

Muxtar Respublikada kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişafı kolxozçuların pul gəlirlərinin və bölünməz fondlarının artması ilə bilavasitə əlaqədardır. Pul gəliri artdıqca onlardan bölünməz fonda ayrılan vəsait də artır. Bölünməz fond artdıqda kolxozun maddi bazası möhkəmlənir. Kənd təsərrüfatı maşınları və alətləri almaq üçün onun imkanları artır. Kolxozçuların maddi rifahı yaxşılaşır və s. Buna görə də kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün kolxozların bölünməz fondlarının artırılması zəruri şərtlərdən biridir.

Müharibə illərində Muxtar Respublikada kolxozların pul gəlirləri və bölünməz fondları da artmışdır. Belə ki, Muxtar Respublikada bütün kolxozların pul gəlirləri 1940-cı ildə 25.694.523 min manat olduğu halda, 1941-ci ildə 25.912.832 min manat, 1942-ci ildə 26.660.429 min manat, 1943-cü ildə 45.016.923 min manat, 1944-cü ildə 46.721.00 min manata çatmışdır [5, v. 24]. Bölünməz fondları xeyli artırılmışdır.

Kənd təsərrüfatının ümumi inkişafı, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi elektricləşməsindən və kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri ilə təmin edilməsindən də çox asılıdır. Müharibə illərində Muxtar Respublikanın kənd təsərrüfatında elektrik enerjisiindən istifadə edilməmişdir. Kənd təsərrüfatı, mütəxəssislərin xeyli hissəsi müharibəyə səfərbərliyə alınmışdı.

Ümumiyyətlə, İkinci Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan Muxtar Respublikası kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının inkişafı dayandırılmamış, əksinə müharibənin tələblərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilib, nailiyyətlər qazanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan" qəz., 1997 1 fevral.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, VII c., Bakı: Elm, 2003, 676 s.
3. Cəfərov H.R., Hüseynov A.Y., Hacıyev İ.M. Bilsin ana torpaq. Bakı: Bilik, 1991, 53 s.
4. Naxçıvan MSSR xalq təsərrüfatının inkişafı. Statistik məcmuə. Bakı, 1964, 142 s.
5. Naxçıvan MR MDA, f. 613, siy. 4, iş 237.
6. Naxçıvan MR MDA, f. 2, siy. 2, iş 201.

Аллахверди Гусейнов, Хазар Гусейнов

**МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ БАЗА СЕЛЬСКОГО
ХОЗЯЙСТВА НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ В
ГОДЫ ВОЙНЫ (1941-1945 ГГ.)**

В статье рассматриваются вопросы развития материально-технической базы сельского хозяйства Нахчыванской Автономной Республики в 1941-1945 годах. В ней анализируются и обобщаются достигнутые успехи в этой области народного хозяйства.

Allahverdi Huseynov, Khazar Huseynov

**THE MATERIAL-TECHNICAL BASE OF AGRICULTURE OF
NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC IN THE YEARS OF WAR
(THE YEARS OF 1941-1945)**

The development of the material-technical base of agriculture of Nakhchivan Autonomous Republic is investigated in the article. The gained achievements are analyzed and generalized.

BƏXTİYAR HƏSƏNOV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

YUXARI QARABAPDA ERMƏNİ SEPERATİZM (1905-1906-CI İLLƏR)

Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən biri olan Qarabağ ərazisi XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Rus İmperiyasının apardığı mənfur siyasətin qurbanına çevrilmişdir.

14 may 1805-ci ildə Qarabağ xanlığı ilə Rusiya arasında bağlanan Kü-rəkçay müqaviləsi İranın narahatlığına səbəb olmuşdu. Fətəli şah bu müqaviləni pozmaq və böyük strateji əhəmiyyəti olan Şuşa qalasını, Əsgəran və Şahbulaq qalalarını almaq məqsəd ilə son dərəcə ciddi hazırlığa başladı.

1805-ci ilin sonu 1806-cı ilin əvvəllərində Rus-İran müharibəsi daha geniş miqyas aldı. Əvvəlcə bu müharibə Qarabağı Rusiyanın himayəsindən çıxarmaq məqsədi daşıyırdı (8, s. 470).

Ümumiyyətlə Qarabağ həm Rusiya üçün həm də İran dövləti üçün strateji cəhətdən Qafqazda çox önəmli bölgələrdən biri idi.

1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibəsinin gedişində və ondan sonra ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsinə kütləvi surətdə köçürülməsi başlanır (8, s. 477). Bu vilayətlərə ermənilər sonralar da köçürülmüşlər. Məlumatlı bir müəllif yazır: “Yalançı şahidlikdən geniş istifadə edən ermənilər torpaqsız gəlmələr olduqları halda dövlət torpaqlarının geniş sahələrini ələ keçirdilər (3, s. 86). Rusiyanın bu bölgəyə erməniləri köçürməsinin başlıca səbəblərindən biri Yuxarı Qarabağda ermənilərin say çoxluğuna nail olmaq idi.

Rusiyanın bu bölgəyə erməniləri yerləşdirməsi sonradan erməni separtizminin başlanmasına səbəb oldu. Ruslar və ermənilər öz çirkin niyyətlərini ilk dəfə 1905-1906-cı illər arasında açıq biruzə verməyə başladı. Çar Rusiyası Türkiyədən, İrandan, Livandan və digər ölkələrdən Qafqaza köçürdüyü erməniləri silahlandıraraq azərbaycanlı əhaliyə qarşı müharibəyə qaldırdı.

Hələ XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası erməniləri müharibəyə təhrik edirdi. 1903-cü ildə Rusiya konsulları Türkiyədəki ermənilərə fanatik millətçi olmazlarsa, heç bir kömək almayacaqlarını deyirdilər (11, s. 93). Göründüyü kimi erməniləri həvəsləndirən Çar Rusiyası müharibənin tez bir vaxtda başlan-

masını istəyirdi. Çünki XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən nara-zılıqları görən Çar Rusiyası bu müharibənin başlanması üçün maraqlı idi.

S.Qabrielyan 1905-ci ildə Bostonda çap etdirdiyi “Erməni böhranı və yenidən doğulma” adlı əsərində yazmışdır: Xatırlanmalıdır ki, erməni məsələ-sinin yaranmasından bəri vilayətlərdə və mərkəzdə keçirilən nümayişlər daim Qafqaz erməniləri tərəfindən keçirilmişdir. İnqilab vədləri və dərsləri üçün Ru-siya ermənilərinə borcluyuq (11, s. 78).

Görünür ki, bir neçə ildən sonra 1988-ci il hadisələrinin Yuxarı Qara-bağdan başlanmasına və hal-hazırkı Ermənistan Respublikasının uzun müddət Yuxarı Qarabağ erməniləri tərəfindən idarə olunmasına görə S.Qabrielyanın məsləkdaşları Yuxarı Qarabağ ermənilərinə minnətdarlıqlarını bildirəcəklər?

Burada sadəcə bir neçə faktı xatırlamaq lazım gəlir, rusların özləri gene-ral-adyutant Şeremetyevin və Şavrovun əsərlərində ermənilərin XX əsrin əvvəl-lərində Qafqazda 900.000 (doqquz yüz min)ə yaxın olduğunu köçürmələr hesa-bına 1.300.000 (bir milyon üç yüz min)ə çatdığını yazmışlar. (20, s. 60).

Görünür S.Qabrielyan rusiya ermənilərinə minnətdar olmalıyıq deyəndə, erməni layihəsini dəstəkləyən Çar Rusiyasının məmurlarını nəzərdə tutub.

1905-ci ilin avqust ayında Ruslar və ermənilər Yuxarı Qarabağda çax-naşma yaratmaq üçün bir neçə azərbaycanlıyı və Rus millətindən olan vəzifəli şəxsi qətlə yetirdilər. Yenə bu tarixdə divana qulluq edən bir müsəlmanı rus xəzinəsinin qabağında ermənilər tapança ilə vurub öldürür. Şuşa şəhərinin mü-səlmanlarından ehtiyat edən ermənilər acizənə surətdə müsəlmanlardan üzrxah-lıq etdilər ki, həmin ləzgini rus bilib öldürüblər. Ona görə qatilin bağışlanması-nı xahiş edirlər (10, s. 24).

Rusiya kimi böyük bir ölkədə öldürməyə rus tapa bilməyən ermənilər nəhayət Qarabağın Şuşa şəhərində bir rus tapıb öldürmək istəyirlərmiş ki, o da səhv olaraq bir müsəlman olmuşdur. Bu faktdan aydın olur ki, ermənilərin bu-rada məqsədi ruslarla əlbir olmadıqlarına, hətta öldürməyə rus axtardıqlarına Qarabağ əhalisini inandırmaq olmuşdur.

1905-ci il avqust ayının 8-də gecə saat iki radələrində ermənilərlə mü-səlmanlar arasındakı küçədə şəhər fanarların yandıran Kərbalayı Məmmədhü-seyin adlı müsəlmanı xəncərlə doğrayıb vəhşicəsinə öldürməklə ermənilərlə müsəlmanlar arasında yeni münaqişə toxumları səpdilər (12, s. 54; 10, s. 30).

Digər bir tərəfdən isə ermənilər təpədən dırnağa qədər silahlandırılırdı. Erməni daşnaqlar müsəlmanlarda olan silahı ələ keçirmək üçün belə bir hiylə işlətmişlər. Tüfəng bazarda 20 manata satılırdısa, onlar 100 manata, tapança altı manata satılırdısa, 30 manata alırdılar. Nəticədə müsəlmanlarda olan silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alınması, müsəlmanların evlərində nə qədər silah sursat var idisə, tamamilən ermənilərin əlinə keçməsinə səbəb oldu (10, s. 27). Daşnaqların bu tədarükü Şuşa əhalisinə göründüyündən ermənilər dərhal Türkiyədə, İranda onları bir sıra mənfəətli işlərə çatdıran, müsəlmanı al-dadan yağlı dillərini işə salmağa başladılar. Əvvəlcə bizim bu tədarüklərimiz

İslam, yaxud sair millətlərin əleyhinə olmayıb Rusiyada mütləq bir azadlıq-avtonomiya idarə muxtariyyəti təşkil etmək həvəsidir, - başladılar. Müsəlmanlar bu cəfəngiyyata inanıb öz işləri ilə məşğul idilər (12, s. 53).

1905-ci ilin avqust ayında ermənilər bəhanə ilə müsəlmanlara qarşı müharibəyə başladılar. Bu bəhanələrdən biri bir erməninin kazaklar tərəfindən öldürülməsi olmuşdur. Ermənilər bunun günahını müsəlmanlarda görüb heç bir əsas olmadan müsəlmanları müharibəyə təhrik etdilər (6, s. 26).

16 avqust 1905-ci il ermənilər hücumu başladılar. "Erməni qımdatları dəstə-dəstə olub bir dəstə Köçərli məhəlləsinə, bir dəstə Yuxarı Xəlifəli qapısına, başqa bir dəstə isə meydana tərəf getdilər. Qalan ermənilər isə səngərlərə doldular... Köçərli məhəlləsinə gedən dəstənin içərisində bu məhəllədən olan Çopur bəyin oğlu və Kolya adlı iki erməni 90 (doxsan) yaşlı Abbas bəyi, onun yeganə oğlunu, qardaşı oğlunu dilə tutaraq siz bizim qonşumuzsunuz sizinlə işimiz yoxdur deyib eşiyə çağıraraq güllələmişlər, evlərinə və meyidlərə neft töküüb yandırmışlar" (10, s. 31).

Avqust ayının 17-də daşnaq ermənilər "Köçərli məhəlləsində 8 evi yandıraraq əhalisini qətlə yetirdilər. Xəlifəli adlanan məhəllədə 10 evin müsəlmanlarının qətl – qəraət edilməsi xəbəri kədərli bir surətdə yetişdi... Qəddar erməni daşnaqlarının belə təcavüz və ədalarını görən islam cavanları artıq ruhani və rəislərinin nəsihətlərinə baxmayıb ermənilərə qarşı ümumi hücumu başlayırlar... Ermənilər Port-Artur misalında olan səngərlərini daha saxlaya bilməyib boşaltmağa məcbur oldular... Avqustun 18-də daşnaq ermənilər dağılmış qüvvələrini bərpa edib yenidən müharibəyə girişdilər... Ermənilər çox təlaş edib keçən günün təlaşını çıxmaq istəsələr də ağır tələfata məruz qalaraq öz hissələrini müsəlmanlara verdilər" (12, s. 56-57).

Şuşada 16-20 avqust tarixində qanlı toqquşmalar davam etdi. Rus kazakları və rus piyada birliyi, erməni daşnaqları ilə birlikdə azərbaycan evlərinə basqınlar etdilər. Ancaq Azərbaycanlıların müdafiəsi qarşısında geri çəkilməyə məcbur oldular (17, s. 76).

Daşnaq ermənilər başladıkları müharibədə məğlub olduqlarını görüb hiyləyə əl atmağa başladılar. Avqustun 19-da erməni arximandriti və qubernator Baranovski məscidin həyətinə gələrək. Arximandrit bu dillər ilə müsəlmanlara yalvarmağa başladı:

"Amandı müsəlmanlar Şuşada ermənilər müqəssir olsalar da, daha erməni qalmadı. İndi bir ovuc əlsiz-ayaqsız erməni qalıbdır, onlara rəhm ediniz!" deyib, ağlaya-ağlaya sülh təklif etdi. Müsəlmanlar sülh sözünü eşidən kimi güllə atmağı dayandıraraq sakit oldular. Ermənilər isə evə qayıdan qubernatoru atəşə tutdular. Daşnaqlar realni məktəbin təmirində işləyən 17 nəfər iranlı fəhləsinin başını kəsmişdilər. Beləliklə 1905-ci il avqustun 16-da başlayan müharibə, avqustun 21-də sülh elan edilməsi ilə başa çatdı. Bu müharibədə yüzlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi (12, s. 57-58).

Ermənilər 1905-ci ildən tarixə “erməni-müsəlman davası” adı ilə daxil olan qanlı qırğın törətdilər (7, s. 21).

Bu müharibə təkcə Yuxarı Qarabağda deyil 6-9 fevralda Bakıda, 10 may Naxçıvanda, 23 may İrəvan Quberniyasında, 29-25 avqust yenə Bakıda, 26 avqust Cavanşir Qəzasında, 18 noyabr Gəncədə, 23 noyabr Tiflisdə, Qazaxda və digər yerlərdə də minlərlə azəri türkünün faciəli surətdə ölümünə səbəb olmuşdur (2, s. 22-23).

Azəri türklərinin müharibədə qalib gəldiyini görən ermənilər və ruslar sülhə nail olduqdan sonra dərhal növbəti müharibə üçün hazırlıqlara başladılar.

Erməni keşişləri 1906-cı ildə Şuşada olan erməni kilsələrini azərbaycanlılara qarşı əsl silah-sursat cəbbəxanalarına çevirərək kilsələrin zirzəmilərində küllü miqdarda silah-sursat gizlətmişdilər. Allah evindən öz çirkin niyyətləri üçün istifadə etdiklərinə görə o zamankı şəhər üsul idarəsi tərəfindən Ter-Arsen Vartapetov, Ter-Karapet Vartapetov, Ter Ovanesyan, Mirzəbekov, Asatur Vartapetov kimi keşişlər cəzalandırılaraq Şuşadan qovulmuşdular (13, s. 26.) Bu da müsəlmanları arxayın salmaq üçün bir oyun idi. Çünki Çar Rusiyasının himayəsində olan imkanlı ermənilər 1905-1906-cı illərdə Türkiyə və İrandan maddəli erməni döyüşçüləri gətirib azəri türklərinə qarşı vuruşdururdular. Bu haqda tarixi ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumatlar vardır.

Müsəlmanların öldürülməsində Rusiya tərəfindən Qarabağa və Şuşa uyezdinə təyin edilən generalların da iştirakı olmuşdu. Bunlardan general Qalaşapov daha qəddar idi. Qalaşapov Şuşaya gələn kimi ermənilər məhəlləsində milliyyətcə erməni olan duma qlavası Kiki Kələntərovun hazırladığı iqamətgahı yerləşdirildi. Hər gecə Kiki Kələntərovun başçılığı ilə, ermənilərin hesabına general Qalaşapovun mənzilində kef məclisləri qurulur. Kələntərovun seçdiyi və generalın qulluğuna təyin etdiyi 2-3 nəfər xoşsurət erməni qızları gecə-gündüz ona xidmət edirdilər. Bir gecə erməni Kələntərov Qalaşapova və onun ətrafında olan kazaklara 10.000 (on min) manat rüşvət verərək, qarşıdakı erməni-müsəlman davasında rusların onlara açıq surətdə kömək etməsini və bu haqda tədbirlər görməsini generaldan xahiş etdilər. Qalaşapovun tədbiri ilə ətraf kəndlərdən, İrəvandan, Gəncədən və başqa yerlərdən 7.000 (yeddi min) erməni silahlıları, 850 nəfər rus kazakları, 400 nəfər erməni rusları, neçə min Qalada (Şuşada) olan erməni, dörd nəfər məktəbdə oxuyan ünas qızları, eləcə də 11 top və topxana səfərbər edilmişdir. Silahlıların miqdarı cəmi 12 min idi (10, s. 113, 122).

Burada bir fakt yerinə düşdüyü üçün qeyd etmək istəyirəm.

1877-ci ildə nüfuzlu Fransız qəzeti “Tetrs” Qafqaza Kutuli adlı bir müxbir ezam edir. Kutuli Qafqazdan Fransaya qayıdandan sonra “Tetrs” qəzetinin səhifələrində gənc erməni qızlarının irigözlü və gözəl görünüşə malik olduqları haqda söz açmışdır: “Qafqazın gələcəyi ermənilərə məxsusdur, onların qonşuları gürcülərin və tatarların isə yalnız erməniləşməkdən başqa ayrı əlacları yoxdur” deyərək bu cəfəngiyyat dolu fikrini avropa oxucusuna sırımağa çalışmışdır (5, s. 26, 31; s. 19, 47).

Burada ermənilərin yeritdiyi siyasətin qurbanına çevrilən erməni qadınlarının, erməni siyasətçiləri tərəfindən tarixlər boyu əxlaqsız qadınlar kimi istifadə edilməsinin şahidi oluruq.

Yuxarıdakı faktdan aydın olur ki, Kutili də Qalaşapov kimi ermənilərin kef məclislərindən baş gicəllənməsinə düşüb, Qafqazda yaşayan başqa xalqlardan xəbər tuta bilməyib.

Qalaşapovun müsəlmanlara iblis münasibəti bəslədiyini anlayan ermənilər hər an bir bəhanə axtarırdılar ki, generalı müsəlmanların üstünə ayaqlandır-sınlar (12, s. 61). 1906-cı ilin iyul ayının 12-də bir neçə gün bundan qabaq ölmüş erməni meyidini generala nişan verib, “budur bu saat sənin qonşuluğunda müsəlmanlar qətlə yetirmişlər” deməklə onsuzda bəhanə axtaran general Qalaşapov dərinə getməyib Köçərli məhəlləsini topa tutmaq əmrini vermişdir. Bunun ardından Kazak dəstələri ilə birlikdə 10.000-ə (on minə) qədər daşnaq dəstələri azərbaycanlılara qarşı hücumə keçdilər.

Dava başlayanda ermənilərə və ruslara qarşı vuruşan ancaq Qalada yaşayan müsəlman igidləri və cavanları idi. Onlara yalnız 3 gündən sonra kömək gəlmişdir.

Ruslar və ermənilər qarşılarına çıxan insanları güllələyir, onları ölmüş halda ya da diri-diri alova atıb yandırır-dılar. Şuşada toplardan açılan atəş nəticəsində minlərlə ev dağıdılmış yüzlərlə insan qətlə yetirilmişdir.

Bunlara baxmayaraq azərbaycanlılar igidliklə vuruşaraq ermənilərin və rusların daha çox itgi verməsinə nail oldular. General Qalaşapov azərbaycanlıları belə qalib görüb çox məyus olmuşdur. Mühəribənin altıncı günü ayın 18-də general Qalaşapov hər iki tərəfdən bir neçə vəkil götürüb müsəlman hissəsinin fikrini öyrənməyə gəlir. Söhbət zamanı “ bir quru barışıqdan ötrü işi bu məqama çıxardınız”- deyib ağlamışdır (12, s. 62). 1906-cı ilin iyul ayının 12-də başlayan erməni müsəlman davası 1906-cı il iyulun 18-də başa çatmışdı.

1905-1906-cı illərdə erməni törətdiyi qırğında Yuxarı Qarabağda yüzlərlə azəri türkü qəddarcasına qətlə yetirilmişdir.

Bu mühəribələr təkcə insanların öldürülməsi ilə bitmir, bölgədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin, kənd təsərrüfatının iflic olmasına gətirib çıxarırdı. Belə bir siyasət tamamilə Çar Rusiyasının və ermənilərin mənafeələrinə uyğun idi. Çünki mühəribədən sonra burada qalan əhalinin işlə təmin olmaması nəticədə onların Yuxarı Qarabağ bölgəsini tərk etmələri ilə nəticələnirdi ki, ermənilər bu ərazilərə Çar Rusiyası tərəfindən çox asanlıqla yerləşdirilirdi.

1905-ci ildə Şuşada ermənilərin törətdiyi qırğınlar nəticəsində bölgədəki ipək emalı müəssisələrinin bir hissəsi məhv edilmiş, qalanları isə fasilələrlə işləmişdir. 1906-cı ilin yanvar məlumatına görə Şuşa ərazisində ipək emalı müəssisələrinin sayı 23-dən 12-yə enmişdi.

Yenə də həmin ilin məlumatına görə Şuşada becərilən torpaqların 62 faizi dövlətin ixtiyarında olmuşdur. Şuşada təkcə Fərrux bəy Vəzirovun 8990

desyatin torpağı var idi. Şuşanın kəndlərində torpaqların 28 faizi kəndlilərin ixtiyarında idi (9, s. 28, 46).

Bölgədə müəssisələrin sayı bir neçə ay ərzində yarıbayarı azalmışdır. Torpaqların əksər hissəsi dövlətin və bəylərin əlində cəmlənmişdi. Burada yaşayan əhalinin başqa bölgələrə iş üçün üz tutması bölgədə demoqrafik vəziyyətin dəyişməsinə gətirib çıxarırdı. Çar Rusiyası da bundan ustalıqla yararlanırdı. Belə ki, xaricdən köçürülən ermənilər dövlət torpaqlarında işlə təmin olunur, yəni Rusiya özünə lazım olan işçi qüvvəsini bura köçürdüyü ermənilər hesabına təmin edirdi. Bu da Yuxarı Qarabağda ermənilərə yaradılmış şərait nəticəsində ermənilərin tədricən çoxluq təşkil etmələrinə səbəb olurdu.

Buna baxmayaraq burada yaşayan azərbaycanlı əhali igid Azərbaycan oğulları ilə birlikdə Yuxarı Qarabağın müdafiəsinə qalxmış və bu bölgənin mənfur düşmənlərin hücumlarından qorumuşlar.

Bu müharibədə azərbaycanlıların və Azərbaycan kəndlərinin qorunmasında 1905-ci ilin sonlarına yaxın Əhməd Bəy Ağaoğlunun qurduğu “Difai Təşkilatı”nın çox böyük xidmətləri olmuşdur (14, s. 61).

Ermənilərin Azərbaycan türklərinə qarşı törətdiyi qanlı olaylara baxmayaraq erməni mətbuatı dünyaya ermənilərin, azərbaycanlılar tərəfindən qətlə yetirilməsi barədə şişirdilmiş yalan məlumatlar verirdi (15, XVI.)

Öz məqsədləri üçün ermənilərə hərbi-siyasi dəstək verən Çar Rusiyası erməni terror dəstələrinin yaranmasının tərəfdarı olmuş və onları öz siyasətinə uyğun istiqamətləndirmişdir. Bu terror dəstələri erməni siyasi partiyalarının tərkibində fəaliyyət göstərmişlər. Bunlardan Türkiyənin Van şəhərində 1885-də yaradılan “Armenekan”, 1887-də Cenevrədə yaradılan “Hncaq”, 1890-da Tiflis şəhərində yaradılan “Daşnaqstyun” və s. terror dəstələrinin maraqlarına xidmət etmişlər.

1904-1906 il ərzində erməni terroristləri dünyada 209 (iki yüz doqquz) siyasət adamını qətlə yetirmişlər (18, s. 112.)

Bəlkə də siyasətçilərin, ermənilərin XX əsrdə törətdiyi vəhşiliklərə göz yummasının başlıca səbəblərindən biri erməni terrorunun qurbanına çevrilmələrindən qorxmalarıdır.

Beləliklə, Rusiyanın Cənubi Qafqazda fəallaşması başqa böyük dövlətlərin bu bölgədə marağının artmasına səbəb olurdu ki, bu da ermənilərin “Böyük Ermənistan” xülyası ilə bölgəni müharibələr meydanına çevirirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov A.A. Gülüstani İrəm. Bakı: Möminin, 2001.
2. Erməni terrorizmi və cinayətləri: Azərbaycanda, Türkiyədə və dünyada. Bakı: Elm, 1994, 184 s.
3. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ. Bakı: Elm, 1989, 120 s.
4. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, 1997.

5. Çavçavadze İ.Q. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı: Azərbaycan, 1995, 80 s.
6. Köçərli T. Q. Qarabağ. Bakı: Elm, 2002.
7. Qarabağ. Suallar və Faktlar. Bakı: Qismət, 2005, 156 s.
8. Qarabağnamələr. İkinci kitab. Bakı: Yazıçı, 1991, 450 s.
9. Məmmədov N. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005, 189 s.
10. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə Erməni-Müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 128 s.
11. Koçaş Sədi M. Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 160 s.
12. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı: Qarabağa xalq yardımını komitəsi, 1991, 144 s.
13. Akyol T. Azerbaijan Sovetler ve ötesi. İstanbul, 1990.
14. Attar A. (Haşimzade). Karabağ sorunu kapsamında ermeniler ve ermeni siyaseti. Ankara: Özgür Matbaa, 2005, 224 s.
15. Azerbaijan Belgelerinde Ermeni sorunu. Ankara: Bilge, 2001.
16. Devlet N. Rusiya Türklerinin Milli Mücadele tarihi (1905-1917). Ankara: Bilge, 1985.
17. Özçelik İ. Karabağ tarihi ve Karabağda ermeni olayları. Ankara: Özgür Matbaa, 2003.
18. «Армянский Геноцид» миф и реальность. Ваку: Азернешр, 1992, 341 с.
19. Чавчавадсе И.Г. Армянские ученые и вопиющие камни. Ваку: Элм, 1990, 128 с.
20. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказии: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911.

Бахтияр Гасанов

АРМЯНСКИЙ СЕПАРАТИЗМ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ (1905-1906 ГГ)

В статье обозначены политические цели царской России, вооружавший армянские бандитские группировки в Нагорном Карабахе в период 1905-1906 годов. Освещены бесчеловечные преступления, совершенные российскими чиновниками и армянскими дашнаками в Шуше, бывшей центральным городом Нагорного Карабаха. Описана коварная политика армянских дашнаков. Также была дана краткая информация о террористических актах, совершенных армянами в эти годы по всему миру.

Baxtiyar Hasanov

ARMENIAN SEPARATISM IN KARABAKH (1905-1906 YEARS)

Political purposes of imperial Russia that has armed Armenian robber groupings against our people in the Karabakh during 1905-1906 years have explained in this article. Inhuman crimes of Russian officials and Armenian dashnaks which were done in the center of Upload Karabakh, Shusha, have thrown widely. Treacherous policy of Armenian dashnaks was denounced. Also have been given shot information about facts of Armenian terror happening in the world at that time.

GÜLŞƏN MUSTAFAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ
MÜNAQIŞƏSİNDƏ ƏSİR VƏ GİROV GÖTÜRÜLMÜŞ AZƏRBAYCAN
VƏTƏNDAŞLARINA QARŞI ERMƏNİ CİNAYƏTLƏRİNİN HÜQUQİ
TƏHQİQİ GƏLƏCƏK BEYNƏLXALQ MÜHAKİMƏ ÜÇÜN
ZƏMİNDİR**

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində beynəlxalq hi-mayədarların köməyi ilə dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında azərbaycanlıları dədə-baba yurdu olan Qərbi Azərbaycandan, Dağlıq Qarabağ və onun ətraf rayonlarından didərgin salan, azğınlaşan Ermənistan, işğalçılıq siyasəti ilə paralel əsir və girov götürülmüş insanlara qarşı zorakılıq, vandalizm və cinayət əməllərini də genişləndirirdi. Əsir və girov götürülmüş vətəndaşlara qarşı vandalizm, cinayət əməlləri nəticəsində yüzlərlə insan öldürülmüşdü. Respublikanın hüquq-mühafizə orqanları ermənilərin törətdiyi terrorların, əsir və girovlara qarşı cinayətlərin araşdırılması ilə əlaqədar, hələ 1992-ci ildə cinayət işləri açsa da, ciddi əməli nəticələr əldə olunmamışdı. 1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq respublikada özülü qoyulan dövlət quruculuğu tədbirləri sayəsində sosial-siyasi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, erməni cinayətlərinin üstünün açılması istiqamətində də nəticələr qazanıldı. Aparılan filtrasiya tədbirləri, əsirlikdən qayıdanların dindirilmə prosesi nəticəsində əsarətdə olan Azərbaycan vətəndaşlarını alqı-satqı vasitəsinə çevirən, “Müharibə biznesi” üzrə ixtisaslaşmış cinayətkar erməni qrupları üzə çıxarıldı. Müəyyən olundu ki, Ermənistanın dövlət strukturları azərbaycanlı əsir və girovlar arasında sorğu apartdırır, onların ailəsinin sərvət imkanları səviyyəsi müəyyənləşdirilirdi. Sonra polis və hərbi polis idarələrində, həbs düşərgələrində saxlanılan, Azərbaycanda imkanlı qohumları olan həmin əsir və girovlar alınıb evlərə aparılır, müxtəlif yollarla onların qohum-əqrabaları ilə əlaqə yaradır, yüksək qiymətlə satılırdılar. 1993-cü ilin birinci yarısında əsir və girovluqda olan Azərbaycan vətəndaşının satış qiyməti 3-15 milyon idisə, ilin ortasında 20-30 milyona qaldırılmışdı (6). “Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın Daxili İşlər Naziri, Hərbi Əsirlər Üzrə Komissiyasının sədrinin 28 iyun 1993-cü il tarixli məlumatında həqiqətən əsir-

lərin və girovların Füzuli dəhlizi vasitəsi ilə qeyri-leqal qaydada dəyişdirilməsi faktı etiraf olunmuşdu (7).

Erməni cinayətkar qruplar “biznesin miqyasını” daha da genişləndirir, Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində yaşayan bir sıra erməni milliyətli şəxsləri bu prosesə cəlb edirdilər. Mürəkkəb mexanizmə əsaslanan “biznesin” mahiyyəti aşağıdakı kimi idi: cinayətkar qrup, ailəsinin yüksək maddi imkana malik olduğu müəyyən edilmiş əsir və girovların qaytarılması üçün onların qohumları qarşısında Azərbaycanda saxlanılan erməni milliyətli əsir və girovların dəyişdirilməsi vəzifəsini qoyurdular.

Azərbaycanda erməni milliyətli girovlar əslində olmadığı üçün, Rusiyanın eləcə də digər respublikaların ərazisində yaşayan ermənilərlə sövdə bağlayan erməni biznesmenlər, azərbaycanlı əsir və girovların yaxınları ilə əlaqə yaradır, bu ermənilər öz razılıqları ilə əvvəlcədən azərbaycanlı tərəfin ödədiyi küllü miqdarda nəqd pul əvəzinə azərbaycanlı əsir və girovların qohumlarına “təhvil verilirdi”. Əsir və girovları alver vasitəsinə çevirən ermənilər bu yolla təkcə pul yox, həm də Azərbaycana qarşı informasiya mübarizəsi üçün imkan qazanır, Azərbaycanın Cenevrə Konvensiyasının qərarlarına əməl etməməsi haqqında iftirlər yağdırılır, Rusiya Federasiyasının müxtəlif şəhərlərində erməni milliyətli şəxslərin tutulması, Azərbaycana aparılması və Qarabağda dəyişdirilməsi barədə informasiyalar yayılırdı. Rusiyanın, eləcə də digər respublikaların şəhərlərində guya azərbaycanlılar tərəfindən tutulmuş erməni milliyətli şəxslərin, həmin respublikaların ərazisindən zorla çıxarılmasının qeyri mümkünüyü onların fikirlərinin əsassızlığından xəbər versə də, beynəlxalq agentliklər saxta informasiyaları həvəslə yayır, Azərbaycanın nüfuzuna ləkə yaxırdılar.

Beynəlxalq maliyyə qurumlarının vəsaitini qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsi ilə mənimsəməyə çalışan Ermənistan əsir və girovların dövlət xətti ilə deyil, qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsi ilə axtarılmasına və qarşılıqlı qaytarılmasına daha çox maraq göstərirdilər. 1999-cu ildə FPPP-nın Ermənistan üzrə direktoru Larisa Allahverdiyan “Axtarış” layihəsi çərçivəsində qeyri-hökumət təşkilatlarının vasitəsi ilə fəaliyyəti genişləndirməyə çağırır, hər iki respublikanın əsir və girovlarının valideyinlərini və yaxınlarını bu çağırışı müdafiə etməyə səsləyirdi (2, s. 5). Qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan, bu qəbildən olan yerli təşkilatların yaradılması və fəaliyyətini vacib hesab etsə də, əsir və girovların işinin dövlət əhəmiyyətli olduğunu ciddi nəzərə alır, erməni əsarətində saxlanılan vətəndaşlardan gələcəkdə Ermənistan tərəfindən Vətənə qarşı təxribatda istifadə edilməsi ehtimalını əsas tutaraq, qaytarılma əməliyyatının dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşdirilmiş qaydada həyata keçirilməsinə üstünlük verirdi.

Ermənilər nəinki canlı insanın, eləcə də onun orqanlarının vandal “istehsalçısına” çevrilmişdi. Cinayət formalarından biri insan orqanlarının satışı ilə bağlı idi. Təsədüfi deyildi ki, ermənilərə “gözün üstə qaşın yoxdur” deməyən Rusiya mətbuatında 1993-cü ildə insan orqanlarının satışı üzrə beynəlxalq qara

bazarda Ermənistanın birinci yerdə olması barədə informasiyalar sızdırılırdı. Narahatlıq doğuran bu fakt beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təsdiq edilmişdir.

1997-2000-ci illərdə davam etdirilən təhqiqat nəticəsində azərbaycanlı əsir və girovlara qarşı konkret cinayətlər və onların müəllifləri aydınlaşdırıldı. Əsirlikdən qayıdan vətəndaşlarla aparılan 500-dən artıq dinləmə nəticəsində alınan yazılı ifadələr, əməliyyat tədbirləri nəticəsində azərbaycanlı əsirlərə qarşı cinayətlərdə əli olan erməni milliyətli qaniçənlər barədə toplanılan prosesual sübutlar 176 nəfərin məhz əsir və girovluq dövründə vəhşicəsinə öldürülməsi faktı üzə çıxarıldı (4, s. 3).

Ermənilərin əsir və girov götürülmüş Azərbaycan vətəndaşlarına qarşı törətdikləri cinayət əməlləri, qeyri-insani davranış, milli-mədəni sərvətlərin, tarixi abidələrin dağıdılması və mənimlənməsi, vandalizm faktları ilə əlaqədar beynəlxalq hüquq normalarının pozulması barədə məlumatların toplanması, araşdırılması, etnik təmizləmə, soyqırım cinayətlərinə hüquqi qiymət verilməsi məqsədi ilə, Dövlət Komissiyasının 16 noyabr 2002-ci il tarixli iclasının qərarına uyğun olaraq, MTN, DIN və Respublika Prokurorluğunun əməkdaşlarından ibarət birgə əməliyyat-istintaq qrupu yaradıldı. Respublika Baş prokurorunun qərarı ilə 27 fevral 1992-ci il tarixli 64524 sayılı və 27 noyabr 2002-ci il tarixli cinayət işlərinin istintaqı hərəkətə gətirildi. Xocalıya hücumda iştirak etmiş və girov götürülmüş şəxslərə işgəncələr vermiş 5 nəfər erməninin adı tam müəyyən edildi (5, s. 2).

Təhqiqat işinin nəticələri əsasında, Ermənistanda və işğal olunmuş ərazilərdə müvəqqəti saxlanma təcridxanalarında, hərbi hissələrdə, polis şöbələrində və digər yerlərdə azərbaycanlı əsir və girovlara qarşı işgəncələrdə iştirak etmiş qanunsuz silahlı birləşmələrin üzvləri, həbsxana və təcridxana işçiləri müəyyən olundu. Qətlərdə iştirak edənlərin xeyli hissəsinin icraçılarının hərbiçilərlə yanaşı, mülki şəxslər və hətta erməni qadınların olması aydınlaşdırıldı. Erməni rəsmi dairələri tərəfindən qatillərin qəhrəman kimi mükafatlandırılmasına dair məlumatlar əldə edildi. Lakin bu günə qədər beynəlxalq hüquq təşkilatları bu açıqlamalara reaksiya verməmiş, Azərbaycan torpaqları işğal edilərkən dinc sakinlərə qarşı ağılasığmaz vəhşiliklər törədənlər və ya əsirlərə, girovlara işgəncə verənlər Cenevrə Konvensiyasının, BMT-nin Baş Məclisinin "Soyqırım cinayətlərinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" 9 dekabr 1948-ci il, "İnsan hüquqlar haqqında" 10 dekabr 1948-ci il, "Hərbi münafişlər və fəvqəladə hallar zamanı qadın və uşaqların müdafiəsi haqqında" 14 dekabr 1974-cü il tarixli deklarasiyalarına baxmayaraq, Vətənə qaytarılmış əsir və girovlarla aparılan dindirmələr, əsirlərə qarşı ermənilər tərəfindən törədilmiş cinayətlərin üzə çıxarılması, beynəlxalq məhkəmədə cavab verməli olan qaniçənlərin şəxsiyyətinin dəqiqləşdirilməsi, azərbaycanlılara, milli-mədəni dəyərlərə qarşı həyata keçirilən soyqırımının bir daha sübutu və gələcəkdə onların beynəlxalq məhkəmə qarşısında oturdulması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Erməni cinayətkarları nəinki əsarətdə olan əsir və girovlara qarşı vəhşiliklər törədir, eləcə də cəsuslar vasitəsi ilə respublikada terror hadisələri törədir. Erməni terrorçuları əsir və girovluqda olan bəzi üzdənirəq Azərbaycan vətəndaşlarını da məxfi əməkdaşlığa cəlb edir, dövlət əhəmiyyətli obyektlərdə, ictimaiyyətin gur yerlərində terror hadisələri təşkil edirdi.

XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində kommunist nomenklaturasının və Xalq Cəhbəsinin səriştəsiz idarəçiliyindən, təhlükəsizlik tədbirlərinin zəifliyindən istifadə edən düşmən onsuz da böhran içərisində olan respublikanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini ağırlaşdırmağa cəhd edir, xalqın içərisində vahimə salmaq məqsədi güdən terror hadisələri təşkil edirdi. 5 nəfərin həlak olduğu, 25 nəfərin yaralandığı 16 sentyabr 1989-cu il tarixli “Tbilisi-Bakı”, 13 nəfərin ağır yaralandığı 18 fevral 1990-cı il tarixli “Şuşa-Bakı”, 20 nəfərin ölümü, 30 nəfərin yaralanması ilə nəticələnmiş “Tbilisi-Ağdam” sərnişin avtobuslarında, 30 may 1991-ci ildə Rusiya Federasiyası ərazisində Dağıstan Respublikasının Xassavyurd stansiyasında “Moskva-Bakı” sərnişin qatarında 11 nəfərin ölümü, 22 nəfərin yaralanması, 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonunun Qarakənd kəndi yaxınlığında “Mi-8” vertalyotunda 19 nəfərin, o cümlədən Azərbaycanın dövlət xadimlərinin, Rusiyadan və Qazaxstandan olan müşahidəçilərin həlakı, 1 fevral 1994-cü il tarixdə “Kislovodsk-Bakı” qatarında 3 nəfərin ölümü, 20 nəfərin yaralanması, 19 mart 1994-cü ildə 14 nəfərin ölümü, 49 nəfərin yaralanması, 13 iyul 1994-cü ildə “28 May” və “Gənclik” stansiyaları arasında 13 nəfərin ölümü ilə nəticələnən terror hadisələri məhz, təcavüzkar erməni siyasətinin tərkib hissəsi idi (1, s. 32-35). Bütün bunlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün bəşəriyyət üçün təhlükə mənbəyi olduğunu nümayiş etdirdi. Azərbaycana qarşı törədilən 30-dan artıq terror hadisəsi nəticəsində 2000-dən artıq insan həlak, yüzlərlə insan isə ömürlük şikəst olmuşdu.

Törədilən terrorlarda, əsir və girovlara qarşı cinayətlərdə çox təəssüf ki, iştirakçı Azərbaycan vətəndaşları da üzə çıxarılmışdır. Erməni əsarətində ağır işgəncələrə dözərək, milli ləyaqəti uca tutan, ölümün gözüne dik baxaraq erməni şantajına uymayan, hər an əsirlikdən qayıtmağa ümid edən Azərbaycan vətəndaşlarından fərqli olaraq, erməni təbliğatının tilovuna düşənlər də var idi.

Ermənilər arasında Romik kimi tanınan, 1991-ci ildə Nizami rayon Hərbi Komissarlığından hərbi xidmətə çağırılmış, Şıxov özünümüdafiə taborunda qulluğa başlamış, bir müddət sonra on günlük məzuniyyət götürərək, Bakıya deyil, erməni anasının qardaşlarının yanına, Ermənistanı gedərək dayıları ilə görüşmüş, xidmətini Xankəndində həbsxana nəzarətçisi kimi davam etdirərək, (9) orada saxlanılan azərbaycanlı əsirlərə ağır işgəncələr vermiş, son nəfəsində də Azərbaycanın adını uca tutmuş Fərhad Atakişiyevi ermənilərlə birlikdə döyüb öldürmüş, erməni xüsusi xidmət orqanlarının tapşırığı ilə Azərbaycana kəşfiyyətə gəlib Ermənistanı əməliyyat məlumatları ötürmüş Rauf Eyvazov bu qəbiləndir (10).

Erməni əsirliyindən qayıdan Azərbaycan vətəndaşları barəsində müvafiq filtrasiya tədbirlərinin aparılması məhz belələrini ifşa etmək, ümumdövlətçilik, ümumxalq maraqları baxımından vacib idi. Həyata keçirilən filtrasiya tədbiri həm əsir və girovların işi ilə əlaqədar qəbul edilmiş əsasnaməyə, həm də beynəlxalq təcrübəyə uyğun idi. Filtrasiya tədbirlərinə “əsirlərlə kobud rəftar” kimi mənə verənlər unudurdular ki, münaqişə vəziyyətində olan dövlətlərin əksəriyyətində belə tədbirlər qanunauyğun olaraq keçirilir. Bu işin əsas məqsədi erməni xüsusi xidmət orqanları tərəfindən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilmiş şəxsləri müəyyənləşdirmək, Azərbaycana qarşı mümkün terror-təxribat aksiyaları barədə qabaqlayıcı məlumatlar almaq və digər vacib məsələlərə aydınlıq gətirməkdir. Vətənə dönənlərin tibbi karantində saxlanması, onlara ilkin yardım göstərilməsi də filtrasiya prosesinə daxil olan tədbirlərdəndir. 1993-1997-ci illər ərzində Qobustandakı təcridxanada yaradılmış filtrasiya məntəqəsindən bu məqsədlə istifadə edilmiş və əsirlikdən azad edilmiş şəxslər orada bir aya yaxın müddətdə saxlanılmışdır. Milli Təhlükəsizlik Nazirliyində olan çoxsaylı faktlar göstərir ki, erməni xüsusi xidmət orqanları Azərbaycana qarşı mümkün kəşfiyyat-təxribat fəaliyyətində azərbaycanlı əsir və girovlardan fəal istifadə edir, onların vasitəsi ilə terror və digər düşmənçilik əməllərini həyata keçirməyi planlaşdırır. Keçirilən filtrasiya tədbirləri nəticəsində 88 adamın erməni əsarətində olarkən məxfi əməkdaşlığa cəlb edilməsi faktları aşkar edilmişdir (3). Onların böyük əksəriyyəti hər hansı düşmənçilik hərəkəti etmədiyi üçün cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Erməni terroru. Bakı: İndiqo, 2007, 166 s.
2. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi Qruplarının arxivi, iş № 6, II qovluq (1995-2000-ci illər).
3. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi Qruplarının arxivi, iş № 6, V qovluq (2001-ci il).
4. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi Qruplarının arxivi, 2006-cı il üçün hesabat.
5. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi Qruplarının arxivi, 2007-cı il aprel ayı üçün hesabat.
6. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi Qruplarının arxivi, sənəd № 13 4/ DK. 29.12.1993.
7. Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyası İşçi Qruplarının arxivi, sənəd № 1161/ DK. 25.08.1993.
8. Süleymanov C., Şərifov A., Abdullayev A.N. Xocalı soyqırımı. Bakı, Azər-nəşr, 2006, 581 s.
9. “Şərq” qəz., 2004, 18 iyun.
10. “Yeni Azərbaycan” qəz., 2004, 19 iyun.

Гюльшен Мустафаева

**ПРЕСТУПЛЕНИЯ АРМЯН ПРОТИВ ВЗЯТЫХ В ПЛЕН И
ЗАЛОЖНИКИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ВО ВРЕМЯ АРМЯНО-
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАГОРНО-КАРАБАКСКОГО
КОНФЛИКТА**

В статье осуждается преступления армян против взятых в плен и заложники азербайджанцев во время Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта и анализируется значения международного разоблачения этих преступлений.

Gulshen Mustafaeva

**THE ARMENIANS CRIME AGAINST TAKEN IN CAPTIVITIES AND
HOSTAGES AZERBAIJANIAN DURING THE ARMENIAN-
AZERBAIJAN NAGORNI-KHARABAKH CONFLICT**

In the article is condemned the Armenians crime against taken in captivities and hostages azerbaijanian during the Armenian-Azerbaijan Nagorni-Kharabakh conflict and is analyzed the importance of the international exposure judgment of these crimes.

ARXEOLÖGIYA VƏ ETNOQRAFIYA

**VELI BAKHSHALIYEV,
LAUREN RISTVET,
SAFAR ASHUROV,
HILARY GOPNIK**
Naxçıvan Branch ANAS
University of Pennsylvania

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN OGLANKALA (2008-2009)

This monument is situated in the Sharur region of Nakhchivan Autonomous Republic, North-East of the village Oglankala, on the terraced mountain Karatepe. The site at Oglankala consists of extensive fortification walls enclosing a palace on the highest part of the mound and an extensive settlement to its south. Archaeological remains are spread over 12-15 hectares of this 50 hectare hill. The fortifications of the settlement have been strengthened by round towers, square towers and multiple walls. Some of the round towers were built using large, worked stones that could weigh up to a ton. On the top part of the settlement there is a citadel with an area of 320 m² (3, p. 106-120).

In 2008 new joint excavations of Oglankala began under the direction of the Nakhchivan Section of National Academy of Sciences of Azerbaijan and the University of Pennsylvania in the USA began.

Excavations were carried out in the citadel and outside of the citadel in operation C, in the southern part of the site. Two 10X10m squares (operations A and B), as well as a 2.5 by 2 meter sounding (operation D) were placed in the southern part of the fortress. Excavation of the upper layers of squares A and B revealed strata dated to the medieval and modern periods. Inside these houses burials and other associated material cultural remains including imperial Russian products were found. It has been determined that the cultural layer continues to a depth of 5-5.4 meter, depending on the natural slope. Some part of the columned hall which has been found during of investigation 1988-1989 has been excavated. New column drums have also been found. None of these drums were found *in situ*, as the fortress had been destroyed in the columns had

been reused in later levels. One wall of a columned hall, however, built of large, worked stones was well preserved to height of 2.7-2.9 meter. Undoubtedly, this wall was used in the different building periods. Research shows that the building techniques used in the walls of Oglankala differs from classical Urartian architecture. This building technique is also well attested at a variety of other Iron Age fortress sites including Hasanlu III.

The stone column capital, base, drums and plinths recovered in seemingly secondary context in the 1988 and 2008 excavations all seem to belong to a monumental building complex, but we have found nothing yet that would give us any indication of the plan or nature of this building or even its chronological or cultural context. By examining the surface remains of the monumental walls, it seems likely that the columned hall had an area of approximately 25 X 38 m.

In Operation D, a 5m deep sounding in the southern part of the columned hall, we recovered two pithoi jar sherds with cuneiform inscriptions. Both inscribed objects were found near the foundations of the western stone wall of the columned hall. These inscriptions link the Middle Iron Age occupation of this citadel with fortresses at Bastam in Iranian Azerbaijan and Ayanis in Eastern Turkey (5, p. 331, fig. 6). The pottery retrieved from the lowest building level, coincident with the construction and use of the wall, dates to the VIII-VI centuries BC. Preliminary analysis by Paul Zimansky of Boston University indicates that these objects probably date to the VIII-VII century BC. and don't have an Urartian inscription. During the early 8th century many Urartian fortresses were founded in the Ararat and Horom plains, but there is growing evidence that Oğlanqala was not an Urartian city (Figure 1). Architectural details, the layout of this complex and the distinctive pottery found here indicate that Oğlanqala was the capital of a small, local kingdom, probably centered on the Sharur Plains.

Oğlanqala was thus located on Urartu's border, and our excavations suggest that its early history is tied up with Urartu's. Ceramics and small objects found at Oğlanqala attest to connections between Oğlanqala and Urartu as well as trade with other communities in Iran and Georgia. The pithos fragments inscribed with cuneiform signs that we have found at the palace show that Oğlanqala probably borrowed writing from Urartu as well. Our excavations of Period IIIa houses in Oğlanqala's southeast quadrant indicate that many of its inhabitants were probably herders, who may have only spent a few months each year at the site, taking advantage of winter pasture along the Araxes. These herders may well have traveled widely and brought back some of the exotic goods we have found in excavation. Other objects may have come to Oğlanqala as diplomatic gifts or part of various long-distance trading networks.

Figure 1. Map of Urartu at its greatest extent.

Outside of the citadel, Operation C near the southern town revealed building remains and pottery dating to the Achaemenid period. The most common find in this small sounding consisted of painted late Achaemenid pottery. The late Iron Age painted pottery from Oglankala show clear influence from earlier painted ceramics of the Late Bronze and Early Iron Age (4, p. 115-119). It is important to note that A.K.Alekperov never compared the pottery from Oglankala with the Kizilburun ceramics (1; 2, c. 54).

Robert Bryant (GSU) used a total station to produce a topographic map of the mountain and to map all of the standing architecture. He also recorded some off-site features, including an Early Iron Age burial mound located immediately northwest of the site. The architecture on the site dates to a number of different periods. In many cases we were able to identify distinctive architectural features to specific periods, based on evidence from excavation. Middle Iron Age fortification walls, late Iron Age house walls and Medieval rubble architecture were all recorded by total station and incorporated into a GIS.

In addition to the architectural and topographic survey, Lauren Ristvet undertook a systematic sherd collection of this site. The site was divided up into 22 different major collection units based on standing architecture and topography. Many of these units were further subdivided, particularly if they included dense ancient architectural remains. Five periods were recognized in the course of survey – Late Bronze Age, Early Iron Age, Middle Iron Age, Late Iron Age and Medieval/Modern. This limited material could suggest that the site was first occupied at the end of the second millennium BC, and was probably the central site in the region throughout the Iron Age. During the later periods, Oglankala may have served as a place where soldiers resisted the Safavid Persian and Russian empires, as the later burials indicate. Along with the survey and excavations at Oglankala, we also undertook limited survey outside of the

site, locating several Bronze and Early Iron Age settlements and necropolises that were probably contemporary with Oglankala.

A broad variety of different pottery forms was found during the survey and excavation of the site (Figure 2 and Figure 3). There are some possible painted Late Bronze Age sherds from the survey collection, with parallels to pottery from several sites in Iranian Azerbaijan, including Hasanlu VI (16, p.149; 6, 193-195), Babatepe (15, s. 50), Tene Halagu (12, p. 25), Ruyan-Duyah kale (12, p. 63) and other settlements. Nonetheless, pottery analysis has established that the majority of the ceramics retrieved on survey date to the Iron Age. Some Early Iron Age pottery (“gray groovy ware”) was retrieved from a kurgan northwest of the main site and in very low frequencies across the fortified area.

The most typical Middle Iron Age pottery we found included red and gray wares, usually burnished with parallels at Godin Tepe (10, p. 77-80), Ak Kale (12, p. 59) and other sites in Iranian Azerbaijan (9, p. 18-20). Very finely polished red-ware, similar to the palace-ware known from Urartian settlements (17; 14, c. 35) was found in the excavations in Op. A and Op. D, but not at all in the survey collection. A jar handle with impressed circles and an incised wedge-shaped triangle also provides a link to finds from the citadels at Ayanis and Alntepe in Turkey (5, p. 135; 11, p. 77-94). The clearest parallels for the late Iron Age pottery comes from Hasanlu IIIa (7, p. 101-110; 8, p. 115-144).

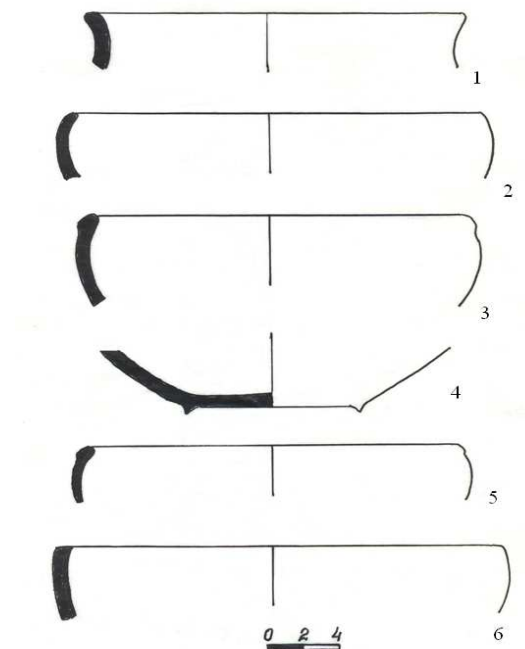

Figure 2. Black (1, 2, 6) and red (3, 4, 5) ceramics in operation A

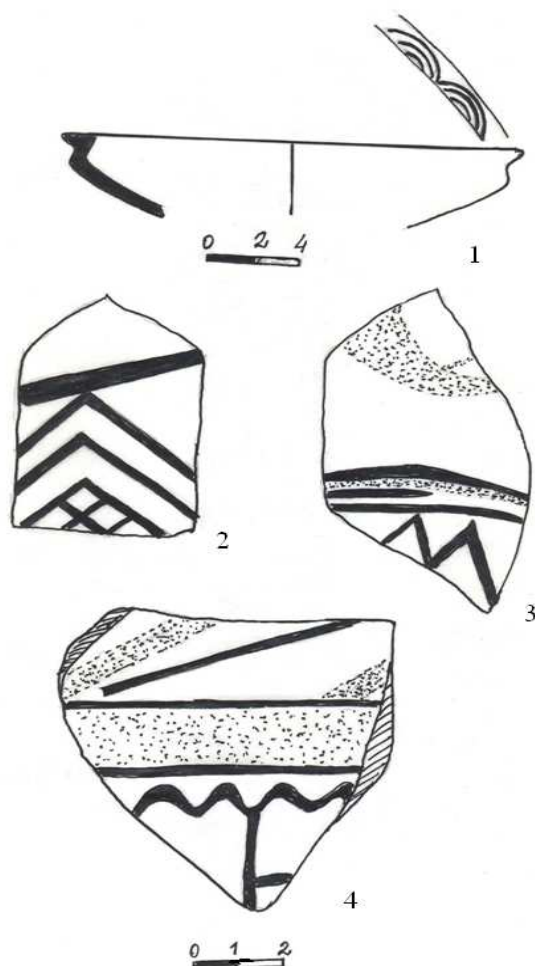

Figure 3. Painted pottery in Oglankala (in the survey collection)

BIBLIOGRAPHY

1. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство // Советская археология, 1937, № 4, с. 249-264.
2. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1960, 252 с.
3. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Огланкала // Российская археология, 1994, № 4, с. 106-120.
4. Oktay Belli-Veli Bahşaliyev. Middle and Late Bronze Age Hainted Pottery Culture in the Nakhchivan Region. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat, 2001, 120 s.
5. Çilingiroğlu A. Salvini M. *Ayanis I. Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*, in *Documenta Asiana VI*, Roma, 2001, p. 135.

6. Dyson R. Problems of Protohistoric Iran as Seen // *Journal of Near Eastern Studies*, 1965, № 3, p. 193- 217.
7. Dyson R. The Achaemenid Painted Pottery of Hasanlu IIIA // *Anatolian Studies* 49, 1999a, p. 101-110.
8. Dyson R. Triangle-Festoon Ware Reconsidered // *Iranica Antiqua* 34, 1999 b, p. 115-144.
9. Girshman R. *Village perse-achamenid*. Paris: Presses universitaires de France, 1954, 254 p.
10. Hilary Gopnik. *The Median Citadel of Godin Period II*. Toronto: ROM, 2009, 245 p.
11. Klein J. Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe// *Anatolian Studies*, vol. 24, 1974, p. 77-94.
12. Stephan Kroll. *Archaeologische Fundplatze in Iranisch-Ost-Azarbaijan* // *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*. Berlin, band 17, 1984, p. 13-134.
13. Kroll S. *Keramik Urartäischer Festungen in Iran*. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran Ergänzungsband* 2. Berlin: Dietrich Reimer, 1976.
14. Мартirosян А.А. *Аргиштихинли*. Ереван: Изд-во АР Арм. ССР, 1974, 265 с.
15. Novruzlu A.I., Baxşaliyev V.B. *Şerurun arxeoloji abideleri*. Baku: Elm, 1993, 184 s.
16. Muscarella O.W. *North-Western Iran: Bronze Age to Iron Age* / *Anatolian Iron Age* 3, Ankara, 1994, p. 139-155.
17. Пиотровский Б.Б. *Кармирблур I*. Ереван: Изд-во АР Арм. ССР, 1950, 52 с.

Vəli Baxşəliyev, Lauren Ristvert, Səfər Aşurov, Hilari Gopnik

OĞLANQALADA ARXEOLoji QAZINTILAR (2008-2009)

Oğlanqalada 2008-2009-cu illərdə aparılan qazıntılar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu yaşayış yeri e.ə. II minilliyin sonundan başlayaraq məskunlaşdırılmışdır. E.ə. IX-VIII əsrlərdə burada qala-şəhər inşa olunmuş və bu şəhər Şərur düzənliyini əhatə edən dövlətin paytaxtı olmuşdur. Oğlanqala urartulara, sonrakı dövrlərdə isə əhəmənilərə qarşı mübarizə aparmışdır. Oğlanqala Urartunun sərhədləri yaxınlığında yerləşmiş İran və Gürcüstanla ticarət əlaqələri saxlamışdır. Üzərində mixi işarələr olan küpə parçaları Oğlanqala sakinlərinin urartulardan götürülmüş yazı sistemindən istifadə etdiyini təsdiq edir.

Вели Бахшалиев, Лаурен Риствет, Сафар Ашуров, Хилари Гопник

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ОГЛАНГАЛА (2008-2009 ГГ.)

Во время исследования 2008-2009 гг. в Оглангала было выяснено, что это поселение было заселено в конце II тысячелетия до н.э. В IX-VIII гг. до н.э. здесь выросла город-крепость, которая была столицей государства в Шаруре. Оглангала был, таким образом, расположен на границе Урарту. Керамика и маленькие объекты, найденные в Оглангала, свидетельствуют о связях между Оглангала и Урарту, так же как о торговле с другими сообществами в Иране и Грузии. Фрагменты питоса с клинообразными знаками, которые мы нашли во дворце, свидетельствуют, что Оглангала, вероятно, заимствовал также письменность из Урарту.

HACI QADİR QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

İSLAMAQƏDƏRKİ DÖVRDƏ NAXÇIVAN VƏ ÇEVİRƏSİNDƏ ETNİK- MƏDƏNİ MÜNASİBƏTLƏR

Ermənilər hər dəfə bir toplantı, yığıncaq keçirib özlərinin böyük bir coğrafiyanın ilkin sakinləri olduqlarını “sübut etməyə” çalışırlar. Dəridən-qabıqdan çıxaraq, havadarlarını da işə salaraq, Dünya tufanından tutmuş xristianlaşmaya qədər, ondan sonrakı dövrlərdə bölgənin aborigen əhalisi olduqlarını iddia edirlər. Məsələn o həddə çatdırıblar ki, bu yörələrin əhalisinin də mənşəcə erməni olduqlarını, islamlaşma ilə əlaqəli olaraq dinlərini, dillərini dəyişdirdiklərini söyləyirlər. Hər şeydən öncə tarixdə tanındıqları dövrdən günümüzdə qədər hələ də qədim türk soylu, xüsusən xristianlaşmış və xristianlıqla bağlı olaraq zaman-zaman erməniləşmiş insanlar öz keçmişlərinə aid olanları bizlərdə axtarırlar. Uzun illərdir daşdığımız türk mənşəli soy adlarınıza-Köçəri-Köçəriyan, Ağabəy-Aqanbekiyan, Dəmirçi-Dəmirçiyan, Eyvaz-Eyvaziyan, Ağ-Ağayan, Bala-Balayan saymaqla bitməyəcək özünüzdə başçı, bayraqdar, ideoloq bildiyiniz minlərlə türk mənşəli soy adlarınıza baxıb görün, dəyişən kimdir? Diqqətlə baxılsa, qədim erməni tarixçisi adlananların böyük əksəriyyətinin «yan» sonluqlu soy adı ilə əlaqəsi yoxdur. Maraqlıdır ki, onların əsərlərindən istifadə edən və ya həmin əsərləri müasir erməni, rus dilinə çevirənlərin əksəriyyəti orijinalı vermirlər. Yəni məsələn istədikləri kimi şərh edirlər. Lakin bu əsərlərin böyük əksəriyyəti nisbətən reallığa yaxın vəziyyətdə Avropanın bir sıra ölkələrində, xüsusən Fransada fransız dilinə çevirilərək nəşr edilmişdir. Türk araşdırıcılarının qarşılıqlı tutuşdurmaları həmin nəşrlərin erməni müəlliflərinin rus və müasir erməni dillərinə tərcüməsindən xeyli fərqləndiyini göstərir. Orjinala yaxın olan belə məlumatlar M.F.Kırzioğlunun, Abdurrahman Kiçiyin və başqa müəlliflərin əsərlərində vardır. Ümumiyyətlə, Türkiyədə bu məsələ ilə əlaqəli geniş araşdırmalar aparılmışdır. Həmin tədqiqatların əksəriyyətində təkcə islamaqədərki dönmədə deyil, hətta xristianlaşmaya qədər və xristianlaşma zamanı Ermənistan adlanan bölgənin əsas aparıcı etnosunun türk boyları olduğu, “Ermənistan” termininin isə türkçə “Yuxarı Ellər” anlamına gəldiyi çoxsaylı mənbələr əsasında sübut edilir. Burada, sonrakı dövrlərdə köçürülüb gətirilmə yolu ilə məskunlaşan haylara gəlincə, bütün tarixi mənbələr onların Anadoluya və yayıldıqları bu

bölgələrə gəlmə olduqlarını təsdiq edir. Bunun üçün özlərinin və havadarlarının müəllifləri olduqları “Narodı Kavkaza” (22, s. 443), “Vsemirnaya istoriya” (20, s. 139, 157) və onlarla digər mənbələrə baxsınlar, onda özlərinə də yaxşı bəlli olan qarışıq soylarını, hələ də müəmmalı olan Frakiyadan, Balkanların harasındansa gəldiklərini bir daha görürlər. Zaman keçdikcə kilsənin təsiri altında erməniləşən, lakin soy adını, məişət münasibətlərini, dualarında və öz aralarında ünsüyyət vasitəsi olan türk dilini qoruyub saxlayan türk boyları ilə qarışmışlar. Bəli, onların əksəriyyəti türk dilini gözəl bilirdilər. Bu, 1828-ci il və ondan sonrakı köçürmələrə qədər, hətta ondan sonrakı dövrlərdə də belə idi. Görəsən özləri ilə bağlı hay-həşir salanlar bu cəhətlərə fikir verirlərmə? İslamlaşmayaqədər bu coğrafiyada yaşayanların erməni olduqlarını iddia edəndə, nədən bunlara, on minlərlə yer adlarına, bəzən insan ayağı dəyə bilməyən dağa, dərəyə verilmiş türk kökənli sözlərə diqqət yetirmirlər? Üstəlik Ermənistan adlandırılan indiki ərazidəki toponimlərə baxsınlar. 1828-ci il Rus işğalından başlayaraq nə qədər dəyişdirsələr də türk kökənli yer adlarını aradan qaldıra bilmirlər. İstər-istəməz düşünməli olursan, əgər insanlar islamlaşma ilə dəyişiblərsə nədən bu bölgəni təbiətlə, ətraf aləmlə, hətta flora və faunası ilə bağlı adların hamısı türkcədir? Cavab aydındır. Çünki indi Ermənistan adlanan bölgə də daxil olmaqla tarixi Azərbaycan ərazisində yaşayanlar ta qədim zamanlardan, xalqın dili ilə desək, Nuh əyyamından türklərdir. İslamlaşma dövründə də buraların əhalisi türklər idi. Ərəb orduları Azərbaycana gələrkən burada türklərlə qarşılaşmışlar, onlarla döyüşmüşlər. Bu məsələdən bəhs edərək VIII-IX əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb tarixçisi Əbu Məhəmməd Əbdülməlik ibn Hişam “Kitabül-tican fi mülk Himyər” əsərində yazır ki, xəlifə Müaviyə Azərbaycana yürüş etmiş sərkərdə Übeydə ibn Şəriyyə əl-Cürumidən Azərbaycan haqqında soruşduqda o cavab verir ki, ora türk torpağıdır. Onlar oraya cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər (1, s. 68; 19, s.19). Əsərdə verilmiş təkmilləşmişlər ifadəsi Azərbaycan türklərinin vahid etnos kimi formalaşmaqla özünəməxsus etnik mədəniyyətə, dövlət qurumuna malik olduqlarını göstərir. Tanınmış türk tarixçisi Əhməd Zəki Vəldi Toğan “Azərbaycan” əsərində çoxsaylı mənbələrə söykənərək ərəblərin yürüşünə qədər Azərbaycanda aparıcı etnosun türk toplumları olduğunu geniş şəkildə şərh etmişdir (3, s. 26-35). Tarixi mənbələrdə göstəriləni kimi islamlaşmayaqədər biz necə varıdıqsa eləcə də qaldıq, dinimizi dəyişsək də milli kimliyimizi dəyişmədik. Tarixi qaynaqlar da göstərir ki, biz buralarda sizlər yox ikən var idik. Bu bölgəyə xristianlığı da türklər gətirmiş, özləri qəbul etməklə yanaşı, digər etnik qruplar arasında da yaymışlar. Bu belə olmalı idi. Çünki tarixən Tək Tanrıçı olmuş türklər dövrünün mütərəqqi və səmavi dini Xristianlıqdan kənarda qala bilməzdilər. Unudulmamalıdır ki, söhbət islamaqədərki dövrdən gedir. Bütün bu məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün bəzi məqamlara diqqət yönəltməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Biz yazını hazırlayarkən kiməsə cavab vermək fikrində olmamışıq. Sadəcə tarixi mənbələrdəki reallıqları göstərməyə çalışmışıq. Öncədən deyək ki, bir sıra Azərbaycan və digər ölkə-

lərin alimlərinin də sübut etdiyi kimi, bu ərazilərin ilkin sakinləri indiki Azərbaycan türklərinin ulu babaları-oğuz, qıpçaq, kuman, bulqar, kəngər, hun və s. türkləridir. Hansı dində olmalarına baxmayaraq onlar qədim türklər idi, islamdan öncəki Tək Tanrıçı, xristian-qriqoryan türklər. Bəlli olduğu kimi, xəzər türklərinin müəyyən hissəsi yəhudi dinində idi. Yəni türklər bu regionda yayılmış hər üç səmavi dinin, həmçinin əski inanclar sisteminin daşıyıcısı idilər. İslamlaşmaya qədər onlar bütün Cənubi Qafqazda, o cümlədən indiki Ermənistan deyilən ərazidə də ilkin sakinlər idilər. Vaxtında xristian-qıpçaq mədəniyyətinə sahib çıxmamağımız bədnam qonşuların əl-qolunu daha da açdı. «Kitabi-Dədə Qorqud»da türklükləri açıq-aşkar bəlli olan Qıpçaq Məlik, Şöklü Məlik, Qara Təkur, Qara Aslan Məlik və digərlərinin Oğuz elləri ilə mübarizə apardıqlarını önə çəkib onların soyuna gərəkli maraq göstərilməmişdir. Məgər eyni soydan və dindən olan türklər bir-biri ilə döyüşməmişlərmə? Çox təəssüf ki, zamanında müsəlman türkcülüyümüzə aludə ola-ola islamaqədərki inamlarımıza, dinimizə, xüsusən xristianlığa xor baxmışıq. Nəticədə «bu bizim tarix deyil, bu gün o dinin daşıyıcıları olan erməni və digərlərinin tarixidir» fikri formalaşdırılmışdır. Bizdən fərqli olaraq ermənilər bu məsələdən məharətlə istifadə edib qədim xristian-qıpçaq, daha dəqiq desək Qriqoryan qıpçaq türklərinə məxsus nə varsa özlərinə çıxmağa başladılar. O cümlədən tarixin müəyyən mərhələsində Albaniya tayfa birliyinə və dövlətinə məxsus hər şeyə əl qoydular. Bütün tarixi mənbələr saxtalaşdırıldı. Qriqoryanlıqla bağlı olaraq Alban, sonralar erməni əlifbası ilə qıpçaq türkcəsində yazılmış əsərlərin orijinalı yox edilib tərcümələri yayılmağa başladı. Bu məsələdən bəhs edərək türk tədqiqatçısı M.Sadi Koçaş 1990-cı ildə İstanbulda nəşr edilmiş “Tarixdə ermənilər və türk-erməni münasibətləri” (kitab 1998-ci ildə Bakıda, Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir) kitabında yazır ki, erməni tarixi haqqında məlumat verən qədim əsərlərin əksəriyyəti erməni olmayan başqa millətlər tərəfindən yunan və başqa dillərdə yazılmış, bir-birini inkar edən yazılardır. Bu əsərlərin çoxunda sənədlərə deyil, mifoloji hekayələrə istinad edilir (16, s. 7).

Bir vaxtlar Keçəl dağda, Qanlı gölün ətrafında araşdırmalar apararkən Böyük Qəbirli, Kiçik Qəbirli, Matəm ağacı adlanan ərazilərdə türk soylarına məxsus yüzlərlə qəbirlər, daş qoç fiqurları, sənduqələr və digər qəbirüstü abidələr mövcud idi. Hələ bizdən əvvəl tanınmış arxeoloq, AMEA-nın müxbir üzvü V.Əliyev burada üzərində ərəb əlifbası ilə «Bulqar Bahadır» yazılan başdaşının estambını götürmüşdü. Həmin kiabənin prof. H.Səfərli tərəfindən bir sıra tarixi mənbələrlə qarşılıqlı araşdırılması bulqarların Azərbaycan ərazisində, o cümlədən bu bölgədə miladdan öncə yaşadıklarını sübut edir. “Kitabi Dədə Qorqud”da, “Qazlıq qoca oğlu Yegnək” boyunda Yegnəkin yuxusunda bolqar ər gördüyündən və onu vurmaq istəyərkən dayısı Bəkdüz Əmən olduğunu söylədiyindən söhbət gedir (5, s. 112). Ümumiyyətlə, bulqar/bolqar etnonimi, onların türk mənşəli olması, m.ö. Azərbaycan ərazisində məskunlaşması, yerli türk toplumları ilə qaynayıb qarışması ilə bağlı tarixi mənbələrdə geniş məlumatlar

vardır. Onlar bir zamanlar Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsində hakim olmuş Vənənd Çarlığının tərkibinə daxil idilər.

1983-cü ildə biz orada material toplayarkən çoxlu qəbirüstü abidələr mövcud idi. Əlimizdə texniki vasitələrin olmaması, eyni zamanda gözlənilmədən borana düşməyimiz, yerli dillə desək kor duman (kor çən) işləməyə imkan vermədi. O vaxt təhsillə bağlı olaraq Moskvaya qayıtmalı idim, yəni mən az müddət üçün Naxçıvana gəlmişdim. Bir il sonra qayıtdıqda oradakı daş qoç fiqurundan və digər qəbirüstü abidələrdən əsər-əlamət qalmamışdı. Ətrafdakı obalardan soruşduqda dedilər ki, həmin daşları ermənilər vertalyot vasitəsi ilə daşıdılar. Bu fikirləri verməkdə məqsədimiz ondan ibarətdir ki, 1828-ci ildən bu əraziyə köçürülən ermənilər yerli xalqa aid bütün maddi mədəniyyət abidələrini dağıtmağa, türk kimliyi ilə əlaqəli hər şeyi, hətta xristian türklərə aid yazılı qaynaqları, kitabələri də məhv etməyə çalışmışlar. Bu sistemli şəkildə həyata keçirilən siyasət idi.

Burada bir məsələyə xüsusilə toxunmaq yerinə düşərdi ki, bir sıra müəlliflər qıpçağı Oğuzdan ayırırlar ki, bu, tam yalnızdır. Yaxşı olar ki, həmin müəlliflər Oğuzlarla bağlı mənbələri dərinlən araşdırsınlar. Onda görürlər ki, qıpçaq adlanan qola ad verən Oğuz xaqandır. Sadəcə olaraq Oğuzlardan ayrılan ilk qollardan biridir. Əbülqazi Bahadır Xanın 1660-cı ildə cığatay türkcəsində yazılmış və dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilmiş “Şecere-i Terakime” əsərində bu ayrılma təqribən 5 min il bundan əvvələ aid edilir (10, s.8-10). Tanınmış türk tarixçisi F.M.Kırzioğlu bir neçə əsərində, xüsusən Yukarı Kür və Çoruk boylarında qıpçaqlar (12), “Gence-Karabağ\Aran və Şirvandan olunan Kuzey Azərbaycanda islam fethi öncəsi türklüyü tanıtan “Albanlar tarixi” (m.ö. IV-m.s. X yüz illər) üzərinə” (13) əsərlərində bu məsələdən bəhs edərək yazır ki, sonrakı mərhələlərdə Dəşti Qıpçaqda 3 min ilə qədər oturan qıpçaqlar cənub istiqamətində hərəkət edərək e.ə. VIII yüzillikdən yuxarı Kür, eradan əvvəl IV-II yüzilliklərdə Qərbi Azərbaycan, Doğu Anadolunun Qars, İqdır, Ərzurum yörlərinə yayılmış, tarixən bu ərazilərin ilkin sakinləri olan yerli türk etnosları ilə qaynayıb qarışmış, müxtəlif dövlət birliklərinin tərkibinə daxil olmuşlar. O cümlədən, Albaniyanın xristianlıqdan əvvəl və xristianlıq dönməsində aparıcı etnosu idilər. Qıpçaq türkləri ilə bağlı digər mənbələrlə bərabər Şeyx Nizaminin “İskəndərnamə”sində də geniş məlumat verilir. Poemada onların Dərbənddən şimalda yaşadıkları göstərilir.

F.M.Kırzioğlu yuxarıda göstərilən əsərlərində, həmçinin bir sıra qədim mənbələrə əsaslanaraq yazılmış “Dede Korkut Oğuznamələri” əsərində qıpçaq türklərinin Baqratidlər, Orbelilər hakimiyyətinin, həmçinin digər türklərlə birlikdə Arşakid // Arsaklı səltənətinin qurucuları olduqlarını bildirir (14, s. 4-5, 12-13).

Tarixdə özlərini xristianlığı ilk qəbul edən millət kimi göstərməyə çalışan ermənilər bu məsələdə də xristian türklərin, daha dəqiq desək, qriqoryan qıpçaqların mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmağa çalışırlar. Bu işdə erməni kilsəsi

xüsusi rol oynayır. Lakin əldə olan geniş tarixi məlumatlar Qriqorun mənşəcə Arsaq olduğunu ortaya qoyur. Murad Adjı “Evropa, tyurki, Velikaya Step” kitabında onun qıpçaq türkləri ilə doğma dildə danışaraq xristianlığın Qriqoryanlıq qolunu yaydığını göstərir (21, s. 285-286). Qriqoryan, vənənd, qıpçaq, bulqar türklərindən bəhs edən F.Kırzioğlu onların yayıldığı və Armeniya adlanan ərazinin türkcədə “Yuxarı Ellər” anlamına gəldiyini, Əziz Qriqorun, Vartan, Vardan adlı sərkərdələrin türklüyünü, erməni əlifbası adlanan əlifbanın yaradıcısı Əziz Mesropun türk soylu mamikonlular (erməniləşdirilmiş variantı Mami-konyan)dan olduğunu çox saylı mənbələr əsasında sübut edir (12, s. 35-36, 211-213, 257 və s.).

Ağqoyunlular tarixindən bəhs edən “Kitabi Diyarbekriyyə”dəki məlumatlara əsaslanan F.Kırzioğlu Ağqoyunluların nəsil şəcərəsinin Bayandır Xana dayandığını, həmin nəslin İslamdan öncə Göyçə gölü və Ələyöz dağı yaylalarında yaşamaqla xristian olduqlarını göstərir.

1471-ci ildə Əbu Bəkr-i Tihrani tərəfindən qələmə alınmış və 2001-ci ildə Ankarada türk dilində nəşr edilmiş “Kitabi Diyarbekriyyə” əsərində yazır ki, Bayandır xanın övladından Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 29-cu arxa babası İlək Bəy Hz. İsa dinində xristian idi. Sonralar onun yurdunda (Naxçıvanda) olan Əlincə qalası qıpçaqların (qıpçaq türklərinin H.Q.) əlinə keçmişdir (9, s. 213). Bu məsələ ilə bağlı, yəni Əlincə qalasının xristian qıpçaqların (KDQ-da kafərin H.Q.) əlində olması ilə əlaqəli əvvəlki yazılarımızda, xüsusən Əshabi Kəhflə bağlı kitabımızda geniş bəhs etmişik (4, s. 27-28).

Əbu Bəkr-i Tihrani kitabında göstərir ki, Uzun Həsənin 23-cü babası Sunqur bəy nəbilərin sonuncusu, peyğəmbərlərin əfəndisi Məhəmməd b. Abdullaha b. Əbdül Mütəllib (Allahın salamu onun və ailəsinin üzərinə olsun) zamanında yaşadı. Tovhid dinində idi. Amma İslam dövləti gəlib onlara yetişməmişdi. Daima kafirlərlə savaşıb mücadilə edərdi. Çox sayda boya, əskərə (haşəm) və qəbiləyə sahib idi. Türküstanda 70 il əmirlik etdi. Oradan Qıpçaq çölünə gəldi, 20 il oranın yaylaq və qışlaqlarında dolaşdı. Ondan sonra Ələyöz və Göyçə Dənizi arasında yerləşdi. O sərhəd boyunda kafərlərlə savaşırdı (9, s. 26). Buradakı «kafərlər» ifadəsi bütpərəst və atəşpərəst kəsimlərə aid edilməlidir. Çünki müəllif Tovhid dini deyərəkən xristianlığı nəzərdə tutur. Açıq yazılıb ki, hələ İslam bu ərazilərdə yayılmamışdı. Deməli, İslamdan əvvəl Naxçıvan da daxil olmaqla bu coğrafiyada aparıcı etnos türklər olmuşdur.

Müəllif hökmdarın 52-ci babası Bayandır xandan danışarkən qeyd edir ki, o padşahlığı sırasında İran, Turan, Misir, Şam, Frənk, Xata və Dəşdi Qıpçaq məmləkətlərini tamam aldı. Kiçik qardaşı Becankı Sayram şəhərinə hakim təyin edib, özü Qarabağ qışlaqlarına və Göyçə dəniz yaylaqlarına yerləşdi (9, s. 30). Müəllifin verdiyi soy şəcərəsindən bəlli olur ki, Bayandır xan Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin 6-cı nəvəsidir. Deməli, tarixin ilk çağlarından türklər Qarabağ-Göyçə gölü, Naxçıvan hüdudlarının ilkin sakinləridirlər. Onlar bu bölgələrdə xristianlıqdan min illər öncə yaşamışlar. Tarixi proseslərə diqqət verilsə, sonra-

kı dövrlərdə də Tək tanrılı olaraq xristianlığı da ilk qəbul etmiş və yaymışlar. Bütün bunlara əsaslanaraq görkəmli türk tarixçisi F.M.Kırzioğlu yazır: “Kiçik qardaşı Baçanakı Doğu ölkələrində idarəçi olaraq Sayram (Çimken / Espiçap) şəhərində hakim qoyan Bayındır Xan ordusu ilə Qarabağ qışlaqlarına və Göyçə dəniz (Göyçə gölü) yaylaqlarına gəldi. Burada “Ulu Dərnək toplayıb, Böyük toy” verdikdən və malını böldükdən sonra əcəli ilə öldü”. Buradakı Bayındır Xanın övladlarından Uzun Həsənin 29-cu babası İlək xan (Kitabi Diyarbəkiriyədə 28-ci – H.Q.). Hz. İsa dinində (Qriqoryan xristian) idi. Bunun üç göbək torunu və Uzun Həsənin 25-ci arxa atası Sonqur bəy Həzrəti Məhəmmədin İslamı yaydığı çağda Ələngəz dağı ilə Göyçə gölü bölgəsində yaşayırdı. Onun yurdlarından olan (Naxçıvandakı) Əlincə qalası Xəlifə Hadi və Harunun zamanlarında (785-786-cı illərdə) Buluncan idarəsində gələn xəzərlərdən ibarət qıpçaqların əlinə keçmişdi.

Uzun Həsənin 5-ci arxa babası Pəhləvan bəy (əski atalar mülkündən) Əlincə qalasına hakim ikən Çingizli ordusunun Başbuğunu (1239) məğlub etmişdir (12, s. 213).

Tarixi varislik məsələlərini incələdikcə türklərin Ələyaz dərəsi-Dərələyaz, Gözəldərə, Göyçə gölü çevrəsi, ümumiyyətlə Qərbi Arpaçayın hüdudlarından tutmuş Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Qərbi Azərbaycanın ən qədim sakinləri olduqları ortaya çıxır. Burada bir türk idarəçiliyi digərini əvəz etmiş, zaman-zaman şərqdən gələn yeni türklərlə qaynayıb qarışmışlar. Oğuz xaqanın övladlarının 24 boyundan formalaşan həmin ictimai-siyasi, hərbi qurumlar sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəqil dövlətlər qurmaqla bəzən öz aralarında müharibələrə girişirdilər. Bu müharibələr əsasən siyasi hakimiyyət və ərazi uğrunda olsa da bir çox halda dini zəmində baş vermişdir. Xüsusən xristianlıq dönməsində sasanilərlə baş verən müharibələrdə türklərin xristian ordularında fəal iştirakları bunu sübut edir.

Tarixi mənbələrə söykənərək F.Kırzioğlu yazır ki, Vanant-Bulqar boyları xristianların atəşpərəst iranlılarla apardıqları döyüşlərdə fəal iştirak etmişlər. 451-ci ildə Maku yaxınlığında baş vermiş Roma-İran döyüşündə 66 minlik xristian ordusunun dörd qolundan üçüncüsünə igid sərkərdə Vanantlu Tatul rəhbərlik edirdi (12, s. 36). Müəllif əsərində Ani-Qars yörəsindən başlamış Qərbi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edən qıpçaq, vənənd, kuman və digər türk toplumlarının qurduqları Vənənd çarlığından, onun bölgədə oynadığı roldan bəhs edir. Bütün bunlar regionda islamlaşmadan çox öncə baş vermiş hadisələrdir ki, mayasında türklər dayanırlar. Təbii ki, hadisələr İslamdan əvvəl, Xristianlıq dönməsində olduğundan buradakı türklər də Tək Tanrıçılıq dini olan Xristian dinində idilər. Tarixi mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, buradakı türklər IV yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq xristianlığı qəbul etmiş və yaymışlar.

Ümumiyyətlə, bölgənin xristianlaşması, xristianlaşma ilə əlaqəli olaraq sonrakı mərhələlərdə türk kökənli qıpçaq, kuman, bulqar və digər toplumların

erməniləşməsi məsələsi tarixşünaslığın qarşısında duran ciddi problemlərdəndir. Məsələnin gündəmə gətirilməsinin başlıca səbəblərindən biri də bəzi erməni tarixçilərinin guya buralardakı əhalinin xristian erməni olduğunu, islamlaşmadan sonra türkləşdiklərini iddia etmələridir. Biz yuxarıda bir sıra mənbələr əsasında, hələ belə iddiaların olmadığı, ermənilərin bir etnos kimi bölgədə görünmədikləri dövrdə türklərin burada yaşadıklarını, sonrakı mərhələdə xristianlığı qəbul edib yaydıqlarını göstərdik. Dinlə bağlı assimlə olunmağa gəlincə, buna ermənilər deyil, xristianlıqla əlaqəli olaraq türklər məruz qalmışlar. Bu məsələdən bəhs edərək tanınmış Türk tarixçisi, böyük türkoloq A.Zeki Velidi Toğan “Umumi Türk tarihine giriş” əsərində yazır ki, bir sıra tarixi mənbələr erməni kralı adlanan Tiridadın və Ermənistanı xristianlaşdıran Qreqorun partlı, partların Arsaklı-Arşaklı, Arşaklıları da türk olduqlarını qəbul etməkdədirlər (7, s. 46-47).

Ümumiyyətlə, bu gün ermənilərin “Tarixi Ermənistan” adlandırdıqları ərazilərdə 428-ci ilə qədərki heç bir mənbədə qriqoryan erməni adı keçmir. Yaşar Kalafat tarixi qaynaqlara soykənərək “Kuzey Azərbaycan-Doğu Anadolu və Kuzey Irakta eski Türk dini izleri” əsərinin 35-ci səhifəsində yazır ki, bu gün özlərini erməni adlandıranların böyük bir qismi vaxtı ilə qriqoryanlaşmış türklərdir (18). Bu məsələ Əbdürrəhman Kiçiyin çoxsaylı tarixi mənbələrə, xüsusən fransız, ingilis, italyan dillərində nəşr edilmiş əsərlərə, həmçinin erməni dilindən tərcümə edilmiş mənbələrə əsaslanaraq yazdığı “Ermeni kilisesi ve türklər” əsərində daha geniş şəkildə verilmişdir (6). Əsərin V bölümü bu məsələyə həsr edilmişdir. Müəllif tutarlı faktlarla qriqoryan kilsəsinin türklər tərəfindən qurulduğunu, indi özlərini erməni adlandıranların böyük bir hissəsinin xristian türklər olduğunu sübut edir (7, s. 223-230). Erməni tarixçisi Davağyan Levon Panos “Türkiye ermenileri tarihi” əsərində yazır ki, türklərə məxsus adətlər, inanclar erməni kilsəsində hələ də qalmaqdadır (8, s. 62). Bu məsələ ilə əlaqəli mühacirətdə yaşamış Azərbaycan tarixçisi Mirzə Balanın 1951-ci ildə Ankarada nəşr edilmiş “Azərbaycan tarihinde Türk Albaniya” əsərində dəyərli məlumatlar vardır. Əsərin 20-22-ci səhifələrində xristianlıqla bağlı olaraq türklərin erməniləşməsindən bəhs olunaraq yazılır ki, Ermənistan adlanan ərazidə əhalinin əksəriyyətini erməniləşmiş türklər təşkil edir (15). Bir məsələ xüsusi qeyd olunmalıdır ki, adı çəkilən əsərlərlə bərabər erməni-türk probleminə dair Türkiyədə çox sayda kitab nəşr edilmişdir.

M.Eroz 1983-cü ildə Ankarada nəşr edilmiş “Hristiyanlaşan türklər” əsərində Doğu Anadoluda bulqar, kuman, qıpçaq, avar, uz, peceneq türklərinin böyük bir bölümünün erməni kilsəsinə bağlı olduqlarını, onların türkcə danışdıqlarını, incillərinin türkcə olduğunu və ibadətlərini, dualarını türk dilində etdiklərini göstərir (11, s. 43-44).

Bu məsələlərlə bağlı Azərbaycanda da geniş araşdırmalar aparılmaqdadır. Həmin araşdırmalarda ermənilərin xristianlıqdan siyasi məqsədlə istifadə etdikləri, qriqoryanlığın tarixən onlarla əlaqəli olmadığı, Əziz Qriqorun mənşə-

cə türklərlə bağlılığı elmi şəkildə əsaslandırılır. Bu baxımdan Emin Arifin 2006-cı ildə nəşr edilmiş “Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti” adlı əsəri diqqəti cəlb edir. Əsərin “Xristianlıq, Erməni kilsəsi və terror” adlanan ikinci fəslinin böyük bir hissəsi bu məsələyə həsr edilmişdir (2, s. 40-61).

Beləliklə, çoxsaylı mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, tarixin bütün mərhələlərində, xüsusən islamlaşmaya qədər Naxçıvanın və onun ətrafında olan bölgənin əhalisi türk soylarından ibarət olmuş, islamlaşma ilə əlaqəli olaraq ermənilərin türkləşməsi deyil, əksinə xristianlaşma ilə bağlı olaraq türklərin bir hissəsinin erməniləşməsi baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 2007.
2. Emin Arif. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı, 2006.
3. Əhməd Zəki Vəldi Toğan. Azərbaycan. Bakı, 2007.
4. Hacı Qadir Qədirzadə. Əshabi Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inamların gənəzi. Bakı, 2002.
5. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
6. Abdurrahman Küçük. Ermeni Kilsesi ve türklər (genişletilmiş 3 baskı) Ankara, 2009.
7. Ahmed Zeki Veldi Toğan. Umumi türk tarihine giriş. İstanbul, 1981 (3 baskı).
8. Davağyan Levon Ponos. Türkiye ermenileri tarihi. İstanbul, 2003.
9. Ebu Bekr-i Tihriani. Kitabı Diyarbekriyye. Ankara, 2001.
10. Ebülqazi Bahadır Han. Türklerin soy kütüğü (şecere-i terakime) Tercüman 1001 temel eser, s. 8-10.
11. Eroz M. Xristianlaşan türklər. Ankara, 1983, s. 43-44.
12. Kırzioğlu M. Fahrettin Yukarı Kür ve Çoruk boylarında kıpçaklar. Ankara, 1992.
13. Kırzioğlu M. Fahrettin. Gence-Karabağ / Aran ve Şirvandan oluşan Kuzey-Azerbaycanda islam fethi öncəsi türklüyü tanıtan “Albanlar tarihi” (M.Ö. IV- M.S. X yüz yıllar) üzerine. “XI Türk Tarih kongresi bildirileri” kitabından ayrışmasını. Ankara, 1994, s. 68.
14. Kırzioğlu M. Fahrettin. Dede- Korkut Oğuznameleri. Ankara, 2000, s. 4-5, 12-13.
15. Mirza Bala. Azerbaycan tarihinde Türk Albaniya. Ankara, 1951, s. 20-22.
16. Recep Şahin. Tarih boyunca Türk idaresinin ermeni politikaları. İstanbul, 1988. s. 29-32.
17. Sadi Koçaş. Tarih boyunca ermeniler ve türk ermeni ilişkileri. Ankara, 1990 (1998-ci ildə Bakıda, Azərbaycan türkcəsində nəşr edilmişdir).
18. Yaşar Kalafat. Kuzey Azerbaycan- Doğu Anadolu ve Kuzey İrakda eski türk din izleri. Dini folklorik tabakalaşma Ankara, 1998, s. 35
19. Алиев С.С. Об Этногенезе азербайджанского народа. Баку, 1984.

20. Всемирная история в десяти томах. Том 2. М., 1956.
21. Мурад Аджи. Европа, тюрки, Великий Степ. М., 1998.
22. Народы Кавказа. 11 том. М., 1962.

Гаджи Гадир Гадирзаде

**ЭТНО-КУЛЬТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В ДОИСЛАМСКОМ
ПЕРИОДЕ В НАХЧЫВАНЕ И ВОКРУГ НЕГО**

В статье проанализированы этно-культурные процессы происходившие в Нахчыване и вокруг него в доисламском периоде. На основе многочисленных исторических материалов было выявлено, что эту территорию издревле населяли предки Азербайджанских тюрков и доисламском периоде они составляли основную часть населения.

Haji Kadir Kadirzade

**ETHNIC, CULTURAL ATTITUDES IN NAKHCHIVAN AND AROUND
IT UNTIL ISLAM**

In this article was researched ethnic, cultural attitudes in Nakhchivan and around it until Islam. It has been known on the basis of numerous historical sources that, primary inhabitants of this territory have been Azerbaijani Turks and they have amounted the vast majority of the population.

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SON TUNC-ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNDƏ NAXÇIVANIN KERAMİKA MƏMULATI

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanda məskunlaşmış insanların maddi və mənəvi mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində keramika məmulatı mühüm yer tutur. Onlar əmək alətləri, bəzək əşyaları, silahlarla müqayisədə çoxluq təşkil edir. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən tapılmış keramika məmulatları küpə, kasa, çölmək, vaza, çaynik, nehrə, badya və s. tipli qablardan ibarətdir.

Çayniklər. Bu qablar dağlıq və dağətəyi yerlərdəki abidələrdən nisbətən az, Araz vadisindəki abidələrdən isə çox aşkar olunubdur. Onlarda Orta Tunc dövrünə aid boyalı qabların inkişafı izlənilir. Yerli sənətkarlıqla yanaşı olaraq, Yaxın Şərq sənətkarlığının əlamətləri özünü göstərir. Bu fakt onunla bağlılıq təşkil edir ki, çaynik tipli qablar Yaxın Şərq ölkələrində daha qədim dövrdə yayılsa da, Azərbaycanda onların istehsalı Orta Tunc dövrünə aiddir. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən tapılmış çayniklərin çoxu əsasən qulpsuzdur, bir qrupu isə qulpludur. Qulplu çayniklərdən bəzilərinin üzərində vaza, küpə, kasa, çölməklərdə olduğu kimi qulaqcıqşəkilli çıxıntı qoyulubdur. Boyalı çayniklərin naxışlanmasında əsasən qırmızı, bəzən isə sarı və qara rəngdən istifadə edilibdir. Onlardan bəziləri (Qızılburun, Şah-taxtı, Govurqala, Qalacıq və s.) bir qədər sadə düzəldilib, heç bir ornamentdən istifadə olunmayaraq yalnız qırmızı rənglə boyanıbdır. Bir qrup çayniklərin üzəri müxtəlif ornamentlərlə naxışlanıbdır. Həm sadə, həm də, boyalı çayniklərin naxışlanmasında basma, cızma, ştamp üsullardan, göbələkşəkilli qabartmalardan, həndəsi, kannelyur ornamentlərdən istifadə edilibdir. Naxışlar onların gövdəsinin yuxarı və aşağı hissəsinə çəkilibdir. Daha çox istifadə olunan həndəsi ornamentlər üçbucaq və bucaqlardır. Bu həndəsi ornamentlərin bir qismi sadə, bəziləri isə torlu şəkildə çəkilərək aşağıdan və yuxarıdan üfüqi xətlərlə məhdudlanıbdır. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən tapılmış çayniklər forma və xüsusiyyətlərinə görə Təpəhisar, Göytəpə, Təpəşalk abidələrinin çaynikləriylə oxşarlıq təşkil edir (9, s. 68).

Vazalar. Bu qablar narin qum qarışıǵı olan gildən hazırlanaraq, boz və çəhrayı rəngdə bişiriliblər. Onlar sadə və boyalı olmaqla bir-birindən fərqlənir. Bir qrupu hündür, bəzisi qısa ayaqlıdır. Oturacaqları diskşəkilli, gövdələri bikonik və ya konusvari formalıdır. Ağız kənarları düz və ya azca içəri yığılmışdır. Son Tunc dövrünə aid vazalar əsasən təkayaqlıdır. Erkən Dəmir dövrünün vazaları isə həm təkayaqlı, həm də üçayaqlı düzəldilibdir. Üçayaqlı vazalar həcm etibarı ilə təkayaqlılardan böyük olubdur. Onların bəzilərinin qıçları çubuq şəklində düz düzəldilibdir. Bir qrupunun qıçları ayaqları dizdən bükülmüş insan qıçına bənzəyir. Erkən Dəmir dövrünə aid olan vazalar həcm etibarı ilə bir qədər kiçik olsa da, naxışlanma motivinə, ornamentlərinə görə Son Tunc dövrünün vazaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Onlar kimi dairəvi oturacaqlı, qısa ayaqlıdır, gövdələri konusvari və ya bikonik formalıdır. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş vazaların bənzərləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapılıbdır (1, tab. XLIII, 6; tab XXXVIII, 14).

Kasalar. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən tapılmış kasalar boz, çəhrayı rəngdə bişiriliblər. Boz rənglilər əsasən sadə, çəhrayı rənglilər isə boyalıdır. Son Tunc dövrünə aid kasalar formaca üç, Erkən Dəmir dövrünün kasaları isə iki əsas qrupa bölünür. Onların hamısının ağız geniş, gödəsi qabarıq, oturacağı kiçik və yastı düzəldilsə də, forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Əldə olunmuş kasaların ağzının kənarı düz, xaricə qatlanmış və ya bir qədər içəri yığılmışdır. Gövdələri konusvari və ya qabarıq formalıdır. Əksəriyyəti qulpsuzdur, bəzilərinin (Yurdu (8, s. 88), Culfa (7, s. 85), Şahtaxtı (5, s. 65), Sarıdərə (15, şəkl. 38, 8, 10)) üzərində kiçik qulaqcıqşəkilli qulplar, qoşa deşiklər qoyulubdur. Üzərində qulaqcıqşəkilli qulplar olanlar forma və xüsusiyyətlərinə görə Xaçbulaq (12, s. 3-43), Daşkəsən (11, s. 145) və s. abidələrindən tapılan kasalarla oxşarlıq təşkil edir.

Çölməklər. Bu qablar kasalarla müqayisədə nisbətən dərin düzəldilib. Onlar qabarıq və ya bikonik gövdəlidir. Ağız kənarları düz və ya xaricə qalanmış formadadır. Bir qismi qulpsuz, bəzisi qulpludur. Qulpsuz çölməklərin bir çoxunda qulp əvəzinə qulaqcıqşəkilli çıxıntı qoyulubdur. Qulaqcıqşəkilli çıxıntılar əsasən qabın çiyin hissəsini, bəzən isə boğazını əhatə edib. Yemək hazırlamaq məqsədi ilə istifadə olunan çölməklərin əksəriyyəti sadə (naxışsız), nisbətən kobud düzəldilibdir. Naxışsız çölməklərin əksəriyyətinin daxili və xarici səthi sığallanıbdır. Bəzilərinin üzərində digər keramika məmulatlarında olduğu kimi müxtəlif üsullarla (çizma, çərtmə, şamp və s.) həndəsi (düz və dalğalı xətlər, üçbucaq, romb və s.), zoomorf, konnelyur ornamentlərlə naxışlar vurulubdur. Kannelyur ornamentli (Qızılburun, Şahtaxtı, Sarıdərə, Qalacıq), cilalı (Şahtaxtı Govurqalası, Qarabağlar, Şortəpə, Aşağı Daşarx, I Kültəpə) çölməklər nisbətən azdır. Onlar Gəncəçay, Sarıdərə, Babadərviş abidələrindən və digər yerlərdən tapılmış çölməklərlə oxşarlıq təşkil edir (13, s. 180-182).

Küpələr. Bu qabların əksəriyyəti qulpsuz, bəziləri isə qulplu düzəldilib. İri, orta və kiçik həcmli olubdur. Onlar gövdəsinin (qabarıq və bikonik), boğazının (qısa və ya hündür), ağız kənarlarının (dar və geniş) quruluşuna görə birbirlərindən fərqlənirlər. Qulplu küpələr naxışlanma motivinə görə qulpsuz küpələrlə oxşarlıq təşkil edir. Onların bir çoxunun qulpları yarım dairəvi formada hazırlanıbdır. Bəzi küpələrin qulpları çıxıntılı düzəldilibdir. Üzərində qulaqcıqşəkilli çıxıntısı olan küpələr Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik xüsusiyyətlər daşıyır, bu mədəniyyətə aid abidələrdən əldə olunmuş qablarla oxşarlıq təşkil edir (13, s. 55-60; 12, s. 3-43).

Nehrələr. Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrdən (Şahtaxtı, I Kültəpə, II Kültəpə, Qumluq və s.) tapılmış bu tip qablar bir qayda olaraq uzun gövdəli, qısa boğazlı düzəldilibdir. Onların gövdələri azca qabarıq (armudvari formada), oturacaqları yastı hazırlanıbdır, ağzı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşibdir. Əksəriyyəti qulpsuz olubdur, bəziləri isə qulplu düzəldilibdir. Onların hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz və çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilibdir. Əksəriyyəti sadə düzəldilib, bəzilərinin üzərində cizma xətlərlə, müxtəlif həndəsi ornamentlərlə naxışlar vurulubdur. Əldə olunmuş nehrələrin bənzərlərinə Mingəçevirdə (1, tab. XXXII, 1-3, tab. XXXIV, 10), Qobustanda (14, s. 46) və Azərbaycanın digər yerlərində təsadüf edilibdir.

Badyalar. Digər keramika məmulatlarından fərqli olaraq bu tip qablar əsasən dağlıq və dağətəyi yerlərdəki arxeoloji abidələrdən (I Boyəhməd (7, tab. II, 6), Şamlar, Kükü (15, s. 13, 42), Şahtaxtı (2, s. 36; 3, s. 42)) aşkar olunub. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz və çəhrayı rəngdə bişiriliblər. Qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı, geniş ağzı düzəldiliblər. Ağız kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşib və ya içəri yığılıbdır. Üzərləri basma, çərtmə, cizma üsullarla, müxtəlif həndəsi ornamentlərlə naxışlanıbdır.

Qədəhlər. Bu qablar Erkən və Orta Tunc dövründə Naxçıvanda çox geniş yayılmamışdır. Onlar Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid abidələrdən (Culfa (7, s. 77) Kolanı, Sarıdərə, Haqqıxlıq (15, s. 65, 45, 57) Muncuqlutəpə (4, tab. XLVI, 4, tab. LXXII, 6, 7), Şahtaxtı (3, s. 93), Dəmyələr (6, şəkil 3, 2)) çox aşkar edilmişdir. Bunun səbəbi həmin dövrdə insanların dülsüçülük sahəsində bacarıq və vərdişlərinin artması, dülsü dəzgahından daha geniş istifadə etməsidir. Əldə olunmuş qədəhlərin hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq, boz rəngdə bişirilibdir. Hündür, halqadabanlı və ya dairəvi oturacaqlı hazırlanıbdır. Gövdələri bikonik və qabarıq formalı düzəldilibdir. Bir qisminin ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşibdir. Bəziləri düz ağız kənarlı hazırlanıbdır. Qulpsuz qədəhlər, qulplularla müqayisədə nisbətən azdır (III Sarıdərə, Haqqıxlıq nekrapolu). Əldə olunmuş qədəhlərin bir qrupu yerli sənətkarlığa məxsus xüsusiyyət daşıyır. Bəziləri Yaxın Şərq abidələrindən (Xurvin, Çandar, Təpəşialk, Göytəpə, Həsənli və s.) aşkar olunmuş qədəhlərlə oxşarlıq təşkil edir (9, s. 68).

Naxçıvandakı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olan arxeoloji abidələrdən əldə olunmuş gil qabların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi sonda onu qeyd etməyə əsas verir ki, bu dövrdə istehsal edilmiş gil qablar sadə və boyalı olmaqla yanaşı, naxışlanma motivlərinə görə də bir-birindən fərqlənir. Son Tunc dövrünə aid olan qablarda naxışlar əsasən onların gövdəsini əhatə edib. Erkən Dəmir dövrünə aid qablarda naxışlar daha çox qabın gövdəsinə və otura-cağına çəkilibdir.

Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid qablar naxışlanma motivinə görə iki əsas qrupa bölünür. Birinci qrupa üzəri basma, cızma, çərtmə metodlarla, həndəsi, zoomorf ornamentlərlə, “Ş”, “T”, “M” şəkilli naxışlarla, şiş yapma və dairəvi batıqlarla bəzədilmiş qablar daxildir. İkinci qrup qablar konnellyur ornamentli, yuvarlaq qabartmalıdır. “Ş”, “T”, “M” şəkilli naxışlar yerli sənətkarlığa məxsusdur. Yuvarlaq qabartmalar, konnellyur ornamentlər, ağ ağ illustasiyalılar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aiddir. Bir qrup qablar isə Yaxın Şərq mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlər daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1959, 191 с.
2. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории философия, право, 1961, № 5, с. 27-36.
3. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-М.: Агрыдаг, 2002, 200 с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2003, 101 с.
5. Бахşəliyev V.B., Əliyev V.H. Şahtaxtı nekropolunun yeni tapıntıları // Azərbaycan Elmələr Akademiyasının Xəbərləri. Tarix fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı: Elm, 1985, 2003, s. 63-67.
6. Бахşəliyev V.B. Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2006, № 4, s. 84-93.
7. Əliyev V.H. Culfa arxeoloji tapıntıları // Azərbaycan Elmələr Akademiyasının Xəbərləri. Tarix fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı: Az. SSR EA, 1968, № 3, s. 72-86.
8. Əliyev V.H. Yurdçu abidələri // AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı: Elm, 1991, s. 87-90.
9. Əliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 163 s.
10. Həbubullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Az. SSR EA, 1959, 134 s.
11. Кесаманлы Г.П. Археологические памятники эпохи бронзы и раннего

- железа Дашкесанского района. Баку: Агрыдаг, 1999, 179 с.
12. Кәсәмәли Н.Р. Хаҗбулақ даş qutu qәbirlәri haqqında / АММ, VI с., Bakı: Az. SSR EA, 1965, s. 3-43.
 13. Гусейнова И.К. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н. э. Баку: Элм, 1989, 128 с.
 14. Muradova F.M. Qobustan Tunc dövründә. Bakı: Elm, 1979, 118 s.
 15. Novruzlu Ә.İ., Baxşәliyev V.B. Şahbuz bölgәsnin arxeoloji abidәlәri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.
 16. Novruzlu Ә. İ., Baxşәliyev V.B. Şәgurun arxeoloji abidәlәri. Bakı: Elm, 1993, 181 s.

Тогрул Халилов

КЕРАМИЧЕСКИЕ ИЗДЕЛИЯ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ- РАННЕГО ЖЕЛЕЗА В НАХЧЫВАНЕ

В статье глиняная посуда разделена на типы и сгруппирована по форме и характерным особенностям. Изучены технологии изготовления, мотивы узоров и другие вопросы. Обнаружение большого количества глиняной посуды, как в поселениях, так и в могильниках указывает на то, что в бытовой жизни скотоводческих племен эпохи Поздней Бронзы-Раннего Железа глиняная посуда занимала значительное место. Исследование керамических изделий показало, что в хозяйствах оседлых племен долины Аракса преобладала окрашенная посуда, а у племен, живших в горных районах – керамика серого цвета.

Togrul Khalikov

CERAMICS PRODUCT IN NAKHCHIVAN DURING EPOCH OF LATE BRONZE-EARLY IRON

In the **article** the pottery is divided into types and grouped according to the form and prominent features. Manufacturing techniques, motives of patterns and other questions are studied. Disclosure of a considerable quantity of pottery both in settlements and in burial grounds specifies the fact that in the household life of cattle-breeding tribes of the epoch of Late Bronze-Early Iron the pottery took a considerable place. Research of pottery shows, that in economy of settled tribes of the valley of Araz the painted crockery, and at the tribes living in mountain areas grey color ceramics prevailed.

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

KÖÇMƏNÇİLİK VƏ YAXUD KÖÇ MƏRASİMİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Araşdırmalar göstərir ki, artıq Orta Tunc dövrünün əvvəllərindən başlayaraq Naxçıvanda bir qismi oturaq, bir qismi isə yarımköçəri həyat sürən tayfalar formalaşmışdır. Xırdabuynuzlu maldarlığın üstünlük təşkil etməsi, bölgədə köçmə-yaylaq maldarlığın əsasını qoymuşdur. Köçmə-yaylaq maldarlığına elmi ədəbiyyatda bəzən yarımköçəri maldarlıq da deyilir. T.Bünyadov yazır ki, ədəbiyyatlarda işlədilən yarımköçəri maldarlıq formasını köçmə maldarlıq forması adlandırmaq daha düzgün olardı. Müəllif səbəbini isə belə izah edir ki, çünki əhalinin maldarlıqla məşğul olan az bir qismi heyvan sürüləri ilə birlikdə yaylağa köçürdü (1, s. 11).

Təəssüflər olsun ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda maldarlıq köçəri maldarlıq kimi xarakterizə olunmuşdur. Ancaq onu deyə bilərik ki, nəinki, Naxçıvanda heç Azərbaycanın digər bölgələrində də köçəri maldarlıq olmamışdır. Köçəriliyin mövcudluğunu təbliğ edən müəlliflər bu fikri yalnız maldarlığın yerdəyişmə formaları ilə izah etməyə çalışırlar. Onlar bu zaman belə bir cəhəti unudurlar ki, səyyar və tərəkəmə təsərrüfat formaları ilə məşğul olanların daimi yaşayış məskənləri var idi və geniş miqyasda əkinçilik və xüsusən taxılçılıqla da məşğul olurdular. Köçərilər dövlətlərin təbəçiliyində olanda belə öz müstəqil sosial orqanlarını qoruyub saxlayırlar.

Ədəbiyyat məlumatlarının çöl materialları ilə qarşılıqlı təhlili göstərir ki, Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı əsasən oturaq formada olmaqla yaylaq və qışlaq xarakteri daşmışdır. Demək, yerdəyişmə maldarlıq tipi oturaq maldarlığın forma müxtəlifliyidir.

Çöl materiallarını toplayarkən məlum olmuşdur ki, XX əsrin ortalarına qədər Naxçıvan əhalisinin məşğuliyyətində maldarlığın bu forması geniş yayılmışdır. Problemi araşdırarkən əhalinin məşğuliyyəti ilə bərabər yaylaq-qışlaqla bağlı adətlərin, mərasim və ayinlərin xalq təqviminə uyğun keçirilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bölgədə topladığımız etnoqrafik-çöl materiallarına əsasən köçmə və ya mövsümi maldarlığın əmələ gəlməsi səbəblərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

1. Aran bölgəsindəki yay otlaqlarının heyvanların tələbatını ödəyə bilməməsi;
2. Arazboyu bölgədə geniş qışlaqların (qış otlaqlarının) olması;
3. Yay aylarında havaların isti keçməsi və heyvanların xəstəliyə tutulması;
4. Bol məhsul əldə etmək;
5. Qışlaqda heyvanları qışdan sağlam çıxarmaq, qar az olduğundan onları çöl şəraitində otarmaq;

Maraqlıdır ki, bölgə əhalisi ata-babalarımızın empirik biliklərinə arxalanaraq istər yaylağa, istərsə də qışlağa xalq təqviminə əsasən qalxıb enmişlər. Bunu bölgədən toplanmış materiallardan da aydın şəkildə görmək olar. Əhali uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq heyvanları Novruz bayramından təqribən 50 gün sonra yay örüşlərinə qaldırırdı. Ləkətağ (Culfa rayonu) kəndində təcrübəli çobanlar bildirdilər ki, yaz yarı olanda və ya sağmal heyvan tük atandan sonra yaylağa qalxardıq. Saltaq, Xanəgah kəndlərində məlumatçıların verdiyi məlumata görə, arpa-buğda bir qarış olanda, yayın girməsinə 10-20 gün qalmış yaylağa köç edilirdi. Aran kəndlərində isə cacıq çiçəkləyəndə dağa qalxardılar. Bu ay (mayın 15-dən iyunun 15-ə qədər) xalq arasında “köç ayı” da adlanır. Bu dövrə həm də “elin dağa qalxan vaxtı” deyilir. Kırna kənd sakini Şirinov Məmməd Teymur oğlundan (1905 təvəllüdlü çoban) topladığımız materiallara görə, kənd əhalisi qanqal otunun başı saralanda və yaxud obaköçürən otu çiçəkləyəndə yaylağa qalxmağa başlayardı. Şərur bölgəsi üzrə digər bir müşahidəyə görə üzərlik çiçəklədi artıq yaylağa qalxardılar. Digər bir müşahidəyə görə, (Dəstə, Düylün, Gənzə kəndləri üçün) Ülkər ulduzlar toplusunun görünməsi (iyun ayının 2-də) mal-heyvanın yaylağa qalxmasının vaxtını bildirir.

Digər türk xalqları, qırğızlarla müqayisə aparıldıqda görürük ki, burada “köç ayı”na “kumuz” dövrü deyilir ki, bu da aprel ayına təsadüf edilir (11, s. 89-91). Abdulkərim Dinç yazır ki, əski türklər köçməyə iqlimə görə iyun və ya iyul aylarının ilk həftələrində başlayır (3, s. 126). Türküyanın Cənub Qaradəniz bölgəsində yaylağa köç may ayının son həftəsi ilə iyun ayının əvvəllərində həyata keçirilirdi (2, s. 113). Y.Kalafat isə köçmə ilə bağlı qeyd edir ki, köçün dəqiq tarixini havaların gedişatı, ilin gəlişi, yem durumu və s kimi vasitələrlə təyin etmək olar (6, s. 14).

Onu da qeyd etmək ki, yaylağa qalxma bütün bölgələrdə olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də aran və dağlıq bölgə üzrə bir-birindən fərqlənir. Arandağ, yaylaq-qışlaq məsələsini vaxtında həll etməyənlər üçün el arasında mövcud olan «aranda tutdan oldun, dağda qurutdan» ifadəsi işlədilirdi. Məna ondan ibarətdir ki, aranda tut yetişməmiş sürülər yaylağa qaldırılır, yaylağa qalxan tut yeyə bilmir. Eyni zamanda dağda qurut hazırlanan vaxt aranda dönməyə qurut hazırlaya bilmir (8, s. 86).

Yaylağa qalxmazdan əvvəl ilk növbədə köç üçün hazırlıq işləri görülür. Lazım olan əşyalar yoxlanaraq hazırlanar, kənddə əkin sahələrində lazım olan işlər görülür, heyvanlar isə növbənöv çeşidlənərdi. Yaylaq üçün bir aylıq köç

çörəyi yapılib yığılar, yemək üçün ərzaq tədarükü görülərdi. Bundan sonra yurd yerlərini nəzərdən keçirməyə başlayardılar. Yaylağa köçəcək olan adamlardan bir neçəsi öz yurd yerlərinə gedib otun gəlməsini, havanın necə keçməsinə öyrənər, bulaqların gözlərini təmizləyib, suları tənəklərə vurardılar. Oba, arxac, kələk yerləri düzəldilərdi.

Qeyd edək ki, qədimdən yaylağa ancaq heyvan bəsləmək məqsədi ilə gedərdilər. Günümüzdə isə bununla yanaşı dincəlmək, xəstəlikdən qurtulmaq, sərinləmək və s. məsələlər də əhəmiyyətli yer tutur.

Yaylağa gündəlik həyat üçün zəruri olan ev əşyaları, ilk növbədə nehrə, sac, tulum, yunu daramaq üçün daraq, cəhrə aparılırdı. Yaylaq köçünün başlanması bayram şənliyini xatırladırdı. Hamı səliqəli, təzə paltarlarını geyinərdi. Xalq arasında bəzən bu mərasimə “köç bayramı” da deyilərdi. Maldarların yaylaqda düşdüyü yer, yurd yerləri adlanır. Yaylağa qalxanda hər bir kənd öz yurd yerinə, yaylağına düşərdi. Bunun üçün “yurd yeri seçə bilməsən yurda düş” el deyimi əsas götürülərdi. Bölgənin əsas yurdları Kola, Qız-gəlin, Dəmirli, Dəvə-yatağı, Göydağ, Sarıçəsmə, Əyriçay, Başgödəkli (Culfa bölgəsi), Gəlinqayası, Qırxbulaq, Ağmanqalı, Yastıbulaq (Şərur bölgəsi), Yazıyurdu, Həməxənyurdu, Çınqıllı yurdu (Kəngərli bölgəsi), Cici yurdu, Türkeş yurdu, Leyli yurdu, Kükü yurdu, Qanlı göl (Şahbuz bölgəsi), Əyriçay, Qızgəlin yurdu (Ordubad) və digərləri idi. Naxçıvan şəhərinin əhalisinin bir qismi Qırxbulaq və Əyridağ yaylaqlarına da yollanardı. Bəzən yurda bir nəslin, oba başçısının, bəzən də bir kəndin adını verirdilər.

Əhali yaylağa bir neçə ailəni birləşdirən icma halında köçürdü. Ailə üzvlərinin bir hissəsi yaylağa köçür, bir hissəsi isə daimi yaşayış yerində qalıb əkin sahələrinə qulluq edirdilər. Bəzən iş-güc vaxtı cavanlar arana enib əkinçilik təsərrüfatı ilə də məşğul olar, sonra yenidən yaylağa qalxardılar. Yaylaqda heyvanları otarmaq üçün təcrübəli çobanlar seçilir, bəzən muzdur çobanlar tutulurdu. Çobanlar işinə görə müəyyən vəzifə tuturdular. Onlar aşağıdakı adlarla bilinirdi: Sərkər, Qart, Fitnə və s.

Mövsümi maldarlıqdan bəhs edərkən, bir məsələni də qeyd etmək istədik ki, heyvanı az olan ailələr yaylağa tək qalxmazdılar. Onlar bir neçə evin heyvanını sayından asılı olaraq birləşdirib, yaylağa qalxardılar. Buna xalq arasında “pörnək” deyilirdi. Bəzi ailələr də olurdu ki, heyvanlarını çobanın qabağına “tarazi”na (əmək haqqı ilə) qatardılar.

Köç günü səhər əlaqaranlıqdan çobanlar heyvanları sağmal, subay, quzu, qaramalı ayrı-ayrılıqda yaylaqlara qaldırırdılar. Ailələr isə yükü bir neçə uzunqulağa, qatıra, dəvəyə, kələ, öküzə yükləyib aparardılar. Yüklənmiş heyvanlar insanlar tərəfindən bəzədilirdi. Xalq arasında bu “qəflə-qatır” adlanırdı. Tədqiq etdiyimiz bölgənin bəzi ərazilərində aranı yaylaq arasındakı məsafə yaxın olduğu üçün yaylağa heyvanlar 1-2 günə çatırdı. Lakin elə ərazilər də vardı ki, burada məsafə uzaq olduğundan gec çatardılar. Bəzən elə olurdu ki, yaylaqda hava şəraiti pis olduğu üçün sürülər müvəqqəti yerlərdə bir neçə gün

gözləyirdi. Heyvanları yorulmamaları (xamlamadan) və hava şəraitinə alışdırmaq üçün yaylağa tədricən qaldırırdılar. Köç gecələmək üçün müəyyən bir yerdə dayanırdı. Həmin yerə el arasında “arayatı”, “yataq yeri”, “düşərgə” deyilirdi.

Əhali hər il yaylağa eyni yolla, köç yolu ilə hərəkət edirdi. Naxçıvanın yaylaqlarını qışlaqları ilə birləşdirən köç yollarının əsas xüsusiyyəti onların daha çox çay boyu vadilərlə salınması idi. Əsas köç yolları Naxçıvançay, Əlinçəçay, Gilançay boyunca uzanırdı. Köç zamanı müəyyən bir səhvlik maldarlıq təsərrüfatına böyük ziyan vururdu.

Qeyd edək ki, köçə “obabaşı” və yaxud təcrübəli bir ağsaqqal rəhbərlik edərdi. Köç yaylağa itkisiz çatdıqda qurban kəsib, şənlik edərdilər. Köhnə alaçıq yerlərinə sərinclik olsun deyə su, bolluq, bərəkət rəmzi olaraq süd səpərdilər. Y. Kalafat yazır ki, qaraçay türklərində bu zaman su içilməsi bərəkətin qaçırılması kimi qəbul edilirdi, buna görə də onlar su yerinə ayran içərdilər (7, s. 411).

Yaylaqda hər bir ailə özü üçün mövsümi yaşayış evləri düzəldərdi. Naxçıvan bölgəsindən topladığımız etnoqrafik materiallara görə, yaylaqlarda əsasən yaşayış evləri alaçıq və koma adlanır. Etnoqraf alim İ. Hacıyev bu haqda yazır ki, Azərbaycanda mövcud olan yaylaq yaşayış evləri alaçıq və dəyə tipində olardı (5, s. 34).

Ərazidə alaçıq həm də oba anlamında bilinir. Oba həm tək olaraq bir alaçığa, həm də böyük bir toplumun yerləşdiyi əraziyə, yurd yerinə deyilməkdədir. Oba sözünün etimologiyası hələ tam müəyyən olunmayıb. Ancaq onu deyə bilərik ki, oba müvəqqəti yaşayış məskəni olub, əsasən daim yaşayış yerindən uzaqda salınır və burada xüsusən qan qohumlardan ibarət ailələr yaşayırdı. M. Seyidov oba sözünün mənasının digər türk xalqlarında hansı mənada işləndiyini araşdırmışdır. Müəllif tədqiqatçılara əsaslanaraq yazır ki, Qırğız, Buryat dilində oba daşdan düzəldilmiş təpəyə, daşqalağa, torpaq töküb ucaldılmış təpəciyə deyilir. Bunların nə üçün, nə vaxt düzəldilməsinə gəldikdə isə qeyd edir ki, köç vaxtı kişilər atdan düşüb gədikdə dağ ruhunun şərəfinə bir yerə bir neçə daş atırlar, beləliklə daşqalağ yaranır (9, s. 156).

Tədqiqatçı A. Əlizadə N. S. Varavinin fikirlərinə əsaslanaraq yazır ki, yaylaqda yaşayış evlərinin hansı etnosa aid olması (türk, kürd, erməni) uzaqdan bəlli olurdu. Belə ki, azərbaycanlılara məxsus olan alaçıqlar keçə ilə örtülmüş və bir-birindən fərqlənərək iki cür olmaqla alaçıq və dəyə adlanırdı (4, s. 124). İ. Şopen isə qeyd edir ki, yaylaqdakı çadırların nəinki hər hansı bir etnosa, hətta hansı tayfaya məxsusluğunu da çadırların formasından və rəngindən təyin etmək mümkün idi (10, s. 523).

Onu da qeyd edək ki, bu gün Naxçıvan bölgəsində elə yaylaq, yurd, oba yerləri var ki, ermənilər tərəfindən zəbt edilib və ya sərhəd bölgələrində yerləşdiyi üçün artıq o yerlərdən nə otlanacaq, nə də biçənək kimi istifadə edilmir. Eyni zamanda ermənilər tərəfindən bəzi yurd yerlərimizin adları da dəyişdirilib, erməni adları qoyularaq erməniləşdirilibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov T. Azərbaycanca maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı: Elm, 1969, 187 s.
2. Çakır S. Doğu Karadeniz bölgesinde yayla yaşamının sosyal-ekonomik kültürel boyutları / V MTHKK Gelenek, Görenek, İnamlar Seksiyonu bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 109-117.
3. Dinç A. Bardız yaylasında Çakır Babaya çıkma törenleri / V MTHKK Gelenek, Görenek, İnamlar Seksiyonu bildirileri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 125-134.
4. Əlizadə A. Azərbaycanın mövsümü səyyar evləri barədə. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2005, №1. s. 208-213.
5. Hacıyev İ. Azərbaycanda maldarlığın formaları // AEM, III buraxılış, Bakı: Elm, 1977, s. 27-29.
6. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkünstanə türk halk inançları (Kaşkay, Karapah, Şahseven / Elseven, Karakoyunlu, Kiresunlu, Afşar, İsmaili / Hazara, Cafriler, Kengerli, Karamanlı / Çələbi / Nigari, Ayrım, Kekai, Şebek, Mavilli - Mavilli, Sarılı / Sarılı). II c., İkinci baskı. Ankara: Berikan yayın, 2007, 425 s.
7. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkünstanə türk halk inançları (Tatarlar, Hakaslar, Kırqızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreqoryanlar, Romanya, Şumnu-Burqaz, Gürcistan-Karaçöp, Kıbrıs, Rodas, Tacikistan, Suriye türkləri). III-IV c. Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.
8. Qədirzadə H.Q. Cəhriçay vadisi: m.ö. IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıl Dağ, 2007, 160 s.
9. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı: Gənclik, 1994, 232 s.
10. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской Империи. СПб., 1852, 1231 с.
11. Токтакунова Е. Календарные обряды киргизов // Azərbaycan arxeologiyası, 2002, № 3-4, s. 88-95.

Асаф Оруджов

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ПОЛУКОЧЕВЫХ ИЛИ КОЧЕВЫХ ОБРЯДОВ

В статье были исследованы кочевые обычаи и верования Нахчывана. На основе полевых и литературных материалов были охарактеризованы принципы полукочевого скотоводства. Были исследованы также праздники и церомонии, которые проводились в эйлагах согласно народному календарью. Исследования названий родников, гор, ручей и других пока-

зывают, что они связаны с огузами, кыпчаками и другими тюркскими племенами.

Asef Orujov

SOME NOTES ABOUT MOVE CEREMONY

In this article was researched habits and faiths connected with moving. It has been done define causes of the forming of the half nomad cattle-breeding and guided by field material and scientific literatures. At the same time it has been investigated holiday and ceremonies held in the condition of summer pasture in mountains according to people calendar. These habits prove that, country places, spring, mountain, valley etc names are connected with ancient Oghuz, kipchak and other toponimies.

TÜRKAN QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

YAYLAQ-QIŞLAQ MALDARLIĞI: ADƏTLƏR VƏ İNANÇLAR

Naxçıvanın təbii-coğrafi şəraiti, əlverişli mövqedə yerləşən geniş düzən sahələri təsərrüfatın, xüsusilə də maldarlığın və qoyunçuluğun inkişaf etməsini şərtləndirən amillərdəndir. Mənbələrin araşdırılması göstərir ki, əcdadlarımız bir qayda olaraq qışı aranda, yayı dağda, yaylaqda qarşılayıblar. Qışı aranda, yayı yaylaqda keçirməyin bir neçə səbəbi vardır. 1. Havaların istiləşməsi ilə aran zonada olan otlaqların heyvanların tələbatını ödəyə bilməməsi. 2. İsti hava şəraitində insanların və heyvanların xəstəliyə tutulmaması. Naxçıvanda qışda dondurucu soyuqlar, yayda yandırıcı istilər körpələr üçün də təhlükəli olurdu. Bir çox tarixçilər ədəbiyyatlara əsaslanaraq yazırlar ki, 1882-ci ildə Şərur rayonunun Ərəbyengicə kəndində istidən xəstələnən uşaqların 60%-i dünyasını dəyişmişdir (5, s. 23).

Toplanmış materiallardan məlum olur ki, heyvanların daha yaxşı bəslənməsi və qış yeməyinin toplanması üçün “yaylaq mövsümü” may ayının sonu, iyun ayının əvvəllərindən (hava şəraitinə uyğun olaraq) sentyabr və oktyabr ayının axırına qədər olan dövrü əhatə edir. Yaşlı nəslin nümayəndələri deyirlər ki, elə ki, üzərlik çiçəklədi demək yaylağa qalxmaq vaxtı gəlib çatıb. Deyirlər ki, yaylağa tez də çıxmaq olmaz. Heyvan borana düşər qırılar. Yaylağa çıxmadan əvvəl heyvanlar əraziyə yaxın olan örüşlərdə otarılır. Sonrakı dövrlərdə havaların istiləşməsi ilə köç üçün hazırlıqlar başlayır. Köçlə bağlı xalq arasında müəyyən adət və inanclar vardır. Biz bu yazımızda köçlə bağlı adət və inanclardan, müvəqqəti yaşayış yerlərinin quruluşu haqqında məlumat verəcəyik. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, yaylağa qalxmağa bir ay qalmış hazırlıqlara başlanılır. Belə ki, yaxın qonşu və qohumlar bir yerə yığılaraq 2-3 kisə unun çörəyini bişirirlər. Naxçıvan bölgəsində çörək bişirilmə “çörək yapmaq” adlanır. Bununla bərabər yaylaqda lazım olacaq bir çox məişət əşyaları sahmana salınır. Bunlara ağac nehrələr, (gil və saxsı nehrələr tez qırıldığından ağac nehrələrə üstünlük verilir) tuluq, motal, yun darağı, cəhrə, yemək bişirmək üçün çanaq-çölməklər, yağ, pendir, kərə yığmaq üçün küpələr, döşənəcək kimi istifadə olunacaq garbıdlar, kilimlər və xalçalar daxildir. Qadınlarla bərabər kişilər də özlərinə lazım olacaq avadanlıqları qaydaya salardılar. Oraq və kərəntilər itilənər, atların

ayaqları nallanardı. Bunlarla bərabər yaylağa qalxarkən çobanlar özləri ilə duz da götürərlər. Naxçıvanın duz mədənlərindən əldə olunan narın duz qoyunlara, daş (sal) duzu isə qaramala verilir. Arxaclarda xüsusi yerlərə heyvanların yalması üçün duz qoyarlar. Deyirlər ki mal-heyvana duz verilməsə ətinin dadı olmaz həm də heyvanlarda müəyyən xəstəliklər yaranar.

Xüsusi diqqət verilən məsələlərdən biri də yaylağa qaldırılacaq olan heyvanların çeşidlənməsidir. Heyvanların bir-biri ilə ayaqlaşması üçün ana qoyunlar bir sürüdə, erkək və dişi heyvanlar, quzular isə bir sürüdə yığıldı. Elə ki işlər tamamlandı oğlan uşaqlarından biri kəndi gəzərək səhər yaylağa qalxacaqlarını hər kəsə bildirərdi. Araşdırmalar göstərir ki, keçmişdə yaylaq köçünün başlanması bayram kimi qeyd olunmuşdur. Köç başlayan gün səhər tezdən hər kəs böyük bir meydana toplaşardı. Yaşlı, cavan, qız-gəlin hər kəs təmiz və səliqəli geyinərdi. Keçmişdə yaşlı qadınlar yaylağa qalxarkən muncuqlarla işlənmiş baş örpəyi bağlayarmışlar. Köçdə əsasən bir neçə ailə birlikdə hərəkət edərdi. Mal-heyvanı çox olanlar isə öz ailələri ilə birlikdə yaylağa qalxarlar. Bildiyimiz kimi hər kəs yaylağa qalxmazdı. Yaşlı insanlar, xəstələr və əkin işləri ilə məşğul olanların bir qismi aran zonada qalardılar. Yaşlıların verdiyi məlumata görə yaylağa qalxan hər ailə iri buynuzlu heyvanlardan birini aranda saxlayardı. Bu ailənin südə, qatığa olan tələbatının ödənməsi üçündür.

Naxçıvan bölgəsində yaxın keçmiş qədər köç başlayan gün sürüdə olan erkək qoçların buynuzlarına qırmızı rəngli parçalar, göz muncuğu, dağdağan bağlayar, keçilərin boynuna zırqırovlar asarmışlar. Köçün önündə gedən dəvələri və at arabalarını daha təmtəraqlı bəzəyərmişlər. Beləki onların üstlərinə gözəl naxışlı kiçik ölçülü xalçalar, cecimlər və xurcunlar qoyar, ayaq və boyunlara muncuq və qotazlı bəzək əşyaları asarmışlar. Diqqət verilən işlərdən biri də əşyaların dəvələrə, qatırlara yüklənməsi idi. Yük səliqə ilə yığılmış ki, yaylağa çatana qədər açılib dağılmasın. Keçmişdə köç üçün lazım olan məişət əşyalarını cecimdən hazırlanmış olan məfrəşlərə yığarmışlar. Toyuq-cücəni isə qamışdan toxunmuş səbətlərdə yaylağa aparardılar.

Etnoqrafik materialların araşdırılması göstərir ki, heyvanların sağ-salamat qayıtmaları və bərəkətin bol olması üçün müəyyən inançlara əməl olunmuşdur ki, biz bunlardan bəziləri haqqında məlumat verməyi məqsədə uyğun gördük. Bildiyimiz kimi ilin axır çərşənbəsində qadınlar çeşmə başına gedərkən su ilə bərabər odun qırıqları (çör-çöp) toplayıb evə gətirərlər. Həmin otu köç başlayan gün yandırar və heyvanları onun tüstüsünə verərdilər. Digər bir inanca görə yaşlı qadın yaylağa qalxanları yola salarkən: “bərəkətiniz bol olsun” deyə dua edər, arxalarınca süd və ya ilin axır çərşənbəsində götürülmüş sudan atar. Köç yola düşdükdən sonra karvan yolunun (yəni yaylağa gedən yol) üstündə olan müqəddəs hesab etdikləri dağ armudu ağacına əski bağlayıb niyyət edərmişlər. Hətta burada qurban kəsənlər də olmuşdur. Xalq arasında olan inama görə, köç zamanı niyyət edib əski bağlanan ağaclar müqəddəsdir. Onun dibində

hər hansı bir əşya qalarsa ona kimsə dəyib-toxunmazdı. Ordubad bölgəsində belə ağaclar “ələm ağacı” adlanır.

Naxçıvanda İslam seçkinləri və onların nəslindən gələn seyidlərlə bağlı müəyyən inanclar vardır. Bu özünü insan həyatının hər sahəsində göstərməkdədir. Yaylağa qalxan çobanlardan bəziləri niyyət edib bir qoyunun südünü seyyid ocağına nəzir deyirlər. Yəni, nəzir olunan qoyunun südü o biri heyvanların südünə qatılmaz. Həmin qoyunun südündən vurulan pendir yaylaqdan qayıdarkən nəzir edilən adama verilir.

Yaylağa qalxarkən köç yolunu yaxşı bilən təcrübəli baş çobanlar (xalq arasında baş çobanlar “əkə” “sərkər” çoban da adlandırılır) sürünün qabağında gedərək heyvanları uçuruma düşməkdən, qurddan və digər vəhşilərdən qoruyur. Deyirlər ki, yaylağa heyvan aparan çoban hünərli və təcrübəli olmalıdır. Yəni yolda olacaq hər hansı bir hadisədən, borandan, doludan sürünü qoruyaraq, ölümsüz, itkisiz köç yolu ilə mənzil başına çatdırmalıdır. Çobanların verdiyi məlumata görə, sürülər yaylağa yavaş-yavaş çıxarıldı. Bu heyvanın havaya alışması və yorulmaması üçündür. Qışdan çıxmış heyvanlar yaşayış məskəninə yaxın olan ərazilərdə otarıldığından uzun məsafə gedəcəyi üçün xamlamasın deyə yaylağa çatana qədər bir neçə yerdə düşərgə salırdılar. Belə yerlər xalq arasında “müvəqqəti yaylaqlar”, “müvəqqəti düşərgələr” adlanır. “Müvəqqəti yaylaqlar”dan danışarkən bir məsələni qeyd etmək lazımdır. Heyvanlar müvəqqəti düşərgədə yerləşdikdən sonra oraya yaxın olan yaşayış məskəninə qadınları yaşlı bir kişi ilə heyvan yatağına – “arxaca” gəlir. Onlar özləri ilə meyvə, yemiş, kökə, konfet və s. gətirirlər. Bu xalq arasında “çoban payı” adlanır. Toplanmış materiallardan məlum olur ki, çoban sovqatını aldıqdan sonra qadınlara heyvanları sağmalarına icazə verir. Qadınlar istədikləri qədər süd sağıb: “bərə-kəti bol olsun” – deyib geri qayıdılar. Bu həm heyvandarlar, həm də çobanlar üçün faydalı olurdu. Belə ki, quzular analarından ayrı olduğundan qoyunlar sağılmamış qalır. Südü sağılmayan heyvan isə əziyyət çəkir (3, s. 84).

Köçün keçdiyi hər bir bölgənin sakinləri də yaylağa qalxanları dua ilə yola salarmışlar. Ordubad bölgəsində köç qafiləsinin keçəcəyini bilən insanlar əvvəlcədən çıxıb onlara tamaşa edər, hətta onların ayaq saxlaması üçün qafiləsinin qabağını kəsib müəyyən mahnılar oxuyar dualar edərmişlər.

Yerin dağ olsun çoban,
Keyfin çağ olsun çoban.
Sürünü yaxşı saxla,
Üzün ağ olsun çoban.
Gözəl keçsin halınız,
Artsın qara malınız.

Köç qafiləsi 3-4 gün, bəzən də 1 həftə müddətində yaylağa çatır. Köç yaylağa itkisiz çatdıqda qurban kəsilərmiş. Yurd yerlərinə çatdıqdan sonra hər kəs bir işlə məşğul olar. İlk olaraq qadınlar bulaqların gözlərini, ətrafları və ocaq yerlərini təmizləyirlər. Xalq arasında olan inama görə yaylaqlarda bulaq-

ların təmizlənməsi hər kəsə uğur gətirər, ruzi-bərəkət bol olar. Ocaq yerləri təmizləndikdən sonra ocaqda ilk olaraq süd bişirilər. Həmin süddən hər kəs içərdi. Bişirilən süddən heyvanların üstünə süd səpmə adəti də olmuşdur.

Köç yaylağa çatdıqdan sonra yurd yerlərini müəyyənləşdirər öz obalarını, alaçıqlarını qurmağa başlayarlar. Naxçıvan bölgəsində yaylaqlarda müvəqqəti yaşayış evləri düzəldilir ki, bu “alaçıq” və “oba” adlanır (6, s. 63). Bəzi bölgələrdə oba bir neçə ailənin yaşadığı müvəqqəti yaşayış yerinə verilən addır. Bir məsələni qeyd edək ki, obada yalnız qan qohumluğu olan ailələr yaşayırlar. Hər kəsin yurd yeri bəlli olduğundan heç kəs başqasının yurduna düşməzdi. Alaçıqlar qurulmadan əvvəl ağsaqqallardan biri hər kəsə xeyir-dua verər və ilk alaçığı o qurar. Alaçıq qurularkən yağışdan və küləkdən qorunmaq üçün yaşayış məskənlərini dağların nisbətən düzən sahələrində salırdılar. Ruzi- bərəkətləri bol olsun deyə, yurd salınacaq yerə süd, su səpər və alaçıqların bünövrəsinə buğda və düyü qoyarlar. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, ilk olaraq ağ çadırlar qurulardı. İnanca görə yurd yerlərində ağ çadırların qurulması insanlara uğur gətirmiş. Yaylağa köç edənlər deyirlər ki, bir ili yaylaqda ilk olaraq ağ çadır qurmadıq. Həmin ili heyvanlarımızdan çoxu tələf oldu, az miqdarda süd məhsulları əldə etdik.

Alaçığı hazırlayarkən ailənin böyük və ya kiçik olması nəzərə alınır. Alaçığı çox hündür qurmaq olmaz. Hündür qurulan alaçıq gecələr soyuq olur, həm də güclü külək zamanı təhlükəli hesab edilir. Əvvəlcə alaçıq ağacları sonra yan çubaqları basdırılır, baş tərəflərini iplə bir-birinə bağlayarlar. Basdırılmış olan ağacların arasına ip bağlayarlar. Alaçığın aşağı tərəfini havalanma olsun deyə qamışla toxuyurlar. İlk forması hazır olduqdan sonra bir-birinə tikilmiş keçəni onun üstünə çəkirlər. Keçədən istifadə olunması onun yağışı keçirməməsi və küləyə davamlı olması ilə bağlıdır. Yağış sularının alaçığa dolmasının qarşısını almaq üçün onun ətrafında dərinliyi 30-40 sm olan arx qazırlar ki, su həmin arx ilə axıb getsin. Xüsusi diqqət verilən məsələlərdən biri də alaçıq evlərinin döşənməsidir. İlk olaraq oba yeri otlardan təmizlənilib süpürülür. Sonra oraya keçə qəzildən hazırlanmış olan palazlar açılır. Belə palazların istifadəsi ilə bağlı bir neçə məqamı diqqətə çatdırmaq yerinə düşər. Toplanmış materiallara görə keçə qəzili olan yerə ilan və digər zərərverici həşəratlar gəlmirlər. Çox güman ki, evləri döşəyərkən bu tip palazlardan istifadə edilməsi də bununla bağlıdır. Garbıdların üstündən isə qalın xalçalar açarlar. Bunlarla bərabər alaçıqlarda heyvan dərisindən olan göşəkcə tipli göşənəklərdən də istifadə edilmişdir. Döşənək hazır olduqdan sonra yük vurulur. Yük bir qayda olaraq yerdən alaçığın yuxarı başından yığılardı. Yükdə ehtiyat döşənəcəklər və yatacaqları yorğan-döşək olardı. Alaçıqların yanında ona bitişik olaraq xüsusi yer düzəldilir ki, belə yerlər “nəmi” adlanır və oraya süd məhsulları yığılır. Müvəqqəti yaşayış evlərinin işıqlandırılması üçün fanarlardan və qədim çıraq hesab edilən püsüsələrdən istifadə olunmuşdur. Xalq arasında püsüs “durna çırağı” adlanır. Bunun belə adlanmasının gecələr çırağı yandırdıqda durnaların onun işığına yığıl-

ması ilə əlaqələndirilir. Bizcə bu daha çox saxsıdan düzəldilmiş çırağın quş formasında olması, durnaya oxşaması ilə bağlıdır.

Obalarda bədnəzərdən qorunmaq üçün alaçıqların girişinə keçi buynuzu, üzərlik, dağdağan asarmışlar. Yaylaqda qadınlar müəyyən ev işləri ilə məşğul olurlar. Aran zonadan fərqli olaraq yaylaqlarda insanlar arasında iş bir növ bölünmüş olurdu. Beləki nisbətən yaşlılar oturaq işləri ilə məşğul olar. Yəni süd məhsullarını çeşidləyərlər. Hazırlanan pendiri, kərəni, şoru küpələrə yığıb ağzını bağladıqdan sonra onları torpağa basdırarmışlar ki xarab olmasın. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, gecələr qadınlar bir yerə toplaşar, yun darayar və əyirərmişlər. Yaşlı qadınlar dəvə yunundan xüsusi bələk ipləri hazırlayırmışlar. Belə iplər xalq arasında “şötük” adlanır və körpəni şər qüvvələrdən qoruyacağına inanılır. Şötük köçdən qayıdarkən gətirilən qiymətli hədiyyə hesab olunur.

Cavan qız-gəlin isə süd sağımı və baldırğan, çaşır, cacıq kimi yeyilə bilən pencərlər, şəfali bitkilər kəklikotu, nanə, çobanyastığı toplayarlar. Gəlinlərin süd sağımı ilə məşğul olması Azərbaycan folklorunda öz əksini tapmışdır.

Tut qoyunun belini,
Ələ gəlmir yelini.
Bir doyunca görəydim,
Onu sağan gəlini (1, s.22).

Heyvanların saxlandığı yer “arxac” və ya “yataq” adlanır. Bunun üçün daşları 1m hündürlüyündə üst-üstə yığaraq xüsusi yer düzəldirlər. Bəzən də heyvanları ağaclardan düzəldilmiş çəpərlərdə saxlayarmışlar. Arxaclarda sürülərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində xalq arasında “qurdbasar” adlanan çoban itlərinin xüsusi rolu vardır. Çoban itlərinin qorxmaz, çevik və döyüş qabiliyyətini artırmaq üçün doğularkən küçüyün qulaqlarını burub yerindən çıxarar və ya kəsərlər. Toplanan materiallardan məlum olur ki, belə itlər xüsusi bəslənir. Deyirlər ki “qurdbasar” itlərin qiyməti olmaz. Keçmişdə belə itlər üçün 1 at və 10 qoyun verənlər belə olmuşdur (2, s. 117).

Yaylaqda heyvan qırxımı xüsusi təntənə ilə olardı. Etnoqrafik materiallardan məlum olur ki, yaylaqda ilk olaraq ağ rəngli heyvan qırxılardı. Bunu ruzinin bol olması ilə əlaqələndirirlər. Beləki ilk olaraq qoyunu qırxmaq istəyən adam qırxlıq (qayçı) kəsmir deyər və qoyunun sahibindən pay almış. Heyvanın ilk yunundan toyda istifadə etmək kimi bir adət olmuşdur. Beləki qırxılan ilk qoyunun yununun nişanlı oğlu və ya qızı olan qohumlara verilir.

Bəzi günlərdə aranda olanlar qovun-qarpız alıb yaylaqda olanları görməyə gəlirlər. Onların yaylağa gəlməsi insanların sevincinə səbəb olardı. Yaylağa gedənlər bəzən bir gün obada qaldıqdan sonra geri qayıdar. Onlara yaylaqda hazırlanmış olan pendir, qurut, şor, kərə və s. pay verərlər.

Elə ki havalar soyumağa, otlar saralmağa başladı, “köç qovan çiçəyi” göründü deməli arana enmək vaxtıdır. Yaylaqdan tədricən yenməyə başlayırlar. İlk olaraq hazırlanmış olan süd məhsulları və məişət əşyaları göndərilir. Köç edən insanların verdiyi məlumatlara görə, yurd yerindən ayrılmaq hər kəsin kə-

dərlənməsinə səbəb olurdu. Xalq arasında belə bir deyim var: “Yurd yerindən ayrılmaq çətin işdir”. Yaylağa qalxanda olduğu kimi heyvanlar yavaş-yavaş arana endirilirdi. Xalq arasında olan inama görə köç yaylaqdan enərkən südü olmayan ana ayaqyalın çobanın qabağına gedib deyər: “Bu inəklərinin südünü mənə ver, qoy mənim də südüm olsun”. Çoban gəlinə: “inəklərimin 2 məməsinin südü sənə körpənin, 2 məməsinin südü isə öz balalarının (buzovların) olsun” – deyir. İnança görə bundan sonra gəlinin südü artarmış (4, s. 46).

Yaylaqdan gələnlər aranda qalan qohum və qonşulara qurut, şor, kərə, pendir verərlər. Xalq arasında olan inama görə pay verilən qabın içinə müəyyən şirniyyat qoyularaq geri qaytarılır.

Yaylaqdan qayıdarkən də müəyyən inaclara əməl olunur. Yaylağa qalxarkən niyyət edib parça bağladıkları ağacın dibində qurban kəsib bir gün orada dincələrlər.

Yekun olaraq demək olar ki, köçlə bağlı adətlər və inanclar Azərbaycan türklərinin uzunmüddətli təcrübəsinə əsaslanır. Bu gün Azərbaycan türklərinin ata-babalarına məxsus lakin bədxah qonşularımız olan ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş və ya sərhəd bölgəsində olduğundan illərdir insan ayağı dəyməyən, otlaq sahələri biçilməyən, oba və alaçıq qurulmayan bir çox yurd yerlərimiz düşmənlə əlində qərib qalıb. Bu sahədə daha dərinlən araşdırmalar aparılmasına, köç yollarının, yurd yerlərinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 576 s.
2. Həsənov Ş. Naxçıvan tarixi-etnoqrafik fenomenidir. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 224 s.
3. Qədirzadə H.Q. Cahriçay vadisi: m.ö. IV minillikdən günümüzədək (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Naxçıvan: Qızıldağ, 2007, 160 s.
4. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inanclar və mərasimlər (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Nafta-Pres, 2006, 120 s.
5. Məmmədov D. XIX-XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2006, 208 s.
6. Orucov A. Azərbaycanlılarda xalq təqvimini ilə bağlı adətlər, mərasimlər və inanclar (Naxçıvan materialları əsasında). Namizədlik dissertasiyası. Naxçıvan, 2009, 164 s.

Туркан Гадирзаде

**ВЕРОВАНИЯ И ОБЫЧАИ, СВЯЗАННЫЕ С ЯЙЛА-КИШЛАКНЫМ
СКОТОВОДСТВОМ**

Благоприятное природно-географическое условие, богатые запасы корма плодородных равнин обусловили развитие овцеводства и скотоводства. Исследование источников показывает, что наши древние предки зиму проводили в зимовище, а лето в яйлагах. «Яйлажный сезон» в зависимости от природных условий охватывал с конца мая и начала июня до сентября и октября. В статье исследованы верования и обычаи, связанные с кочевьем. Исследования показывают, что верования и обычаи, связанные с кочевьем были основаны на долгосрочной практике народа. В настоящее время нуждается исследование кочевых путей и приютов.

Turkan Gadirzade

**BELIEFS AND THE CUSTOMS CONNECTED WITH CATTLE-
BREEDING OF WINTER QUARTERS AND SUMMER PASTURE IN
MOUNTAINS**

The favorable natural-geographical condition, rich stocks of forage in fruitful plains have caused sheep breeding and cattle breeding development. Research of sources shows that our ancient ancestors spent winter in winter camp, and summer in summer house in the mountain. This season depending on an environment covered from the end of May and the beginning of June till September and October. In article beliefs and the customs connected with nomadic life are investigated. Researches show that beliefs and the customs connected with nomadic life have been based on long-term practice of the people. Now requires to research of nomadic ways and shelters.

AZƏRBAYCAN DİLİ

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN ƏHALİSİNİN ETNOGENEZİNDƏ KUTİ TÜRK BOYLARI

Müstəqilliyimiz əldə edildikdən sonra soykökümüzdə yenidən qayıdış, xalqımızın əsl tarixi və etnogenezinə aydınlıq gətirmək, dilimizin ən qədim, qədim və sonrakı dövrlərini əski mənbələrə, qaynaqlara və tədqiqatlara əsasən yenidən, ciddi şəkildə araşdırmaq problematik məsələ kimi öz həllini gözləyir. Əgər çar və sovetlər dönməsində yazılmış tariximizin və dilimizin yaranması dövrünü izləsək, bu tarixlərin necə saxtalaşdırıldığını müşahidə etmək o qədər də çətin deyil.

Söz yox ki, xalqları parçalamaqla assimilyasiya etməyin ən asan yolu onun dilinin və tarixinin əlindən alınması, sonra isə bu xalqların etnogenezində digər xalqların aparıcı etnos kimi qabardılması əsas şərtlərdən sayılır. Uydurmaları həqiqət kimi təqdim etməklə xalqları sonralardan formalaşmış kiçik qruplar kimi biri birinə tanıtmmaq Rus şovinizmin iki yüz ilə yaxın apardığı siyasətin ana xətti olmuş, tarix isə saxtalaşdırılaraq məhz bu ideyaya xidmət etmişdir.

Bu siyasətdə Azərbaycan xalqının da dili, tarixi, etnogenezinə qarşı güclü təzyiqlər olmuş, onun keçmişi başqa azlıqların adına yamanmış, ərazilərimizdəki maddi-mədəniyyət nümunələri dünya ictimaiyyətinə bu torpaqlara zorla sahiblənmiş rus, fars, erməni, gürcü mədəniyyəti nümunələri kimi təqdim olunmuşdur. Xristian siyasi faktorunun bütün gücü ilə milli kökümüzdə, onun milli mədəniyyətinə istiqamətlənmiş zorakılığı, itirilmiş torpaqlarımıza etnik azlıqların köçürülməsi, tarixi mədəniyyət abidələrimizin dağıdılması, minlərlə yer, məntəqə adlarımızın dəyişdirilməsi, ulu torpaqlarımızın tarixsizləşdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycanın qədim torpağı İrəvan xanlığı ərazisində 1828-ci il Rus işğalına qədər Sürməli, Dərəkənd, Saadlı, Ağsaqlı, Sərdarabad, Aparan, Göyçə və s. mahallarda 522 kənd mövcud olsa da, 2 il ərzində İran və Türkiyədən gələn ermənilərin hesabına 12 mahaldan 310 kənd tamamilə boşaldılmışdır (9, s. 66-

71). Qeyd edək ki, bu ərazilərin hamısı Atropatena Midiyasının qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan torpaqları idi (6, s. 164, 171-176, 184).

Kəndlər boşaldıldıqdan sonra 1930-cu ildən başlayaraq 1991-ci ilədək 668 kənd və qəsəbə, onların daxil olduqları mahal adları tamamilə dəyişdirilmişdir (26, s. 7-42).

Bütün bu talanlara baxmayaraq tarix tamamilə məhv edilmir və yüz illər keçsə də yenidən bu tarix, onu yaradanlarla bərabər öz yoluna qayıdır.

Azərbaycan xalqının, eləcə də onun ayrılmaz torpağı olan Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixinin öyrənilməsində məntəqə adları-oykonimlər əsaslı mənbə kimi öz aktuallığını itirməmişdir. Bu ərazidəki adlarda əski prototürk-protoazərbaycan tayfaları və tayfa birliklərinin məskuləşmə izləri qaynaq məlumatları və arxiv sənədlərində günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Oykonimlərdə etnos, tirə və tayfa adlarının axtarışı dünya alimləri tərəfindən birmənalı qəbul edilmiş konsepsiyadır. Regionlarımızda, o cümlədən də Naxçıvan ərazisindəki məntəqə adları-oykonimlərdə hələ də öz adlarını qoruyan xeyli türk tayfa adları mövcuddur. Belə soy adlarımızdan biri də miladdan öncəki minilliklərdən adı qaynaqlarda qeydə alınan qədim **Kuti** türkləridir.

Kuti türklərinin Naxçıvan ərazisində məskənləşməsi məsələsi ən gec m.ö. III minilliklərdə baş vermişdir. Bunun hələ xristian təqvimindən çox öncəki minilliklərə təsadüf etməsi qaynaq və etimoloji izahlar ilə tamamilə təsdiqlənir. Bu məsələ ilə bağlı fikrimizin doğruluğunu sübut etmək üçün mənbə məlumatlarını, antik müəlliflərin yazılarındakı bəzi məqamları bir daha nəzərdən keçirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Miladdan öncə IV-III minilliklərin siyasi hadisələrini şərh edən “Ümumdünya tarixi” kitabı kutiləri qədim Azərbaycan torpaqlarında göstərir (28, s. 314-318; 29, s. 21, 283, 653, 776). Y.Yusifov, İ.Əliyev, Q.Qeybullayev, M.E.Matye, İ.M.Lure, V.V.Struve və digərlərinin yazıları, eləcə də tarixi mənbələr Naxçıvan ərazisindən keçən Araz çayının sağ və sol axarları boyu **Kuti türklərinin** yaşadığını qeyd edir. Daha sonra onlarla yanaşı azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirakı olmuş prototürk boyları **türükkü, su, lulubi, subar, şubartu, kaskey, kassit, massaget, bulqar** və b. türklərin də kutilərlə kompakt şəkildə yaşadıkları göstərilir (31, s. 254, 304-305; 16, s. 45-75; 25, s. 63-81; 13, s. 9-18).

Bu haqda məlumata Herodotun (m.ö. V əsr) “Tarix” əsərində də təsadüf edirik. Müəllif m.ö. I minilliyin ortalarında II Pers satrapiyığında **Qiten** şəhərini göstərərək onun əhalisinin **qitennlər** adlandığını qeyd edir. Bundan sonra Herodot **Saqar, Saran, Miki, Faman** tayfaları ilə yanaşı **utilərin** də adını çəkir və həm qədim türk torpağı Midiya ərazisində, həm də Atropatenada **kuti-utilərin** iki əyalətdə yaşadığını göstərir (7, III, 90, 93; VII, 68).

Şübhə yoxdur ki, **uti, qiten** adları, müxtəlif ərazilərdə **kutilərin** fərqli adlarla adlanması idi. Burada **Faman** tayfa adından başqa (bir qədər anlaşılmır) yerdə qalan **Saqar (Sak+ər), Saran (Sar/Şir+an-“şirlərə məxsus”, şiraklar-**

F.R.), **Miki** adları qədim türk boylarıdır və onların əski türklər olması müxtəlif qaynaqlarda və tədqiqatlarda öz təsdiqini tapmaqla geniş araşdırılmış və onların yayılma arealına aydınlıq gətirilmişdir (10, s. 82-85, 32-321, 349; 23, s. 47-51; 12, s. 47; 30, s. 108; 4, s.18.).

Yunan coğrafiyaşünası Strabon m.ö. V əsrdəki hadisələri şərh edərkən Midiya ərazisində **utilərin** yaşadığını göstərir (24, s. XI, 7,1; XI, 8, 8)

Daha maraqlı və xüsusi tarixi əhəmiyyətə malik olan məlumatlardan biri də İ.M. Dyakonovun araşdırmalarıdır. Müəllif, m.ö. 2202-2201-ci minilliklərin hadisələrini təsvir edərkən **kuti-utilərin** Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşən Akkad ölkəsini işğal etdiklərini, çar Salmansara görə isə onların göydəki ulduz=lar qədər çox olduqlarını xüsusi qeyd edir (2, s. 110; 3, s. 266).

Kutilər haqqında Alban tarixçiləri M.Kalankaytuklu və Mxitar Qoş da maraqlı məlumatlar vermişlər. Onların yazılarında xristianlığın yayılması ilə bağlı **Uti** əyalətinin adı çəkilir və **Uti-Kuti** boylarının çox qədimlərdə cənubdan Albaniyaya gələrək burada əyalət yaratdıqları qeyd olunur. Bundan başqa müəlliflər Albaniyada **utilərlə** bağlı **il-ituer** mənəvi məqamı olduğunu da yazırlar (17, s. 13, 161). Bu məlumat Urartu çarlığı dövrünün, m.ö. 760-cı illərin mənbələri hesabına öz təsdiqini tapır və o dövr Urartu yazılarında da qədim Midiya və Atropatena ərazilərində Etiuni əyalətinin adı çəkilir (8, s. 46).

Beləliklə, xalqımızın minillər boyu keçdiyi tarixi yolda **Kutilər** qədim azərbaycanlıların yaşadığı torpaqlarda aborigen-yerli sakinlər olmuş, m.ö. III minilliyin əvvəllərində Cənub Azərbaycanın Urmiya gölü ətrafında yaşamaqla etnogenezimizin təşəkkülündə yaxından iştirak etmişlər. Bu torpaqlarda öz dövlətlərini quran **kutilər**, **Hürrü** boyları ilə bərabər böyük hərbi gücə malik olan **kutilər** Akkad çarı Naramsinin dövründə m.ö. 2259-cu ildə bu dövlətin varlığına ciddi təhlükə yaratmışlar. Onlar m.ö. təqribən 2200-ci ildə əsirlikdə olan prototürk həmvətənlilərini qurtarmaq üçün Akkad dövlətini süquta yetirib onların qüdrətli şəhərlərini dağıdaraq Laqaş şəhərini özlərinə paytaxt etməklə 100 ilə qədər bir dövrdə bütün Mesopatomiyanı əsarətdə saxlamışlar (28, s. 214).

Tarixşünaslıqda kuti-qutilər prototürk boyları hesab olunmaqla hələ m.ö. III minilliyin II-ci yarısında Mesopatomiyanın şimalından, əsasən Dəclə və Fəratın yuxarı axarlarından şimal-şərqə doğru yayılmış qədim Azərbaycanın Bəsrə (sonralar İran) körfəzindən Dərbənd ellərinə qədər bütün ərazilərində məskənləşmişlər (28, s. 192; 29, s. 283, 776; 31, s. 53; 14, s. 8-9). Bu qədim türk boyları hələ m.ö. III minilliklərdən qədim Naxçıvan ərazilərində məskənləşmiş, adlarını etnooykonimlərdə əbədiləşdirmişlər.

Kuti türklərinin tarixini, dilini özündə yaşadan bu etnooykonimləri yeni konsepsiyadan, Sovet siyasətindən uzaq olan qaynaqlara müraciətlə araşdırmaq, bu tayfaların keçmiş və müasir Naxçıvan əyaləti və ərazilərində hansı məntəqə adlarında qaldıqlarına diqqət etmək bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qaynaq sənədlərində çox qədimdən əhalisi tamamilə türklərdən ibarət Dərəşahbuz, Şərur, Ordubad, Əlincə, Sisyan, İrəvan, İğdır,

Maku, Kars, və s. (cəmi 25) nahiylər Naxçıvan ərazisi daxilində göstərilməsi tarixi sənədlərdə bu gün də qalmaqdadır (6, s. 164-183). Məhz bu aspektdən də qaynaqlara diqqət yetirmək istərdik.

1590-cı illərdə hələ Naxçıvan ərazisinə daxil olan Maku nahiyyəsində kuti türklərinin adını özündə yaşadan **Hati** (sonralar sənədlərə Hato kimi düşmüşdür), Sisyan nahiyyəsində **Ketenus (kuti+an+ us)**, Vedi nahiyyəsində **Kütüs, Kətli**, İrəvan nahiyyəsində isə **Ketuze** məntəqə adları ilə qarşılaşırıq. Naxçıvanın digər əraziləri olan Xınzırək, Sürməli, kimi nahiyyələrdə **Kutiltavr, Keytaz, Kütüs** oykonimləri kuti türklərinin bu ərazilərdə məskənləşmələrinin canlı sübutlarıdır (6, s.41-42, 63, 159, 172-173, 183).

Qədim Naxçıvan əyalətinin 1774-1828-ci illərə aid sənədləri Dərəşam nahiyyəsində kutilərlə bağlı **Küt** və **Kütan** (sonralar Kotanlı) adlı iki, Abaran nahiyyəsində isə **Tuquti** (sonrakı sənədlərdə Tuqut) adda bir məntəqə adını qeydə almaqla onların yayılma arealına da aydınlıq gətirir (19, 11 list).

Naxçıvan torpaqları ilə bərabər Azərbaycan ərazisinin müxtəlif bölgələrində **Kuturqan, Qutudağ, Qutarlıq, Quton, Kutuar** kimi etnooykonimlər (1, s. 35-36), Azərbaycan ərazisindən zorla qoparılarq Gürcüstan torpaqlarına qatılmış yurd yerlərimizdəki **Kutaisi, Kutauta, Keda** kimi məntəqə adları, Yakutiya da **Kudu gölü**, Qırğız yurdunda **Kuduara**, Başqırd elində **Kudımkar**, komilərdə **Kueda** kimi 60-a yaxın məntəqə adları türk ərazilərində Kutu türklərinin yayım arealını sübut edən təkzibolunmaz coğrafi adlar sistemidir (15, s. 30-31, 42-43, 52-53).

Bütün bunları nəzərə alaraq Naxçıvan ərazisinə daxil olan **Hati, Ketenus, Kütüs, Kətli, Ketuze Kutiltavr, Keytaz, Küt, Kütan, Tuquti** kimi (cəmi 23 məntəqə) yer adlarının bir qisminin etimoloji izahına da diqqət yetirməyi lazım bilirik.

Hati. Oykonim türk dillərinə məxsus **h=k, a=u** fonetik paralelliyi ilə işlənmişdir (27, s. 41, 86) və **Hati=Kuti** tayfa adının birbaşa ifadəsidir. Bu fonetik paralelliyi dilimizdəki “**həcət**” sözünün Osmanlı türklərində “**hacet**”, kazaklarda “**kajet**”, qırğızlarda “**kacet**”, dilimizdəki “**kağan**” sözünün, Osmanlı türklərində “**hakan**”, kazaklarda “**kağan**”, qırğızlarda “**kan**”, dilimizdəki “**xalq**” sözünün, Osmanlı türklərində “**halk**”, qırğızlarda “**kalk**”, dilimizdəki “**qadın**” sözünün, Osmanlı türklərində “**hatun**”, başqırdlarda, qırğızlarda “**katın**”, uyuurlarda “**kotun**” kimi sözlərdə də izləmək mümkündür (11, s. 299, 301, 321).

Kütüs, Ketuze, Kütan, Ketenus. Eyniköklü bu etnooykonimlərin tərkiblərində **an**-mənsubluq (Kütan, Ketenus), **e/a**-kiçiltmə (Ketuze) şəkilçiləri və **us/us-** “ağıl, zəka” (Kütüs, Ketuze, Ketenus sözlərində) söz kökü qədim türk dili lüğətlərində və mənbələrdə geniş izah edilmişdir (22, s. 607; 5, s. 13). Adlar “Zəkali kutilərə mənsub” və “Zəkali kutilər” “Kiçik, azlıqda olan kutilər” “Kutilərə mənsub” mənalarında olmaqla qədim türk dilləri ilə izah olunur.

Tuquti. Oykonimin “**ti/di**” tərkibi qədim türk, şumer dillərində “tikmək, qurmaq”, bəzi hallarda isə **ta/tau** şəklində “dağ” mənalarında işlənmişdir (8, s.

80, 146). Söz kökü qədim türk dili lüğətləri və mənbələrə istinadən “Kutilər tikən” və “Kuti dağı” mənasında izah olunur.

Kutiltavr, Kətli. Eyniköklü bu yer adlarının tərkiblərindəki **il** (Kuti+il+tavr, Kuti+il) komponenti “yurd, vətən” mənasında bu gün də Osmanlı və türkmən türklərinin dillərində işlənməkdədir (11, s. 379).

Tədqiqatların, müqayisəli təhlillər və etimoloji izahların elmi nəticələrinə əsaslanaraq birmənalı demək olar ki, **kutilərin** adlarından formalaşan bu etnooykonimləri əmələ gətirən söz kökləri əski türk dillərinə mənsubdur və onlar türk dili imkanları hesabına yaranmışdır. Ümumtürk arealında **Kuti** etnos adına qoşularaq məntəqə adını formalaşdıran **di/ti-** “tikmək”, **us-** “zəka, ağıl”, **il-** “yurd, vətən”, **ize-** “ışıq”, **tavr-** “araba düşərgəsi”, **ar/ər-** “kişi, igid”, **kan-** “yurd, məkan”, **ak-** “uca”, **ur-** “tikmək, qurmaq”, **an-** “mənsubluq”, **a-** “kiçiltmə” və s. kimi dil elementləri və şəkilçilərin yazıyaqədərki protoazərbaycan yazıları olması (3, s. 121; 4, s. 249, 251; 8, s. 56, 78, 80; 18, s. 173; 21, s. 212-221; 20, s. 103) həm bu tayfanın qədim olmasını, həm də yayılma arealını göstərən tutarlı dəlillərdir.

Beləliklə, qədim Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixində ayrıca yeri olan **Kuti** türk tayfaları m.ö. IV-III minilliklərdən qədim və Bütöv Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvan torpaqlarının yerli-aborigen sakinləri olmuş, m.ö. II minilliklərdə şimala doğru hərəkət edərək Orta Asiya və digər türk dövlətlərinin ərazilərinə yayılmışlar. **Kuti** türk tayfaları zaman-zaman qurulmuş Mitan, Manna, Midiya, Atropatena, Alban türk dövlətlərindəki türk boyları ilə bərabər etnogenezimizin təşəkkülündə iştirakçı olmuş, qədim, əzəli türk yurdu olan **Naxçıvan** yer adlarında zamanımıza qədər öz izlərini qorumuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE BR, 1986, 114 s.
2. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э. М.-Л.: Наука, 1956, 485 с.
3. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967, 277 с.
4. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
5. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии // Ономастика Востока, М., 1980, с.13.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
7. Геродот. История. Л.: Наука, 1972, 599 с.
8. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 278 s.
9. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 138 s.
10. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 с.

11. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
12. Кайдаров А.Т., Койчубаев Е. К лингвистическому объяснению топонима «казак» // Вестник, АН. Каз. ССР, № 2 (310), Алма-Ата, 1971, с. 47.
13. Лурье И.М. Немху в Египте нового царства // Вестник древней истории, 1953, № 4, с. 9-18.
14. Mahmudov Yaqub. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005, 140 s.
15. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 s.
16. Матье М.Э. Из истории семьи ирода в древнем Египте // Вестник древней истории, 1954, № 3, с. 45-75.
17. Moisey Kalankaytuklu. Alban tarixi. Mixtar Qoş. Alban salnaməsi. Bakı: Elm, 1993, 270 s.
18. Мурзаев Е.М. Словарь народных географических терминов. М., 1985, с. 548.
19. Описание Нахичеванской провинции. С.-Петербург, 1833, Нах. АР, ЦГА, ф. 23, с. 2, д. 43/44, 1874, 11 лист.
20. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, ч. I, М.: Госиздат, 1893-1911, 1260 с.
21. Rzayev F.N. Qədim Şərug oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
22. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, М.: Наука, 1974, 777 с.
23. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
24. Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 941 с.
25. Струве В.В. Подлинный Манефонский список царей Египта и хронология нового царства // Учёные записки Ленинградского университета, 1941, № 78, Вып. 9, с. 63-81.
26. Tarixi adlara qarşı soyqırım. Bakı: Təhsil, 2006, 92 s.
27. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
28. Всемирная история. Т. I, М.: Госиздат, 1956, 746 с.
29. Всемирная история. II т., М.: Госиздат, 1956, 899 с.
30. Виноградов В.Б. Сиракский союз племен на Северном Кавказе // Советская археология, 1965, №1, с. 108.
31. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

Фирудин Рзаев

**ТЮРКИ КУТИИ В ИСТОРИИ ЭТНОГЕНЕЗА
НАХЧЫВАНСКИХ НАСЕЛЕНИЙ**

Статья посвящена к исследованию прототюркского этноса Кути, и к изучению историю, языка и ареала их распространений. В статье обращено и к источникам истории Аккада, летописям царя Салмансара. В статье одновременно исследовано и историческое возникновение кутийцев на исторической арене.

Исследуя научные работы русских ученых вокруг этого вопроса, автор, путём сопоставлений и сравнений впервые среди тюркских ученых представил читателям историю и местонахождении этого древнетюркского этноса и их языковые единицы.

При исследовании автор статьи выявил многие интересные исторические и научные новизны.

Firudin Rzayev

KUTI TURKS IN THE ETHNOGENY OF NAKHCHIVAN PEOPLE

The article has been devoted to the history and language of Kuti prototurk ethnoses.

Akkad Tzar Salmansar's chronicle has been investigated in the article. And the same the author has been investigated the occurring of the Kuti prototurks to the history stage. Author has learnt the Russian investigators' works and has shown the occurring time and place of this ethnos by comparative analyses for the first time. During the investigation of Kuti turks the author has been got some interesting scientific results.

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SİLSİLƏ TƏŞKİL EDƏN TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Hər hansı dilin qrammatikası onun ümumi qanunauyğunluqlarının sistemini açır. Qrammatik qaydalar dilin faktları əsasında yaranaraq onları ümumiləşdirir (14). Qrammatik qanunauyğunluqları yaxşı bilmək dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır və sürətləndirir. Dilimizin dərinədən öyrənilməsi onun bütün problemlərinin düzgün və elmi əsaslar zəminində araşdırılmasından asılıdır.

Azərbaycan dilçiliyində nisbətən az tədqiq olunan problemlərdən biri də silsilə təşkil edən təyini söz birləşmələridir. Ara-sıra yürüdülmən fikirləri nəzərə almasaq, bir dil faktı kimi bu birləşmələr bütünlüklə öyrənilməmiş və tədqiq olunmamışdır. Sözlər və cümlələr quruluşuna görə ayrıldığı kimi (sözlər–sadə, düzəltmə, mürəkkəb, cümlələr – sadə və mürəkkəb), söz birləşmələri də quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində söz birləşmələrinin quruluşu ilə bağlı fikirlər də müxtəlifdir. Bir fikrə görə, tərəflər arasında sintaktik əlaqələrin müxtəlifliyi, başqa sözlə, bir neçə sintaktik əlaqədən istifadə edilməsi birləşmənin quruluşunu təyin edir. Bu fikir ilə razılaşmaq olmaz. Çünki dilimizdə tabelilik əlaqələrindən biri ilə qurulan elə birləşmələr vardır ki, onlar qətiyyənlə sadə təyini söz birləşmələri sayıla bilməz. Məsələn, *məktəbdəki həmin beş kabinet* birləşməsindəki asılı tərəflərin hamısı əsas tərəflə yanaşma əlaqəsindədir. Yuxarıdakı prinsiplə yanaşsaq, bu birləşmə sadə təyini söz birləşməsi hesab olunur. Yaxud əksinə, *məktəbin həyatı, bağ qonşusu* və s. kimi birləşmələrin də tərəfləri arasında idarə-uzlaşma və ya yanaşma-uzlaşma əlaqələri olduğu üçün onları mürəkkəb təyini söz birləşmələri hesab etmək düzgün deyil. Odur ki, mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin quruluşuna bu cür yanaşma özünü doğrultmur. Bütün bunları nəzərə alaraq, mürəkkəb təyini söz birləşmələrini tərkibində iştirak edən tammənəli sözlərin sayına görə fərqləndirmək daha düzgündür.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində söz birləşməsinin quruluşu ilə bağlı deyilmiş fikirlərin qısa xülasəsinə nəzər yetirək. Professor Yusif Seyidova görə, söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olaraq qruplaşdırılmasında söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlərin forması deyil, birləşmələrdəki müstəqil mənalı sözlərin miqdarı əsas götürülür (8, s. 161; 9).

K.Məmmədova görə, “belə birləşmələrdə ikidən artıq müstəqil mənalı söz iştirak edir. Bunların arasında olan sintaktik əlaqə üsulları ya yanaşma, ya idarə, ya da həm yanaşma, həm idarə, həm də uzlaşmadan ibarət olur” (6, s. 297). Q.Həsənova görə, “mürəkkəb söz birləşməsi ən azı üç müstəqil mənalı sözdən ibarət olur. Mürəkkəb söz birləşmələri elə konstruksiyaya malikdir ki, onu sadə söz birləşməsi səviyyəsində parçalamaq mümkündür” (6, s. 18). E.A-nın nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında isə söz birləşmələrinin quruluşu ilə bağlı fikir belədir: “Mürəkkəb ismi söz birləşmələri öz quruluşu etibarilə ən çox sadə söz birləşmələrinin genişlənmiş formalarıdır. Deməli, sadə söz birləşmələrinə müxtəlif sözlər əlavə etməklə onu mürəkkəb söz birləşmələrinə çevirmək mümkündür” (7, s. 91).

Q.Kazımovun fikrincə, iki müstəqil sözdən ibarət olan birləşmələr sadə, üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olan birləşmələr mürəkkəb hesab olunur (5, s. 70; 10; 11).

Göründüyü kimi, söz birləşmələrindən bəhs etmiş bütün müəlliflər onları, əsasən, quruluşuna görə ayırmış və mürəkkəb birləşmələri əsas tərəfin ifadəsinə görə ismi və feli birləşmələr kimi qruplaşdırmışlar. Lakin ismi birləşmələrə daxil olan mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqqında geniş məlumat verilməmişdir. Feli birləşmələr tərkib kimi geniş tədqiq olunaraq elmi qrammatikalara salınsa da, bu fikri mürəkkəb söz birləşmələrinin bir növü olan mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqqında demək olmaz.

İstər orta, istərsə də ali məktəb qrammatikalarında mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqqında ya ümumiyyətlə məlumat verilməmiş, ya da çox qısa bəhs edilmişdir. Ona görə də “orta məktəblərdə şagirdlər tərəfləri bir neçə sözdən ibarət olan təyini söz birləşmələrinə rast gəldikləri məqamda onun izahı verilməlidir. Əks təqdirdə qrammatik (sintaktik) təhlil zamanı ciddi çətinlik törənir, şagirdlər dolaşır, yanlış nəticələr çıxarırlar” (2, s. 71).

Mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə münasibətdə M.Hüseynzadənin fikirləri dolğunluğu ilə seçilir. Beləliklə, M.Hüseynzadənin fikrincə, mürəkkəb təyini söz birləşmələri aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Həm məna, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iştirak edən sözlərin (sayından asılı olmayaraq) hamısı birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləyə bilən birləşmələr mürəkkəb təyini söz birləşməsi hesab edilməlidir.

2. Sözlərin biri digərini təyin etməsi və mürəkkəb birləşmənin xaricində deyil, təyini söz birləşməsinin öz daxilində icra olunur.

3. Buna görə də bu təyinlik və tamamlıq cümlənin ayrı-ayrı müstəqil üzvlərinə deyil, yalnız mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlərə aid olur.

4. Bunların hər ikisinə mürəkkəb təyini söz birləşməsinin tərkibinə daxil olan sözlər ayrı-ayrı cümlə üzvü deyil, birləşib bütünlüklə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur.

Ümumən, mürəkkəb söz birləşmələri haqda deyilən fikirlərin xülasəsinə nəzər yetirsək, görürük ki, hələ vaxtilə Mirzə Kazım bəy ismi birləşmələrin genişlənərək silsilə təşkil etdiyini göstərərək dildə ikisözlü birləşmələrlə yanaşı, çoxsözlü birləşmələrin də olduğunu qeyd etmişdir (4).

Azərbaycan dilçiliyində bu barədə geniş məlumat prof. M.Hüseynzadəyə məxsusdur. Məhz M.Hüseynzadə mürəkkəb söz birləşmələrinin bir növü olan mürəkkəb təyini söz birləşmələrini ayrıca “mürəkkəb birləşmə” adı altında tədqiq etmişdir. Belə ki, 1959-cu ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis)” kitabında mürəkkəb təyini söz birləşmələrindən ətraflı bəhs edərək göstərmişdir ki, həm mənə, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iş-tirək edən sözlərin (sayından asılı olmayaraq) hamısı birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləmə bilən birləşmələr mürəkkəb təyini söz birləşmələridir. Daha sonra M.Hüseynzadə mürəkkəb təyini söz birləşmələrini iki qismə ayırmışdır:

1) Üç və ya dörd sözdən ibarət olub, heç bir silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələri;

2) Üç, dörd və daha artıq sözdən ibarət olub, silsilə təşkil edən mürəkkəb təyini söz birləşmələri (7, s. 153).

Müəllif silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələrini I, II və III növ mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə, eləcə də dördsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələrinə ayırsa da, silsilə təşkil edən mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqqında heç bir məlumat verməmiş və misal göstərməmişdir.

EA-nın nəşri olan üç cildliyin III cildində mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqqında müfəssəl məlumat verilmiş və bunların yaranmasının iki qaydası göstərilmişdir:

1) “Müxtəlif sözlərin bütöv sadə söz birləşmələrinə əlavə etməklə;

2) Sadə birləşmələrin arasına söz və birləşmələrin daxil olması ilə; Bu zaman artırılan söz və ifadələr ikinci tərəfə aid olur” (7, s. 92).

1985-ci ildə nəşr olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyinin IV cildində mürəkkəb söz birləşmələri haqqında çox da geniş olmayan məlumat verilmiş və göstərilmişdir ki, mürəkkəb birləşmələr üç yerə ayrılır:

1) “Sözlərin bir-biri ilə deyil, əsas sözlə qrammatik əlaqədə olduğu mürəkkəb birləşmələr;

2) Birləşmədəki sözlərin bir qisminin əsas sözlə qrammatik əlaqədə olduğu mürəkkəb birləşmələr;

3) Sıra ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlər silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr” (1, s. 49).

Azərbaycan dilində söz birləşmələrini geniş araşdıran Y.Seyidov özünün “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyasında mürəkkəb söz birləşmələri haqqında belə yazır: “Bizə elə gəlir ki, söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olmaqla bölgüsündə heç bir başqa cəhəti nəzərə almadan sözlərin miqdarına əsaslanmaq, ikisözlü birləşmələri sadə, ikidən artıq sözdən ibarət birləşməni isə mürəkkəb söz birləşməsi adlandırmaq lazımdır. Heç şübhəsiz ki,

“söz” deyərkən müstəqil mənalı sözlər nəzərdə tutulur, köməkçi sözlər söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəb olmasında heç bir rol oynamır” (8, s. 166).

Müəllif silsilə təşkil edən söz birləşmələrindən geniş aspektdə danışmasa da, göstərir ki, “sırası ilə biri digəri ilə qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan sözlərin silsiləsindən ibarət mürəkkəb birləşmələr var ki, onlar II və III növ təyini söz birləşmələrinə əsaslanır. Onun fikrincə, belə birləşmələrdə həmin birləşmələrin bu və ya digər tərəfini izah edən və ya həmin birləşmə vasitəsilə izah olunan, lakin əlaqədar olduğu sözlə qarşılıqlı deyil, birtərəfli tabelilik əlaqəsi saxlaması ilə birləşmədəki başqa sözlərdən fərqlənən sözlər də iştirak edir. Məsələn, *filologiya fakültəsinin dekanının birinci müavini* və s.” (8, s. 168; 9).

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb birləşmələr, eləcə də mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqda qənaətlər heç də eyni deyil və bu hal mürəkkəb təyini söz birləşmələri ilə bağlı fikir müxtəlifliyinə səbəb olub. Bu dil faktı ilə əlaqədar bizim fikrimiz isə M.Hüseynzadənin fikirləri ilə səsleşir (3, s. 101).

Beləliklə, biz düşünürük ki, mürəkkəb təyini söz birləşmələri dedikdə, həm məna, həm də formaca bir-birinə bağlanan, tərkibində iştirak edən sözlərin (bunlar 3-dən çox ola bilər) hamısı birlikdə bir cümlə üzvü kimi işləmə bilən birləşmələr nəzərdə tutulur. Hər hansı bir birləşmənin mürəkkəb təyini söz birləşməsi olması üçün daxili məna bağlılığı ilə bərabər xarici şəkli bağlılıq da olmalıdır. Belə birləşmələrdə sözlər qeyri-müəyyənlikdən müəyyənliyə, ümumilikdən konkretliyə doğru olur. Daxili və xarici bağlılıqsa mürəkkəb birləşmədəki üzvləri bir-birindən asılı edir ki, nəticə etibarilə birləşmə bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn, *Salyan şəhərinin su təchizatında müəyyən problemlər vardır*. Bu cümlədəki *Salyan şəhərinin su təchizatı* mürəkkəb təyini söz birləşməsidir. İki sadə təyini söz birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Birinci sadə birləşmə ilə ikinci sadə birləşmə arasındakı möhkəm daxili bağlılıq onların arasında “nın” yiyəlik hal şəkilçisinə ehtiyac saxlamaq, eyni zamanda onları ayrıca cümlə üzvü kimi də götürmək mümkün deyil. Çünki problemin Salyan şəhərində deyil, məhz konkret olaraq onun su təchizatı sahəsində olduğu nəzərə çarpdırılır. Beləliklə, *su* sözü təchizatın növünü, *şəhəri* sözü su təchizatının yerini, *Salyan* sözü isə şəhərin konkret adını müəyyənləşdirir. Ümumən, mürəkkəb təyini söz birləşmələri haqqında belə qənaətə gəlmək olar ki, bu birləşmələrin daxilindəki sözlərin biri-birini təyin etməsi və tamamlanması birləşmələrin daxilindəcə olur, buna görə də bu təyinlik və tamamlamaq yalnız mürəkkəb birləşmənin tərkibindəki sözlərə aid olur və nəticədə bunlar bütövlükdə cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur.

Bir sözlə, dilimizin istər yazılı və istərsə də şifahi qatında özünü göstərən mürəkkəb təyini söz birləşmələrini silsilə təşkil edib-etmədiyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Heç bir silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələri;
2. Silsilə təşkil edən təyini söz birləşmələri;

Silsilə təşkil etməyən mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin tərkibində sözlərin tərəflərdə iştirakı müxtəlif olur. Başqa sözlə, bu birləşmələrin ya birinci tərəfi, ya da ikinci tərəfi iki sözlə ifadə olunur.

Məlum olduğu üzrə, sadə təyini söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində hal və mənsubiyyət şəkilçiləri rol oynayır. Mürəkkəb təyini söz birləşmələrinin də tərkibi sadə təyini söz birləşmələrindən ibarət olduğundan bu birləşmələrin də formalaşmasında hal və mənsubiyyət şəkilçisinin rolu böyükdür. Bu mənada onlar da üç növdə qruplaşdırılır: I növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri, II növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri, III növ üçsözlü mürəkkəb təyini söz birləşmələri (12; 13). Sözügedən məsələnin genişliyini nəzərə alaraq bu növləri sadalamaqla kifayətləndik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov Y. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 422 s.
2. Həsənov M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər. Bakı: Maarif, 1987, 152 s.
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. II nəşr. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 279 s.
4. Казымбек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846, 454 с.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
6. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin əsasları. Bakı: Maarif, 1971, 367 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. 3 cilddə, III c., Bakı: Elm, 1981, 442 s.
8. Seyidov Y. Əsərləri. 15 cilddə. I c., Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 628 s.
9. http://az.wikipedia.org/wiki/Yusif_Seyidov
10. http://az.wikipediya.org/wiki/Qəzənfər_Kazımov
11. <http://www.qkazımov.gen.az/arxiv/61.htm>
12. http://kayzen.az/blog/Azərbaycan-dili/606/isimlərin_qruluşca_növləri.html
13. <http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az>
14. <http://www.kitab.az/cgi-bin/catlib2/plugin/bibl/biblsearch.cgi?info=birl>

Зульфия Исмаил

СЕРИЯ ОБРАЗОВАНИЙ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Одной из областей, которым уделяется очень мало внимания в азербайджанской лингвистике это сложные определительные словосочетания.

Если не принимать во внимание высказываемые иногда суждения, эти словосочетания в целом не изучены и не исследованы. В статье разъясняются все эти вопросы.

Zulfiya Ismayil

CHAIN ORGANIZING DEFINING WORD COMBINATION

Complex attributive word-combinations belong to one of areas to which not enough attention is given in the Azerbaijan linguistics. Without taking into consideration judgements stated sometimes, these word-combinations as a whole are not studied and not investigated. All these questions are explained in the paper.

SƏYYAR MƏMMƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ORDUBAD DİALEKTİNDƏ SİFƏT DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Müasir ədəbi dilimizdə mövcud olan sifətlər eyni ilə Ordubad dialektində də işlənməkdədir. Lakin burada leksik cəhətdən fərqlənən, yəni ədəbi dilimizdə işlənməyən keyfiyyət və ya əlamət bildirən sözlərə də rast gəlmək mümkündür ki, həmin sözlərdə səciyyəvi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu səciyyəvilik düzəltmə sifətlərdə daha çox müşahidə olunmuşdur.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Ordubad dialektində də sifətlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Ordubad dialektində işlənən sifətlərin bir qismi tərkib etibarı ilə köklə sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarətdir. Məlum həqiqətdir ki, bir dialektəki sifət düzəldən leksik şəkilçilərin hamısını kiçik bir məqalədə əhatə etmək imkan xaricindədir. Biz burada adlardan və fellərdən sifət düzəldən leksik şəkilçilərin bir qismini verməyə çalışacağıq.

I. Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər:

Bu şəkilçilər daha çox isim və sifətlərdən düzəltmə sifət əmələ gətirir.

1. Ədəbi dilimizdəki **-lı, -li, -lu, -lü** və onun fonetik variantları olan **// -dı, -di, -du, -dü // -nı, -ni, -nu, -nü // -rı, -ri, -ru, -rü** şəkilçisi **qəzil** (keçi yunu), **mozu** (dərd-qəm), **yelin** (məməli heyvanların döşü), **xız** (his), **qotur** (tökmə yara növü), **mor** (lək), **qəzər** (əsəb, hirs), **qın** (kölgə), **yelkən** (at yalı), **qıncır** (yararsız), **zor // zot** (güc), **şək'qəvət // şək'qavat** (şax duruşuq), **dırnax, cəncəl** (əngəl), **qurd, üz, cin** və s. sözlərə qoşularaq **qəzilli** (sıx tüklü), **mozulu** (dərdli), **yelinni** (döşü bol südlü), **xızdı** (hisli), **qoturru** (yara tökmüş), **morru** (bellənmiş), **qəzərri** (qəzəbli, əsəbi, hirsli), **qınnı** (kölgəli), **yelkənni** (yalı uzun), **qıncırrı** (yarasız otu çox olan), **zorru // zotdu** (güclü), **şək'qəvətdi // şək'qavatdı** (hündür və enlikürəkli), **dırnaxlı** (1. dözümlü, təpərli – heyvana aid; 2. qoçaq – insana aid), **cəncəlli** (əngəlli), **qurtdu** (paxıl), **üzdü** (sırtıq), **cinni** (qəzəbli, hirsli) kimi keyfiyyət, xasiyyət və əlamət bildirən sifətlər düzəldir.

Misallar: – *Bı kətdə həylə qəzilli geçi tapəmməzsən (Üst.); – Hı:, görün harda morru yer var götürün özü:za, bizə də demyə qalsın (Dan.); – Qağa, qəzərri adamın saydığı da bi şey də:l, qandığı da (Büh.); – Dayımın yelkənni atın görəydin, onda bilərdin, at nə tə:r olur (Pəz.); – İrəx'mətdix' qağam*

şək'qəvətdi, çox zotdu ki'şiydi, indi həylə ki'şi görəmməzsən ta (Un.); – Bizdərdə yaz açılannan ta: qar yerə düşənə kimi naxıra gedən mala dırxanlı mal də:llər. Əmə qırx kətdərdə qoqax adama da dırxanlı deyillər (Par.); – Mən elə həməşə unu cəncəlli işdərnən əlləşən adam kimi tən'i mişəm, qərdəş (Gil.).

Bu şəkilçinin Meğri şivələrində yuxarıdakı variantları (3, s. 219-220), İraq-Türkman ləhcəsində isə dodaq ahənginin pozulması ilə nəticələnən **-li** və **-li** (4, s. 130-131), Yardımlı rayonu şivələrində isə **-ni** və **-ri** variantları işlənməkdədir (5, s. 62).

2. -siz, -siz, -suz, -süz. Məhsuldar şəkilçilərdən olan bu şəkilçi **çəlim** (barıq), **cıntır** (ətin yeməyə yarasız hissəsi), **bavar** (mülayim, xoşxasiyyət), **qəva** (əhəmiyyət), **əqd** (kəbin), **əyə** (sahib, yiyə), **hetix'** (qucaq), **patava** (çarığa dolanan ip), **pəx' < pak** (təmiz), **küful** (tövlədə quzuların saxlandığı ayrıca yer), **örüş** (otlaq sahəsi) və s. sözlərə qoşularaq, bu sözlərin mənasına uyğun **çəlimsiz, cıntırsız, bavarsız** (yola getməyən), **qəvasız, əqdsiz** (*S.dizə, Anab., Aş.ənd., Dan.*), **əyəsiz, hetix'siz** (qucağı boş, kömək əli olmayan – məc.mən.), **patavasız, pəx'siz** (sünnət olunmayan – təmiz olmayan), **küfulsuz, örüşsüz** (çox ot yeməyən – heyvana aid) (**ək.k.**) sifətlərini düzəldir.

Misallar: – *Ə qo dursun ə:nə, u:n əlinnən iş gələ, uəlimsiz bi gədədi (Ord.ş.); – No:ıl, bi də: də uıntırsız ət aləsən da (Kül.); – Kətdə uox qəşəx yola ge:dıx, gəldi kəşəndə də bavarsız adəmnən böyür-böyürə düşdux (Vəl.); – Bala, əqdsiz işə zinalıx diyəllər şəri'yətdə (Aş.Ənd.); – Ə Əlqəməli, nəvən bı pəyız da pəx'siz qaldı (Çən.); – Bə dədə, küfulsuz tavla ola, bı:n qoyınu var, geçisi var, unda körpə quzuları hara qatəssən? (Bil.); – Bıılki danalarım uoxu örüşsüz maldı, nə tə:r oləcəx, bilmıram (Üst.).*

İraq-Türkman ləhcəsində bu şəkilçinin **-siz, -siz, -suz** variantları ilə sifət düzəldir (4, s. 131).

-li şəkilçisinin tam əks mənasını ifadə edən bu şəkilçi qədim türk yazılı abidələrində iki variantda işlənmiş, əlamət və ya keyfiyyətin olmadığını, ya da azlığını bildirən sifətlər düzəltmişdir (6, s. 98).

3. -cil, -cil, -cul, -cül. Bu şəkilçi də məhsuldar şəkilçilərdən olub, **qonax, hürmət < hörmət, yuxu, hənəx'** (zarafat), **hül** (kələk), **mazax** (naz), **əv // öy < ev, qahım < qohum, iş, gop** (yalan), **bağ, zəx'mət, ət** isimlərindən əlamət və keyfiyyətin başqaları ilə müqayisədə çox və ya ona həvəsli olduğunu bildirən **qonaxcil, hürməucil, yuxucul, (b.k.), hənəx'cil** (sərt zarafat edən), **hülcül** (kələkbaz), **mazaxcil** (naz eləməyi sevən), **əvcil // öycül** (1. ev işlərini yaxşı bilən; 2. ailəsinə daha çox bağlı olan), **qahımcil, işcil, gopcul** (həmişə yalan danışan), **bağcil, zəx'məucil, əucil** (çox ət yeyən) (*Pəz., Vəl., Vən., Gil., Üst., A., Çən., Kəl., Kül.*) sifətlərini düzəldir.

Misallar: – *Əvvəl qonaxcil adam ol kı, so:ra da hürməucil ağsək'qəl ola-san (Dan.); – Hənəx'cil arvaddan, bi də hülcül ki'şidən qorx, unnan adama nəf gəlməz (Büh.); – Sa:bın o ölən oğlu üşəxlərin ən öycülüydü, irəx'mətdıx (Çən.); – Elə adam dedın kı, bizim giyəv gopcul bəndədi, u:n hansı dedığına*

inanım? (Kəl.); – Bizimki əuçil arvaddı, axşam əvdə ət olmadı, sə:r mənı əvə qoyməz (Vən.).

Meğri şivələrində bu şəkilçinin incə saitli variantları daha çox işləkdir (3, s. 221).

4. **-axay** və onun fonetik variantları olan **-axxay** // **-ak'qay** // **-əqqəy** şəkilçisi **sol** sifətinə artırılaraq hər işi sol əl və ya ayaqla görən mənəli **solaxay** (**ək.k.**) // **solaxxay** (**Ord.ş., A., Üst.**) // **solak'qay** (**Par., Büh., Bil.**) // **soləqqəy** (**Pəz., Kəl., Nüs., Un., Kül., Y.Ənd.**) sifətini düzəldir.

Misallar: – *Solaxay adəm çox vədə düz danışan adəm olu (Y.Ənd.). – Solaxxaynan üz-üzə dur, ya:nda dayəmmə (A.); Bizim xırda gədə təzəlıxdə solak'qay o:b (Bil.); – Məsələ, bizdərdə də:llə ki, soləqqəy yeməx ya:nın yeməğini şeytən yə:r (Pəz.).*

5. **-ərax': şivərax' (b.k.)** (arıq və hündür).

Misal: – *Şivərax' üşəx uox sağlam olar (Çən.).*

6. **-gən: ərgən** (evlilik yaşına çatmış oğlan və ya qız) (**b.k.**).

Misal: – *Ərgən oğlan ərgən qızə tuş olar (Anab.).*

7. **-qal: genişqal** (çox geniş) (**Aş.Ən.**)

Misal: – *Səfdərin hə:tı genişqal yerdı, otu uox olar əşi (Aş.Ən.).*

8. **-sax: uğursax** (**Pəz., Un., Par., Büh.**) // **oğursax** (**Kül., Anab., Aş.Ən., Kəl., Üst., Par.**) (balası ölmüş qoyun və ya keçi).

Misal: – *Bı il, şü'kür, bizim tavlada bı dənə də uğursax heyvan yoxdu (Par.).*

9. **-əvər: günəvər** (günlü, günəşli) (**b.k.**).

Misal: – *Uzax durma, bəri gə, ura günəvər yerdı, başın əğriyər (Un.).*

10. **-əcər: südəcər** (südlə qidalanan uşaq və ya heyvan balası), **dərdəcər** (**ək.k.**). (dərd taparaq xəstələnən, dərdli)

Misallar: – *Sa: qalsa, südəcər uşəğı da dərdəcər adam eliyərsən (Dan.).*

Bu şəkilçi Meğri şivələrində də sifət düzəldən sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənməkdədir (3, s. 14).

11. **-cux**. Bu şəkilçi **su** sözünə qoşulub Ordubad rayonunun bütün kəndlərində sulu mənasını verən **sucux** sözünü əmələ gətirir.

Misallar: – *Qorunqa:n yeri sucux yerdı, vəssəlam (Bil.).*

Bu sözdüzəldici şəkilçinin dialekt və şivələrimizdə bir çox işlənmə variantları vardır. Bunlardan biri də **-cağ** variantıdır ki, Yardımlı şivələrində təsadüf olunmuşdur (5, s. 62).

12. **-gili**. Bu şəkilçiyə rayonun bütün kəndlərində işlənən **eygili** sözündə rastlanmışdır. Fikrimizcə, sözün kökündəki **ey** sözü **yey** (yaxşı, iyi) sözünün fonetik variantıdır. **Eygili** sözü **gün, vaxt** sözlərinə yanaşaraq birlikdə “başqa” mənasını bildirir.

Misal: – *Eygili vax isdəsəm, verməzsən e: heu (Kəl.).*

Bu şəkilçi dialekt və şivələrimizin Cənub qrupuna daxil olan Yardımlı rayonu şivələrində **-li** // **-lü** variantlarında işlənməkdədir (5, s. 62-63).

II. Fellərdən sifət düzəldən şəkilçilər

1. **-ax, -ax' // -x, -x'** şəkilçisi ədəbi dilimizdəki feldən sifət düzəldən **-aq²** (**-q, -k**) şəkilçisinin fonetik variantı olub, *dön(məx)*, *yala(max)*, *sülən(məx)* (gəzmək – mənfi mənada.), *tənti(məx)* (tələsimək), *toxda(max)* (sakitləşmək), *günsü(məx')* (gün vuraraq turşumax) *zəvzə(məx)* (çox və mənasız danışmaq), *uətəda(max) < çatla(maq)* və s. fellərə qoşularaq *dönəx'* (üzü dönük, əhdə və-fasız), *yalax* (1. yaltaq; 2. qarınqulu), *süləx'* (hər yeri gəzən, gəzəyən – mənfi mənada), *təntix'* (tələsən), *tox dax* (sakit), *günsüx'* (günün istisindən turşumuş) (*A., Çən., Vən., Üst., Gən.*), *zəvzəx'* (çox və mənasız danışan), *uətdax* (1. çatı olan; 2. ağıl dayaz) və s. sifətlərini düzəldir.

Misallar: – *Yalax* (yaltaq) *adamın dosdu dönəx' adam olar, una gora kı, yalaxlığınən dönəx' olur (Gən.)*; – *Bəri gə, az yalax* (qarınqulu) *adamnən oturmamışəm, mən də az-çox bəndə sərrəfiyəm (Üst.)*; – *Təntix' iş tutursan, həylə olar da: (A.)*; – *Bacım tapacəx harda günsüx' alça var, gəti'rəcəx (Vən.)*.

2. **-gən** tərkibli düzəltmə saifətlər: *icəşgən, kürnəşgən, ötgən, əringən (b.k.)*.

Misallar: – *Qağam da, də:sən, cavannığında icəşgən ki'şi olub_{na}: (Kəl.)*; – *Quyruxdوغان ayda* (avqust ayı) *qounnar isdidən başdarını bir-biri:n altına soxar, una gora həməən aya kürnəşgən ay da də:llər (Büh.)*; – *Saxliyəndə də ötgən at saxliyəsən_{ne}: (Y.Ənd.)*; – *Ə, sə:n kimi əringən gədə görmədim da: mən (Çən.)*.

Bu şəkilçi eynilə bu variantda Yardımlı rayonu şivələrində də sifət düzəldən şəkilçi kimi işlənməkdədir (5, s. 63).

3. **-g: şitəng** (şuluq eləyən) (*b.k.*), *dirəng* (dediyindən əl çəkməyən, inad) (*Anab., Bil., Pəz.*).

Misallar: – *Vəxdində üşəğə hesdəmməsən, sox'ra şitəng olar, olar da: (Bil.)*; – *A kişi, oğul mə:mdı, mən bilirəm, uox uənə yorma, dirəng adəmə nəfi yoxdu (Anab.)*.

4. **-üx': ütux'** (cəld, çevik), *düşüx'* (1. sallaq; 2. səriştəsiz; 3. yüngülxasiyyətli) (*b.k.*).

Misallar: – *Bı üşəxliğində bilisən nə ütux', uoxbilmiş üşəğ_{olub} (Vən.)*.

Bu şəkilçi Yardımlı şivələrində **-iğ** (5, s. 63), Cəlilabad (1, s. 66) və Salyan şivələrində **-ik** variantları ilə sifət düzəldir (2, s. 94).

5. **-ri**. Bu şəkilçiyə *sifdir(məx')* (əti sümükdən arıtlamaq) felindən düzələrək “sümükdən arıtlanmış” mənasını verən və Ordubad rayonunun əksər kəndlərində işlənən *sifdirri* sözündə təsadüf edilmişdir. Bu söz daha çox **ət** sözü ilə yanaşı işlənərək “sümükdən arıtlanmış ət” mənasını verməkdədir.

Misal: – *Geçən də: (dəfə) yaxuydı, sifdirri ətiydi (Bil.)*.

Müasir günümüzdə ədəbi dilimizin lüğət fonduna (ümumişlək sözlər) dialekt və şivələrimizdən müəyyən qədər sözlər daxil olur ki, bu da məhz dialekt və şivələrimizdəki leksik şəkilçilərin bir qismi hesabına gerçəkləşməkdədir. Fikrimizcə, Ordubad dialekti də bu lüğət fondunun zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Məqalədə adları keçən kənd adlarının ixtisarı: *A.* – Aza, *Anab.* – Anabad, *Aş.Ənd.* – Aşağı Əndəmic, *Bil.* – Biləv, *Büh.* – Bührüd, *Çən.* – Çənənəb, *Dan.* – Danağırt, *Gən.* – Gənzə, *Gil.* – Gilançay, *Kəl.* – Kələki, *Kül.* – Külüt, *Nüs.* – Nüsnüs, *Ord.ş.* – Ordubad şəhəri, *Par.* – Parağa, *Pəz.* – Pəzməri, *S.dizə.* – Səbirdizə, *Un.* – Unus, *Üst.* – Üstüpu, *Vəl.* – Vələvir, *Vən.* – Vənənd, *Y.Ənd.* – Yuxarı Əndəmic.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Azərbaycan dilinin Cəlilabad rayonu şivələri. (nam. dis.). Bakı, 1975, 246 s.
2. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955, 261 s.
3. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 580 s.
4. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
5. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. Bakı: Təhsil NPM, 2007, 166 s.
6. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993, 336 s.

Сайяр Мамедов

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СУФФИКСЫ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В ОРДУБАДСКИХ ДИАЛЕКТАХ

В статье исследуются словообразовательные суффиксы при образовании прилагательных. По этому направлению, словообразовательные суффиксы различаются со своими самобытностями в Ордубадском диалекте и акценте.

Эти самобытности словообразовательных суффиксов были сопоставлены с другими диалектами и акцентами.

Путем исследований автор, выявил интересные научные выводы.

Sayyar Mammadov

ADJECTIVE –FORMING SUFFIXES IN ORDUBAD DIALECT

The word making and their investigation in our dialect and accents is one of the main problems. The adjective forming suffixes have an important role in word making process of Ordubad dialect. Some part of the adjective – forming suffixes in Ordubad dialect have been investigated in the article and they are comparative analyzed with our other accents.

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

CULFA ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ARIÇILIQ TERMİNLƏRİ HAQQINDA

Culfa rayonunun dağlar qoynunda, olduqca əlverişli təbii-coğrafi mövqedə yerləşməsi burada təsərrüfatın digər sahələri kimi arıçılığın inkişafına da şərait yaratmışdır. Ümumiyyətlə, arıçılıq uzaq keçmişimizdən üzü bəri xalqımızın, o cümlədən Culfa rayon əhalisinin həyatında mühüm rol oynamaqdadır. Apardığımız çöl təcrübələri zamanı rayon ərazisində əhalinin müəyyən bir qisminin arıçılıqla məşğul olduğunun şahidi olduq. Bu isə öz növbəsində həmin təsərrüfat sahəsi ilə bağlı xeyli sayda termin səciyyəli sözlərin və hətta deyimlərin yaranmasına imkan vermişdir. Culfa rayonunun Boyəhməd kəndində belə bir deyim var: *“Qatırquyruğu:n çiçəyi sarı olanda bal çox olar”*.

Məqalə yazılarkən təkcə yerli materiallarla kifayətlənməmiş, həm Azərbaycanın digər dialekt və şivələri, həm də Türkiyə türkcəsinin ağızları ilə müqayisəli təhlillər aparmışıq. Professor Ə.A.Quliyev də qeyd edir ki, “Naxçıvan ağızları sadəcə Doğu Grupu Ağızları ilə deyil, hemen hemen tüm Anadolu ağızları ilə benzerlik göstərməkdir” (2, s. 63). Toplanmış materialların linqvistik təhlilinə əsasən Culfa şivələrində işlənən arıçılıq terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Quruluşca sadə olan arıçılıq terminləri;
2. Quruluşca düzəltmə olan arıçılıq terminləri;
3. Quruluşca mürəkkəb olan arıçılıq terminləri;
4. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan arıçılıq terminləri.

1. Quruluşca sadə olan arıçılıq terminləri;

Dalax (*B.əh., Sal., Bən.*) – Quruluşca sadə olan bu söz arı ailəsində arıların özlərinin yaratdıqları təbii şan mənasında işlənir. Söz qədim türk dilləri üçün xarakterik olan *a>ə* sait və *x>ğ* samit əvəzlənmələri ilə Ordubad dialektində *dələğ* (*Bist., Tivi., Nüs.*) şəklində, Şahbuz şivələrində *dalax* formasında mövcuddur.

Şan (*ə.k.k.*) – Süzülməmiş bal. Söz Ordubad dialektində *a>ə* səsəvəzlənməsi ilə *şən* şəklində işlənir.

Beçə (ə.k.k.) – Yeni arı ailəsi. Bu söz Şahbuz şivələrində də eyni fonetik tərkibdə və mənada işlənir (5, s. 101).

Qurt (ə.k.k.) – Yeni arıların çıxacağı yumurtacıq (micinin nisbətən böyüyən forması). Söz Culfa rayonunun Teyvaz, Boyəhməd və Ərəfsə kənd şivələrində, həmçinin Şahbuz rayon şivələrində fərqli fonetik tərkibdə *mici* şəklində mövcuddur.

Biz (ə.k.k.) – Ramkanı (arı çərçivəsi) deşib sim salmaq üçün istifadə olunan alət.

Məmə (ə.k.k.) – Əsasən yeni ana arıların çıxması üçün qoyulmuş yuva. Ana arı çıxdıqdan sonra həmin yuva arılar tərəfindən dağıdılır.

Üsgüx' (ə.k.k.) – Arı çərçivələrinin üzərindəki yuvalar.

Mum (ə.k.k.) – Pətəyin ərinməsindən əmələ gələn məhsul.

Ləl/ lər (ə.k.k.) – Arı yuvalarında bal olmayan çiçək tozu və arı südündən yaranmış məhsul. Bu işlə məşğul olanlar *ləlin* mühüm tibbi əhəmiyyəti olduğunu deyirlər.

Vaşina (ə.k.k.) – Arı pətəklərində ramkaların üzərinə çəkilən yumşaq əşya. Bu söz bir çox şivələrdə *mum yuxası*, *arı əpbəyi* (B.əh.) şəklində işlənir.

İramka (ə.k.k.) – Arı üsküklərinin yerləşdiyi əşya.

Səbət (ə.k.k.) – Arı ailələrinin yaşaması üçün gərməşov bitkisinin şivlərindən hörülən əşya.

Mumatel (Tey., B.əh.) – Şana verilən ad.

Bərəmum (ə.k.k.) – Arının zibili. Arı bunu pətəkdə olan açıq yerləri tutmaq üçün istifadə edir. Pinəçilikdə ipin möhkəmliyinin təmin olunmasında, həmçinin əl və ayaqda olan müxtəlif yaraların müalicəsində mühüm tibbi əhəmiyyətə malikdir. Bərəmum eyni zamanda pətəyi istidən, soyuqdan qoruyur.

Keş/çes (Ərf., Lək., Qaz., Tey., B.əh.) – Baldan təmizlənmiş şan hissələri. Söz Şahbuz rayon şivələrində *çiş/kiş* fonetik variantında eyni mənədədir. Həmçinin *keş* sözü omonimlik səciyyəsi daşımaqla Culfa rayonunun Saltaq kənd şivəsində və Ordubad dialektində suvarıldıqdan sonra azıciq təpimiş torpaq mənasında işlədilir.

Gilgirə (Sal.) – Beçələri tutmaq üçün xüsusi səbət.

Ərsin (Sal.Göy.) – Əl çatmayan hissədə səbət şanını kəsmək üçün istifadə olunan, ucu iti və yastı, arxası yumru, ağac saplı alət.

2. Quruluşca düzəltmə olan arıçılıq terminləri;

Pətəx'lix' (A., B., B.əh., Tey.) – Arı pətəyinin yığıldığı yer. Quruluşca düzəltmə olan bu söz ədəbi dilimizdə işlənən *pətək* və *-lik* leksik şəkilçisinin fonetik variantı – *lix'* şəkilçisinin köməyi ilə düzəlib. Həmçinin Culfa rayonunun Saltaq kəndində bu mənada *arıxana*, Şahbuz şivələrində *arılıx/pətəx'lix'/para-xlix*, Ordubad dialektində *aruxənə*, Lerik rayon şivələrində *aruxanə/kösərə* (1, s. 120), Türkiyə türkcəsinin Erzurum ili ağızlarında *arihane/peteyhliyh* (3, s. 258) kəlmələri işlənməkdədir.

Miciləməx' (ə.k.k.) – Qurd qoymaq. Söz quruluşca düzəltmə olub - *mici-qurd*, -*lə* adlardan fel düzəldən şəkilçi və *maq* məsdər şəkilçisinin fonetik variantı - *məx'* vasitəsi ilə düzəlib. Söz Culfa rayonunun Saltaq kənd şivəsində *qurt qoymax* şəklində, bir sıra kəndlərdə isə *miciləməx'* sözü omonim səciyyəsi daşımaqla *iştahasız yemək* mənasında da işlədilir. Lerik rayon şivələrində bu mənanı ifadə edən *cüciələmə/ məğəzeyin* (1, s. 120) sözlərindən istifadə olunur.

Şampur/şanpur (ə.k.k.) – Arı səbətindən şanı kəsib çıxarmaq üçün uzun saplı bıçaq. Söz - *şan* kökü və bir cür yazılıb ahəng qanununa tabe olmayan - *pur* leksik şəkilçisi vasitəsi ilə əmələ gəlmişdir. Şahbuz rayon şivələrində bu mənada *şangir/şankir*, Sisyan-Zəngəzur şivələrində *şanpur* sözləri işlədilir.

Çəkirgən (Xoş.) – Çərçivələri qaldırmaq, aralamaq üçün işlədilən əşya.

Başdix (ə.k.k.) – Arılara qulluq göstərilən zaman sancmamaları üçün başa keçirilən üzü tənziqlə örtülmüş papaq. Bu söz Ordubad dialektində *bəşdix* şəklində mövcuddur.

Mayalammax /dölləmməx' (ə.k.k.) – Erkək arı ilə dişi arının mayalanması. Bu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin demək olar ki, hamısında eyni şəkil və mənada işlənməkdədir.

3. Quruluşca mürəkkəb olanlar;

Beçəgir (ə.k.k.) – Beçələri tutmaq üçün xüsusi şivdən toxunmuş səbət. Bu mənada Şahbuz şivələrində *beçəgir/pöhrəgir* terminləri işlədilir. *Beçəgir* sözünü asanlıqla *beçə+gir* şəklində kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkündür. Buradakı – *gir* komponenti - *girmək* felinin kökü olmaqla *tutan*, *saxlayan* mənasında işlənməmişdir. Belə ki, bu gün dilimizdə *pulgir*, *dünyəgir*, *cibgir* və s. kimi xeyli sayda söz mövcuddur ki, onlarda da -*gir* komponenti yuxarıda qeyd etdiyimiz mənanı ifadə edir.

Anagir (ə.k.k.) – Ana arını saxlamaq üçün xüsusi dəmir səbət. Bu işlə məşğul olanlar deyirlər ki, hər hansı bir yeşiyin ana arısı olmayanda başqa yeşikdən bura ana arı köçürülür. Yeni gələn ana arını pətəkdəki arılara uyğunlaşdırmaq üçün bir neçə gün onu həmin yuvada saxlayırıq sonra arı gəldiyi pətəyin anasını çevrilir.

Tüsdügir (Xoş., Sal., Cul.ş. Qaz.) – Arıları yoxlayan zaman sancmamaları üçün onlara tüstü verilən əşya. Bir çox şivələrdə bu mənada *körüx'* sözü işlənir.

4. Söz birləşmələri ilə ifadə olunan arıçılıq terminləri;

Aparılan çöl təcrübələri zamanı toplanılan materiallara əsasən deyə bilərik ki, söz birləşmələri şəklində mövcud olan arıçılıq terminlərini iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1.İsmi birləşmələrlə ifadə olunan arıçılıq terminləri;

2.Feli birləşmələrlə ifadə olunan arıçılıq terminləri.

Toplanmış materialların tədqiqi zamanı ismi birləşmələrin hər üç növünə aid olan arıçılıq terminlərinə rast gəldik. Bunlara diqqət yetirək:

a) İsmi birləşmələrlə ifadə olunan arıçılıq terminləri;

I növ ismi birləşmə şəklində olanlar;

Ana məmə (ə.k.k.) – Ana arının böyüdüüyü yuva.

Qısır arı (ə.k.k.) – Beçə verməyən arı.

Erkəy arı (ə.k.k.) – İşləməyən yalnız ana arını mayalandıran arılar.

İşci arı/işdəx' arı (ə.k.k.) – Bal toplayan arılar.

Süzmə bal (ə.k.k.) – Şandan süzülüb ayrılmış bal.

Gəzənci/gəzəngi bal (Sal., Qaz., Tey.) – Arının meyvədən və şirələnmiş ağaclarından topladığı bal. Bu söz eyni fonetik tərkibdə və mənada Ordubad dialektində də müşahidə olunmuşdur.

Şah beçə (Sal., Tey.) – Ən yaxşı beçə.

Orta beçə (Sal., Tey.) – Nisbətən zəif beçə.

Kora beçə (Sal., Tey.) – Daha zəif beçə.

Ordubad dialektində bu mənəni ifadə edən *şah beçə, miyanə beçə, riza beçə* terminləri işlədilir.

II Növ ismi birləşmə şəklində olanlar;

Keşix' arısı (ə.k.k.) – Pətəyin qapısında dayanıb işdən yuvaya dönmən işçi arıları yoxlayan arılar.

Bal arısı (ə.k.k.) – Bal almaq üçün saxlanılan arı. Yardımlı rayon şivələrində bu mənada *çibin* (4, s. 143) sözü işlədilir.

Arı navalçası (ə.k.k.) – Arılara şirə və bəzən də duzlu su verilən zaman istifadə olunan novalça.

It arısı (ə.k.k.) – İncə arı növü.

Eşşəx' arısı (ə.k.k.) – Bir qədər iri və qırmızı zolaqlı arı növü.

Haramı devri (ə.k.k.) – Bal süzüləndən sonra ac arıların başqa arı yuvalarına hücumu dövrü.

Beçə ayı (ə.k.k.) – Arıların beçələdiyi yazın son ayı. Ordubad dialektində, Şahbuz şivələrində, eyni zamanda Culfa rayonunun Saltaq, Kırna kəndlərində eyni mənəni ifadə edən *pöhrə dövrü, pətəx' ayı*, Xoşkeşin, Əlincə kənd şivələrində isə *döl devri* kimi terminlər işlədilir.

Arı səbəti (ə.k.k.) – Arıların saxlandığı səbət.

Arı simi (ə.k.k.) – Şanı üç yerdən deşib paslanmaz sim salırlar, buna arı simi deyilir.

Maya çərçivəsi (Xoş., Əl., Yay.) – Üstü açıq balın arı ailəsinə verilməsi.

Sıvaxlı çərçivə (Xoş., Əl.) – Çərçivədəki balın bütövlükdə üzünün örtülməsi.

III növ ismi birləşmə ilə ifadə olunan arıçılıq termininə hələlik aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik;

Arı:n birinci aj devri (ə.k.k.) – Arı ailələrinin bal süzüləndən sonra digər arı ailələrinə hücum etdiyi dövr.

Balın qəymağı (ə.k.k.) – Şanın üzünün qaysağı.

b) Fəli birləşmələrlə ifadə olunan arıçılıq terminləri;

Beçiyə yatmax (ə.k.k.) – Beçələmək ərəfəsində olan arı pətəyi. Bu peşə ilə məşğul olanlar deyirlər ki, arı beçiyə yatanda pətəyin, yeşiyin boş hissələrinə sığışır.

Arıya tüsdü verməx' (ə.k.k.) – Arıya baxan zaman onların sakitliyini təmin etmə üsulu.

Məzməzəx' otu çiləməx' (B.əh., Mil., Qaz., Ərəf.) – Arını bu otun təsiri ilə bihuş etmək.

Beçə vırmax (ə.k.k.) – Yeni arı ailəsini pətəyə yığmaq.

Arı:n ayırmax (ə.k.k.) – Güclü arı ailələrini bölmək.

Arı:n bİrrəşdirməx' (ə.k.k.) – Zəif arı ailələrini birləşdirmək.

Qurt qoymax (Sal., Göy., Kır., Bən., Mil., Əbr.) – Ana arının boş yuvalara sürfə qoyması.

Şana getməx' (B.əh., Ərəf., Qaz., Lək., Sal.) – Arının şan istəməsi və ağartması.

Məmə salmax (ə.k.k.) – Ana arının böyüyəcəyi yuvanın (məmə) hazırlanması.

Bütün bunlarla yanaşı *şannı bal, beçə balı, səbət balı, dalax balı, urza iramkası, damazdix iramkası, qılıcı şan, bulanix bal, əl balı (süni yolla hazırlanmış bal), daş balı (arıların dağlarda təbii pətəklərdə hazırladığı bal), god bal (əsasən dağlarda oyuqlarda olan bal), kağız arısı və s.* kimi arıçılıqla bağlı işlədilən terminlər də var ki, onların bir qisminə eyni fonetik tərkibdə və mənada Şahbuz şivələrində və Ordubad dialektində də rast gəlinmişdir.

Kənd adlarının ixtisarı: *B.* – Bənəniyar, *B.əh.* – Boyəhməd, *Cul.ş.* – Culfa şəhəri, *Əbr.* – Əbrəqunus, *Ərəf.* – Ərəfsə, *Ərəz.* – Ərəzin, *Əl.* – Əlincə, *Göy.* – Göydərə, *Xan.* – Xanəgah, *Xoş.* – Xoşkeşin, *Kır.* – Kırna, *Qaz.* – Qazançı, *Qız.* – Qızılca, *Lək.* – Ləkətağ, *Mil.* – Milax, *Sal.* – Saltaq, *Tey.* – Teyvaz, *Yay.* – Yaycı.

ƏDƏBİYYAT

1. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayon şivələri. Bakı: Nurlan, 2007, 176 s.
2. Kuluyev E., Gülensoy T., Küçüker P. Nahçıvan ağzı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, 736 s.
3. Gemalmaz E. Erzurum ili ağızları. III c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 381 s.
4. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. Bakı: Təhsil, 2007, 166 s.
5. Əliyeva N. Azərbaycan dilinin Şahbuz rayon şivələri. Əlyazma hüququnda. Naxçıvan, 173 s.

Рашад Зульфугаров

**О ПЧЕЛЕВОДЧЕСКИХ ТЕРМИНАХ В ДЖУЛЬФИНСКИХ
АКЦЕНТАХ**

В статье говорится о пчеловодческих терминах используемых в Джульфинском акценте. Ряд из этих терминов были исследованы и систематизированы самим автором и объяснены их структурно-семантические значения. Некоторые из этих терминов были сопоставлены со словарями и азербайджанскими акцентами, и с другими тюркскими акцентами.

При исследовании выявлены много важные и научные результаты.

Rashad Zulfugarov

ABOUT THE APICULTURE TERMS USING IN JULFA ACCENTS

The article dealt with apiculture terms using in Julfa accents. Some part of these terms are investigated and systematized by the author. Their structure and means were explained. A group of these terms were comparative analysed with the other dialects and accents of Azerbaijan, the same Turk languages.

During the investigation the author has been got some new, interesting scientific results.

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİ VƏ TAPMACALARINDA HAL KATEQORIYASININ ÜSLUBİ İMKANLARINA DAİR

Dilçilikdə ən çox mübahisələrə səbəb olan anlayışlardan biri “üslub” terminidir. Dünya dilçilik elmində bu terminin ən müxtəlif nəzəri şərtlərinə rast gəlmək olar (10, s. 220-227). Elmin müxtəlif sahələrində geniş tətbiq olunan üslub anlayışı ta qədim dövrlərdən filoloji aləmdə də diqqəti cəlb etmiş və dilçiliyin inkişafının müxtəlif mərhələlərində müxtəlif məzmunlarda dərk və şərh olunmuşdur. Məsələn, qədim yunanlar üslubu sübut etmək vasitəsi kimi başa düşmüş, qədim hindlilər isə üsluba nitqin zahiri əlaməti, onun bəzəyi kimi baxmış, üslubiyyatı dilin ifadə vasitələri haqqında təlim hesab etmişlər (7, s. 187).

Ümumiyyətlə, üslubiyyat dil vahidlərinin variantları və nə üçün məhz müəyyən variantın seçilməsi məsələləri ilə məşğul olur (11, s. 360). Müasir dünya dilçiliyində funksional-kommunikativ tədqiqatların xüsusi önəm kəsb etməsi müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin üslubi imkanlarının araşdırılmasına stimul olmuşdur.

Müasir filoloji araşdırmalarda nitqə xas olan aydınlıq, düzgünlük, təbiilik, dəqiqlik, təmizlik, axıcılıq, yığcamlıq əsas üslubi normalar hesab olunur. Başqa sözlə, linqvistik üslubiyyatın obyektı dilin üslubi quruluşudur (7, s. 188-189).

Azərbaycan dilçiliyində linqvistik üslubun tədqiqi XX yüzilliyin əvvəlində başlanmış, bu sahədən bəhs edən bir çox əsərlər meydana gəlmişdir (4, s. 32-33).

Son dərəcə zəngin morfoloji imkanlara malik olan Azərbaycan dilində isim, ismə aid qrammatik kateqoriyalar variantlıq, qrammatik vahidlərin sinonimliyi nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edir. Bu məqalədə Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının üslubi imkanlarından qısa şəkildə bəhs olunur. Linqvistik material kimi Azərbaycan atalar sözləri və tapmacalarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycan dilində halın ümumi yaxud xüsusi qrammatik kateqoriya olması fikri mübahisəlidir. Tədqiqatçıların bir qismi halı ümumi qrammatik kateqoriya hesab edirlər (məsələn: 6, s. 152). Lakin digərləri halı xüsusi qrammatik kateqoriya kimi tədqiq edirlər. Məsələn, professor Yusif Seyidovun fikrincə,

hal və mənsubiyyət ismin şəriksiz qrammatik kateqoriyalarındadır (9, 229). Halın ismə aid xüsusi qrammatik kateqoriya olması ilə bağlı professor Adil Babayevin əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində sifətlər və saylar ancaq substantivləşəndən sonra hallanır (1, 367). Qeyd olunmalıdır ki, hansı nitq hissəsinə aid olmasından asılı olmayaraq, hal-lana bilən bütün sözlər müəyyən üslubi imkanlara malikdir.

Halın bir qrammatik kateqoriya kimi əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, forma etibarilə morfoloji olsa da, məzmunca sintaktik mahiyyət daşıyır (1, s. 367). Professor Ə. Dəmirçizadənin göstərdiyi kimi, “Burada, əsasən, idarə edən sözlə idarə olunan isim arasındakı məna əlaqəsi morfoloji əlamətlə dəqiqləşərək sabitləşir” (2, s. 195). Beləliklə, idarə edən və idarə olunan sözlərin, eləcə də, uzlaşma və yanaşma əlaqələrinin komponentləri kimi çıxış edən nitq vahidlərinin lüğəvi mənalardan və məna çalarlarından asılı olaraq, isimlərin və digər substantivləşmiş sözlərin üslubi imkanları üzə çıxır. Bu mənada isimlərin üslubi ifadə potensialı onların lüğəvi mənalardan daha genişdir. Həmin potensialdan düzgün, yerli-yerində istifadə olunması nitqi daha ifadəli, emosional, dolğun və təsirli edir.

İsimlərin adını göstərmək vəzifəsi daşıyan adlıq hal, eyni zamanda mücərrədlik, ümumilik və qeyri-müəyyənlik ifadə edir (5, s. 55-56). Adlıq hal mübtəda, ismi xəbərin ad hissəsi, eləcə də qoşmalarla işləndikdə cümlənin digər üzvləri ola bilər. Məsələn: Abır harda, çörək orda (12, s. 17). Əslini itirən haramzadədir (3, s. 136). Göylə üçar görünməz, yerə düşər sürünməz (13, s. 182).

Adlıq halın ismi xəbər funksiyasında işlənməsinin səciyyəvi cəhətlərindən biri xəbər şəkilçilərinin ixtisar oluna bilməsidir. Bu cəhət üslubi funksiya daşımaqla nitqə yığcamlıq və bədiilik verir. Məsələn: Anası qaraca, qızı qırmızıca, oğlu qıvrımca (13 s. 126). El gücü, sel gücü (3, s. 134). Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa? (12, s. 207).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, adlıq hal adlandırmaq funksiyasından başqa bir çox əlavə məna çalarlarına da malikdir ki, bu xüsusiyyət də bəzi üslubi məqamların ifadəsinə imkan verir. Bu cəhətdən aşağıdakı məna variantları diqqəti cəlb edir:

1. Adlıq hal xüsusilik bildirir. Məsələn: Adın nədir? – Daşdəmir, yumşalısan, yumşalı! (12, s. 20). Araz axır, gözün baxır (3, s. 122). Şəhrəbanı gəzər obanı, altı ayağı, iki dabanı (13, s. 137). Araz aşığından, Kür topuğundan (3, s. 122).

2. Adlıq hal konkretlik bildirir. Məsələn: Bayquş xarabalığı gülüstana dəyişməz (12, s. 52). Bostanı vər saxlar, arvadı ər (3, s. 127). Qələm yazanı qılınca pozammaz (3, s. 129).

3. Adlıq hal ümumilik bildirir. Məsələn: Ağac dibindən su içər (12, s. 23). Alim olmaq asandır, adam olmaq çətin (3, s. 121). Bayquş xarabalıq sevər (12, s. 52).

4. Adlıq hal mücərrədlik bildirir. Məsələn: Məhəbbət gözdə olmaz, kö-nüldə olar (12, s. 179). Bıkarlıq kifrlik gətirər (3, s. 126). Böyüyə hörmət va-cibdir (3, s. 127). Ehtiyat igidin yaraşığıdır (3, s. 134). Şəfa Haqdandır, həkim könül xoşluğu (12, s. 217).

5. Adlıq hal zaman bildirir. Məsələn: (12, s. 19). Məsələn: Aclıq bir il gedər, minnət min il (12, s. 19). Tikə üstündə dost olan il uzunluq düşmən olar (12, s. 222). O nədi ki, qış göyərər, yaz qızarır, payız qaralır (13, s. 58).

6. Bu hal qoşmalarla işlənərək hərəkətin icra vasitəsinə bildirir. Məsələn: Damcı inadıyla daş dölər (12, s. 80). Adam adıyla tanınar (12, s. 80). Borcla alı-nan eşşək su yolunda ölər (12, s. 63).

Halların üslubi imkanlarından bəhs edilərkən onların sinonimliyinə, eyni hal mənasının müxtəlif hallarla ifadə oluna bilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu cəhətdən adlıq hal da istisnaqlıq təşkil etmir. Belə ki, adlıq halda işlənən “yay, yaz, payız, qış, uzaq, yaxın, aralı, kənar, axşam və s.” kimi sözlər bəzi fəli bir-ləşmələrdə yerlik hal mənası verir. Məsələn: Aləmə işıq salır, axşam gül kimi solur (13, s. 27). Gözdən uzaq, köndən iraq (3, s. 144). Yaz əkinçi, qış dilənçi (12, s. 239). Həşi dərilili, huşu dərilili, yazda əkilili, payız dərilili (13, s. 47). Gündüz yatar yuvada, gecə gəzər obada (13, s. 82).

Sahiblik, mənsubiyyət, aidolma və s. ifadə edən yiyəlik halın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onun şəkilçili və şəkilçisiz formalara malik olmasıdır. Yiyəlik hal qeyri-müəyyənlik ifadə etdikdə şəkilçisiz işlənir (8, s. 52). Yiyəlik halın bu xüsusiyyəti onun bir çox üslubi imkanlara malik olmasını şərtləndirir.

Felin təsriflənən formaları ilə sintaktik əlaqəyə girməyən yiyəlik hal tək-likdə ismi xəbərin ad hissəsi kimi çıxış edə bilər. Bu hal özündən sonra gələn sözlə müvafiq ismi birləşmə əmələ gətirərək cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məsələn: mübtəda: Adamın düşməni – öz dili (12, s. 22). Elin sözü əvvəl-axır düz olar (12, s. 100); tamamlıq: İt itin ayağını basmaz (3, s. 135). Dünya varına güvənilməz (12, s. 96); ismi xəbər: At öləndə itin bayramıdır (3, s. 123). Salam allahın adıdır (12, s. 206).

Yiyəlik halın üslubi imkanlarının üzə çıxmasında onun şəkilçili yaxud şəkilçisiz işlənməsi mühüm rol oynayır. Yiyəlik halın sırf sahiblik və mənsubiyyət ifadə etdiyi bir çox məqamlarda müəyyən və qeyri-müəyyən formalar sinonim olur, yəni şəkilçili və şəkilçisiz variantlar bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn: Arı (Arının) yuvasına çöp uzatmazlar (3, s. 122). Ata olmayan ata (atanın) qədrini bilməz (3, s. 123). Kömürçünün (Kömürçü) evinə girən üz qara çıxar (12, s. 152).

Qeyd olunmalıdır ki, bu tipli sinonimlik məqamlarında tam eynilikdən danışmaq olmaz, yəni şəkilçili yaxud şəkilçisiz formanın işlənməsi müəyyən məna və üslub çalarının ifadəsinə xidmət edir.

Bir çox hallarda müəyyən və qeyri-müəyyən formalar bir-birini əvəz edə bilmir. Bu hal, əsasən, yiyəlik halın sahiblik və mənsubiyyət ifadə etmədiyi məqamlarda baş verir. Məsələn: Keçəlin dərdi-başı: bir qazan ayran aş (3, s. 142).

Bu nümunədə “Ayranın aşı”, yəni şəkilçili forma işlənməz, çünki burada nə sahiblik, nə də mənsubiyyət mənası ifadə olunur, burada “ayran aşı” birləşməsi “ayrandan düzəldilmiş aş” mənasını verir. Yaxud “Molla tuluq zurnasıdır, qarnı dolmasa, səsi çıxmaz” (12, s. 183) cümləsində “tuluq” sözü yiyəlik deyil, material bildirdiyindən onu müəyyən yiyəlik halda işlətmək olmaz.

Bəzi hallarda yiyəlik hal şəkilçisinin ixtisarı cümlənin sintaktik və morfoloji quruluşunda dəyişikliyə gətirib çıxarır. Məsələn: Atın arpası çox olduqda soncuqlar (3, s. 123). Burada yiyəlik haldakı “atın” sözünün şəkilçisi atılarsa, o, adlıq hala çevrilər və sintaktik funksiyası dəyişər. Bəzən yiyəlik hal şəkilçisinin ixtisarı, yaxud onun artırılması mənanın təhrif olunmasına və hətta cümlənin söz yığınınə çevrilməsinə səbəb ola bilər. Məsələn: İlanın ağına da, qarasına da lənət (3, s. 138). Qız ağacı-qoz ağacı, hər yetən bir selbə atar (12, s. 165). Qəri-bin dostu olmaz (12, s. 163).

İş, hal, hərəkət və əşyaların istiqamətini, çatacağı son nöqtəni və s. Bildirən yönlük hal əsasən fellərin, bəzən isə isimlərin tələbinə əsasən işlənərək cümlənin tamamlığı, müxtəlif zərfliləri, ismi xəbəri funksiyalarında çıxış edə bilər. Məsələn: tamamlıq: Ağ parçaya ləkə tez düşər (12, s. 22). Arifə bir işarə bəsdir (3, s. 122). zərflilik: Mal gedər bir yana, iman gedər min yana (12, s. 178). Pisliyi əkdilər, göyərmədi (12, s. 201). Göydən düşdü, yerə yapışdı (13, s. 37). Ağa buyurur: sür dərəyə, sür dərəyə (3, s. 120) Ümumiyyətlə, yönlük halda olan sözün digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girməsi bir çox üslubi imkanların reallaşmasına şərait yaradır. Bu halın aşağıdakı məna variantları diqqəti xüsusilə cəlb edir:

1. Yönlük hal hərəkətin yönəlmə istiqamətini bildirir. Məsələn: Su girdi qaba, oldu içməli (12, s. 213). Bəy verən atın dişinə baxmazlar (3, s. 125).

2. Yönlük hal hərəkətin çatacağı son nöqtəni, hədəfi bildirir. Məsələn: Qəbristanə gedən ölü qayıtmaz (3, s. 129). Alovdan çıxdıq, yalova düşdük (12, s. 33). Ağzdan çıxar, başa dəyər (12, s. 26).

3. Müraciət olunan obyektə bildirir. Məsələn: Ağa ağ deyirlər, qaraya qara (12, s. 23). Ayıya dayı deyərlər körpünü keçənəcən (13, s. 46). Dərdimi daga desəm, dağ əriyər (3, s. 132).

4. Hərəkətin səbəbini və məqsədini bildirir. Məqsədin ifadəsi zamanı məsdər formasından geniş istifadə olunur. Məsələn: Ayranə gələn çanağı böyrünə sıxar (12, s. 46). Su yaranıb axmağa, göz yaranıb baxmağa (3, s. 153).

5. Oxşama, aidlik bildirir. Məsələn: Mal yiyəsinə oxşamasa, haramzadadır (3, s. 147). Siçan görəndə pələngə oxşayan pişik pələng görəndə siçanə bənzər (12, s. 209).

6. Yönlük hal zaman bildirir. Bu məqamda qoşmalar geniş işlənir. Məsələn: Yetim yaza çıxacaq, amma pislik qışa qalacaq (3, s. 141). Tənbəl günortayacan neyləyib ki, günortadan sonra heyləsin ? (12, s. 220).

Yönlük halın ifadə etdiyi mənalardan digər hallarla ifadəsi, eləcə də yönlük halın digər hal mənalarını ifadə edə bilməsi, yəni sinonimlik halları möv-

cuddur. Məsələn, hərəkətin istiqamətini bildirən “irəliyə, geriyə, uzağa, yaxına, aşağıya, yuxarıya” kimi sözlərə sinonim olaraq “irəli, geri, uzaq, yaxın, aşağı, yuxarı” kimi formaca adlıq halda olan, lakin yönlük hal mənası verən sözlər də işlənə bilir. Müqayisə edək: Alma öz ağacından uzağa düşməz (3, s. 122). Yuxarıya tüpürürsən bığdır, aşağıya tüpürürsən saqqal (3, s. 141). Ağac bar verdikcə başını aşağı əyər (12, s. 23). Atılan ox geri qayıtmaz (3, s. 123). Aşağı tüpürürsən saqqal, yuxarı tüpürürsən bığ (3, s. 124).

Maraqlıdır ki, bir nəşrdə adlıq halda işlənən sözün digər nəşrdə yönlük halda işlənməsinə rast gəlmək olur. Məsələn: Alma öz ağacından uzaq düşməz (3, s. 122).

Əsasən təsirli fellərlə işlənən, ismi xəbər şəkilçiləri qəbul etməyən yeganə hal olan təsirlik hal işin, hərəkətin təsirinə məruz qalan obyektı bildirir. Bu halın da yiyəlik hal kimi şəkilçili və şəkilçisiz işlənən formaları var.

Müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən təsirlik halın işlənməsi təsirə məruz qalan obyektin mənacə müəyyən və ya qeyri-müəyyən olmasından asılıdır. Başqa sözlə, yiyəlik və təsirlik hallara xas olan bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ifadə vasitələrindən biri olmaqla müəyyən üslubi çaların reallaşmasına xidmət edir. Qeyd olunmalıdır ki, təsirlik halın hansı məna variantını ifadə etməsi onu idarə edən felin lüğəvi mənasından asılı olur, yəni obyektlərə təsirin müxtəlif tipləri və dərəcələri ola bilər (8, s. 58-59). Məsələn: Bir öküzüm var çulunu alanda qabırğaları sallanar (13, s. 116). Analı qızın özü böyüyər, anasız qızın sözü (12, s. 34). Borc igidi əridər (12, s. 63). Aləmi bəzər, özü lüt gəzər (13, s. 120).

Ümumiyyətlə, ismin təsirlik halı bir çox mənaların ifadəsinə xidmət edir:

1. Üzərində iş icra olunan obyektı bildirir. Məsələn: Ağ at arpa yeməzmi? (3, s. 120). Malı mal yanında tanıyarlar (12, s. 178). İti öldürənə sürütdürərlər (12, s. 142).

2. Hərəkətin icra məkanını bildirir. Məsələn: Gəzdi İrani, Turanı, cənnət gördü buranı (12, s. 116). Kürü atlan, sonra bərəkallah de (3, s. 143).

3. Müəyyən obyektin meydana gəldiyini göstərir. Məsələn: Yaz yağışı bar gətirər, qış yağışı qar (3, s. 140). Çobanın könlü olsa, təkədən pendir tutar (12, s. 75).

4. Obyektin müəyyən dəyişikliyə uğradığını göstərir. Məsələn: İlan qabığını dəyişər, xasiyyətini dəyişməz (3, s. 138). Dəmiri nəm çürüdər, igidi qəm (12 s. 85).

Bəzən təsirlik hal yerlik hala sinonim kimi işlənir. Məsələn: Yayı işlə, qışı ye (12, s. 239). Yay kölgədə oturan qışı ocaq axtarar (12, s. 239).

Yerlik hal cümlənin tamamlığı, zərfliliyi və ismi xəbərin ad hissəsi funksiyalarında çıxış edir. Məsələn: Ac toyuq yuxusunda darı görər (3, s. 124). Bayırda mini ölsün, evimdə biri ölməsin (12, s. 52). Canı var, qanı yox, yer altında sanı yox (13, s. 92). Yazda çalan qışda oynar (3, s. 140). Ağıl yaşda deyil, başdadır (3, s. 120). Ağ at evdədi, aygır meşədə (13, s. 93).

Yerlik halın ifadə etdiyi üslubi məqamlar bu halda işlənən isimlərin lüğəvi mənalara ilə şərtlənir. Ümumiyyətlə, leksik-semantik və semantil-sintaktik əlaqələrdən asılı olaraq yerlik halda olan isimlər müxtəlif mənalara ifadə edir. Məsələn:

1) Yerlik hal iş, hərəkətin və ya əşyanın məkanını, icra yerini bildirir: Armudun yaxşısını meşədə ayı yeyər (3, s. 122). Ağ çöldə qara toyuq (13, s. 158). Axan qan damarda dayanmaz (3, s. 123). Su sənəyi suda sınar (12, s. 214).

2) Yerlik hal iş, hərəkətin vaxtını, o cümlədən icra tezliyini bildirir: Cavanlıqda daş daşı, qocalıqda ye aşı (3, s. 162). Ayda-ildə bir namaz, onu da şeytan qoymaz (12, s. 45). Uzun qızım uzanar, həftədə bir bəzənər (12, s. 52).

3) Məkan, zaman mənalara ilə yanaşı hərəkətin icra olunduğu durum, tərz çaları da ifadə olunur: Ağ pulu saxla, qara gündə lazım olar (3, s. 120). Bir ayağı burda, bir ayağı gorda (3, s. 126). Bir əli yağda, bir əli balda (3, s. 126).

Fəllər, digər nitq hissələri, o cümlədən qoşmalarla işləmə bilən çıxışlıq hal iş, hal, hərəkətin, eləcə də əşyanın başlanğıc, çıxış nöqtəsini göstərir. Son dərəcə geniş işlənmə imkanlarına malik olan bu hal müxtəlif mənə variantlarını və üslubi çalarını reallaşdırır. Bu halın ifadə etdiyi aşağıdakı mənə variantları xüsusilə geniş yayılıb:

1) Çıxışlıq hal iş, hərəkətin və əşyanın başlanğıc nöqtəsini bildirir. Məsələn: Daldan atılan daş topuğa dəyər (3, s. 131). Molla evindən aş çıxmaz, kor gözdən yaş (12, s. 183). Hərəkət səndən, bərəkət məndən (12, s. 128).

2) Bu hal iş, hal, hərəkətin səbəbini bildirir. Məsələn: Adamın başına nə gəlsə, dilindəndir (3, s. 120). Hər şey nazikliyindən sınar, insan yoğunluğundan (12, s. 127). İtə çörək verməzsən, acından hürər (12, s. 142).

3) Çıxışlıq hal müqayisə bildirir. Məsələn: Ağillı düşmən ağilsız dostdan yaxşıdır (3, s. 120). Dəvədən böyük, sərçədən kiçik, zəhərdən acı, şəkərdən dadlı (13, s. 56). Anadan əziz yenə anadır (12, s. 34). Aşağa, aşağıya, kor Mahmuddan da aşağıya (12, s. 39).

4) Çıxışlıq hal hərəkətin icra vaxtını bildirir. Məsələn: Axşamdan oduna gedən çox olar (3, s. 123). Toydan sonra nağara, xoş gəldin, Bayramağa (3, s. 154).

5. Bu hal material bildirir: Dil ki var, ətdəndir, hara döndərsən dönər (12, s. 90). Ağzı poladdan, saqqalı sapdan (13, s. 120).

Sonda qeyd edək ki, məqalənin həcmi ilə bağlı olaraq hal kateqoriyasının ən səciyyəvi üslubi imkanlarından qısa şəkildə bəhs etdik.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, 512 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
3. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Bakı: Atilla, 2001, 170 s.

4. Həsənova S. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyat. Bakı: ADPU mətbəəsi, 2005, 194 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Maarif, 1973, 360 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı : Elm, 2007, 280 s.
7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II c., Bakı: Nurlan, 2004, 532 s.
8. Müasir Azərbaycan dili. II c., Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 512 s.
9. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2000, 403 s.
10. Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. М.: Просвещение, 1979, 416 с.
11. Jack C. Richards, John Platt, Heidi Platt. Longman dictionary of language teaching and applied linguistics.
12. Atalar sözü. Bakı: Öndər, 2004, 264 s.
13. Tapmacalar. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 208 s.

Ширмаммад Гулубайли

О СТИЛИСТИЧЕСКИХ ВОЗМОЖНОСТЯХ КАТЕГОРИИ ПАДЕЖА В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ И ЗАГАДКАХ

Эта статья посвящена одному из малоизученных вопросов азербайджанского языка – стилистическим возможностям категории падежа. Обобщая план содержания категории падежа в азербайджанском языке автор приходит к выводу, что падежные значения обладают большим потенциалом стилистических возможностей. Особое внимание уделяется синонимии падежных форм. В качестве лингвистического материала выступают азербайджанские пословицы и загадки

Shirmammad Qulubayli

ABOUT THE STYLISTIC OPPORTUNITIES OF THE CATEGORY OF CASE IN AZERBAIJANI PROVERBS AND RIDDLES

The article deals with one of the least investigated branches of Azerbaijani grammar, the stylistic opportunities of the category of case. Looking through the plan of content of all six cases the author arrives at the conclusion that various case meanings are expressed by the case category which in their turn serve to realize different stylistic opportunities. Special attention is paid to the synonymy of cases. Azerbaijani proverbs and riddles are used as the linguistic material.

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTLI PUBLİSİSTİKASINDA NAXÇIVAN

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dövrü mətbuatının inkişafı yolunda səylə çalışan mütərəqqi ziyalılarımızdan biri də M.Şahtaxtıdır.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Naxçıvan bölgəsi Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə, dövlət quruculuğuna, hərbi sənətinə böyük şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bunların arasında Şahtaxtinskiilər sülaləsi, nəslə Kəngərliyərdən sonra xüsusilə seçilir. Şahtaxtinskiilərin milli dövlətçiliyin, elmin, mədəniyyətin, diplomatiyanın inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Milli dövlətimizin qurucusu və memarı ümumilli liderimiz Heydər Əliyev də Şahtaxtinskiilərin tariximizdə və taleyimizdə rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyev kursunun layiqli davamçısı olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin rəhbərliyi Şahtaxtinskiilərin mədəni və elmi irsinin toplanması, öyrənilməsi və nəşri sahəsində xeyli iş görmüşdür. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclis Sədrinin 27.02.2006-cı il tarixdə imzaladığı “Görkəmli ictimai xadim, publisist və maarifçi Məhəmməd ağa Şahtaxtlının anadan olmasının 160 illiyinin qeyd olunması və xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında” sərəncamı təkcə adıçəkilən şəxsiyyətin deyil, bütün Şahtaxtinskiilər nəslinin öyrənilməsi sahəsində böyük mədəni-ictimai hadisə oldu, əhəmiyyətli rol oynadı. Məhz bu sərəncam əsasında Naxçıvan şəhərindəki Kitab evinə M.Şahtaxtlının adı verildi. Görkəmli ictimai xadimin seçilmiş əsərləri nəşr edildi. Ali Məclis sədrinin 9 fevral 2010-cu ildə Şahtaxtinskiilər muzeyinin yaradılması ilə bağlı imzaladığı sərəncam və bu sərəncama uyğun olaraq bu günlərdə Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində həmin muzeyin fəaliyyətə başlaması muxtar respublikamızda elm, təhsil və mədəniyyətə göstərilən böyük qayğı, yaradılan münbit şəraitin nəticəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, görkəmli Azərbaycan maarifçi demokrati M.Şahtaxtlı Almanıyanın Leypsiq Universitetindəki təhsilindən sonra (1870-1873) bir müddət (1873-1875) Parisdə yaşamış, Sorbon universitetində təhsilini davam etdirmiş-

dir. Atasının vəfatı ilə əlaqədar alim vətənə qayıtmış, 1875-ci ildən etibarən bir müddət o dövrdə Qafqazın ən böyük mədəniyyət mərkəzi rolunu oynamış Tiflis şəhərində yaşamışdır.

M.Şahtaxtlı irsinin görkəmli tədqiqatçısı və nəşiri akademik İ.Həbibbəylinin göstərdiyi kimi bu dövrdə daha çox mətbuat sahəsində çalışan görkəmli publisist Tiflisdə çap olunan “Qafqaz” qəzetinin redaksiyasında işləmiş, eyni zamanda “Tiflisskiy listok”, “Tiflisskiy vestnik”, “Novoe obozrenie” qəzetləri ilə əməkdaşlıq etmişdir. Bu mətbuat orqanlarındakı aktual mövzulu publisistik məqalələri onu “Qafqaz rus mətbuatının əsas azərbaycanlı müəllifi” kimi tanıtmışdır. Bu məqalələrdəki Balkanlardan tutmuş Hindistana qədərki bir coğrafiyada məskunlaşmış türk-müsəlman dünyasında gedən siyasi-tarixi proseslərin və maarifçi hadisələrin mükəmməl təhlili və təqdimi böyük publisistin kamil bir mütəfəkkir sima olduğunu göstərir (1, s. 8).

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı publisistikasının I dövrünə aid bu məqalələrdə maarifçi ideyaların təbliği və geniş elmi dünyagörüş qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Savadlılıq, elmlilik və informasiya zənginliyi demokratik maarifçinin publisistikasının əsas fərqləndirici əlamətidir. Bu məqalələr bir çox hallarda elmi əsər, siyasi traktat xarakteri daşımışdır (2, s. 58-59).

Onu da qeyd etmək ki, XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində görkəmli Azərbaycan publisisti Moskvaya getmiş, burada mərkəzi mətbuatdakı sanballı və analitik təhlilə malik olan sanballı məqalələri ilə mədəni ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Tanınmış jurnalist kimi Məhəmmədəğa Şahtaxtlı “Moskovskie vedomosti” və “Novoe vremya” qəzetlərinin Yaxın Şərq üzrə müxbiri kimi dəfələrlə Türkiyə və İrana ezam olunmuşdur. Görkəmli mətbuat və maarif xadimi Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1896-cı ildə “Tiflis” adlı qəzetin nəşrinə icazə almaq üçün Peterburqa – Baş mətbuat işlər idarəsinə yazdığı ərizəsində jurnalistlik fəaliyyətini belə xülasə etmişdi: “Mən 70-ci illərin sonundan jurnalistika ilə məşğul oluram. Sonra beynəlxalq ticarət məhkəməsinə Rusiya tərəfindən üzv təyin edildiyimdən İstanbula getmiş, neçə il ərzində oradan mərkəzi “Moskovskie vedomosti” qəzetinə siyasi məktublar yazmışam. M.N.Katkovun vəfatından sonra S.A.Petrovski və V.A.Qriqmutun dəvətilə üç il Peterburqa – “Moskovskie vedomosti” qəzetinə məqalələr və teleqram göndərmişəm; bunlardan əlavə Peterburqun bütün böyük qəzətlərində məqalələr çap etdirmişəm. 1891-ci ildə Qafqazda mülki işlər üzrə Baş rəislik məni Bakıda nəşr edilən “Kaspi” qəzetinə müvəqqəti redaktor təyin etmişdir. Mən axırıncı dəfə İstanbulda 1893-cü ildə olmuş, mərkəz qəzətlərindən başqa “Novoe vremya”ya məqalələr yazmışam. O vaxtdan etibarən Qafqazda yaşayıram və yerli rus qəzətlərinə məqalələr yazıram... İstanbulda olduğum zaman türk və fransız qəzətlərinə, habelə orada fars dilində nəşr edilən “Əxtər” qəzetinə çoxlu məqalələr yazmışam” (3, s. 231-232). Sitatdan da göründüyü kimi Məhəmmədəğa Şahtaxtlının yaradıcılığında publisistika xüsusi yer tutmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onun ilk publisistik məqaləsinin mövzusu da anadan olduğu Naxçıvan diyarından alınmışdır.

Doğulduğu bölgənin problemləri tanınmış jurnalisti həmişə düşündürmüş, bu mövzu hər zaman onu yaxından maraqlandırmışdır. Ədib tez-tez vətəninə baş çəkirdi. Təsadüfi deyildir ki, görkəmli satira ustası, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşiri görkəmli hekayə ustası Cəlil Məmmədquluzadə "Xatiratım" əsərində M.Şahtaxtlının çox ehtimal ki, XIX əsrin 90-cı illərindəki bir səfəri haqqında belə yazır: "Şərqi-Rus"un nəşiri və baş mühərriri Məhəmməd ağa Şahtaxtlı Naxçıvan şəhərinin yavıqlığında Araz kənarında məşhur bir qəsəbədəndir. Məşhur onunladır ki, bu qəsəbə bir çox sahib-mənsəb və ziyalıların vətəni olubdur..... Məhəmməd ağanı mən cavan vaxtında bir dəfə də Naxçıvanda görmüşdüm. Min səkkiz yüz doxsan dördəmi, beşdəmi, bilmədim, Məhəmməd ağa nədən ötrü Naxçıvana gəlmişdi. Mənim o vaxt yazmış olduğum "Məhəmməd Həsən əmi"nin hekayəsi yoldaşlarımın içində danışığa düşmüşdü. Və Məhəmməd ağa təkid etdi və mən hekayəni apardım qoydum onun qabağına. O da başdan bir neçə vərəq oxudu və bəyəndi" (4, s. 53).

Ədibin 1876-cı ildə "Tiflisskiy vestnik" qəzetində nəşr etdirdiyi ilk məqaləsi Naxçıvan duz mədəninin işindən bəhs edir (Kulminskiy i Naxicevanskie solyanie promishl. – Tiflisskiy vestnik, 1876, № 260). Məlumdur ki, Naxçıvan duz mədənlərinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. XIX əsrin ikinci yarısında da duz istehsalı və ticarəti bölgənin iqtisadiyyatında mühüm yer tuturdu. Məqalədə duz mədənlərindəki ağır əl əməyindən, fəhlələrin acınacaqlı vəziyyətindən, mühəndis Kulminskinin fəaliyyətindən ətraflı şəkildə bədii və axıcı bir dillə bəhs olunmuşdur.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı XIX əsrin 80-ci ilində Tiflisdə çıxan "Obzor" qəzetində çap etdirdiyi "Naxçıvanda aclıq" adlı məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir (5). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrlərdə Rusiya imperiyasının bir sıra quberniyalarında, o cümlədən İrəvan quberniyasında quraqlıq olmuş, aclıq quberniyanın bütün yaşayış məntəqələrində, eləcə də Naxçıvan qəzasında hökm sürmüş, ağır fəsadlar törətmişdir. Yoxsul əhali bu quraqlıqda çox əziyyət çəkirdi. Müəllif varlı təbəqənin, mülkədarların xalqın ağır vəziyyətindən sui-istifadə etdiyini, istismarı daha da ağırlaşdırdığını, kəndlilərə əziyyət verdiyini məqalədə kəskin şəkildə tənqid etmiş, rüddilli ictimaiyyətin diqqətini bu problemə yönəltməyə nail olmuşdu. Müəllif məqaləsində yerli varlıların zəhmətkeş kəndlilərə qarşı qəddar, bədxah münasibətlərini göstərərək qeyd edir ki, gələcək nəsillər öz əcdadlarının bu əməli qarşısında xəcalət çəkəcəklər. Görkəmli publisist varlıları ittiham edərək onların kənd insanlarının sosial-məişət və mədəni şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün heç bir qayğı göstərmədiklərini qəzəblə pisləyirdi. Təsadüfi deyil ki, aclıq o qədər geniş miqyas almışdı ki, hökumət kəndlilərə kömək etmək üçün komissiya təşkil etməyə məcbur olmuş, bu komissiyaya da Məhəmməd ağa Şahtaxtlını katib təyin etmişdi (6, s. 58).

Böyük ədib dövrünün digər maarifçi-demokratları kimi xalqın mənafeyinin müdafiəsinə qalxmışdı. O, yoxsul kəndlilərin hüquqlarını publisistik yazıları, jurnalist qələmi ilə müdafiə etməklə yanaşı, onların vəziyyətini yaxşılaş-

dırmaq üçün özünə məxsus olan torpaqların bir hissəsini yoxsul kəndlilərə paylamışdı. “Ziya” qəzetinin yazdığına görə Naxçıvandakı aclıq və quraqlıq illərində Məhəmməd ağa Şahtaxtlı öz ambarlarındakı taxılını satıb ehtiyacı olan kəndlilərə maddi yardım göstərmişdi (Ziya, 1880, № 21, 77).

XIX əsrdə çar Rusiyasında qanunsuzluq, zülm o qədər genişlənmişdi ki, kəndli hərəkatı, qaçaqçılıq Qafqazda böyük vüsət almışdı. Bu baxımdan rus yazıçısı Maksim Qorkinin “Qafqazda qaçaqlar” silsilə məqaləsi də bu problemin nə qədər aktual olduğunu göstərir (7).

Tarixdən XIX əsrin 70-90-cı illərində Qaçaq Nəbi hərəkatının Qarabağ və Naxçıvanda geniş yayılması haqqında məlumatlar, dastanlar məlumdur. Naxçıvan qəzasının Ordubad nahiyəsində dünyaya gəlmiş qaçaq Əkbər də belə xalq hərəkatı qəhrəmanlarından biri idi. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının verdiyi məlumata görə o əvvəlcə qaçaq Nəbinin dəstəsində fəaliyyət göstərmiş, sonralar Nəbinin yenidən Zəngəzur qəzasına çəkilməsi ilə əlaqədar Naxçıvandakı qaçaq dəstəsinə Əkbər başçılıq etmişdir. Qaçaq Əkbər kəndlilərin hüququnu müdafiə edir, varlı mülkədarların zülmünün qarşısını almağa çalışırdı. M.Şahtaxtlı göstərir ki, o zamankı Ordubad nahiyəsinin Baş Dizə kəndinin hakimi Əli Babaoğlunu, Qoşa Dizə kəndinin mülkədarı Hüseyn bəy Kəngərli kəndlilərə zülm etdiyinə görə qaçaq Əkbər cəzalandırmışdı. Müəllif çar Rusiyasının hakim dairələrinə xidmət edən bir qəzetin tələblərini yerinə yetirməyə məcbur olduğu üçün burada Naxçıvan polis rəisi və kazakların qaçaqlara qarşı apardığı mübarizədən, ordubadlı pristav Mirzə Mehdi bəy Hacıyevin qaçaqların Arazın o tayına keçməsi ilə əlaqədar İran ölkəsinə, Təbrizə ezam edilməsindən bəhs etsə də qaçaq hərəkatına xalqın rəğbət bəsləməsinə aid bəzi epizodlara da yer vermişdir.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı böyük zəhmət bahasına çapına icazə aldığı və ilk nömrəsi 1903-cü ilin 30 mart tarixində işıq üzü görən XX əsrin Azərbaycan dilli ilk mətbu orqanı olan «Şərqi-Rus» qəzetində də Naxçıvan mövzusunı diqqət mərkəzində saxlamışdı. Belə ki, görkəmli tarixi romanlar ustası Məmməd Səid Ordubadi, Azərbaycanın tanınmış maarifçilərindən Məhəmməd Tağı Sidqi bölgədən qəzet üçün materiallar göndərir, nəşir də həmin yazıları böyük məmnuniyyətlə qəzetdə çap edirdi. Hətta redaktor bəzi əməkdaşlarını bölgəyə material gətirmək üçün ezam edirdi. Adı keçən qəzetdə “Müştəri” imzası ilə verilmiş “Naxçıvanda bir səyahət” adlı məqalənin böyük satira ustası Cəlil Məmmədquluzadənin qələmindən çıxdığı ilk dəfə akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən müəyyən olunmuşdur (8).

Kiçik həcmli bu məqalədə Naxçıvanda abadlıq işlərinin aparılmadığı, Zaviyyə məscidinin xaraba qaldığı, təmir edilmədiyi tənqid olunur (9).

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: Tale yolları və xidmətləri / Məhəmmədəğa Şahtaxtlı: taleyi və sənəti. Bakı: Nurlan, 2008, s. 3-55.

2. Зейналова К. Начало публицистической деятельности Мухаммед ага Шахтактинского (по материалам газеты «Кавказ»). АМЕА-нын Хəбərləri. Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət seriyası, Bakı, 1978, № 2, s. 54-64.
3. Zeynalzadə A. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905). Elm, 2006, 290 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c. Tərtib edən və izahların müəllifi akademik İsa Həbibbəyli. Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
5. "Obzor" qəz., 1880, № 422.
6. Зейналова К. М. Шахтактинский в русской периодической печати. Баку: Седа, 1995, 186 s.
7. Горкий М. Разбойники на Кавказе. Нижнегородский листок. 1896, № 309, 314, 324, 325, 327.
8. Həbibbəyli İ. Müştəri. C. Məmmədquluzadənin ilk gizli imzalarından biri "Ədəbiyyat" qəz., 2004, may, № 18.
9. Müştəri. Naxçıvanda bir səyahət. "Şərqi-Rus" qəz., 1904, 4 iyun, № 65.

Абульфаз Кулиев

ТЕМА НАХЧЫВАН В ПУБЛИЦИСТИКЕ МУХАММЕД АГА ШАХТАКТИНСКОГО

Мухаммед ага Шахтактинский является одним из основателей азербайджанской публицистики. В первом периоде его публицистики особое место занимает тема Нахчыван. В этих публицистических статьях проблемы края было доведено до сведения русскоязычных читателей Российской империи.

Abulfaz Quliyev

NAKHCHIVAN IN MAHAMMAD AGHA SHAHTAKHTLI'S PUBLICISM

Mahammad agha Shahtakhtli is one of the creator of Azerbaijan publicism. Nakhchivan theme takes special place in the first times of his publicistic activities. In these publicistic articles the problems of the region had been delivered to Russian-speaking readers of the empire.

FƏRQANƏ KAZIMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

“MOLLA NƏSRƏDDİN” JURNALINDA ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏRƏ ÖZÜNƏMƏXSUS MÜNƏSİBƏT

Hər bir xalqın kimliyi, mənəvi pasportu onun folklorudur. İstər genetik, istərsə də məntiqi anlamda öncüllüyü xalqın mənəvi yaddaşı, müdrik söz xəzinəsi, görə-görə, yaşaya-yaşaya və sevə-sevə yaratdığı folklor onun cəhəşümul dünyada yerini təyin edir. O folklor ki, eyni zamanda həmin xalqın qədimliyini, mədəniyyətini yaşadır. Görkəmli alim Cəfər Xəndan yazırdı ki, “...folklor sənətkarlıq qüdrətini əks etdirən bir məhək daşdır ki, ondan istifadə etməyi bacaranlar həm əsərlərinin təsir qüvvəsini artırır, həm də onların uzun müddət yaşamasını təmin edirlər (1, s. 373).

Məhz buna görə də yazılı ədəbiyyat yarandığı bir gündən folklor əsaslanmış, ondan qidalanmışdır. O ədəbiyyatın ki, təməli milli eposa, söz xəzinəsinə söykənir, o ədəbiyyatın ki, kökü yoxdur, onun inkişafını düşünmək çətindir.

Ulu müdriklərimizin ipə-sapa düzdükləri əfsanələr, bayatılar, laylalar, atalar sözləri və məsəllər, nağıllar, dastanların yaranma tarixi çox-çox qədimlərə aid olsa da, yaşamı uzunömürlü olub bu gün nəinki yaşayır, eyni zamanda özünün əsaslılığını, həyatiliyi və müasirliyini sübuta yetirir.

Bizdə bir məsəl var. Deyərlər ki, “Allahsız olan yerdə otur, ağsaqqalsız yerdə oturma.” Bu məsəl bir daha onu göstərir ki, ağsaqqal sözü həmişə gərəyimizdir. Başqa bir ata sözündə isə deyilir: “Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar.” Böyük həyat təcrübəsi olan, dünyanı, həyatı yaşayıb, onun sevincini-ağrısını, acısını-şirini paylaşan müdriklərimizin fikirləri, bizə ərməğan etdikləri mənəvi xəzinəmiz həmişə yolumuza işıq tutmuş, gəlimli- gedimli dünyada yol göstərənimiz, bələdçimiz olmuş və olmaqdadır. Çünki “ulu müdriklərimiz az sözlə məna dolu hikmətlər ifadə etmişlər” (2, s. 88).

Şifahi söz sənətimiz yazılı ədəbiyyatın atası, yol yoldaşı kimi onun inkişaf stimulu olmaqdadır.

XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan tarixində, eyni zamanda Şərq tarixində ilk satirik mətbuatın əsası qoyulur. Bu hadisə 1906-cı il aprel ayının 7-də “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması ilə baş verir. Atalarımızın müdrikliyinə söykənən jurnalın redaktoru görkəmli Azərbaycan ədibi, drama-

turqu və publisisti Cəlil Məmmədquluzadə xalqın yaratdığı lətifə qəhrəmanı Molla Nəsrəddinin adını jurnala verməklə bu müdrik ağsaqqala, onun fikir və düşüncələrinə olan sayğısını, sevgisini etiraf etmiş, hər zaman ağsaqqal, müdrik sözündən faydalanmağın gərəkli və vacib olduğunu təsdiqləmişdir.

25 il ərzində (1906-1931) fasilələrlə çıxan jurnal bütün nəşri ərzində folklorun bütün janrlarına müraciət etmiş, atalar sözu və tapmacalara xüsusi yer ayırmışdır. Jurnalın bütün əməkdaşları, başda Cəlil Məmmədquluzadə olmaqla istər bədii, istərsə də publisist yaradıcılıqlarında folklorun bu janrlarına dönə-dönə, mütəmadi olaraq müraciət etmişlər. Diqqət etsək görərik ki, başdan-başa hikmət xəzinəsi olan jurnalda elə bir yazı tapmaq çətindir ki, orada atalar sözü olmasın. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun əməkdaşları bir tərəfdən klassik ədəbiyyatımızın satira ənənələri ilə, digər tərəfdən isə daha qədim tarixə malik olan xalq yumoru ilə bağlı olmuşdur” (3, s. 171).

Xalq daim öz düşmənlərinə, hakim təbəqələrə qarşı kəsərli söz silahından müxtəlif formalarda bacarıqla istifadə etmişdir. Mollanəsrəddinçilər də xalq gülüşündən, xalq yaradıcılığından faydalanaraq xalqın düşmənlərini satira hədəfinə çevirmişlər. “Yazılı ədəbiyyatdakı gülüşün folklorla əlaqəsi özünü daha çox əsərlərin ümumi ruhunda, dil-üslub xüsusiyyətində, xəlqilik və milli koloritdə və sairədə göstərir” (3, s. 171).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində verilən bütün şeirlərdə, fel-yetonlarda və digər yazılarda milli kolorit, xalq ruhu çox qüvvətlidir, jurnalın dili xalqın canlı danışq dilindən fərqlənmir. Onu xalq müdrikliyi ilə bağlayan əsas cəhətlərdən biri də əməkdaşlarının atalar sözü və məsəllərə daha çox müraciət etməsində idi. Belə ki, atalar sözləri və məsəllər istənilən fikri yığcam, kəsərli ifadə etməyə, tənqid obyektinə daha ağır zərbə endirməyə imkan verdiyindən jurnalın kollektivi, əsas yazarları şifahi söz yaradıcılığının bu janrına daha çox müraciət etmişlər. Onların atalar sözü və məsəllərə münasibəti bir neçə yönlüdür. Bunlardan birincisi onlardan sözün müstəqim mənasında, yəni olduğu kimi dəyərləndirərək istifadə olunmasıdır. Jurnalın redaktoru, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə elə birinci nömrədən bu işə başlamışdır. Belə ki, o, “Lisan bəlası” adlı şeirindən öncə yazdığı qısa girişdə “əgər danışmaq gümüş olsa, danışmamaq qızıldır” ata sözündən müstəqim mənada istifadə etmiş, şeirdə hər cür zülmə, rəzalətə düçar olmasına baxmayaraq ağzına su alıb duran, səsini çıxarıb bütün bu rəzalətlərə etirazını bildirməyə cəsarət etməyən müsəlman qardaşlarını tənqid hədəfinə çevirmiş, onların taleyinə acı-acı gülmüşdür:

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et səni tari

Lal ol və danışma.

Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı

Mal ol və danışma (4, s. 7).

Yaxud, jurnalın ikinci nömrəsində “Dədəm mənə kor deyib, gəlib- gədənə vur deyib” – ata sözü kiçik bir xəbərdə müstəqim mənada verilsə də, fikrin bədii ifadəsini gücləndirmək məqsədilə istifadə olunmuşdur (5, s. 2).

Azərbaycan satirik ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi, bütün Şərqdə, eləcə də dünyanın bir sıra ölkələrində “Hophop” imzası və “Hophopnamə”si ilə tanınan Mirzə Ələkbər Sabir (1870-1911) öz satiraları ilə jurnalın oxunaqlı olması və həmişəyaşarlılıq qazanmasında başlıca yazarlardan olmuşdur. Bu qüdrətli sənətkar şifahi xalq yaradıcılığına, milli eposa söykənərək, ondan yaradıcılıqla faydalanaraq yeni məzmunlu satirik şeirlər yazmışdır. M.Ə. Sabir atalar sözləri və məsəllərdən istər müstəqim, istərsə də məcazi mənada istifadə edərək sözün təsir qüvvəsini artırmağa çalışmışdır. Onun jurnalın 1907-ci il 15-ci sayında “Çayda çapan” imzası ilə çap olunmuş “Tömeyi-nahar” adlı satirik şeirində “Ac toyuq yuxusunda darı görür” məsəli

Çığırma yat, ay ac toyuq!

Yuxunda çoxca darı gör” (6, s. 2) şəklində bədii ifadəsini tapmışdır.

Yaxud şairin “Uçitellər” şeirini götürək. Jurnalın 1907-ci il tarixli 30-cu sayında çap olunan bu şeirə diqqət yetirək:

Millətdən ötür ağlayan olur kor

Məzmunlu məsəldir bu ibarət, uçitellər (7, s. 2).

Göründüyü kimi şair bu atalar sözünü mənfi tipin dililə verməklə tipi səciyyələndirmişdir. Düzdür, burada atalar sözü müstəqim mənada verilmişdir və onun izahına ehtiyac yoxdur. Lakin şeiri oxuyan hər kəs şairin boş-boş iclaslar keçirib kasıb və imkansız xalqın övladlarının təhsil alması üçün heç bir addım atmayan, faydalı iş görmək istəməyən, yalnızca boşboğazlıqla məşğul olan bir sıra müəllimləri tənqid hədəfinə çevirdiyinə şahid olur. Folklorda sadə görünən nümunələr istər M.Ə. Sabir, istərsə də digər molla-nəsrəddinçi şairlərin yaradıcılığında dərin fəlsəfi-siyasi anlamda verilmişdir.

Jurnal nəşrə başladıqdan az sonra onun səhifələrində “Cüvəllağibəy” (Bu şairin gizli imzası olub, nadinc, hər işi qarışdıran anlamındadır- F. Kazımova) imzası ilə çap olunan, 1913-1914-cü illərdə jurnalın ikinci redaktoru olan, kəskin satiraları ilə jurnalı oxuculara sevdiren molla-nəsrəddinçi şair Əliqulu Qəmküsar (1880-1919) da felyetonlarında atalar sözü və zərbi-məsəllərdən yerli-yerində, qaydasınca və bacarıqla istifadə etmişdir.

“Günah öldürəndə deyil, öləndədi” (8, s. 110), “Qoyunu qoyun ayağından, keçini keçi ayağından asacaqlar”, “Söz sözü gətirər, arşın bezi” (8, s. 123), “Dədəm mənə kor deyib, gəlib gedənə vur deyib” (8, s. 125), “Nə yoğurduq, nə yapdıq, hazırca kökə tapdıq” (8, s. 150-152), “Öküzün böyüğü tövlədədir” (8, s. 153), “Danalı çalib torbalı oynayacaqdır” (8, s. 158), “Qurd qoyun ilə otlayır” (8, s. 147) və s. kimi xalq yaradıcılığı nümunələri onun satira və felyetonlarını obrazlı, axıcı və oxunaqlı etmişdir. Şair xalq məsəllərinə yaradıcılıqla yanaşmış, bunları satirada əsas silah hesab edilən bədii gülüşün vasitəsinə çevirmişdir.

Hamımız çünki varıq bircə bezin qırağı,

İlana lən ola, istər qarası, istər ağı,... (8, s. 77)

və ya

Hamı bir bezin qırağıdır, şükür bizim müsəlman... (8, s. 52)

Şair xalq hikmətlərindən satirik qəhrəmanlarının xarakterini açmaq məqsədi ilə də istifadə etmişdir:

İstəyib salsın özgəsin cələyə,
Düşdülər özləri haman tələyə (8, s. 69)

Şair tənqid etdiyi “qəhrəmanlara” qarşı hücumunu daha kəskin etmək üçün xalq yaradıcılığı nümunələrini bədii suala da çevirmişdir:

Heç görübsüzümü ki, olsun kəlləyə qurtdan çoban? (8, s. 97)
və ya

Altı min illik hökumət millətə əyməz boyun,
Heç görübsənmi, çobansız otlaya bilsin qoyun? (8, s. 33)

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının öncül nümayəndəsi, görkəmli yazıçı Məmməd Səid Ordubadinin (1872-1950) “Müsəlman yığıncaqları” (9, s. 6-7) adlı felyetonunda “Tək əldən səs çıxmaz” ata sözü bir yerə cəm olub heç bir iş görə bilməyən bir sıra müsəlmanlara xitabən müstəqim mənada işlənmişdir.

Atalar sözləri və məsəllərdən müstəqim mənasında istifadə edən yazarlar bir çox hallarda onların xalq ədəbiyyatı nümunələri olduğunu bildirirdilər. Məsələn:

Dağılmazsa yığılmaz, bir məsəldir, söyləmiş əcdad (10, s. 49)

Bu nümunələr bir daha sübut edir ki, mollanəsrəddinçi şair və yazıçıların ata sözü və məsəllərinə müstəqim mənada müraciəti mütamadi olmuşdur. Məqsəd isə fikrin satirik bədii ifadəsini gücləndirmək idi.

Atalar sözü və məsəllərə müraciət və münasibətin ikinci yolu sözün məcazi mənada işlənməsidir. Belə ki, onlar atalar sözlərini satirik şeirin vəzninə, ahənginə tabe edir, bu nümunələri öz yaradıcılıq məhsullarına çevirir, tənqid hədəflərini, satira atəşinə tutduqları tiplərin ümumiləşmiş obrazları haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq üçün yaradıcı şəkildə istifadə edir, folkloru dövrlərinin siyasi hadisələri ilə bağlayırdılar. Jurnalın birinci nömrəsində C.Məmməd-quluzadə “Atalar sözü” adlı yazı dərc etmiş və bu başlıq altında sonrakı nömrələrdə (2, 7, 9 və s.) də yazılar verilmişdir. Yazıların hamısında “türk hükəmalarının təcrübəsi və işə yarar zərb-məsəllərindən” (11, s. 6) dövrünün rəzilliklərini qamçılamaq üçün məcazi mənada yaradıcılıqla istifadə olunmuşdur. Konkret olaraq bir neçə misala diqqət edək.

Folklorda :

Atı atın yanına bağlasan həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar.

Bu günün işini sabaha qoyma.

Qananın qulu ol, qanmayanın ağası da olma.

Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr, yonca bitər.

Eşşəyə gücü çatmır, palanı tapdayır.

Bala baldan şirindir.

Pişiyin əli ətə çatmayanda deyər, iy verir.

Toxun acdan nə xəbəri.

Tısbağa qınından çıxdı, qınıni bəyənmədi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında:

Atı atın yanında bağlasan- xan görüb deyər : Birini bağışla mənə.

Axşamın işini sabaha qoy, sabahın işini axşama.

Anlayana da qul ol, anlamayana da.

Ölmə eşşəyim, ölmə, yaz gələr, hürriyyət bitər.

Eşşəyə gücü çatmır, müsəlmanı taptayır.

Bala baldan şirindir, qoyma oxuyub gözlərinin işığı getsin.

Pişiyin əli ətə çatmır, deyir haramdır.

Toxun acdan gərək xəbəri olmasın.

Tısbağa qınından çıxsa “abrazovanni” olar.

Bu nümunələr açıq-aydın göstərir ki, jurnalın əməkdaşları atalar sözü və məsəllərdən satiranın təsir gücünü artırmaq məqsədilə tərs mənada istifadə etmişdir. Sənətkarlıqla yaradılmış nümunələrdə siyasi ştrixlər də aydın şəkildə görünməkdədir. Onlar atalar sözləri və məsəllərdən faydalanaraq yaşadıqları cəmiyyətin çatışmazlıqlarını, xalqa zülm edən dövlət məmurlarını, hakim təbəqələri satira hədəfinə çevirmişdilər.

Ey qolçomaq, əlsizlərə çox eyləmə azar,

Zənn etmə ki, daim belə qızğın qala bazar (12, s. 281).

Göründüyü kimi, xalq optimizmi, xalq qüdrəti ilə deyilmiş “ Bazar belə qızğın qalmaz” kimi sadə bir atalar sözünü M.Ə.Sabir dövrün tələbləri səviyyəsinə qaldırılmış, xalqın qanını soranlara bu işin bir sonu olacağı, xalqın səbr kasasının dolacağı və haqqını tələb edəcəyi mesajını yüksək optimizmlə çatdırmışdır.

Xalqın azadlığı üçün var qüvvəsi ilə çalışan jurnalın kollektivi xalq yaradıcılığına, xüsusilə atalar sözləri və məsəllərimizə böyük məhəbbətlə müraciət edərək uzaqgörənliklə bütün zamanlar üçün müasir və aktual olan mövzuları qələmə almış, yaddaqalan bədii əsərlər yazmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəndan C. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1962, 434 s.
2. Xalqımızın deyimləri və duyumları / Tərtib ed.: Həkimov M.İ. Bakı: Maarif, 1988, 384 s.
3. Hüseynov F., Əli Nəzmi. Bakı: Gənclik, 1970, 202 s.
4. Lisan bəlası / Molla Nəsrəddin, 1906, № 1, s. 7.
5. Dövlət dumasına baykot (kənar olmaq) / Molla Nəsrəddin, 1906, № 2, s. 2.
6. Tömeysi-nahar / Molla Nəsrəddin, 1907, № 15, s. 2.
7. Uçitellər / Molla Nəsrəddin, 1907, № 30, s. 2.
8. Qəmküsar Ə.Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1959, 161 s.
9. Molla Nəsrəddin, 1907, № 29, s. 6-7.
10. Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1959, 221 s.

11. Nəsrəddin M. 1906, № 1, s. 6.
12. Sabir M.Ə. Nəphəpnamə. Bakı: Azərnəşr, 1962, 494 s.

Фаргана Казимова

**О СВОЕОБРАЗИИ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВороК,
УПОТРЕБЛЕННЫХ В ЖУРНАЛЕ «МОЛЛА НАСРЕДДИН»**

В статье анализируются способы применения пословиц и поговорок в журнале «Молла Насреддин». В работе высоко оцениваются творческое применение устного народного творчества. Доказано, что использованные народные пословицы, поговорки с удивительными меткостями выражали сущность довольно сложных явлений. Также проводится сравнение их с новыми сатирическими фразами созданные поэтами. В результате исследований выявлены важные для науки ценные сведения.

Fargana Kazimova

**SPECIFIC ATTITUDE TO PROVERBS AND SAYINGS IN THE
JOURNAL «MOLLA NASRADDIN»**

In the article have been studied the ways and styles of using proverbs and sayings in the journal «Molla Nasraddin», the first satirical journal in the East.

The researcher attained her aim by concrete artistic samples and comparisons. The carried out investigations prove that resting upon the folklore and its use are of great importance.

FƏRMAN XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MİRZƏ ƏLİ MÖCÜZÜN ŞEİRLƏRİ XARİCİ DİLLƏRDƏ

M.Ə.Möcüzün şeirlərinin xarici dillərə tərcüməsinə keçən əsrin 50-ci illərindən başlanılmışdır. Əvvəlcə onun şeirləri rus (6, s. 70-72), sonra isə fars, ingilis və italyan dillərinə tərcümə olunmuşdur. Bu məqalədə şairin əsərlərinin fars, ingilis və italyan dillərinə tərcüməsi məsələsindən bəhs etməyi qarşıımıza məqsəd qoymuşuq.

M.Ə.Möcüzün fars dilinə tərcümə olunan şeirləri. Əvvəla, qeyd edək ki, M.Müctəhidi, Ə.Nabdil, M.Deyhim, M.C.Fərgani, Ə.Səlimi, Ə.Möhtəvi, M.Ə.Fərzanə, M.Səttari, M.Niqabi, C.Heyət kimi müəlliflərin müxtəlif illərdə çap olunan məqalə və oçerklərinin onu farsdilli oxuculara tanıtdırmaqda xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur (8, s. 223-228). Möcüzün şeirlərinin farsdilli oxuculara təqdimi məsələsinə gəldikdə isə, bu işin iki yolla həyata keçirilməsi diqqəti cəlb edir: 1. Şairin az da olsa, özünün farsca yazdığı şeirləri vasitəsilə; 2. Bəzi şeirlərinin fars dilinə tərcümə olunması ilə.

Möcüzün farsca yazdığı şeirlərinin bir qismi ya öz kitablarında (13, II c., s. 398; 17, s. 151, 176, 177, 179, 180, 183, 185, 187; 18, s. 114), ya müxtəlif monoqrafiyalarda, yaxud da dövrü mətbuatda çap olunmuşdur (4, s. 529; 5, s. 176; 15, s. 3; 21, s. 425). Digər şeirləri isə Naxçıvani dəftərində (10, vərəq № 19, 30, 43, 61, 62, 72, 73, 74, 80), S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivində (11, iş № 16, 19, 37, 76, 83), İranda şairin pərəstişkarlarının şəxsi kitabxanalarında (7, s. 132, 134, 135, 137) qeyri-mətbu olaraq qalmaqdadır.

M.Ə.Möcüzün şeirlərinin fars dilinə tərcümə olunmasında isə ilk təşəbbüs İ.Səlahi, H.Rövşən və Ə.Möhdəviyə məxsusdur. Onlar şairin böyük ictimai əhəmiyyət daşıyan “Ziyafət və fəlakət”, “Gəlin”, “Ey qız” və “Şəbüstərdə” şeirlərini tərcümə edib farsdilli oxuculara çatdırmışlar. Bu tərcümələri orijinaları ilə müqayisə edərkən aydın olur ki, adı çəkilən müəlliflər Möcüzün əsərlərinə çox ciddi yanaşmış, tərcümədə şeirlərin məzmunu və ideyasının saxlanılmasına xüsusi diqqət yetirmişlər. “Gəlin” şeirini tərcümə edən Ə.Möhdəvinin özü də bunu etiraf edərək yazır: “Bu şeiri bir qədər sərbəst tərcümə etdik. O qədər yox ki, Möcüzün şeirinə xələl gəlsin” (19, s. 3). Ə.Möhdəvinin tərcüməsində sər-

bəstlik özünü onda göstərir ki, müəllif yığcam süjetə malik olan həmin şeiri bitkin hissələrə ayırmaqla və bir qədər ixtisara salmaqla oxuculara təqdim etmişdir. Bu tərcümə haqqında təsəvvür əldə etmək üçün onun bir hissəsini nəzərdən keçirmək kifayətdir.

Orijinalda:

Bu xırda qız necə getsin ərin yerin salsın?
Tükəzzibanə dedim: "Vermə, qoy hələ qalsın!"
Tükəzziban dedi: "Qız məzhərül-qarayibdir,
Oruc-namaz ona doqquz yaşında vacibdir,
Əgər bu sinnidə qız bilməsəydi eşq nədir,
Oxurdu siğeyi-əqdi qıza o molla Qədir?
Axund, tarı, peyğəmbərmi çox bilir, ya sən?"

Dedim: "Bəli, belədi, ey Tükəzziban, əhsən!" (14, s. 140)

Tərcümədə:

Be zənəm qoftəm:
- In doxtərə-xürdsal, çequne xahəd təvanest
Şəuhər dari konəd?
U ra dər in xürdi be xaneye-şəuhər məferest.
Zənəm qoft:
- Əgər doxtər dər in sinn nəmidanest eşq çist
Aya bərayəş siğeye-əqd mixanəndənd?
Qoftəm: "Afərin, ey zən!
To dorost miquyi" (19, s. 3).
(Arvadıma dedim:
- Bu kiçik yaşlı qız necə ərə gedə bilər?
Onu bu yaşda ər evinə göndərmə!
Arvadım dedi:
- Əgər qız bu yaşda eşqin nə olduğunu bilmirsə,
Onda nə üçün ona nikah kəsirlər?
Dedim: "Əhsən, ey arvad!
Sən düz deyirsən").

İ.Səlahinin tərcümə etdiyi "Şəbüstərdə" və "Ey qız" şeirləri isə ("Şəbüstərdə" şeirində bir beytinin ixtisara salınması nəzərə alınmazsa), forma və məzmun baxımından tamamilə orijinalına uyğundur (12, s. 6).

İranlı tərcüməçi H.Rövşən də şairin ən gözəl əsərlərindən biri olan "Ziyafət və fəlakət" şeirini müvəffəqiyyətlə fars dilinə çevirə bilmişdir (20, s. 173-174). 36 misralıq şeiri 34 misra həcminə salması və şairin işlətdiyi "Möcüz" təxəllüsünü şeirin sonunda verməməsinə baxmayaraq, tərcüməçi orijinalda ifadə olunan əsas ideyanı farsdilli oxuculara çatdırmağa nail olmuşdur.

H.Rövşənin ixtisara saldığı misralar bunlardır:

Nə rəng vardı, nə qan üzlərində dəmbəstə,
Baxırdı xəlqə o binur gözlər həsrətlə (14, s. 25).

Zənnimizcə, istər şair tərəfindən farsca yazılıb sonralar çap olunan, yaxud əlyazması şəklində yayılan qeyri-mətbu şeirlər, istərsə də haqqında bəhs etdiyimiz tərcümələr şairin yaradıcılığı haqqında farsdilli oxucularda müəyyən təsəvvür yarada bilmişdir.

M.Ə.Möcüzün əsərləri Avropa dillərində. M.Ə.Möcüzün şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsi ilə xüsusi və ardıcıl şəkildə məşğul olunmasa da, Sovet dövründə xalq şairi O.Sarıvəllinin tərtibi və akademik M.İbrahimovun redaktorluğu ilə Moskvada ingilis dilində çap olunan "Azərbaycan poeziyası antologiyası"na onun da 6 şeiri daxil edilmişdir (1, s. 243-253). İngilisdilli oxucular xarici ölkələrdə yayılması nəzərdə tutulan məhz bu kitab sayəsində Möcüzün şeirləri ilə tanış olmaq imkanı əldə etmişlər. Kitaba daxil edilən "Sultan malıdır", "Güneyli", "Canlı cənazə", "Naxçıvan şuralaşdı", "Bilmədim" və "Lenin" adlandırılan şeirlər Dorian Rottenberq tərəfindən tərcümə olunmuşdur. "Lenin" və "Naxçıvan şuralaşdı" şeirləri istisna olmaqla, qalan 4 şeir Möcüzün mühiti, əsərlərinin mövzusu və ideyası haqqında ingilisdilli oxucuları məlumatlandırmağa imkan vermişdir. Tərcümələrdə heç bir ixtisarlara yol verilməmiş, şeirlərin məzmunu, şairin ifadə etdiyi fikirlər imkan daxilində qorunub saxlanılmışdır.

Möcüzün şeirlərini ingilis dilinə tərcümə edən mütəxəssislərdən biri də doktor H.S.Qurrayidir. O, ilk dəfə olaraq şairin 12 şeirinin ("Möcüzün İstanbuldan Şəbüstərə qayıtması", "Həmişə qalmaz ey bülbül...", "Məsnəvi", "Olacaq", "Məktublaşma", "Bacılar", "Ey qız", "Qızım qız doğdu", "Şairin rəyası", "Şəbüstər hamamları", "Sizə mən neyləmişəm", "Əmoğlu") tam mətnini (9, s. 29, 59, 64, 69, 81, 113, 118, 122, 137, 157, 165, 176), 4 şeirinin ("Məhəmmədəliyə məktub", "Şahrüddan məktub", "Vəsiyyətnamə", "İnşaallah") böyük hissəsini (9, s. 41, 46, 86, 210), 7 şeirinin isə ("Arzu eylədiyim şeylərə oldum nail", "Oxudun qızları", "O tərəfdə, bu tərəfdə", "Aşiqi-pərişan", "Ya rəb", "Anan təlim edən dildə", "Xilas olduq") müəyyən hissələrini (9, s. 54, 66, 72, 79, 92, 201, 208) ingilis dilində filoloji tərcüməsini hazırlamış və ABŞ-ın İndiana ştatında çap etdirdiyi monoqrafiyasına daxil etmişdir.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şeirlərdən görünür ki, H.S.Qurrayinin tərcümə üçün seçdiyi şeirlər Möcüzün həyatı və yaradıcılığı haqqında ingilisdilli oxuculara geniş məlumat verir. H.S.Qurrayinin əslən cənubi azərbaycanlı olduğu üçün Möcüzün dilini incəliyində bilməsi, həm də bu şeirlərin bədii yox, filoloji tərcüməsini hazırlaması ona imkan vermişdir ki, orijinala məxsus olan xüsusiyyətləri tərcümədə qoruyub saxlaya bilsin.

Bir nümunə. Orijinalda:

Bivəfa çıxmış zəni-Mollayi-Rum,
Cümleyi-övrətlərə eylər hücum.
Molla söylər ki, mühəqqəq, bərmala
"Səg vəfa darəd, nə darəd zən vəfa".
Bir züleyxa eşq dalınca gedib,
Sureyi-Yusif onu rüsvay edib.

Min nəfər “Yusif sənə verrəm nişan”
 Eşq səhrasında vermiş başü can.
 Altı yüz evli kişi qürbətdədir,
 Əhli-beyti atəşi-fırqətdədir.
 Səbr edir on il fəraqi-şovhərə,
 Əcnəbi soxmaz otaqi-şovhərə.
 Hər gecə, əmma “vəfalı” şovhəri
 Eysü nuş eylər yanında bir qəri (14, s. 211).

Tərcümədə:

Since Rumi's wife may have proved to be unfaithful?
 he assailed all women.
 Mulla [Rumi] brazenly asserts:
 “A dog is more faithful than a woman”.
 A Zulaikha had fallen in love once upon a time,
 The Joseph Surah [of the Koran] still defiles her.
 I can show you thousands of Josephs,
 Who have lost their body and soul in the desert of love.
 Six hundred married men are in the alien land,
 in the fire of separation their wives are burning.
 Ten years she [the wife] will patiently wait in the absence of the husband.
 She will never force a stranger in the husband's bed.
 But that faithful husband every night
 Indulges in debauchery, a woman at his side (9, s. 64).

Möcüzün ədəbi irsinin italyalı şərqşünas, professor C.Bellincerinin diqqətini cəlb etməsi və onun bayatı formasında yazdığı şeirləri italyan dilinə çevirməsi də milli bədii sərvətimizin dünya miqyasında təbliği sahəsində maraqlı ədəbi faktlardandır. Vaxtilə Cənubi Azərbaycanda yaşayan və işləyən C.Bellinceri Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmuş, Qövsü Təbrizi və M.P.Vaqifdən tərcümələr etmiş (2, c. 4), Möcüzün isə “Oxuyun” adlandırılan bayatı-şəkilli şeirinin 11 bəndini italyan dilinə çevirərək öz vətəninə nüfuzlu elmi jurnalların birində dərc etdirmişdir (3, s. 51-59).

“Oxuyun” şeirində Möcüz əhalinin avamlığı və geriliyindən söz açır, “əvamünaş”ı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün inkişaf etmiş dünya ölkələrinin nailiyyətlərini nümunə göstərir. Şübhəsiz ki, C.Bellincerinin bu şeiri tərcümə edib italyan oxucularına çatdırmasının səbəbi də məhz həmin bayatılardakı maarifçilik ruhunun güclü olmasıdır. C.Bellincerinin tərcüməsində orijinala sadıqlıq daha çox özünü göstərir.

Orijinalda:

Oxur urus qadını,
 Anlar elmin dadını,
 Bizim hacı kişilər
 Yazammaz öz adını (16, s. 130).

Tərcümədə:

Studia quella donna russa
 Lei la scienza sa apprezzare
 Il bagi devoro e pio
 Manco sa far la sua firma (3, s. 54)

Orijinalda:
Mən gedirəm Mərəndə,
Tamaşadı gələndə,
Bizim millət yuxlayıb,
Ayılacaq öləndə (16, s. 131).

Tərcümədə:
Vado in visita a Marand
È un bel posto mi diverto
Dorme sodo la mia gente
Per morir si sveglierà (3, s. 56)

Möcüzün şeirlərinin rus, fars, ingilis və italyan dillərinə tərcüməsi onun əsərlərinin daha geniş dairədə tanınmasına imkan yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azerbaijan poetry (Azərbaycan poeziyası antologiyası). Classic modern traditional. Compiled by Osman Sarybelli. Edited by Mirza İbrahimov. Progress publishers Moskow, without year, pg. 243-253.
2. Bellinceri C. Dövrün əsas siması. "Azərbaycan müəllimi" qəz., Bakı, 1988, 29 oktyabr.
3. Bellinceri C. Le quartine di Mirza Ali Mo'juz Shabistari. Quaderni del Seminario di Iranistica, Uralo-altaistica e Caucasologia dell' Università degli Studi di Venezia (Zurvan e Muhammad. Comunicazioni iranistiche e islamistiche presentate al Primo Simposio Internazionale di Cultura Transcaucasica, Milano-Bergamo-Venezia, 12-15 giugno 1979). Venezia, 1979, № 2, s. 51-59.
4. Dövlətəbadi Ə. Süxənvərane-Azərbaycan. Təbriz, 1355 ş.
5. Deyhim M. Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan (tarixə-zendegiyo-asar). Celde-əvvəl. Təbriz: Azərbaycanca, 1989, s. 526-529.
6. Халилов Ф. История представления поэта Южного Азербайджана Мирзы Али Моджуза русскоязычному читателю. Международный научный журнал. Москва, 2009, № 4, с. 70-72.
7. Xəlilov F. Mirzə Əli Möcüz. Bibliografiya. Bakı: Nurlan, 2007, 148 s.
8. Xəlilov F. Mirzə Əli Möcüzün Cənubi Azərbaycanda tədqiqinə dair. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2009, № 3, s. 223-228.
9. Qurraie H.S. Modern Azeri literature: identity, gender and politics in the poetry of Mo'jus. Indiana University Ottoman and Modern Turkish Studie Publications Bloomington, 2003, 244 pg.
10. M.Ə.Möcüzün şeirləri toplanan dəftər. 178 s., Təbriz Milli Kitabxanası, Şifr 180
1343
11. Mirzə Əli Möcüzün fondu. S.Mümtaz adına Azərbaycan Respublikası Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, № 454, siy. 1, iş № 1-121.
12. Möcüz M.Ə. "Ey zən", "Dər Şəbüstər" (şeirlər). "Ayəndeqan" qəz., Tehran, 1358 ş., 19 ordubehişt (1979, 8 may), s. 6.
13. Möcüz M.Ə. Divanı. 2 cildə. Redaktor Hüseyn Əlizadə. Bakı: Günəş, 2006, I c., 400 s; II c., 400 s.
14. Möcüz M.Ə. Əsərləri. Toplayan, tərtib edən, izahların müəllifi Q.Məmməd-

- li. Bakı: Yazıçı, 1982, 350 s.
15. Möcüz M.Ə. Hər güruhi be vəhm həmdəm şod (şeir). Təqdim edən Yəhya Şeyda. Ruznameye-“Azərbaycane-ayənde”. Dövrə-dovvom. Təbriz, 15 xordad 1358 ş. (5 iyun 1979), № 4, s. 3.
 16. Möcüz M.Ə. Seçilmiş əsərləri. Toplayan və tərtib edən Q.Məmmədli. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1954, 358 s.
 17. Möcüz M.Ə. Tazə tapılan şeirləri. Təbriz, nəşre-Behruz, Tərtibçisi və nəşr ili göstərilməmişdir, 202 s.
 18. Möcüz M.Ə. Tazə və çap olmayan əsərləri. III c., Toplayan Yəhya Şeyda. Təbriz: Azərbaydaqan, nəşr ili göstərilməmişdir, 228 s.
 19. Möhdəvi Ə. Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri şaire-zedde-cəhl. Ruznameye-“Rəstaxiz”, 1977, 22 sentyabr.
 20. Rövşən H. Şəbüstər və piramune-an. Tehran, 1992, 175 s.
 21. Səlimi Ə.F. Neqahi-be tarix-coğrafiyaye-Şəbüstər. Təsuc-Sofyan. Tehran: Sibe-sorx, 1382 ş., 590 s.

Фарман Халилов

СТИХИ МИРЗЫ АЛИ МОДЖУЗА НА ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКАХ

В статье впервые говорится о переводах стихов М.А.Моджуза на персидский, английский и итальянский языки, выявляются ихние положительные качества и некоторые недостатки.

По мнению автора, перевод стихов М.А.Моджуза на персидский, английский и итальянский языки содействовало известности его произведений в более широких кругах.

Farman Khalilov

MIRZA ALI MOJUZ'S POEMS IN FOREIGN LANGUAGES

In the article the translation of M.A.Mojuz's poems into persian, english and italian are told for the first time. Their positive shortcomings are uncovered.

The author comes to a conclusion that translations of M.A.Mojuz's poems into persian, english and italian had made a great opportunity of his works to be much more famous.

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖNƏMİNDƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN BƏDİİ YARADICILIĞI

“Azərbaycan ədəbi-ictimai fikir tarixində, sözün geniş mənasında, milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanan”, “yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbi” (5, s. 5) olan ustad Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) Xalq Cümhuriyyəti dönəmində heç bir siyasi partiyaya qoşulmasa da, mühüm ictimai-siyasi əhəmiyyətli hadisələrdə iştirak etmiş, xüsusilə bədii yaradıcılıqdakı fəaliyyətini davam etdirmiş, məhz bu dövrün məhsulu olan “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Zırrama”, “Qəssab” hekayələrini, “Kamança” və “Anamın kitabı” pyeslərini yazmışdır.

Böyük demokrat ədibin əvvəlki əsərlərindəki yanğı və narahatlıqları bu əsərlərində də müxtəlif şəkildə davam edir. Xüsusilə, “əsri milli intibah əsri olan bu tərəqqi dövründə” ədibin nigarançılığı qeyd etdiyimiz əsərlərində də özünə yer tapır. Həmişə yaradıcılıq “qəsdə Azərbaycan üzərinə” olan, “dünya-aləmin dəyişildiyi, bütün zadların dəyişilib öz mənasını tapdığı” bir vaxtlarda “vətən, vətən, vətən, millət, millət, millət, dil, dil, dil. Bəni-noi-bəşər üçün bu dərələrdən kənar özgə bir nicat olmadığını” sakit-sakit hadisələri izləyən “lüt-üryan vətən qardaşlarına” (3, s. 84) bildirən ədib 1918-1920-ci illər kimi Azərbaycan üçün mühüm ictimai-siyasi, tarixi hadisələr dövrü olan bir zamanda yenidən diqqəti çəkirdi. Bu baxımdan ədib “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Zırrama”, “Qəssab” kimi hekayələrində hələ də öz vətən qardaşlarında mövcud olan ciddi ictimai-mənəvi çatışmazlıqları ortaya qoyurdu. Xüsusilə, bu əsərlərində ədib əvvəlki əsərlərində olan kimi sadələri, adiləri, “kiçik” adamları deyil, milli ziyalıları, müəllimləri – bir sözlə: “böyükləri” tənqiddə cəlb edir, onların maraq və düşüncələrini, məşğuliyyətlərini göz önündə canlandırırdı. “Konsulun arvadı” əsərində: “Hələ adlarını müəllim qoyub, amma gör nə ilə məşğuldurlar!”-deyə, “Rus qızı” əsərində: “əhli-damaq” Məşədi Qulam Hüseynin “xristos-voskres”i bəhanə edib rus qızını öpmək niyyətini, “Zırrama” əsərində bütün vaxtını boş-boş onun-bununla söhbətə qurban etmək “zırramalığını” və s. nəzərlərə çatdırır. Əflatun Saraclının yazdığı kimi, “bu

hekayələrin çoxunda gələcəyə ümid və işartı görünür. Odur ki, müəllif obrazların birini sözlə /“Konsulun arvadı”/, birini şillə ilə /“Rus qızı”/ ayıldır, birinə açıq rəğbətini bildirir /“Qəssab”/, vecsizlərdən isə “dünyada müalicəsi yoxdur” – deyə qayğılanır /“Zırrama”/ (4, s. 349).

Mirzə Cəlilin “Anamın kitabı” əsəri də məhz bu dövrün məhsuludur. Ədib burda da “beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş”, “vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçıları”nın (3, s. 84) - milli ziyalıların vətənə, xalqa ögeylik və laqeydliyindən, xalqın və vətənin müqəddərratının özgə millətlərinin maraq və düşüncələrindən baxılmasından narahatlıq və nigarançılıq bəhs olunur.

Müəllifin təsvir etdiyi millətin “böyük” adamlarında və onların heyətində mənaəmlilik, intizamsızlıq, savaş və dartışma var, öz doğma mühitinə, millətinə, vətəninə, onun müqəddəratına qarşı laqeydlik və biganəlik hökm sürür, ancaq sadə, “kiçik” adamlarda – çobanlarda və onların heyətində bir-birinə hörmət və qayğı, möhkəm intizam, qayda-qanun, vətənə, torpağa, elə sevgi və məhəbbət hökm sürür. Bu mənada çobanların sürü ilə təmasını ədib demokratik, humanist, xəlqi idarəetmə kimi mənalandırır: “Qənbər: Xanımcan, bax, məsələn, Qurban gedir durur qoyunların bir tərəfində, Zaman da gedir durur bir tərəfində ki, qoyunlar dağılmasın. Alıram ağac əlimə (Qurbanın əlindən çomağı alır) və başlayıram qoyunları yoxlamağa: qara kərə, tayın görmək gərək, qumral kərə tayın görmək gərək, sarı kürə tayın görmək gərək..., boz qumral kərə, hanı boz qumral kərə? Ədə Qurban, hanı boz qumral kərə? Ədə Zaman, yoxdu boz qumral kərə. Zaman, Qurban, Salman, boz qumral kərə yoxdu. (Bayatı havası ilə oxuyur.) Çal kərə, maral kərə, hardasan boz qumral kərə... ey vay, ey...” (2, s. 460) – deyə millətə sahib çıxmanı, milli-ictimai birlik və dövlətçilik mexanizmini nümayiş etdirir. Akademik İ.Həbibbəylinin göstərdiyi kimi “Əsərdəki çoban surətləri milli məənəviyyatın, xalq adət-ənənələrinin, doğma torpağa bağlılığın həqiqi yaradıcısı kimi çıxış edirlər” (5, s. 21). Müəllif adam yerinə qoyulmayan çobanların ali məclislərdə danışılması “eyib” hesab olunan “çoban-çoluq dili”ni ana Zəhrabəyimin, onun timsalında vətənin dərдинə dərman, yarasına məlhəm, qəlbinə qüvvət, ruhuna təpər görür. Onların danışdığı dildə ananın kefi, halı, ruhu köklənib, buna görə də bu dil onun kefini açmağa, dərдинi dağıtmağa qadirdir. Hətta üç qardaşın və onlara oxşarların danışığı, dili, ədası o qədər ana ilə bacını bezikdirir, usandırır ki, bir anlığa çobanların şirin danışığına hava-su kimi ehtiyac hiss eləyir, darıxırlar. Bundan başqa acından vayıldaya-vayıldaya məclisə daxil olub adamın qəlbini ağrıda-ağrıda çörək, yemək istəyəndə hələ millət başçılarının müzakirə açıb, onların həqiqətən ac olub-olmadıqlarını yoxlamaq istədikləri halda çobanlar ürək açıqlığı ilə onlara heybələrindən çıxarıb çörək verir, onları doyuzdururlar.

Böyük ədib etiqad ayrılığından bir-birinə sözü xoş gəlməyən qardaşları vahid bir məxrəcə gətirmək üçün yeganə bir kitabı (ideya, qanun) lazım bilir: “Qaldı bircə kitab! Bu da anamın kitabı!” Məhz bu kitab xilas, nıcatın yolunu –

düsturunu göstərən kitabdır. Yalnız bu kitaba etiqadla ittihadla gəlmək və bir olmaq, mehriban dolanmaq, yola getmək mümkündür. Bu kitab o kitabdır ki, buyurur: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamil-həyat əziyyət edəcək: nə qədər canında nəfəs var peşiman olacaq” (2, s. 475). “Budur kitab, budur elm!” Budur vətəndaşlığın düsturu, aksiomu, azərbaycançılığın qanunu, azərbaycanlılığın kəlmeyi-şəhadəti!.. Yalnız bu kitaba etiqad bağlamaqla, yalnız bu qanuna inanmaq və əməl etməklə, yalnız bu imana baş əyməklə vətəndaş, millət və dövlət olmaq, xoşbəxtlik və rifah içində yaşamaq olar. Mirzə Cəlilin öz vətəndaşlarına öyrətmək istədiyi qanun budur. Bunu da unutmamalıyıq ki, əsərin yazılma tarixində (1920) iki müxtəlif ciddi hadisə baş vermişdi: ayı və ulduzu rəmzləşdirib dövlət bayrağında müqəddəsləşdirən ilk müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası aprelin 26-da devrilərək Rusiya müstəmləkəçiliyi altına keçmişdi. Fikrimizcə, C.Məmmədquluzadə yeganə sənətkarlardandır ki, ayı və ulduzu “Anamın kitabı”nda təsvir etməklə məhz Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağına işarə etmişdir.

Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə bu dövrdə yazdığı “Kamança” əsərində milli məsələlərə diqqət çəkərək erməni-müsəlman (azərbaycanlı) münaqişəsindən bəhs edir. Akademik İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, “Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş ilk və sanballı əsər kimi əhəmiyyət kəsb edir” (6, s. 7). Bundan başqa, “Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan yazıçıları içərisində bəlkə də yeganə ədibdir ki, əlinə silah alıb Qarabağ savaşında ön cəbhədə vuruşmuşdur” (6, s. 7). Münaqişənin təsvirində müəllifi iki milli psixologiya daha çox düşündürür. Müəllif azərbaycanlı psixologiyasına dərinlən nüfuz edərək onun konkret obrazlarla təcəssümünü yaradır. Öz insanına sevgi, yangı, itkidən doğan dəlicəsinə bir qəzəb – hədsiz intiqamçı mövqə bütün radikal miqyası ilə özünü nümayiş etdirir: Qəhrəman yüzbaşı: “...biz onların həyə beş-on dığa-mığasını öldürmüşük, bəs Nəcəfqulu kimi igidi bir də hardan tapacağıq? Şirzadə hardan tapacağıq? Misirxanı neçə erməniyə dəyişmək olar?” (2, s. 431). Saysız-hesabsız azərbaycanlı insanını öldürmələri ermənilərin nə qədər mənfur bir xislətə, xain, qəddar bir xarakterə sahib olduqlarını nümayiş etdirir: “Məgər yadınızdan çıxıb ki, haman dəyirmanında on iki adamımızı yandırdılar? ...Qazançı erməniləri bizim Sarvanlardan 4 nəfər elə bir igid oğlan öldürüblər ki...” (2, s. 431-433). Ancaq məsələ münaqişənin bu cür fəlakətlər miqyası ilə təqdim edilməsi deyil, iki milli psixologiyanın təfərrüatlı təqdimidir ki, konkret ideyaların işığında müəyyənləşir. Qəhrəman yüzbaşının: “Çox acəb, çox acəb. Siz gedin

müsəlmanların toyunda plov yeyin, axmaq müsəlmanların pullarını doldurun cibinizə, Qazançı erməniləri də gecə xəlvətcə tökülsünlər müsəlman kəndlərini yandırınlar...” (2, s. 433) – sözlərilə ədib elə bil erməni xainliyi və etibarsızlığını əks eiddirmiş olur. Kamançanın ortaya çıxması ilə dərhal nəzərlər bir şeyə cəlb olunur: azərbaycanlı Qəhrəman yüzbaşının “bir tikə ağac qırığı” hesab etdiyi, Qaraşın yerə çırpıb sındırmaq istədiyi musiqi aləti olan kamançanı erməni Baxşı canı ilə, qanı ilə qorumaq, öz övladına miras qoymaq istəyir. Hadisələr və mükəllimələr tamam inandırır ki, doğrudan da, erməni Baxşının əlindəki milli Azərbaycan musiqi aləti olan kamançanı dəstəbaşı Qəhrəman yüzbaşı tanımır: “Qəhrəman yüzbaşı: Doğrudan, bu necə şeydi? Hey erməni, bu nə bir şeydir ki, bu qədər istəyirsən?” (2, s. 435). Struktural olaraq kamança, “rəmzi şəkildə işlənən bu musiqi” özü bir obraz, “qəhrəman” olaraq çıxış edir, milli mənsubiyyəti, milli ruhu, milli mənəviyyəti təmsil edir. Bu mənada “Əsərdə kamançanı da bədii obraz səviyyəsinə qaldırması Cəlil Məmmədquluzadənin dərin humanizmini və əsl sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirir» (5, s. 19). Qəhrəman yüzbaşının unutmazlığı, laqeydliyi qarşısında isə erməni Baxşı, “kamançanı bəgərinə basıb gör nə əməllərdən çıxır”: “... başlayır çox həvəslə Rast havasını çalmağa. Rastdan Şikəsteyi-farsa keçəndə Qəhrəman yüzbaşı gözü ermənidə və qulağı kamançada durduğu yerdə yavaşca oturur və Baxşı çaldıqca qəmənəni yavaş-yavaş guya özündən bixəbər soxur belindəki qımına və qulaq asmaqda olur” (2, s. 435). Qəhrəman yüzbaşının unuttuğu “bu taxta parçası” olan kamançaya düşməni erməni balasının bu qədər dərin məhəbbəti adamda dərin heyranət yaradır. Musiqinin dərinliyi, heyranəmizliyi, gözəlliyi özü Qəhrəman yüzbaşıya dünya-ələmin bu qalmaqalını unudub, bir an da olsa öz məniyyətini, qəlbində itən, içində didərgin olan milli ruhunu, hissini və heysiyyətini tapmağa, üzə çıxarmağa təkan verir. Qəhrəman yüzbaşının zahirə intiqamçılığı, vurub-tutmaq, kəsib-öldürmək hisslərini musiqinin dərinliyi incəliklərindən gələn gözəl hisslər unutturur, yumşaldır, hətta tərəddüddə, hələ özündən ayrılmamış bir təzad içərisində qoyur. Musiqi Qəhrəman yüzbaşının əsl kimliyini – xalqın humanizmi və insanpərvərliyini, yalın düşməni amana buraxmaq və onu bağışlamaq qüdrətini, bütün “keçən günlərini” yada salır. Kamançanın qüdrətindən doğan Rast, Şikəsteyi-fars Oğuz balası Qəhrəman yüzbaşıya öz əslinə, kimliyinə qayıtmaq təkanı verir. Daxilində gizlənmiş, dünyanın gərdişi üzündən itib-batmış milli ruhunu, heysiyyətini, psixologiyasını üzə çıxarır. Musiqi məhz belə tələb edir. Bir “çolaq, şeytana papiş tikən, ...dünyada bir haramzadəlik qalmayan ki, eləməsin, ...toxumu yer üzündən kəsilməli” erməni olsa da, kamançada dilləndirdiyi milli musiqinin qüdrəti nəticəsində milli kimliyi, ruhu yadərğamış Qəhrəman yüzbaşını özünə qaytarır. “Haramzadə elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına” (2, s. 436). “Baxşı çaldıqca yüzbaşı yavaş-yavaş, guya özündən bixəbər, qəmənəni soxur belindəki qımına və huş-guş ilə qulaq asmaqdadır. Adamlar hamısı sükutdadır. ...Baxşı çox alçaqdan çalır. Adamların

çoxu da ah çəkir. Yenə Baxşı şövq ilə çalmaqdadır. Yüzbaşı gözü Baxşıda gahdan bir dillənir. Bax belə!.. eləcə!... əcəb!... afərin!... eləcə!... eləcə!...” (2, s. 436). Musiqinin təsiri altında özünü unudub, əslinə gələn Qəhrəman yüzbaşı nə elədiyini bilməyə-bilməyə musiqi təsirinin ona qazandırdığı ən ülvî, təmiz, ali hisslər sayəsində qəti qərarla “adə erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa atanın goru haqqı, bu yoldaşlarımın başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm... çıx get” (2, s. 436), - deyib günaha batmaqdan təmizlənir. Beləliklə, musiqi bu milli münafişənin ən qızgın vaxtında gözlərin qəzəbdən bərəldiyi, beyinlərin nifrətdən çatladığı bir vaxtda müharibənin harasında qərar tutduğu bəlli olmayan Baxşını erməni əməllərinin güdazına getməkdən, Qəhrəman yüzbaşını isə “bir çolaq erməni dığasını” öldürməkdən xilas edir. Musiqi öz ülviliyi, təmizliyi ilə sülh, əmin-amanlıq, insanpərvərlik ideyalarının carçısına çevrilir. Milli musiqinin qazandırdığı güclü hisslər sayəsində məhz “Heydərin meyidi gözü qabağından getməyə-getməyə” əli-qolu, basaratı bağlanmış Qəhrəman yüzbaşı erməni Baxşını əfv etməyə qərar verir, hətta “qəməsini belə yerə tullayır” və “eh, namərd dünya” – deyib yarı peşmanlıq, yarı danlaq vura-vura kəsib-tökmək işinə son verir, günahı dünyada, dolayısı ilə bu münafişələri yaradan səbələrdə görür. Beləliklə, musiqi qələbə çalır, kamança zəfər əldə edir, “axırı həyat ölümə, xeyir şəra, sənət ədavətə üstün gəlir” (4, s. 364).

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə bəzilərinin dediyi kimi heç də Xalq Cümhuriyyəti dönməsində bu dövlətə mənfi münasibətdə olmamış, onun bir sıra işlərində iştirakçılıq etməyə çalışmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalını çap etdirə bilməsə də, bədii yaradıcılıqdan geridə qalmamışdır. Bundan başqa akademik İsa Həbibbəylinin və Əflatun Saraclının da göstərdikləri kimi, Mirzə Cəlilə bu dövrdə diqqət heç də az olmamış, onun “Ölülər” əsəri nəinki bütün Azərbaycanda, hətta Orta Asiya ölkələrində belə tamaşaya qoyulmasına şərait yaradılmış, habelə AXC-nin ideoloq və fəallarından biri kimi Məmməd Əmin Rəsulzadə özünün “Çağdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı” əsərində də C.Məmmədquluzadənin “Kamança” və “Anamın kitabı” əsərlərinə yüksək qiymət vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 684 s.
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə, I c.(Tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi akademik İ. Həbibbəyli), Bakı: Öndər, 2004, 684 s.
3. Məmmədquluzadə C. Cümhuriyyət (tərtibçisi və ön sözün müəllifi akademik İ. Həbibbəyli). Naxçıvan: Qeyrət, 2002, 206 s.
4. Saraclı Ə. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönməsində. Bakı: Elm, 2007, 424 s.
5. Həbibbəyli İ. Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə // Cəlil Məmmədquluzadə

- də. Əsərləri. 4 cildə, I c. (Tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi akademik I. Həbibbəyli), Bakı: Öndər, 2004, 684 s.
6. Həbibbəyli İ. Dahilik divana çəkilməz. "Azərbaycan" qəz., 5 oktyabr, 2007.

Рамиз Касумов

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Д. МАМЕДКУЛУЗАДЕ ПРИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье говорится о художественной деятельности Д. Мамедкулузаде при Азербайджанской Демократической Республике.

Здесь отмечается, что в этот период Д. Мамедкулузаде писал рассказы как «Зырма», «Кассаб», «Жена консула» и пьесы как «Anamın kitabı – Книга матери» и «Кяманча».

В своих рассказах, писатель критиковал общественные пороки национальных просветителей, и в пьесах освобождение азербайджанского народа, его территориальной целостности и др.

Автор при исследовании выявил нужные научные факторы и новизны.

Ramiz Gasimov

JALIL MAMMADGULUZADA'S LITERARY ACTIVITY DURING THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

The article dealt with Jalil Mammadguluzada's literary activity during the Azerbaijan Democratic Republic. It is noted that the greatest democrat writer Jalil Mammadguluzada has written his stories of "Konsulun arvadi" ("Consul's wife") "Qassab" ("Butcher") "Rus qizi" ("Russian girl") and the plays of "Anamin kitabı" ("Mother's book") "Kamancha" ("Violin") in this time. The author has criticized our national intellectuals' shortcomings in his stories. The same he has touched to the problems of territorial integrity and freedom of the Azerbaijan people in his plays.

AYGÜN ORUCOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA KLASSİK ƏDƏBİ İRSƏ MÜRACİƏT

“...yazıçılardan daha çox Molla Nəsrəddin klassiklərdən öyrənmək yolunu doğru anlamış və onların sağlam ənənətini bizim şəraitə keçirmişdir. Bundan dolayıdır ki, ilk addımdan etibarən onun əsərləri orijinal bir mahiyyət daşımış və özü isə xüsusi və müstəqil ədəbi simaya malik bir ədib olaraq ədəbiyyat tarixinə girmişdir” (5, s. 33). XX əsrdə Azərbaycan tənqidi realizminin banisi hesab olunan Cəlil Məmmədquluzadənin hər bir əsərində “baltanı kökündən vuran” (Üzeyir Hacıbəyov) əvəzolunmaz yaradıcılığı bu dövr üçün dil, üslub, ifadə imkanları baxımından nə qədər yeni, orijinal və təkrarsız olsa belə, bu yaradıcılıq quru, boş zəmin üzərində yaranmamışdı, özündən əvvəlki ənənəyə əsaslanan və onu inkişaf etdirərək meydana çıxan bir ədəbi hadisə idi. Bədii ədəbiyyatın əsas prinsiplərindən olan ənənə və novatorluq da ədəbi simalardan məhz bunu tələb edir. Klassik irsə müraciət, onun sağlam ənənələrindən faydalanmaq və istifadənin özünə də, o, xüsusi tələbkərliliklə yanaşıdır. Epiron, nəzirəçi ədəbiyyatın əleyhinə olan ədib eyni zamanda klassiklərin əsərlərinə pul qazanmaq məqsədilə çap etdirməyi də jurnalda tənqid etməyi özünə mənəvi borc hesab edirdi. Çox yaxın və səmimi dostu Salman Mümtazın 1922-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında klassiklərin şeirlərini “elmi-tədqiq” və “təhlil”siz çap etdirdiyini “Molla Nəsrəddin” jurnalında 1923-cü ilin birinci nömrəsində karikatura ilə tənqid edir. Şəklin altında “Sağlığımızda ac öldüksə də, öləndən sonra əsərlərimizi pula satan varislərimiz nə qədər desən vardır” – sözləri yazılmışdır (4, s. 441). Ədib klassik əsərləri yenidən nəşr edərkən onlara müasir dövrün tələbləri baxımından yanaşmağı, saf-çürük etməyi vacib şərtlərdən biri sayırdı. Böyük satirik Mirzə Cəlillə böyük şairimiz Nizami Gəncəvi (1141-1209), qəzəl ustası Məhəmməd Füzuli (1494-1556) arasında doğmalılıq və yaxınlıq bəzən məntiqə sığmır. Lakin onun hələ ilk əsərindən “Çay dəstgahı” (1889) mənzum alleqorik dramından Füzulinin alleqorik poemalarının təsirini duyuruq. Böyük realist sələfi Mirzə Fətəli Axundovdan fərqli olaraq, Füzulini inkar etməyən (bu inkarın özü də təsdiq naminə idi-A.O.) Cəlil Məmmədquluzadə “özündən sonrakı ədəbi nəsillərə “Leyli və Məcnun” əsəri ilə təsir

göstərən” (10, s. 145) böyük şairin məhəbbət lirikasını deyil, “Bəngü-Badə”, “Söhbətül-Əsmar” kimi ictimai-siyasi məzmunlu əsərlərini zamanın tələbləri baxımından yüksək qiymətləndirmiş, onlardan təsirlənərək tamamilə orijinal əsərlər yaratmışdır. Klassik irsə yüksək münasibət baxımından ədibin “Füzuli” məqaləsi təqdirəlayiqdir.” Keçmiş əsrlərdə gələn Sədilər, Füzulilər o qədər xalqın həyatını əhatə edə bilən bir şair olmuşlar ki, birisi türkcə, birisi də farsca deməmiş söz qoymayıbdır” (3, s. 377) deyən publisist bir məqalədə Şərqi iki böyük şairinə yüksək bədii dəyər verir. Onu maraqlandıran “qəm şairinin”, “Şikayətnamə” müəllifinin molladan, varlıdan, rüşvətxordan, zavtra-zavtradan, “bütün işini-gücünü, dərslərini buraxıb şeir yazanlardan” (3, s. 377) yazdıqları idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunan bədii nümunələr haqqında “hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır” fikrində ədib haqlı idi. Mirzə Cəlil əbədiyyətə qovuşan Füzulinin ideyalarının daim yaşayacağı və heç bir yeniliyə məğlub olmayacağını böyük qürur hissilə qeyd edir: “Füzuli diridir. Füzuli şeir dövrünün hazırladığı yeniliyə məğlub olmaz və sarılsız bir qüvvədir” (3, s. 377). Mirzə Cəlil özü də şeir yaradıcılığında Füzulinin Aşıqın və ya Məşuqənin dilindən deyilmiş qəzəllərinə parodiyalar yazmışdır. “Füzulinin:

Xoş ol zaman ki, hərimi-vüsalə məhrəm idim,

Nə mübtəlayi-bəla, nə müqəyyədi-qəm idim,

-beyti ilə başlayan qəzəlindən təsirlənərək iki satirik şeir yazmışdır. “Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi” və “Yuxu” satiralarında “Xoş ol zaman ki” ifadəsilə bərabər Füzulinin üslubu əsas götürülmüşdür” (7, s. 92). Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər. Mirzə Cəlil adı qeyd olunan satirik əsərləri dolayısıyla Füzuli şeirinə parodiyadır, belə ki, Füzuliyə lirik nəzirə yazan Seyid Əzim Şirvaninin “Xoş ol zaman ki, yar mənə həməbəban idi” misrası ilə başlayan müsəddəsinə (13, s. 389) satirik nəzirə kimi nəzərdə tutmuşdur. Çünki satirik şairimizin parodiyaları ilə böyük şairimizin qeyd olunan əsərləri forma baxımından da oxşardır: hər üçü müsəddəs janrında yazılmışdır. Başqa bir nümunəyə diqqət edək: “Görəndə” adlı satiranı Füzulinin:

Könlüm açılır zülfü-pərişanını görcək,

Niqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək. (12, s. 129)

misraları ilə başlayan qəzəlinə nəzirə olan Qasım bəy Zakirin şeiri əsasında yazmışdır (9, s. 72-73).

Mirzə Cəlil Azərbaycan ədəbiyyatında hələ XVIII əsrdən Molla Pənah Vaqiflə (1717-1797) başlayan realizm ənənəsi ilə də yaxından tanış və sıx bağlı olmuşdur. Görkəmli alimimiz Yaşar Qarayev Vaqif yaradıcılığındakı realizm ünsürlərini “ilkin”, “erkən” realizm ədəbi terminləri ilə xarakterizə edir. Həm də “Vaqif yaradıcılığı ilə xalq şeirinin təsiri yazılı ədəbiyyatda üstünlük qazanır. Dil, üslub və forma etibarilə yeni olan Vaqif şeiri məzmun, ideya baxımından da orijinaldır” (6, s. 585). Heç təsadüfi deyil ki, böyük ədib “Ölülər” tragi-komediyasında müəllif ideyalarının daşıyıcısı olan kefli İskəndərin dilindən qa-

dınlarımızı fiziki əsarətdə saxlayan çadraya qarşı çıxan Molla Pənah Vaqif yaradıcılığından aşağıdakı sətirləri bir az dəyişdirilmiş formada nümunə gətirir:

Allaha şükür, lalə yanağında eyib yox,
Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?
Bəsdir bu dayanmaq! (2, s. 390)

Göründüyü kimi, böyük sənətkarın klassik irsə müraciəti heç də təsadüfi xarakter daşımayıır. Məlumdur ki, böyük şairimiz nə qədər humanist mövqedə dayansa da, onun qadına münasibətində ikilik mövcud olmuşdur. Belə ki, “Kəsilə də başı dinməyən gərək” və yaxud “İşi-gücü gülüb oynamaq ola” kimi misralar da Vaqif qələminə məxsusdur. Mirzə Cəlil isə sələfinin yaradıcılığından Azərbaycan qadınının həm fiziki, həm də mənəvi əsarətinə qarşı çıxan fikirləri sitat gətirir. Ən əhəmiyyətli isə odur ki, İskəndər bu sözləri sadəcə gəlişigözlə sözlər kimi dilinə gətirmir. XX əsrdəki elmsiz Azərbaycan qadınını təmsil edən Nazlıdan bu əsarətlə mübarizə üçün əməli iş - baş alıb bu vilayətdən getməyi tələb edir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Lazımdır utanmaq” adlı satirasında da satira və yumor yaratmaq naminə bu müstəzada müraciətlə rastlaşırıq:

Sən adət edibsən gecə-gündüz ha qaşınmaq,
Lazımdı baxanda sənə odlarına yanmaq,
Mən aşıqəm, ey gül, sənə, olmaz bunu danmaq,
Axır günətək eyləməyəm səndən usanmaq,
Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq?
Lazımdır utanmaq (2, s. 393).

“Ölülər” əsərində böyük sənətkar yenə də İskəndərin dilindən yaşca özündən çox böyük olan Mir Bağır ağaya ərə getmək istəməyən Nazlını hansı qara taleyin gözlədiyini, onun isə bütün bu “yazılmamış qanunlardan” xəbərsiz olduğunu bildirmək üçün böyük şairimiz Seyid Əbdülqasim Nəbatinin “Get dolangi-nən, xamsən hənuz!” misrasını sitat gətirir (2, s. 400). Xalq arasında çox məşhur olan bu şeirə Mirzə Cəlil İran konsullarını tənqid məqsədilə satirik nəzirə də yazmışdır:

Keçdi ol zaman, padşahdınız,
Padşah nədir, qibləgahdınız,
Həmşərilərə bir allahdınız,
İndi bəsdə ta, ta yetər gərək. (2, s. 584)

Vaqifdən sonrakı dövrdə Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1896), İsmayıl bəy Qutqaşını (1806-1861), Qasım bəy Zakir (1784-1857) kimi görkəmli şəxsiyyətlər ilkin maarifçi realizmin əsasını qoymuş, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi dahi Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) isə bu mərhələni ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qaldırmışdır. Məhz “Axundov realizm məktəbinin təsiri ilə yetişən İran Azərbaycanı müəlliflərindən biri “Səyahətnameyi-İbrahim bəy”

adlı xatirə romanı ilə böyük şöhrət qazanmış Marağalı Zeynalabdin (11, s. 323) olmuşdur. Bu əsərdə satirik tənqid obyektini olan feodal özbaşınalığı, zorakılıq, dini moizələr, oğurluq, rüşvətxorluq, eys-ışrətdə olan varlıqlar, rəzalət, cəhəllət, "din alimləri" Mirzə Cəlilin də tənqid hədəfləri idi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının və Mirzə Cəlilin tez-tez və həm də yerli-yerində bu əsərə müraciəti heç səbəbsiz deyildi. Böyük sənətkarın yaradıcılığında farsca yazılmış bu dəyərli ədəbi nümunəyə müraciətin müxtəlif təzahür formaları ilə rastlaşırıq. Bəzən cəmi iki misradan ibarət kiçik bir parçanın, bəzən müxtəlif məqsədlər üçün müəyyən bir hissənin həm müstəqim mənada, əksərən satira və tənqid naminə istifadəsi ilə rastlaşırıq. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Marağalı Zeynalabdinin "Mordənd vəli zində, Zindənd vəli mordə" misraları məşhur "Ölülər" tragikomediyasının (1909) həm adı, həm də ideya və məzmunu ilə nə qədər həmahəngdir. Cəsarətlə demək olar ki, məhz bu iki misra qeyd olunan əsərin yaranmasına təkan verən və səbəb olan əsas amillərdən biri hesab olunmalıdır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının redaktoru və onun əməkdaşları bu əsəri çox yüksək qiymətləndirmiş, müntəzəm olaraq əsər ətrafında fikir və mülahizələr yürütmüş, ədəbi söhbətlər aparmışlar. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin xatirələrinə nəzər salaq: "Bir dəfə cəm olub "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" ndən bəhs edirdik. Mən dedim: Nə olardı, bu kitaba nəzirə olaraq "Səyahətnaməyi-Molla Nəsrəddin" olardı. Bu yerdə Mirzə Cəlil üzünü bizə tutub dedi: Gəlin, biz "Mozalan"ı gəzdirik. Ancaq onun səyahətnaməsini öz aramızda bölüşdürək. Beləliklə, "Mozalan bəyin səyahətnaməsi" ortalığa çıxdı" (8, s. 280-281). "Mozalan bəyin səyahətnaməsi" adlı məqaləsində bu barədə xəbər verən ədib "bəyliyə" kinayə ilə yazır: "Mozalan bəy səfərnəmə yazacaq və hər həftə göndərəcək idarəmizə ki, çap edək. Amma bir həftəyədək burada (Tiflisdə-A.O) məşğul olacaq özü üçün yalandan bəylik şəhadətnaməsi çıxartmağa və nə hiylələr ilə bu şəhadətnaməni çıxardacaq..." (3, s. 343). Hələ "Əkinçi" qəzeti zamanı böyük mübahisələrə səbəb olan "Bizə hansı elmlər lazımdır?" məsələsi barədə dini elmlərə üstünlük verən Axund Əbuturab oğlunun məqaləsinə Mirzə Cəlil bu əsərdən nümunələr gətirərək din alimlərinin İranda nə cinayətlər, talanlar törətdiklərini, müqəddəs kitabları ancaq öz şəxsi mənfəətləri üçün alət etdiklərini müqayisəli üsulla, qarşılaşdırma yolu ilə sadalayır. "Hikməti-ilahidə kamil olmaq insanı insan edər" (1, s. 61) fikrinə özünəməxsus satirik üsulla əsərdən nümunə gətirərək sualla cavab verən ədib yazır: "Maşallah flən alim çox varlanıb, indi həştada yaxın kəndi var. ... bu var-dövlətdən gələn illik mədaxilin dördədən birini yenə həmin millətin yolunda xərc etsəydi, ... bir məktəb tikdirsəydi, ... bir xəstəxana açdırsaydı nə olardı?" (1, s. 63). Axundun "dünyəvi elmlər oxuyan kəs insaniyyət və mədəniyyət şəhrinə daxil olmayacaqdır" fikrinə cavab kimi Mirzə Cəlil Marağalı Zeynalabdinin əsərindən aşağıdakı parçanı sitat gətirir: "Məgər bəndəlik, insaniyyət və mədəniyyət bundan ibarətdir ki, adına darüssəltənə dediyiniz bu böyük şəhərdə millətin qərib və yoxsulları çörək əvəzinə torpaq yeyirlər? Halbuki, sizin üləma həzrətləri buğdanı qaranlıq anbarlara töküüb, qapısına

yeddi qıfıl vurur...” (1, s. 64). “Hansı elmlər lazım?” felyetonunu İbrahimbəyin məşhur “Ölüdürlər diri kimi, Diridirlər ölü kimi” misraları ilə bitirən Mirzə Cəlilin fikrincə, dini elmlərə mükəmməl bələd olan din xadimlərinin bu yaramazlıqlarını görə-görə Axundun xalqı yenə də bu elmlərin təhsilini vacib hesab etməyi yolverilməz bir haldır. “İran konsulları” felyetonunda “həmişə alınının təri axa-axa mən padşaha xidmət eləmişəm” – deyən konsul alınının tərini günahsız və yoxsul İran fəhlələrini döymək işində axıdır. Bu növ şikayətlərdən ibarət olan məktubları kinayə ilə “böhtan” adlandıran ədib bu böhtanlardan birini də İbrahim bəyin “İranın xariciyyə vəzirinə dediyi: ...hər yerə qədəm qoyursan, ora ahü-nalələrə ilə fəlakələrə matəm libası geyindirən ürəyi yanıq iranlılarla doludur... və konsulları vətəndən avara düşən bu biçarələri soyub talamaqdadır” (1, s. 78). “Ağalar” felyetonu tamamilə “Səyahətnameyi-İbrahim bəy”dən tərcümədir. Məqsəd isə biyabanda tanımadıqları qonaqların atının cilovunu tutub çomaq gücü ilə seyidməli tələb edən “seyidləri” tənqid etməkdən ibarətdir. “Həmşəri” felyetonunda isə demokrat ədib “adam” yox, “qoyun-quzu” hesab edilən, hətta 1906-cı ildə öldürülmüş Müzəffərəddin şahın təziyəsində məscidə girməyə icazə verilməyən otuz nəfər həmşərinin “Molla Nəsrəddin”ə yazdığı şikayət məktubuna cavab olaraq onlara belə nəsihət edir: “...birinci birləşib Mirzə Melkum xanın əsərlərini oxuyun, sonra Arazın o tayına keçin. İkinci “İbrahim bəyin “Səyahətnameyi”ni oxuyun, oxuyun, oxuyun!” (1, s. 99). Böyük demokrat ədibin fikrincə, həmşərilərə bundan başqa “nicat yolu yoxdur” (1, s. 99). Elə “Molla Nəsrəddin” jurnalı da Marağalı Zeynalabdinin əsəri qədər İranın həyatını doğru-düzgün əks etdirmişdir. Bu barədə Əli Azəri obrazlı şəkildə belə yazır: “Molla Nəsrəddin” jurnalı da, “Səyahətnameyi-İbrahim bəy” də, Xiyabaninin nitqləri də bir-birinə möhkəm bağlanmış zəncirin üç qırılmaz həlqəsi kimi, bütün İranın siyasi həyatını parlaqcasına göstərən və işıqlı gələcəyə yollar açdıran vasitələr imiş” (4, s. 415).

Beləliklə, Mirzə Cəlilin yaradıcılığında həm Füzulidən, həm Vaqifdən, həm də Marağalı Zeynalabdinin əsərlərindən istifadəyə aid gətirdiyimiz nümunələr göstərir ki, o, klassiklərimizin sənətkarlığından bacarıqla, novatorcasına istifadə etmiş, bununla tənqid hədəflərini daha kəskin ifşa etməyə, fikirlərini xalqa daha asan yolla çatdırmağa nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III c., I hissə. Bakı: Azərnəşr, 1947, 517 s.
2. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş Əsərləri. 2 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
3. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş Əsərləri. 2 cildə. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.
4. Azəri Ə. Yaşıl bir yarpaq. Bax: Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr). Bakı: Elm, 1967, 460 s.

5. Nazim Ə. Cəlil Məmmədquluzadə və yaradıcılığı. Bax: Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr). Bakı: Elm, 1967, 460 s.
6. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998, 632 s.
7. Kazımova F. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Füzuli ənənələri. Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 196 s.
8. Haqverdiyev Ə. Molla Nəsrəddin haqqında xatiratım. Bax: Cəlil Məmmədquluzadə (məqalələr və xatirələr). Bakı: Elm, 1967, 460 s.
9. Əlimirzəyev X. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 184 s.
10. İman Cəfərli. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Şərq şeiri şəkilləri \ Dil və Ədəbiyyat. Bakı: 2007, 207 s.
11. Cəlil M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, 425 s.
12. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984, 268 s.
13. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c., Bakı: Avrasiya Press, 2005, 400 s.

Айгюн Оруджева

ОБРАЩЕНИЕ К КЛАССИЧЕСКОМУ НАСЛЕДИЮ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ

Статья посвящена вопросам обращения и отношения произведениям видных представителей классической азербайджанской литературы в творчестве великого азербайджанского писателя Джалила Мамедкулузаде.

Высоко оценивая творчество Мухаммеда Физули, Молла Панаха Вагифа, Марагалы Зейналабдина, писатель под влиянием их произведений создал свои совершенно оригинальные и бесценные творения.

Aygun Orujova

APPROACH TO CLASSICAL HERITAGE IN JALIL MAMMADGULUZADEH'S CREATIVITY

The article is devoted to the problem of appeal and approach of great members of classical Azerbaijan literature in creativity of great Azerbaijan writer Jalil Mammadguluzadeh. He created his new, absolutely original and valuable works using the works of Mahammad Fuzuli, Molla Panah Vagif, Maraghali Zeynalabdin by highly evaluating their creativity.

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

HÜSEYN CAVIDİN YARADICILIĞINDA İSTANBUL

Məlumdur ki, Azərbaycan acımasız Sovetlər birliyi zamanı – böyük siyasi oyunların oynandığı olayların nəticəsi kimi, uzun bir zaman dönməində qardaş Türkiyəyə həsrət qalmışdır. Bu həsrət bütün zamanlarda Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılıqlarında boy göstərərək onların ən sevilən mövzularından birinə çevrilmişdir. Ən əsası isə, bütün türk dövlətlərinin ürəyi sayılan, adına türk ədəbiyyatında “Ümmüldünya” deyilən İstanbul Azərbaycan ədəbiyyatının sevilən və məşhur mövzularından olmuş, bu mövzu demək olar ki, hər zaman ələ alınmış, şairlərin, yazıçıların əsərlərinin mövzusuna çevrilmişdir.

İstanbul istər mövzu, istərsə də surətlərin aid olduğu bir şəhər kimi Azərbaycan ədəbiyyatının “bənzərsiz sənətkar”ı Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da hər zaman diqqətlə izlənmişdir. Çünki “Ədəbiyyata Quran və Turan düşüncəsi ilə qədəm basan” Cavid əfəndi hər şeydən əvvəl bir türkçü idi və onun türkçü, turançı kimi formalaşmasında təhsil aldığı İstanbul mühitinə çox böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, o, həyatının bir neçə ilini İstanbulda keçirmişdir. Bu da o dövr idi ki, İstanbul Türkiyənin paytaxtı idi və ictimai-siyasi və mədəni cəhətdən də ölkənin ən əhəmiyyətli şəhərlərindən sayılırdı.

Cavid İstanbula iş üçün getsə də, burada təhsilini davam etdirərək müəkkəm təhsil almış, universitetə girməzdən əvvəl isə türk filosofu Bölükbaşı Rza Tofiqlə tanış olmuş, ondan dərslər almışdır. Rza Tofiqlə Hüseyn Cavid tanış edən isə, Caviddən əvvəl İstanbul darülfünunda təhsil alan gəncəli Abdulla Məhəmmədzadə (Sur) olmuşdur. Rza Tofiq Türkiyənin məşhur filosofu, “fəlsəfə dərslərini lisə səviyyəsində ilk olaraq “müfredat proqramına salmış” və “İstanbul Universitetindəki ilk fəlsəfə konfranslarını vermiş” filosof idi. O, həm əruz, həm də heca vəznə ilə şeirlər, “təkkə ədəbiyyatı sahəsində nəfəslər” yazan şair Bektəşi təriqətindən idi (4, s. 331).

O həm də “Şərq ədəbiyyatında olan təsəvvüf cərəyanlarının tədqiqi ilə məşğul idi. Bu tədqiqat çox böyük səmərə verməsə də, o zaman ədəbiyyatla məşğul olan gəncləri, tələbələri maraqlandırır” (3, s. 28). Sözsüz ki, bu tədqiqat Cavidə də maraqlandırmışdı.

İstanbul universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsil alan Cavid Osmanlı və fars ədəbiyyatı, fəlsəfə, ədəbiyyat tarixi, coğrafiya, məntiq və tarix kimi dərsləri böyük həvəslə öyrənməklə yanaşı, həm də təhsil üçün Qafqazdan İstanbulla ezam olunmuş gənclərlə tanış olmuş, onlarla tez-tez görüşmüşdü. Bu barədə o, dostu Qurbanəli Şərifzadəyə yolladığı məktubunda yazırdı: “Qafqaziyadan təhsilə gəlmiş ağaları, bir-bir arayıb aqibət bir qaçını buldum və hər iki gündən bir bir yerdə olub, söhbət edirik” (3, s. 352).

Bu illərdə o, həm də türk romantizminin nümayəndələri; Namiq Kamal, Şəmsəddin Sami, Ədülhaq Hamid, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm, Şəhabəddin Şinasi, Məhmət Akif Ərsoylu tanış olmuş, onlarla yaradıcılıq əlaqəsi saxlamışdı. Sözsüz ki, şair, yazar və “Batı fəlsəfəsinin Türkiyədə tanınmasında və öyrənilməsində önayak” olan Rza Tofiq Bölükbaşı kimi bir filosofdan aldığı dərslər, Cənab Şəhabəddin, Xalid Ziya, Məhmət Akifdən dinlədiyi mühazirələr, türk romantizminin nümayəndələri ilə tanışlıq, Şərq və Qərb filosoflarının – Aristotel, Zərdüşt, İbn Sina, Dekart, Spinoza, Nitsşe və başqalarının fəlsəfi əsərlərindən qazandığı biliklər Cavidin dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, ilk dəfə İstanbulda təhsil alarkən Rasizadə soyadından deyil, Cavid təxəllüsündən istifadə etmişdir. Bir sözlə, Cavid İstanbul mühitində dolğunlaşmış, əsl türkçü, turançı kimi formalaşmışdır. O, ömrünün sonunadək bir türkçü, turançı kimi yaşamış və mövzularının çoxunu da məhz Türkiyə - İstanbul həyatından almışdır. Məsələn; onun “Uçurum”, “Afət” kimi əsərləri İstanbul həyatı ilə sıx əlaqəlidir. Buradakı bütün hadisələr İstanbulda baş verir. Əsərdə Paris heyranı olan gənclərlə, keçmişinə, milli adət-ənənəyə, türklüyünə bağlı, çağdaşlaşan gənclik qarşı-qarşıya qoyulur. Cavidə görə, insanlar bu şəhəri mənəvi olaraq necə qoruyub yaşatmışlarsa, maddi olaraq da o şəkildə qurub yaratmışlar.

Bununla yanaşı, əsərdə kənd həyatı ilə şəhər həyatı müqaisəli bir şəkildə qarşılaşdırılır. Belə ki, kənddəki “gurultusuz”, qayğısız, sakit həyatla, hər işi, “hər zövqü aldanış, hər addımda bir xəyanət, bir fəsad” olan şəhər həyatı üz-üzə qoyulur. Şair hətta Əkrəmin dili ilə şəhər həyatı ilə kənd həyatını müqaisə edir. Nəticədə, kənd həyatının insanın ruhunu oxşamasını, kənddə qayğısız bir həyat sürməyin mümkünlüyünü göz önünə sərərək, şəhər həyatını gəzməkdən yorulub kəndə dönmək istəyən Əkrəmin dili ilə “Gəzməkdən yoruldum, çəkilib köyə, Bir qədər düşünüb dalmaq istəyəm. Səhrailikdən zövq almaq istəyəm” (1, s. 216) - deyərək idealizə edir. Bu, kənd həyatı ilə şəhər həyatının qarşılaşdırılması və şəhər həyatı ilə müqaisədə kənd həyatının idealizə edilməsi, demək olar ki, əsər boyu izlənilərək “müdafiə edilir”. Əsərdə şəhərə gəldikdən sonra özünü “altun qəfəsdə əsir” sayan, kənddəki bəxtiyar günlərinin həsrətini çəkən Gövərçində də kənd həyatının həsrəti dərinlən hiss olunur. Bu özləm, bu həsrət bütün “səadətli günlərini”, “fərəhli dəmləri” kənddə keçirən Əkrəmdə də var. O da “köy həyatını təqdis eyləyir”.

Bir sözlə, Cavid gənc yaşlarından hafizəsində dərin iz buraxmış bu şəhəri-İstanbulu “Uçurum”da Gövərçin, rəssam Cəlal, Əkrəm, Uluğ bəy, Aydəmirdə Şərq, Qərb həyat tərzini isə Anjel və Edmondla simvolizə etmiş, surətlər özlərinin ictimai-sosial düşüncə içərisində ortaya qoyulmuş, təfəkkür və dilləri də çox uyğun bir tərzdə qurulmuşdur. “O gün ki İstanbulda gənclik fransızlaşdı, getdikcə türk övladı uçuruma yaxlaşdı” – deyən Uluğ bəyin dili ilə can yangısıyla dilə gətirilən budur. Cavidə görə, bu İstanbul kimi bir şəhər üçün “XX əsr ya fəlakətlərin sonudur, ya başlanğıcı”.

Cavidin mövzusunun Türkiyədən aldığı əsərlərdən biri də “Afət” faciəsidir. Əsərdə Türkiyə aristokrat cəmiyyətinin yaşayış tərzini əks olunub. Burada təsvir edilən kübar cəmiyyət, əslində daxili zənginliyi olmayan gözəl kimidir.

Əsərin qəhrəmanı Afət də bu kübar cəmiyyətə məxsus, zahirən çox gözəl bir qadındır. Lakin hər gözəllikdə də bir çirkinlik var. Afət gözəldir, sevir-sevilir, Afət çirkindir, çünki bir neçə insanın faciəsini yaradır. Lakin Afətin də faciəsini yarananlar var, bunlardan biri də əri Özdəmdir. Sərsəri bir sərxoş olan Özdəmin sərxoşluğu və ona qarşı laqeyidliyi, məsuliyyətsizliyi Afəti bezdirib.

Bir tərəfdən də, Afət yaşadığı mühitdə dərk olunmur, doğulduğu mühitdə hər şey ona düşməndir. Aid olduğu kübar mühitin insanları, ancaq üzdə gözəl görünürlər. Afətin sevgilisi doktor Qaratay da belələrindəndir. Zahirən özünü gözəllik aşiqi, “alıcənab və mədəni göstərən” Qaratay, əslində, alçaq və əxlaqsızdır. Afətin ailəsindəki vəziyyətdən xəbərdar olan bu iblis xislətli insan şirin dili ilə Afəti yoldan çıxarır, iş o yerə çatır ki, onu ərini zəhərləməyə belə sövq edir. Qaratayın şirin sözlərinə aldanan Afət inanır ki, artıq o, məhəbbətsiz bir həyata son qoyub. Lakin bu o qədər də uzun çəkmir, Afəti əldə edən Qaratay yeni macaralar axtarmağa başlayır.

Göründüyü kimi, bu cəmiyyətdəki kübarlıq dırnaqarasıdır. Bu kübarlığın arxasından çox böyük bir eybəcərlik boylanır. Belə ki, bu cəmiyyətin özünəməxsus adətləri var. Bunlardan biri də yüngül əyləncəni və davranışı “yeniləşmək” kimi qəbul etmələridir. Bu “yeniləşmə”nin türk ailələrinə qədər gəlməsi, bir türk ailəsinin bu dərəcədə “yeniləşmə”si, “yeniləşmə”ni bu şəkildə qəbul etməsi bu cəmiyyətə məxsus insanların faciəsini yaradır. Bir şərqli gəncin bu qədər “yeniləşmə”si onun faciəsinə çevrilir. Lakin bunu hər kəsə aid etmək olmaz, çünki “hələ də əski qafa ilə düşünən, bir türlü yeniləşməyən”, “normal əxlaq qaydalarına əməl edən Ərtoğrul kimilər də var (1, s. 355).

Fikrimizcə, əsərdəki “hələ əski qafa ilə düşünürəm, hələ bir türlü yeniləşmədim” – söyləyən Ərtoğrul obrazı burada Cavidin kübar cəmiyyətə aid düşüncələrini əks etdirir. Cavid hər zaman bayağı yeniləşmənin əleyhinə olmuşdu. Kübar cəmiyyət Ərtoğrulu yeniləşdirə bilmədiyi kimi, dövrən də Cavidə bu cür bayağılaşdırma, yeniləşdirə bilmədi.

Bu “yeniləşmə” Türkiyə artistokrat mühitinin və kübar cəmiyyətinin eybəcərliyidir. Bu yeniləşmə Avropa burjua əxlaqının Şərqə ekspansiyasıdır. Bu

təsirin altına düşmüş bir mühitdə yaşayanların faciəsinə səbəb, məhz elə bu mühitdir. Bu təsirə uyaraq yaşayanları Ərtoğrul “zəncirsiz divanələr” adlandırır. Afətin gözəlliyinin faciəsinə çevrilməsinə səbəb də belə bir mühitdə yaşamasıdır. Özdəmirin “yeniləşməsi”ni öz dilinə gətirməsi isə onun faciəsinə səbəb olur. Burada kubarlıqla eybəcərlik, gözəlliklə çirkinlik, acıyla şirin bir-birinə qarşıdır. Bu mühitdə gözəlliyin faciəsi ondadır ki, o dərk olunmur, qiymətini almır. Bu mühit “məhəbbət və gözəlliyi” məhv edir, “insanın üzünü güldürmür”, “arzularını puç edir”. Gözəlliyi çirkinləşdirir, məhəbbəti nifrətə çevirir. Və beləliklə, əksiliklərlə dolu silsilə yaranır. Gözəllik və çirkinlik, məhəbbət və nifrət, sevgi və qəhər, göz yaşı və kədər, şirin və acı. Afət nə qədər gözəldirsə, yaşadığı mühit bir o qədər gözəlliyə biganə və nifrətlə doludur. Çirkin bir mühitdə isə gözəllik və sevgi çirkinləşir, məhvə doğru yol alır. Belə “çirkin mühit”də “gözəlliyin düşməni”, yüksək cəmiyyətə mənsub olan, gözəlliyi ləkələyən, onu qiymətləndirməyi bacarmayan doktor Qarataydır.

Qaratay bu gözəlliyin qarşısında çox çirkin və eybəcər görünür. Bu baxımdan, Qaratayın ölümü eybəcərliyin ölümü, gözəlliyin eybəcərliyə qalib gəlməsidir. Lakin gözəlliklə eybəcərlik tam bir-birinə ziddir. Gözəllik qalib gəlsə də, eybəcərliyin kölgəsi hər zaman gözəlliyi bir sis kimi bürüyür, çünki gözəllik ləkə götürmür. Və sonda gözəlliyin rəmzi olan, Asif Atanın sözləri ilə desək: “göy təmizliyi, göy qüdsiyyəti axtaran Afət aldanır, öz əli ilə yaratdığı bütü və özünü məhv eləyir”.

Göründüyü kimi, yaşadığı eybəcərliklər, bir az da onun “xəstə ruhu”-xarakterindəki anormallıq – gözəlliklə “xəstə ruhun” çırpışması Afətin ölümünə səbəb olur. Çünki üzdə gözəl görünən kübar mühit, əslində eybəcərliklərlə, “ruhu düşkünləri çirkin sayan” Cavidin təbirincə desək, “ruhu düşkün”lərlə, “çirkin”lərlə doludur, bu mühitin insanları mənən kasıb, yalnız öz zövqləri ilə yaşayanlardır.

Afəti uçurum qarşısına gətirib çıxaran səbəblərdən biri də məhz budur. Bu uçurum insan ideali ilə ictimai mühit arasındakı uçurumdur. “Afət” əsərində bu ideya ortaya qoyulur və inkişaf etdirilir. Cavid burada insanın xoşbəxtlik, səadət arzularının həyata keçməsinə imkan verməyən mühitin mənzərəsini yaradır, Türkiyə aristokrat mühitini, kübar ailələrin əxlaq və məişətini, “alafranqa” mühitində “yeniləşmə adına hökm sürən eybəcərliyi tənqid edir. Bütün bunlara Avropa burjua əxlaqının Şərqi mühitinə güclü təsirinin olmasını, belə mühitdə mənəvi mükəmməllik və əxlaqi gözəllik əsl mahiyyətlərinin əksi kimi dərk olunduğunu göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, bu əsərlərdə İstanbul iki üzə ayrılır: tarixiliyi, ulusallığı və təbiət gözəllikləri ilə zəngin və kübarcasına yaşadılan İstanbul və əski dəyərləri; Qərb təfəkkürünə, burjua ideologiyasına aşağılıqlıqcasına uyğunlaşdırılmağa məcbur edilən İstanbul təsvir olunur. Həmçinin faciənin əsil muhtəvası hər iki İstanbulu; içində əxlaq və əməllərində Şərqi yaşatmaya çalışan insanların çabaları, varis və irs münasibətlərindəki ziddiyyətlər göz önünə tutulur.

Göründüyü kimi, İstanbul istər mövzu, istərsə də surətlərin aid olduğu bir şəhər kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının bənzərsiz sənətkarı Hüseyn Cavidin yaradıcılığında da hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki Cavid əfəndi hər şeydən əvvəl bir türkçü idi və onun türkçü, turançı kimi formalaşmasında təhsil aldığı İstanbul mühitinin çox böyük təsiri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə, II c., Bakı: Yazıçı, 1982, 394 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1960, 262 s.
3. Cavid H. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Elm, 2007, 352 s.
4. Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi. 9 cildə, II c., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2002, 498 s.

Лутвия Аскерзаде

ИСТАНБУЛ В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

В статье привлечено к исследованию произведения Гусейна Джавида «Учрум» и «Афет» сыгравшие особое место в его творчестве при жизни поэта в Истанбуле.

В пьесе «Учрум» выдвинуты противоречивые идеи молодежь привлекающие к Французской жизни и жаждавшимся с тюркизмом. Их разные характеры, идеи о единстве тюрков, и тюркизм в произведении Джавида содержит основу этих вопросов.

Lutviyye Asgarzada

ISTANBUL IN HUSEYN JAVID'S TRACES

In the article the traces of “Uchurum” and “Afet” connected with Istanbul life are investigated that they have been taken an important place in the greatest turkish writer H.Javid's literary activity.

Paris wonder-struck youngs compared with turk youngs who was closed their traditions. The author investigated turkish problem in Javid's literary activity who devoted all his life for turkish unity and sacrificed himself on this way.

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİ ƏLYAZMALAR FONDUNDA SAXLANILAN NAXÇIVANLI MÜƏLLİFLƏRİN ƏLYAZMALARI VƏ ONLARIN MÖVZU XÜSUSİYYƏTİ

Bədii ifadə ilə belə bir deyiliş vardır ki, memarlıq abidələri bəşər mədəniyyətini nəsillərdən-nəsillərə sözsüz, kitablar isə sözlə ötürür. Dünyanın bütün xalqları bəşər dühasının yaratdığı əsas sərvəti yazılarda qoruyub saxlamış, bunu min illərlə əl ilə kağızdan-kağıza köçürərək, bugünkü nəsillərə gətirib çatdırmışdır. Dünyanın qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olan Azərbaycanda da bu yolla yaranmış minlərlə əlyazma Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Təmali ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən qoyulan AMEA Naxçıvan Bölməsi və onun tərkib hissəsi olan Əlyazmalar Fondu bu ənənəni davam etdirmiş və qısa zaman kəsiyində Fondun profilinə uyğun 283 adda əlyazma toplaya bilmişdir. Toplanan əlyazmalar arasında Naxçıvanın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı bir sıra tədqiq olunmamış əlyazma, qədim kitab və məktublar vardı ki, bunlardan Mirzə Məhəmməd Həşim ibn Müseyib Naxçıvaninin (Həqaiq-ət-tarix), Məhəmməd Həsən Ordubadinin (Astronomiya), Məhəmməd Tağı Sidqinin (Məktub), Molla Məhəmməd Naxçıvaninin (Sihabud-dumu), Hatif İsfahaninin (Divanı) əsərlərini göstərmək olar. Fondada toplanılan əlyazmaların mövzu müxtəlifliyini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

- a) Tarix, dil və ədəbiyyat;
- b) Məntiq - fəlsəfə, tibb;
- c) Təfsir və hədis;
- d) Fiqh və ilahiyyat;
- e) Həndəsə və astronomiya

Fondada mühafizə olunan “Qürrətül-əbsar” əsərinin müəllifi h.q. 1268-ci (1847) ildə anadan olmuş naxçıvanlı Molla Məhəmməd Naxçıvanidir. Molla Məhəmməd Naxçıvani Azərbaycan mərsiyyə ədəbiyyatında digər şairlər kimi Kərbəla hadisəsi və şəhidlərin necə şəhadətə çatdıqları barədə “Sihabud-dumu” “Ağlayan buludlar” adlı, azərbaycan dilində üç cilddən ibarət kitab yazmışdır. Birinci cildə Həzrəti Məhəmməd (s), İmam Əli (ə), Fatimə (ə) və İmam Hü-

seyin (ə) həyatları barəsində danışılır. Bu əsər iki adla adlandırılmışdır: “Qür-rətül-əbsar” və “Dürrətül-əbrar”. H.q. 1316-cı (1895) ildə şairin sağlığında Təb-rizdə çap edilmişdir. İkinci cild “Sihabud-dumu” adı ilə adlandırılmışdır ki, Kərbəla hadisəsi barəsindədir. Üçüncü cild isə “Məzairül-ənvar fi əqaidul-əx-yar” adı ilə adlandırılıb. Bu kitabın əsas mövsuzu əqidə və imanın əsaslarından bəhs edir. Molla Məhəmməd Naxçıvani özünün bu əsərində ərəb və fars şeirlə-rinə də yer vermişdir. Molla Məhəmməd Naxçıvani hicri tarixi ilə 1334-cü (1913) ildə 66 yaşında Kərbəladə vəfat etdiyi göstərilir. Qəbri Nəcəfi Əşrəfdə yerləşir (5, s. 7-11).

Müəlliflərin bəziləri haqqında əlimizdə az qaynaq olduğundan onların həyatı barədə dəqiq məlumat vermək mümkün olmamışdır. Müseyib Naxçıva-ninin əsərinin sonunda götürilən tarixdən (hicri qəməri 1226 (1805)) və möhr-dən bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, Mirzə Məhəmməd Haşim ibn Müseyib Naçıvani XVII əsrinin ikinci yarısı, XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış, dövrünün yaradıcı simalarından biri olmuşdur.

M.H.Naxçıvaninin Fondada saxlanılan əsərinin adı Həqaiqi-əl-Tarix ol-duğu ehtimal olunur. Əsərin əvvəlində bir qədər düşdüyündən onun adını dəqiq müəyyən etmək çətindir. Əsər mövzu etibarı ilə islam tarixini əhatə edir. Ərəb-fars dilində yazılmış bu əsərdə Şərq paqinasıya (vərəqləmə) üsuluna tam əməl olunmuş, yəni sonrakı vərəqin ilk sözü əvvəlki vərəqin aşağı hissəsində yazıl-mışdır (bu cür vərəqləmə üsulu “kustod” adlanır) (1, s. 64). Mövcud əsərin həc-mi 338 vərəq, mətnin yazılı hissəsi 23 x 13sm, vərəqin ölçüsü 28 x 20sm, hər səhifədəki sətirin sayı 23-ə bərabərdir.

İslam tarixini əhatə edən bu əsər 20 məclisdən ibarətdir. Başlıqlar qır-mızı rənglə verilmiş, aşağısından xətt çəkilmişdir (2, s. 13). Üçüncü əsərin daha maraqlı yönləri vardır. Araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əsər hicri-qəməri 1281 (1860) tarixində yazılmışdır. Əsərin müəllifi Məhəmməd Hə-sən Ordubadinin Naxçıvanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad şəhərindən olduğu aşkarlanmışdır. Əsərin sonunda göstərilən tarixə əsasən Məhəmməd Hə-sən Ordubadinin XIX əsrin birinci yarısında, təqribən 1810-1860-cı illərdə ya-şadığını və fəaliyyət göstərdiyini təxmin etmək olar. O bir alim, maarifpərvər ziyalı kimi öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. M.H.Ordu-badi şərq dillərini öyrənmiş və bir sıra nəzər sahibləri ilə fikir mübadiləsi et-mişdir. Müəllifin əlimizdə olan ərəb dilli, həcmi 73 səhifə, ümumi ölçüsü 21x15.5 sm, mətnin ölçüsü 14x8.5 sm, nəstəliq xətti ilə yazılmış bir əsəri əlyazma şəklində əlimizə gəlib çatmışdır. Əsərin həm əvvəlindən, həm də so-nundan bir hissəsinin düşməsi səbəbindən onun adını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Eləcə də bu səbəbdən əsər bütöv deyil. Bununla belə müəllifin astronomiyadan (göy və səma cisimlərindən) bəhs edən bu əsəri istər öz dövrü üçün, istərsə də özündən sonrakı dövrlər və bu gün üçün əhəmiyyətli xarakter kəsb etməkdədir. Əsərin müqəddiməsindəki açıqlamadan məlum olur ki, həmin dövrdə Ordubad şəhərində Əl-Həqiqət adlı məşhur elm mərkəzi olmuşdur. Mə-

həmməd Həsən Ordubadi bu mərkəzin ən görkəmli aparıcı simalarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tərtib olunmuş bu əsər isə həmin elm mərkəzində, təlim və tədris vasitəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Əsər mövzu baxımından dəqiq və humanitar elmləri əhatə edərək Astronomiya, həndəsi fiqurların fəza nəzəriyyəsi, Riyaziyyat və Coğrafiyanın müxtəlif sahələrinə aiddir. Müəllif müqəddimədə özündən əvvəl və dövrünün bir neçə aliminin adını çəkmiş, Ömər Xəyyam, Sufi Əbdulrəhman, Bəhmənyar, Əbu Əli Sina, Ptolomey və onların nəzəriyyələrinin qarşılıqlı təhlilindən bəhs etmiş, həmçinin özünün bu nəzəriyyələrə münasibətini bildirməklə obyektiv nəticə çıxarmağa çalışmışdır.

Əsər iki əsas bölmədən ibarətdir. Hər bir bölmənin müqəddiməsində məqalənin nədən bəhs etdiyi və neçə fəsildən ibarət olduğu açıqlanmışdır. Həmin məqalələrin müqəddiməsinin qısa məzmunu aşağıdakı kimidir.

Birinci məqalə: Kainatın quruluşu, göy cisimlərinin daxili və müstəvi hərəkətləri, ulduzlar barəsində bilgi, ulduzların hərəkət dairələri və bu hərəkətlərin mərhələləri haqqında.

İkinci məqalə: Yer kürəsi və ona aid olan tədqiqatlar haqqında. Yer kürəsinin ölçüləri, yeddi iqlim və onun xassələri, hüdudları, başlanğıc və son nöqtələri.

Fondada saxlanılan digər qiymətli əlyazma Məhəmməd Tağı Sidqi tərəfindən yazılmış məktubdur. Məktub həcmi 20 səhifədən ibarətdir, sadə, kərpici dəftər vərəqində, ərəb əlifbası ilə, nəstəliq xətlə, Azərbaycan dilində tərtib edilmişdir. Məktubun yazılma tarixini orijinalda olduğu kimi qeyd etmək istərdim. “Bədə ədayı vacib əleyna ümumi hüzzari məclisin xidməti valalarına ərz və izhar edirəm. Bu gün ki, tarix Məşhiyyənin 1896-cı ilin may ayının 14-ü ki, tarixi-hicrət nəbəviyyənin 1313-cü ilinin zilhəccə ayının 13-cü gününə mütabiqdir” (4, s. 2). Məktubda toxunulan mövzular, məktəb və pedoqoji fikir tariximizi özündə ehtiva edən çox dəyərli qaynaqdır. Bir daha əlyazmaya müraciət edək. “Əlhasıl məktəbdir ki, ətəfali-xurdəsali ki, hədiqeyi millətin novnəhalı mənzilə-sindədir. Bağban tərbiy vasitəsilə abrəvan mərifətlə havayi insaniyyətdə xaki adəmiyyətin pərvərişi ilə nəşvi-nüma etdirib sayədar və bari vər ağaclar kimi dərəcəyi təkmilə yetirir.

Məktəbdir ki, sadə dil sibyanı vüqar-pudi daneş və bineşindən ari olan uşaqları ənvai ülum və rəngarəng fününilə pornəqşi və nigar edib ləffafə mərifətlə piçiləndirib bazari insaniyyətdə dükkani kəmalatın qəfəsinə qoyur!

Məktəbdir ki, insanı mayeyi-əl imtiyazi olan qüvveyi natiqəsi ilə cəhli-abad nadanlıqdan çıxarib əncüməni-daniş əzalarından sayılan əşxasın cərgəsində əyləşdirir.

Məktəbdir ki, təlim yaftə şagirdin asar-i qələmiyyəsi öz həmcinslərinin təlim və tərbiyəsinə müvəccib olduğu surətdə bir bisavad adamın yol kəsib bəni növ bəşərin nahəqq qanını töküb əmvalını tarac edib əhli və əyalını fəqir və naqisə mübtəla etdiyi üçün bu babında olan nəhayətsiz təvafütü əlaviyyə nişan verir.

Məktəbdir ki, əsr-hazırımızda olan bu qədər tərəqqiyyatı əzimə və kəşfiyyatı qərribə və muxtəriyyatı əcibə və məsnuati ədidə və cədidəni kürreyi ərzin hər bir noqatında hər vəch əkməl və bətəriqi əshəll meydanı zühür və bürüzə buraxmışdır.

Xülasə dovveli müəzzimənin və meləli mütaməddinənin müəzzəm bələdlərində və paytaxt şəhərlərində hər bir elmə dair məxsusi məktəblər təşkil olunub. Məsələn, məktəbi ziraət, məktəbi sənəət, məktəbi ticarət, məktəbi tibb, heyət, hikmət, tərbiyyə, riyaziyyə, həndəsə, bəhriyyə, əsəkəriyyə və həkəza hər elmin özünəməxsus müxtəlif lisanlarda mütəəddid məktəblər bina olunub və olunmaqdadır.

Be hər hal bizlər imdi ki, o qunə məktəblərin təsisindən məhrum və ülu-me məzkurənin təhsilindən binəsibik, pəs ümumən əhaliyə müsəliminə, xüsusən, Qafqaz qitəsində sakin olan müsəlmanlara təqazeye əsrə görə lazımdır ki, hər şəhərdə və bəlkə hər qəriyyədə “Məktəbi ədəb” namında yəni təhsil-i ədəbiyyat üçün be ibarət axırı təlim qəvaidi lisaniyyə üçün müntəzəm surətdə “Üsulicədid” üzrə milli məktəblər bina olunub, o məktəblərdə türki, farsı, ərəbi, rusi, dillərinin təhsil və tərbiyəsinə davam olunsun” (5, s. 5-7).

M.T.Sidqinin bu məktubu 1898-ci ildə Naxçıvan şəhərinin mötəbər, nüfuzlu qazisi Axund Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaniyə bir xatirə yadigar olaraq verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nağısoylu M. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”. Bakı: Nurlan, 2003, 192 s.
2. Naxçıvani M.H. Həqiqi-əl Tarix. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1805, 338 s.
3. Ordubadi M.H. Astronomiya. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1860, 73 s.
4. Sidqi M.T. Dilimiz və məktəbimiz haqqında. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu, 1896, 20 s.
5. Naxçıvani M. Sihabəd-dumu. Təbriz: Ərk, 1895. 480 s.

Фахреддин Эйлазов

РУКОПИСИ НАХЧЫВАНСКИХ АВТОРОВ, ХРАНЯЩИЕСЯ В РУКОПИСНОМ ФОНДЕ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАНА И ОСОБЕННОСТИ ИХ СОДЕРЖАНИЯ

Среди собранных в фонде рукописей содержатся произведения и рукописи авторов-нахчыванцев. Из них можно перечислять «Сехабеддumu» и «Хагаиги ат-тарих» М.Нахчывани, «Мектубу» М.Сидги и «Астро-

номию» М.Ордубади. С точки зрения темы эти труды охватывают все области истории, литературы, астрономии и педагогик у того времени.

Fakhraddin Eylazov

**MANUSCRIPTS OF NAKHCHIVAN AUTHORS STORED IN
MANUSCRIPT FUND OF NAKHCHIVAN BRANCH OF NANA AND
FEATURES OF THEIR CONTENTS**

Among the manuscripts collected in the fund works and manuscripts of Nakhchivanians authors are kept. From them it is possible to mention M.Nakhchivani is “Sahabad-dumu” and “Hagaigi at-tarih”, M.Sidgi’s “Maktubu” of and M.Ordubadi’s “Astronomy”. As regards to the theme, these works cover all areas of history, literature, astronomy and pedagogic.

HACI SƏBUHI İBRAHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMA MƏTNLƏRİNDƏ MƏRSİYƏ JANRININ BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan əlyazma mətnlərinin əksəriyyəti dini zəmində yazıldığına baxmayaraq müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün qiymətli əsərlər inciləri kimi sayılır. Bu baxımdan orta əsr əlyazma mətnlərində Azərbaycan şairlərinin yaratdığı mərsiyə janrı, poeziyamızın əsas bir qolunu təmsil edərək gələcək nəsil üçün yaşatmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında əlyazma mətnlərinin yaratdığı mərsiyə janrı böyük Nizami şəxsiyyətində parlaq ulduza çevrilmişdir. Belə ki, Nizaminin yaratdığı əvəzedilməz sənət əsərləri xalqımızın ədəbi-fikir tariximizdən xəbər verir.

“Nizami Gəncəvinin sönməz yaradıcılıq incilərindən sayılan “Leyli və Məcnun” əsərində “Dər vəfati Leyli” epizodunda mərsiyə janrı Orta əsr poeziyamızın nadir sənət incilərindən hesab olunur” (1, s. 49).

Böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin qələmə aldığı “Dər mərsiyə imam Məhəmməd Yəhya” və “Dər mərsiyə Kafiyəddin Əmir” (1, s. 40-45) əsərlərində mərsiyə janrı bir daha xalqımızın bu janrda yazıb yaratdığı şairlərin istedadından xəbər verməkdədir.

Dahi söz ustası Məhəmməd Füzulinin yaratdığı “Hədiqət-üs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağı”) kimi irihəcmli əsəri məhz bu qəbildəndir. Hələ Füzuli dövründə yazılan növə şəri sonralar böyük vüsət tapmış və şairlərimizin çoxu bu şer növünə rəğbət göstərmiş, həmin janrda öz məharətlərini sınamışlar. Şerimizin bu sahəsində qələm çalan şairlərimiz bəzən qeyri-adi müvəffəqiyyətlərə nail olmuş və əsrlərlə xalqımızın hafizəsində öz yanıqlı şerləri ilə həkk olunmuşlar. Xüsusilə Dəxil, Raci, Qumri, Pürğəm və Sərraf təxəllüsü ilə məşhur olan şairlərimiz öz yaradıcılığında qəzəl, müxəmməs və rübaiyə geniş yer vermələrinə baxmayaraq, yalnız mərsiyədə misilsiz məharət nümayiş etdirmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında misilsiz iz buraxan xalqımızın sevimli şairlərindən Qasım bəy Zakir, Seyyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Xurşudbanu Natəvan və Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani kimi şairlərimiz də bu mövzuya müraciət edərək layiqli əsərlər yazmışlar.

Füzulinin dərin bədii və elmi təfəkkürə malik olan mərsiyə janrında yazdığı əsərləri getdikcə daha çox geniş yayılmış, ona ümumdünya şöhrəti qazandırmışdır. Bütün bunlar Füzulinin insan qəlbinin mahir alıcısı olması, onun bəşəri hissləri, saf və təbii eşqi, həyatı tələblərdən doğan ictimai mövzuları yüksək bədii səviyyəyə qaldırması ilə əlaqədardır.

Füzuli qədim Şərq və Yunan filosoflarının bədii, fəlsəfi irsinə yaxından bələd olmaqla, onları təfəkkür süzgəcindən keçirmiş və yaxınlıq ümumiləşdirmələri əsasında öz əsərlərin yazmışdır. Bunula belə Füzulinin mərsiyə janrında qələmə aldığı “Hədiqət-üs-süəda” əsəri Şərq İslam fəlsəfi-fikri ilə yanaşı qeyri fəlsəfi düşüncələri də özündə birləşdirir. İslamın sönməyən çırağı olan, din qoruyucusu kimi tarixə düşən, Kərbəla hadisəsinin əsas baş qəhrəmanı imam Hüseyn əleyhis-salam və onun əhli-beytinə dərin düşüncələrlə həsr etdiyi “Hədiqət-üs-süəda” əsəri özünün əsrarəngliyi ilə bu gündə sevilməkdə davam edir. Füzuli bu əsəri yazmaqla sanki mənəvi dünyasını rahatlaşdırmışdır. Bu hadisəyə öz münasibətin bildirərək **“Mərsiyə dər həqqi-xamisi-ali-əba həzrəti-seyyid-üş-şühəda”** epizodunda belə deyir:

Mahi-mühərrəm oldu, şəfəqdən çıxıb hilal,
Qılmış əza, töküb üzə xun birlə əşki-al.
Övladi-Müstəfayə mədəd qılmamış Fərat,
Keçirməsünmü yerlər bu ani infial?
Çoxdur hekayəti-ələmi-şahi-Kərbəla,
Əlbətdə, çox hekayət olur məvcibi-məlal.
İbrətlə bax qəmi-şühəda şərhin etməyə,
Hər səbzə Kərbəladə açıbdır zəbani-hal.
Təcidi-matəmi-şühəda qıldı ruzigar,
Zar ağla, ey könül, bu gün olduqca ehtimal.
Mahi-mühərrəm oldu, müsərrəf həramdır,
Matəm bu gün şəriətə bir ehtiramdır.
Şad olmasın bu vaqiddə şad olan könül,
Bir dəm bəlavü qüssədən azad olan könül.
Ey dərdpərvəri-ələmi Kərbəla Hüseyn,
Ey Kərbəla bəlalərinə mübtəla Hüseyn.
Yad et, Füzuli, Ali-əba halın, eylə ah,
Kim, bərqi-ah ilə yaxılır xərməni-günah. (2, s. 5-6)

“Hədiqət-üs-süəda” Füzuli yaradıcılığında özünəməxsus bir yer tutur. Əsərin dini mahiyyətdə olmasına baxmayaraq, XVI əsr Azərbaycan nəsr dilinin öyrənilməsində çox mühüm roludur. Belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, klassik Azərbaycan şer dilində nisbətən, nəsr dili az öyrənilməmişdir. “Hədiqət-üs-süəda” əsəri bu boşluğun doldurulmasında ən mühüm əhəmiyyətli mənbədir.

Həmçinin müəyyən məxəzlərdən aydın olur ki, həzrəti imam Hüseyn əleyhis-salamın Kərbəla çölündə Allah yolunda özü və 72 nəfər qəhrəmanın,

cəsur, qorxmaz tərəfdarlarından biri azərbaycanlı olmuşdur. Bu haqda Füzulinin şəhidlik abidəsi olan “Hədiqət-üs-süeda” əsərində həmyerlimizi “Müslimi-Azərbaycani” kimi təqdim edir. Böyük şairimiz Azərbaycan oğlunun uca şəhidlik zirvəsinə yüksəlməsini, pəhləvanlıq və qəhrəmanlıq şücaətinin heyrətli anlarını dərin poetik məna çalarları ilə nəzmə çəkmişdir: “Andan sonra Müslimi-Azərbaycani saqi-yi-bəzm-rəzm olub, nə nəreyi-məstanə ilə Gunbədi-Gərdünə sədalar bıraxıb çox bixəbərləri cami-fənadan sərməst etdi. Gah şəmşiri-atəş-barla rəzm edib, gah tiri tizrəftarla müharibə qılurkən kəsəti-cərahətdən zəf olub mərkəbindən düşdü... Andan sonra anın nəqdi-pakı və xələfi-salehi meydanə girib, babayi-büzürgvarının intiqamını alıb bir şəqi zərbətiylə bəzmi-gahi-bəqayə intiqil etdi” (3, s. 242).

Şair həmin kədərli səhnəni dərin qüssə ilə belə anladır:

Xoş ol arif ki, bildi mülki-dünyanın sərəncamın,
Həyatından təməttə bulmayıb içdi əcəl camın. (3, s. 242)

Sözün fəlsəfi mahiyyətini, məna və dəyərini Məhəmməd Füzuli qədər poetik bir dildə əks etdirən, sözü bədii təfəkkürün süzgəcindən keçirib əlvan rənglərlə boyayaraq ondan alınmaz qəsrlər tikən və orada sultanlıq edən, zaman durduqca da sultanlıq edəcək ikinci ustad bir şair olmamışdır, nə vaxtsa olması da inama sığmır. Sözdən incilər düzən və bu incilərlə külli kainatın bədii panoramasını yaradan da M.Füzuli olmuşdur. Məhz Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Füzuli poeziyasının dərinliklərinə vardığıca hər bir sözün ayrıca rəng çalarlarına malik olduğunu aydınca görür və dünyanın yalnız sözdən yarandığına bütün varlığına inanırsan.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi dünya ədəbiyyatında qəzəl və poemaları ilə şöhrət qazanan şair mərsiyə janrında da öz qələmini sınamış və bu sahədə əsl ustad olduğunu təsdiq etmişdir.

Azərbaycan əlyazma mətnlərində mərsiyə janrının bəzi xüsusiyyətləri demək olar klassik ədəbiyyatla həmyaşıddır. Bu janrın əsas növhələri Nizami, Xaqani, Nəsimi və Füzulidən başlamaqla öz intibah dövrün yaşamışdır. Sonralar bu janr ədəbiyyatımızda qüdrətli şairlər tərəfindən davam etdirilərək böyük inkişaf yolu keçmişdir. Ancaq təəssüf hissi ilə demək lazımdır ki, sovet hakimiyyəti illərində İslam dininə olan qadağalarla bağlı ən böyük zərbə bəlkə də mərsiyə janrında yazılan ədəbiyyatımıza dəymişdir. Beləki o dövrdə ərəb əlifbası ilə yazılmış bütün əsərlər yandırılarkən mərsiyə janrında yazılan əlyazma mətnlərinin böyük əksəriyyəti məhv edilmişdir. Lakin insanların hafizəsindən tam da silib atmaq mümkün olmamışdır. Nəhayət, son dövrün yadigarlarından olan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar mərsiyə ədəbiyyatına müraciət edərək onu yenidən yazılı şəkildə dirçəltməyə müvəffəq olmuşdur. Azərbaycanın xalq şairi Qabil də Qanlı yanvar hadisələrindən qəhərlənərək bu janra müraciət etmiş və “Xalqımı, millətimi gülləbəran eylədilər” adlı mərsiyəsini yazmışdır.

Göründüyü kimi mərsiyə janrı bütün dövrlərdə öz aktuallığını qoruyub saxlamış, insanların dərini, kədərini, ağrı-acısını bədii rəngarəngliklə özündə əks etdirmişdir.

Xalqımızın unudulmaz şairi Mirzə Ələkbər Sabir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əsasən satira janrının ən qüdrətli nümayəndəsi kimi tanınır. Bəlkə çoxları bilmir ki, böyük satira ustası həm də qəlb sızladan, insanın ruhuna təskinlik gətirən gözəl mərsiyə nümunələri də yaratmışdır. Bu baxımdan onun “Yaralı” adlı mərsiyəsi olduqca təsiredicidir. Şair burada Kərbəla müsibətini ürək ağrısıyla nəzmə çəkərək imam Hüseyn əleyhis-salamın məktəbini, onun getdiyi xətti-hərəkətini, şəhidlik məqamını ön plana çəkir, əhli-beyt sevrələrinə vətən sevgisini, əqidə və xeyirxah amallar yolunda canından belə keçməyi təlim etdirir.

Şair mərsiyə janrının mətə beytində belə xitab edir:

Nəzəri lütf ilə bax sahəti Şirvanə Hüseyn,
Qıl Kərəm həşridə bu cəmi-pərişanə Hüseyn,
Yaralı quş kimi Sabir gəlüb əfqanə Hüseyn,
Bəzmi matəmdə açib nohə deyərlər yaralı.

XIX əsr nohə ədəbiyyatının məşhur nümayəndələrindən biri tanınmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani də yaratdığı əsərlərinin əksəriyyətini mərsiyə janrına həsr etmişdir. Şərq aləmində tanınan və sevilən “Səhabəd-dümu”, “Qürrətul-əbsar”, “Kəşkülü-nur” kimi əsərləri buna bariz nümunədir. Kərbəla hadisəsinə aydınlıq gətirən müəllif deyir:

Xuda, gəlib bu Hüseyn aləmə şəhadət üçün,
Qəbul edibdi şəhid olmağı şəfaət üçün.
O vaxtın hörmətinə Kərbəlada qan içəcək,
Əliyyə Əkbərinin qəddinə kəfən biçəcək. (6, s. 478)

Bu mövzuda adları çəkilən şair və yazıçılarımız xeyli yaradıcılıq işləri aparmaqla bir daha Azərbaycan əlyazma mətnlərində mərsiyə janrının bəzi xüsusiyyətlərini ən ali poetik dildə qələmə almışlar. Poeziyamızın bir qolunu təmsil edən mərsiyə janrının tədqiqi olduqca vacib və günümüzün ən aktual mövzularındandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Doktor Əbulqasim Radəftər. Çənd mərsiyə əz şairan. Tehran, 1365, 122 s.
2. Dahilərin göz yaşı. Mərsiyələr. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu. Bakı: Elm, 1990, 112 s.
3. Məhəmməd Füzuli. Hədiqət-üs-süəda. Bakı: Gənclik, 1993, 410 s.
4. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun. 1958, 166 s.
5. Məhəmməd Füzuli. Leyli və Məcnun (əlyazması), 1085 h.q. (miladi 1674), 166 s.
6. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani. Səhabəd-dümu (əlyazması), 1295 h.q. (miladi 1874), 490 s.

7. Mirzə Ələkbər Sabir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 528 s.

Сабухи Ибрагимов

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖАНРА «МЕРСИЕ» В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУКОПИСНЫХ ТЕКСТАХ**

Начиная со средних веков, жанр мерсии развивался и оказывал положительное влияние в азербайджанском литературоведении, его развитие продолжается и по сей день. Большой и ценный вклад в азербайджанский жанр мерсии внесли такие эпизоды, как «Смерть Лейли» из произведения Низами «Лейли и Меджнун», а также «Мерсия имама Мухаммеда Яхья» Хагани.

Sabuhi Ibrahimov

**SAME FEATURES OF THE “MARSIYE” GENRE IN
AZERBAIJANI HANDWRITTEN TEXT**

Since the Middle Ages the genre of mersija developed and made positive impact in the Azerbaijan literary criticism, its development is going on today. The big and valuable gift to the Azerbaijani genre of mersija have made such episodes, as “Death of Leili” from the Nizami’s work “Leili and Majnun”, and also “Mersija of imam Mohammed Jahja” of Khagani.

ƏMİNƏ ZALOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOVUN BƏDİİ YARADICILIĞINDA FRANSA MÖVZUSU

Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) ədəbi-bədii, ictimai-fəlsəfi yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai-fəlsəfi fikrində əsaslı dönüş yaradan mütəfəkkir yazıçıdır. M.F.Axundov Azərbaycanda dramaturgiyanın, yeni realist ədəbi tənqidin, materialist estetikanın ilk görkəmli nümayəndəsi, ictimai və fəlsəfi fikir tarixində maarifçilikdən inqilabi demokratiyayaqədər olduqca mürəkkəb ideoloji yüksəliş yolu keçmiş böyük mütəfəkkir və materialist filosofdur (1, s. 3).

M.F.Axundovun ədəbi-tənqidi, estetik görüşləri və sosial-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının çoxəsrli ədəbiyyatı, mədəniyyəti və zəngin ictimai-fəlsəfi fikrinin möhkəm təməli üzərində meydana gəlmişdir. Eyni zamanda onun ədəbi-tənqidi ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinin formalaşmasında qabaqcıl rus, qədim yunan, xüsusilə Qərbi Avropanın maarifçi ədəbiyyatı və ictimai-fəlsəfi fikrinin müsbət təsiri olmuşdur. Onun bütün əsərlərində, xüsusilə də komediyalarında Qərb abu-havası yaşanır. Qərb mühitinin şəxsiyyətin formalaşmasında, onun ictimai, mədəniyyət, təhsil həyatında müsbət nailiyyətlər əldə etməsinə, şəxsiyyətin fəlsəfi fikrindən, azadlığından, hüquqlarından tam istifadə etməsinə imkan yaradır, onu bu mühitə təşviq edir (2, s. 5).

Tiflisdə mürtəcimlik vəzifəsində işləyən və palkovnik vəzifəsindəki yüksələn Axundovun yaradıcılığı və fikir inkişafı qarşısında Tiflis mühiti geniş üfüqlər açır. Qafqazın inzibati idarə mərkəzi olan Tiflis bu illərdə Şərqlə Qərb, Şimalla Cənub arasındakı iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin çarpazlaşdığı nöqtə idi (1, s. 4).

M.F.Axundov rus dilini dərinlən öyrənməklə rus və Avropa mədəni xəzinəsinə yol tapa bilmişdir. Qərbi Avropa və rus maarifçilərinin əsərləri, xüsusilə A.S.Puşkinin, A.S.Qriboyedovun, N.V.Qoqolun, V.Şekspirin, Molyerin, Volterin, Sismondinin, Con Stüart Millin, Monteskiyönün, J.J.Russonun və s. əsərlərinin M.F.Axundov məhz rus dilində oxumuşdur (1, s. 5).

1850-ci ildə, bir il içində 3 komediyanı ("Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər", "Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah ca-

duküni-məşhur”, “Sərgüzəşti-vəziri-xani Lənkaran”) yazan dramaturq bu sahədə tükənməz istedadla malik olduğunu nümayiş etdirir (2, s. 3).

Mirzə Fətəlinin bir komedioqraf kimi fəaliyyət göstərməsinə dünya komediyəşünasları başlıca olaraq Molyer və Qoqol qüvvətli təsir göstərmişdir. M.F.Axundov əsərlərində dövrünün mühüm aktual məsələlərinə toxunmuş, feodal cəmiyyətinin əsas konflikt və ziddiyyətlərini açıb göstərmişdir.

“Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni-məşhur” əsəri və digər əsərlərində ədibin yaratdığı obrazların heç biri tamaşaçıları güldürmək istəmir, lakin onların təbii davranışı mənalı, ibrətamiz, intibah xarakterli gülüşlə müşayiət olunur. Buna dərviş Məstəli şahın cadusu ilə Parisi dağıtmaq istəyən Şəhrabanu xanımı misal göstərmək olar.

Axundov söz azadlığına, təhsilə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Demək olar ki, bütün əsərlərində bu iki ünsür oxucunu bu istiqamətdə tərbiyə etmək üçün əsas rol oynayır.

Ədib Avropanın (xüsusilə də Fransa) iqtisadi-mədəni tərəqqisini, dini fanatizmdən, gerilik və ətalətdən uzaq bir qitənin yaşam tərzini, azad və xoşbəxt həyatını Şərq ölkələrində, öz doğma vətəni Azərbaycanda da görmək istəyir və bunun üçün mübarizə aparır. O, Müsyö Jordanı məqsədinə çatmaq üçün vasitə seçib, Şahbaz bəy kimi gənclər sayəsində ölkəsini tərəqqi yoluna aparmaq, intellektual ünsürlər sayəsində gələcək nəsillərin rifahı naminə mövcud ədalətsizliyə, geriliyə, dini fanatizmə, cadugərliyə inanan, onlardan pənah uman cahil insanlara qarşı mübarizə aparır. Ədib Fransa mədəniyyətinin mütərəqqi ideyalarını əsərində səhnəyə qoyur. Ədib iki ölkə arasındakı ziddiyyətləri obrazların dialoqunda daha açıq-aydın nümayiş etdirir.

Ədib əsərdə Fransa və Azərbaycan vətəndaşlarının məişətini, həyat tərzini, istək və arzularını, dərddən və ələmlərini, psixoloji və sosial xüsusiyyətlərini, ictimai əlaqələrini müqayisəli şəkildə əks etdirir.

“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasında Məstəli şah surətində Axundov sadəcə olaraq bir fırlıdaqçının deyil, feodal cəmiyyətinin müəyyən bir tüfeyli qrupunun tipik nümayəndəsini yaratmışdır. Dramaturq Məstəli şahı da xalqın avamlığı və geriliyindən istifadə edib, tüfeyli həyat sürən və onun şüurunun oyanmasına, mədəni inkişafına ciddi əngəl törədən bür qüvvə, ciddi ictimai bəla kimi qiymətləndirmiş və kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Komediya tənqid və inkar həm də konkret müsbət ideal naminə aparılır, ağılın, dünyəvi elmlərin, qabaqcıl mədəniyyətin, həqiqi zəhmətin təbliğinə xidmət göstərir (1, s. 26).

M.F.Axundov komediyalarında feodal cəmiyyətinin ictimai eyiblərini ifşa etməklə yanaşı öz mütərəqqi görüşlərini də ifadə etmiş, bir maarifçi kimi müasirlərini, xüsusilə, gəncliyi dünyəvi elmlərə, mütərəqqi Avropa mədəniyyətinə yiyələnməyə çağırmış, insan ağılına, insan zəkasına yüksək qiymət vermiş, şəxsiyyət azadlığı uğrunda fəal mübarizə aparmışdır.

“Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasında Axundov hiyləgər,

fırıldaqçı dərviş Məstəli şaha qarşı fransız nəbatat alimi müsyo Jordan obrazını yaratmışdır. Əsərdə o, elm, maarif, tərəqqi simvolu kimi qiymətləndirilmişdir. Əlamətdardır ki, Məstəli şah geridə qalmış feodal ölkəsi İrandan, nəbatat alimi isə inkişaf etmiş burjua ölkəsi Fransadan gəlmişdir. Həmin komediyanın gənc qəhrəmanı Şahbaz bəy surəti ilə Axundov, Azərbaycan gəncliyinin elmə, maarifə, Avropa mədəniyyətinin mütərəqqi ideyalarına yiyələnmək meyllərini təqdir edirdi.

Əsərdə M.F.Axundov Azərbaycan və Fransa xalqı arasındakı fərqi Hətəmxan ağanın sözləri ilə belə dilə gətirir.

Hətəmxan ağa: Bu saatda mən sənə qandıraram, balam! Mənə yəqin həsil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Parij əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar, biz başımızı qırxarıq, olar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, olar başı açıq otururlar; biz başmaq geyərik, olar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, olar qaşiq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkək alarıq, olar gizlin alarlar; biz hər zədə inanarıq, olar heç zədə inanmazlar; bizim arvadlarımız gödək libas geyər, oların arvadları uzun libas, bizdə çox arvad almaq adətdir, Parijdə çox ər almaq. (1, s. 32).

Fransa mədəniyyəti, maarifi və mühiti isə Müsyö Jordanın sözlərində özünə təsvir tapır.

Müsyö Jordan: Hətəmxan ağa, mənim qəsdim bu idi ki, Şahbaz bəyi Parijə aparıb, əvvələn, özüm onun tərbiyəsinə mütəvəccəh olub, firəng dilini və ülumunu bə-qədri məqdur ona təlim edib, saniyə, onu kralımıza tanıdıb, burada mənim haqqımda zahir etdiyiniz yaxşılıqların və zəhmətlərin əvəzində kraldan ona bir bəxşeyiş alıb geri qaytaram; çünki mən kralın məxsus bə təhti-himayətində olan darül`elmin hükəma və üləmasından və o əlahəzrətin müqərrəbi və mötəmədiyəm; amma çün sizin təqdiratınızdan müşəxxəs oldu ki, siz səfərin fəvaidinə münkirsiniz; ona binaən mənən lazım olur ki, səfərin fəvaidini müvafiqi-vaqe məsəl ilə sizə isbat edim. Əgər, məsələn, mən Qarabağa gəlməsəydim (əlini uzadıb cibindən bir dəftər çıxarıb, açıb, içində səliqə ilə düzülmüş bir neçə otları göstərib), əgər mən Qarabağa gəlməsəydim kim biləcək idi ki, Qarabağın yaylaqlarında bu otlar mövcuddur? Bundan əvvəl bizim ətibba və hükəmalarımız cənab Linney və Turnefor və Bertram belə güman etmişlər ki, bu nəbatat ancaq Alp dağlarında və Amerikada və Afrikada və Şveysariya dağlarında mövcud olur. Amma indi mən buraya gəlmək səbəbi ilə Parijin darül`elminə isbat edəcəyəm ki, məzkur hükəmalar bilküllə səhv ediblər. Bu nəbatat Qarabağın dağlarında kəsərlə mövcuddur və bu nəbatatın mahiyyətini, təhqiq və xəvvasını təcrübə ilə müşəxxəs edib, o xüsusda ətibbanın istehzarı üçün təsnifi-cədid aləmdə məşhur edəcəyəm... (1, s. 33).

İnkişaf etmək, irəliləmək lazımdır. Vətənin təbii sərvətlərindən layiqincə istifadə etməklə ölkəni məşhur ölkələr sırasına salmaq, onu dünyada tanımaq, hər sahədə ölkənin inkişafını təmin etmək lazımdır. Bunun üçün ətalət və gerilik ünsürlərini silmək lazımdır.

Əsərdə firəng dilininin (fransız dili) əhəmiyyətindən bəhs edilir. Firəng dilini bilmək Tiflisdə daha hörmətlə qarşılanmağa və daha yuxarı vəzifələrə işləməyə vasitə kimi göstərilir (1, s. 31, s. 37).

Şahbaz bəy və Şərəfnisənin bir söhbətində Fransa qızları ilə Azərbaycan qızları arasındakı fərqlər ortaya qoyulur. Fransa qızları azad, üzləri açıq, məclislərdə oğlanlarla bir yerdə deyə-gülə otururlar. Onlar modaya uyğun geyinirlər (1, s. 28).

Müsyö Jordanın Şərəfnisəyə arxasında Parijin əcayibat bağında bitən Yengi Dünya güllərinin surəti çəkilmiş bir güzgü hədiyyə etməsi Paris mühitindən bizə peyzaj yaradır (1, s. 40).

Və nəhayət Şahbazın Parijə getməməsi üçün dərviş Məstəli şaha cadu elətdirən və Pariji simvolik olaraq dağıtdıran Şəhərbənu xanımın istəyi gerçəyə çevrilir. Fransada gerçəkdə də bir müharibə olur, Paris dağılır. Kral İngiltərəyə qaçır. Fransa tarixi və orada baş verən hadisələr haqqında M.F.Axundov oxucuları maarifləndirir (1, s. 46).

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F., Bədii və fəlsəfi əsərləri. H.Məmmədşad. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
2. Axundov M.F., Komediylar. Şeirlər. Aldanmış kəvakib. Bakı: Yazıçı, 1982, 271 s.

Эмине Залова

ТЕМА ФРАНЦИИ В ТВОРЧЕСТВЕ МИРЗА ФАТАЛЫ АХУНДОВА

В творчестве М.Ф.Ахундова, в статье тема Франции, были прокомментированы противоречия между двумя странами. В данной статье сравниваются образ жизни, желание и мечты, проблемы и скорбь, социально психологические особенности, общественные отношения, а также бытие граждан Франции и Азербайджана. Молодость призывает к приобретению светских наук и европейской культуры.

Emine Zalova

FRANCE THEME IN THE MIRZA FATALI AKHUNDOV'S LITERARY WORK

The contradictions between the two countries are explained in the article named "The subject of France in the literary work of M.F.Akhundov". French and Azerbaijani citizens' life, life style, ambitions and desires, grieves, psychological and social features, social relations are compared in the article. Furthermore, youth are called to gain natural sciences and European culture.

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

“ƏSLİ-KƏRƏM” DASTANINDA QƏDİM LAYLARIN İZLƏRİ

Dastan mətni yaşından və məzmunundan asılı olmayaraq, öz strukturunda mifi yaşatmaqda davam edir. Mif bir alt qat kimi dastanın poetik qurumunun müxtəlif səviyyələrində, obrazlar sistemində mövcuddur. Dastan müasirləşdikcə mifoloji motivləri bərpa etmək, görmək çətinləşir. Məsələn, klassik qəhrəmanlıq eposu olan “Dədə Qorqud kitabı”nda mifoloji motivlər nisbətən aydın müşahidə edilir. Onun davamı olan “Koroğlu” eposunda mifoloji motivlər daha real cizgilər kəsb etmişdir. Eyni sözü məhəbbət dastanlarımızın barəsində də demək olar. Bunlar, məzmunundan bəlli olduğu kimi, iki gəncin məhəbbətindən bəhs edir. Xüsusilə nəzərə alındıqda ki, məhəbbət dastanlarımızın məzmunu təsəvvüfirfani ideyaların təsirinə məruz qalıb, bu halda mifoloji motivləri bərpa etmək daha da çətinləşir. Ancaq bununla bərabər, məhəbbət dastanlarının strukturunda elə motivlər vardır ki, onlar son dərəcə arxaik görüşlərdən soraq verir.

Nəzəri-mifoloji ədəbiyyatdan bəlli olduğu kimi, eposlar öz mənşəyini mifdən götürür (1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10 və s.). Bu məsələni biz xüsusi bir monoqrafiyada da araşdırmışıq (11). Ancaq bununla bərabər, fikir verməli məqamlar çoxdur. Bu xüsusda biz diqqəti “Əsli və Kərəm” dastanına yönəltmək istəyirik.

“Əsli və Kərəm” istər təsnifat, istərsə də forma-məzmun gözəlliyi baxımından klassik məhəbbət dastanıdır. O bir məhəbbət dastanı olaraq, məzmunu, süjeti, motivləri, janr-kompozisiya strukturu, lirik şeirləri və s. görə son dərəcə gözəl bir sənət abidəsidir. Azərbaycan aşığı uzun əsrlər boyu bu gözəl əsəri ifa etmiş, milli dinləyicinin zövqünü oxşamışlar.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, son zamanlar iyrənc xislətli, xain qonşularımızın xəyanəti bu dastanın da üzərinə bir qədər kölgə salmışdır. Dastanda Əslinin erməni keşişinin qızı olması aşığılarımızı və dinləyicilərimizi, bir növ, dastandan soyutmuşdur. Mətbuatda, elmi əsərlərdə bununla bağlı müxtəlif baxışlara rast gəlmək mümkündür. Bir növ, dastanı “xilas etmək” üçün Əslinin erməni qızı olmadığı haqda sübuta çalışılır, yaxud onun erməniliyinin simasında dastanın təsəvvüfirfani kodu təhrif edilir və s. Biz, əlbəttə, bu məsələlərdən geniş danışmaq imkanında deyilik. Çünki mövzumuz birbaşa bu deyil. Ancaq

demək istəyirik ki, dastana münasibətdə epos poetikasının qanunuyğunluqları, məhəbbət dastanlarının semantik strukturu, epik mətn kimi “Əsli-Kərəm” dastanının süjet qurumunun özünəməxsusluğu, dastanın ideya mahiyyətinə çıxarılmış epik mənanın ümumbəşəriliyi və s. nəzərə alınmır. Əslində burada bəhs etmək istədiyimiz mövzu da dolayısı olaraq “Əsli və Kərəm” dastanının klassik və müasir dastançılığımızdakı möhtəşəm rolunun təsadüfi olmadığını əsaslandırmağa qulluq edir.

“Əsli və Kərəm” dastanını digər məhəbbət dastanlarımızdan fərqləndirən bir keyfiyyət də onda mifoloji motivlərin qorunub qalmasıdır. Belə ki, o, Əslini axtara-axtara dağla, su ilə, ağaqla, meşə ilə xəbərləşir. Bəri başdan bildiririk ki, bu xəbərləşmə heç də lirik-poetik səciyyə daşımır. Lirizm nəinki xəbərləşməyə aid olan şeirlərdə, eləcə də dastandakı bütün şeirlərdə hakim poetik keyfiyyət göstəricisi kimi çıxış edir. Xəbərləşmənin lirik-poetik motiv yox, mifoloji motiv olmasını onun “dialoq” səciyyəsi sübut edir. Bu “dialoq” əski mətnlərdə olduğu kimi, sözlü və hərəkətli dialoqdur. Dastanda oxuyuruq:

“Təzəcə dağın ətəyindən aşmaq istəyirdilər, duman, çən bunları elə qapladı ki, yolu itirdilər. Bilmirdilər hara getsinlər. Kərəm gördü, çovğun bunları öldürəcək, dedi:

– Amandı, Sofi qardaş, mənim sazımı ver. Deyəsən, dağı rəhmə gətirməsəm, burda ölüb, qurda-quşa yem olacağıq. Aldı görək, Kərəm dağa nə dedi:

Sənə deyim, Soltan dağı,
Nə dumandı başın sənini?!
Çiskin tökər, duman çökər,
Heç getməzmi qışın sənini?!

Dörd bir yandan bəst olmusan,
Dərdəmi tək məst olmusan?!
Cümlə dağdan üst olmusan,
Nə ucadı başın sənini?!

Əskik olmaz qarın, yağar,
Buludlar bir-birin qovar,
Sabah günəş sənə doğar,
Cəvahirdi daşın sənini.

Alt yanın bağ ilə bostan,
O bir yanın gül-güləstan,
Ayırdılar məni dostdan,
Ötər qərrib quşun sənini.

Kərəm deyər: öldüm, itdim,
Bu fani dünyadan getdim,

Qocalardan sual etdim,
Kimsə bilməz yaşın sənin.

Kərəm sözün tamama yetirdi. Dağın başındakı duman çəkilib getdi, hər tərəf işıqlandı” (12, s. 101-102).

Tədqiqatçıların lirik-epik motiv kimi az diqqət verdikləri bu epizod sırf mifoloji motivdir. Burada insanla dağ arasında “dialog” var. Ona görə ki:

- Kərəmə görə, qar-çovğunun səbəbi Soltan dağıdır. Soltan dağı onlara yol getməyə mane olur;

- Kərəm yoluna davam etmək üçün dağdan icazə almalıdır. Dağ onlara yol verməlidir;

- Kərəm dağı rəhmə gətirməlidir. Bunun üçün o, dağı öyməli, tərif etməlidir;

- Kərəm dağı sazla (musiqi ilə) və sözlə öyür;

- Dağ rəhmə gəlir və onlara yol verir.

Kərəmin dağla bu ünsiyyəti əski qam-şaman mərasimi ilə bağlıdır. Daha doğrusu, burada qam-şaman mərasimi motiv şəklində özünü saxlayıb. Qam-şamanlar ruhlarla əlaqəyə girməyi bacaran insanlar olmuşdur. Onlar bütün varlıqların, o cümlədən, dağların ruhu ilə “danışmağı” bacarmışlar. Əsas vasitələri söz (dua) və musiqi (qopuz) imiş. Biz əski şaman kompleksini burada, təbii ki, dəyişmiş şəkildə müşahidə edə bilirik. Kərəm dağın ruhu ilə dialoqa girir, ona söz və musiqi ilə təsir edir və yol getmək üçün icazə alır (maneəni aradan qaldırır). O biri dünyaya ruhların ardı ilə gedən şaman da maneələri müxtəlif üsullarla (söz, musiqi, döyüş və s.) aradan qaldırır.

Bu dediklərimizi Kərəmin Alvız dağı ilə “dialogu” təsdiq edir.

Dastanda göstərilir ki, Alvız dağı Kərəmlə Sofinin qarşısını kəsir, onları keçib getməyə qoymur. Kərəm sazını çıxarıb dağa qoşma deyir, onu rəhmə gətirir. O andaca dağ ayrılıb onlara yol verir (12, s. 135). Ümumiyyətlə, Alvız dağının Kərəmin qarşısını kəsməsi birbaşa mifoloji motivdir və yuxarıda dediklərimizi təsdiq edə bilər.

Kərəmin dağla, su ilə, ağacla, meşə ilə “dialogu” təsadüfi deyil. Birbaşa epik ənənənin özündən gəlir. “Dədə Qorqud kitabı”nda Qazanın yurdla, su ilə, qurdla, köpəklə və çobanla xəbərləşməsinə yada salaq (13, s. 44-45). Qazan yurda, suya, qurda, köpəyə, insana (çobana) müraciət etdiyi kimi üz tutur, onlardan yurdunu xəbər alır (bu barədə ayrıca danışdığımız üçün təkrara ehtiyac duymuruq. Bax: 11, s. 107-128). “Dədə Qorqud” klassik qəhərmanlıq eposudur. Onda arxaik motivlər güclüdür. Ancaq biz “Əsli və Kərəm” dastanında Qazansayağı xəbərləşmənin başqa detallarına da toxuluruq. Daha doğrusu, dastanda “dialog-xəbərləşmə” təsadüfi, epizodik səciyyə daşımır; Kərəm dağla, həm də su ilə, ağacla, meşə ilə dialoqa girir hər dəfə biz bu mifoloji-mərasimi motivin daha başqa detalları ilə üzləşirik. Belə ki, Kərəmin Soltan dağı ilə dialoqunda dağ çovğunu dayandıraraq onlara yol verirsə, Alvız dağı yarılib (parçalanıb) onlara yol verir. Su ilə dialoqda isə çay Kərəmlə insan kimi danışır:

“Kərəm üzünü tutdu çaya, dedi:
Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdən baxarsan,
Dolana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?
Çay da dilə gəlib belə cavab verdi:
Kərəm saxlar onun həmişə yasın,
Yanına almışdı ata-anasın.
Həm içib, həmi də doldurdu tasın,

Atların suyuma saldı da getdi (12, s. 122).

Qeyd edək ki, çayın Kərəmə cavab verməsi birbaşa olaraq arxaik-mifoloji mətnlərdən süzülüb gəlmişdir. Kərəmin ağacla (sərvlə) “söhbəti” də bu sıraya aiddir:

Dur sərv, dur səndən xəbər sorayım,
Sərv ağacı, sənın maralın hanı?
Gözümən axıtma qanlı yaşları,
Sərv ağacı, sənın maralın hanı?... (12, s. 82-83)

Bu “dialogda”da biz incə bir detalla üzləşirik. “Dədə Qorqud kitabı”nda Qazan yurd, su və s. ilə məhz “xəbərləşir”. Kərəmin də dağla, çayla, ağacla, meşə ilə “dialogunun” məhz xəbərləşmə olmasını onun sərvə xitabən dediyi şeirin birinci misrasında “səndən xəbər sorayım” ifadəsi birbaşa təsdiq edir. Bu da bir daha göstərir ki, bunlar sonrakı aşiq bədiiləşdirməsi (təxəyyülünün məhsulu) yox, ənənə hadisəsidir. O ənənə ki, mifdən, mərasimdən gəlir; “Dədə Qorqud kitabı”nda keçir və məhəbbət dastanlarına daxil olur. Maraqlıdır ki, “Dədə Qorqud kitabı”nda Qazanın xəbərləşdiyi obyektlər “passivdir”. Yəni xəbərləşmə-diaolq birtərəflidir. Qazan soruşur və bu, bir növ, ritorik səciyyəlidir. Ona nə yurd, nə su, nə qurd, nə köpək cavab vermir, yalnız çoban cavab verir. Çoban insan idi və onun Qazana cavab verməsi gerçək səciyyə daşıyır. Ancaq “Əsli və Kərəm”də çay Kərəmə cavab verir. Bu göstərir ki, motiv daha qədimdir. Bunu Kərəmin meşə ilə “dialogu” da təsdiq edir:

Kərəm:

Səndən xəbər alım, ay qara meşə,
Qələmi qüdrətdən çəkilməş qoşa.
Bürümüsən dağ, daşı bənövşə,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

Meşə:

Yarın saldı səni olmazın qəmə,
Dayanmazmı yaxşı igid bu dəmə?
Günəş kimi qondu mənim sinəmə,
Əsli məndən bir gül aldı da getdi (12, s. 121-122).

Bundan bəlli olduğu kimi, Qazandan fərqli olaraq, Kərəmin ünsiyyətdə olduğu təbiət obyektləri onunla dialoqa girir:

- Soltan dağının qar-çovğunu ona yol verir;
- Alvız dağı parçalanıb ona yol verir;
- Çay dilə gəlib ona yol göstərir (yol verir).
- Məşə dilə gəlib ona yol göstərir (yol verir).

Bütün bunlar dastandakı motivin mərasimi-mifoloji səciyyəli olduğunu göstərir. Burada diqqət çəkən məqam ondan ibarətdir ki, Kərəmin ünsiyyətdə olduğu obyektlər onun yolunun üstündə rast gəldiyi maneələrdir. Arxaik mətnlərdə, nağıllarda biz buna tuş oluruq. Kərəm qam-şaman o biri dünyaya gedən yolu üzərindəki maneələri dəf edir. Qam-şaman o biri dünyaya xəstənin şər ruhlar tərəfindən oğurlanmış ruhunun ardı ilə gedir. Qara Keşiş də Əslini beləcə götürüb qaçır. O, bütün epik səciyyəsi ilə xtonik obrazdır, yəni şər səciyyəli, yeraltı ilə bağlı obrazdır. Bu halda Əsli şamanın ardı ilə yollandığı ruhun epik işarəsi kimi çıxış edir. Bunlar transformasiyalardır. Və onları şərh etmək çox geniş mövzudur.

Deyilənlər göstərir ki, “Əsli və Kərəm” dastanı mifoloji motivlərlə zəngindir. Bu, bir tərəfdən dastanın qədimliyini, zənginliyini göstərsə, o biri tərəfdən onun türk eposu yaradıcılığının klassik ülgüləri əsasında qurulduğunu nümayiş etdirir. Kamil sənət əsəri olan “Əsli və Kərəm” dastanında erməni obrazının iştirakı bu əsərin üzərinə qətiyyət kölgə salmır. Xalqımız ermənilərin qara xislətini tarixən görmüş və eposumuz “öz vaxtında” Qara Keşiş obrazı ilə buna “münasibətini bildirmişdir”. Qara Keşiş hər cür rəzalətin, mənfiyyətin, çirkinliyin daşıyıcısıdır. Əsli obrazı da, göründüyü kimi, qara qüvvələr tərəfindən oğurlanmış ruhdur. Bütün bunlar məsələnin dastanda necə yüksək səviyyədə qoyulduğunu göstərməklə, eyni zamanda türk dastan şüurunun, dastançılıq təfəkkürünün cahanşümul səviyyəsini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Лотман Ю.М., Минц З.Г. Литература и мифология. «Труды по знаковым системам». Вып. 13, Тарту, 1981, 423 с.
2. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963.
3. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976, 397 с.
4. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. Л., 1988, 224 с.
5. Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı, 1991, 152 s.
6. Vəliyev K. Dastan poetikası. Bakı, 1984, 223 s.
7. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., 1940, 648 с.
8. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983, 326 s.
9. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, 1972, 399 s.
10. Şükürov A. Mifologiya. 1-ci kitab. Bakı, 1995, 188 s.
11. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı, 2001, 188 s.
12. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, 1979, 503 s.
13. Kitabı-Dədə Qorqud. Tərtibçilər: F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, 1988, 265 s.

Магеррам Джафарлы

**О МИФОЛОГИЧЕСКИХ МОТИВАХ ДАСТАНА
«АСЛИ И КЕРЕМ»**

Автор пытается убедить о наличии в дастане «Асли и Керем» признака, отличающего его от других любовных дастанов, а именно в сохранении мифологических мотивов. В статье особое внимание уделяется ритуальному мотиву «хеберлешме». Проводятся параллели с Деде Горгудом, где также наблюдается данный мотив, делается вывод о том что этот мотив непосредственный продукт мифологического мышления. Автор специально подчёркивает, что мифологические мотивы дастана свидетельствуют о его древности и связи с классическими традициями тюркского эпического творчества.

Maharram Jafarli

**ABOUT THE MYTHIC MOTIVES OF THE EPOS
“ASLI AND KEREM”**

In the article the author tries to prove that the epos “Asli and Kerem” has got a feature that differs, it from other love eposes and it keeps safe mythic motives in it. The ritual motive “informing”. Being one of those mythic motives is much stood in the article, the parallels are made between that motive that came out also in “The Book of Dede Gorgud” and comes to the conclusion of his being directly the fruit of mythic thought. The author emphasizes that the epos “Asli and Kerem” is rich of such mythic motives and this informs both of the antiquity of the epos and its forming in the base of classical traditions of Turkish epos creativeness.

RAFİQ BABAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

İNANCLARDA YAŞADILAN DİV (Naxçıvan materialları əsasında)

Epik dünyada nəhənglərin, azmanların missiyasını reallaşdırarkən mifik şüurdakı div də bədii sözün “əlindən tutub”; çünki bu yönündə genetik invariant kimi zaman-zaman mifin sxemləri, qəlibləri formalaşmışdı. Bir düşüncə layından digərinə keçiddə transformativ təkamülün həddlərini epik şüur müəyyənləşdirirdisə, mifik şüur da ilkinliyin sərhədlərini “bərk əllə qoruyurdu”. Epik şüurda divlə bağlı informasiyaların bərpası, tamlaşdırılması prosesi artıq dərəcədə mifin gücü ilə əlaqəlidir.

Almanlara görə, dünyanın yaradılışı zamanı tanrılar Yimir adlı divi öldürüb ətəyindən torpağı, qarnından dənizi, sümüklərindən dağları, saçlarından meşəni, başından göyü yaratdılar (10, s. 60-61).

İnanclara görə, Tibetdə-Qaradağda dişi bir div varmış, o, Budaya aşiq olur, meymun şəklinə düşür, evlənmələrini təklif edir. Deyir ki, Buda razı olmasa, o, erkək divlə evlənəcək, uşaqları doğulacaq, Tibet divlər dünyası olacaq. Buda insanlığa mərhəmət göstərir, onunla evlənir, 6 uşaq doğulur. Tibet qövmü meydana gəlir (3, s. 567).

Deməli, divi başlanğıc kimi təqdim edəndə mif öz münasibətini də gizlətmir.

Almanlarda:

– Tanrılar torpağı, dənizi, dağı, meşəni, göyü yaratmaq üçün Yimir adlı divi öldürüblər;

– Öldürüblərsə, ona əzab veriblər;

– Div dünyanın yaradılması yolunda ilk əzabkeşlərdəndir.

Tibetdə:

– Dişi div aşiqdir.

– “Muradına yetmək üçün” o, meymun şəklinə düşür, evlənmək təklifini edir;

– O, Budanı qorxudur: Buda razı olmasa, o, erkək divlə evlənəcək, artıbtörəyəcəklər. Tibet divlər dünyası olacaq.

Deməli, divlər dünyası arzuolunmazdır, insanlar üçün qorxuludur. Budanın onunla evlənməsi insanlığa mərhəmət göstərməsidir.

– Dişi div pisdirsə də, yaxşıdırsa da – Tibet qövmü üçün qadın başlanğıcıdır.

Divlə bağlı bir çox motivlərin bütün türk qövlərində müştərəkliyi kimi, təsəvvürlərdəki fərqlər də ciddi faktordur.

Yakutlarda baş tanrı Ulu-Toyunun div cildində təsəvvürünü M.Seyidov onun totem kimi qavranılması ilə əlaqələndirir, Qorqudun anasının da alagöz div olduğundan bəhs edir (8, s. 176-177).

Özbəklərin inamınca, pərilər divdən yaranıblar.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgözün anası pəri qızıdır. Qonur Qoca Sarı Çobanın təcavüzünə uğrayan pəri qız başına müsibət gətirən çobanı qarğımır, söymür, yamanlamır – həmin məqamda o mütləq bunları etməli idi.

Təpəgöz doğulandan sonra pəri qız ana olmağının sevincini də yaşamır. Sanki çobanın təcavüzündən doğduğu uşağın Oğuzun başına gətirəcəyi müsibətləri o, qabaqcadan bilir: “Amma Oğuzun başına zaval gətirdin! Elə biləsən, pəri qıza agahdır: o, divdən yarandığı üçün də doğduğu div (Təpəgöz) olacaq”. Bu, pəri qızı vahimələndirir, qorxudur, elə biləsən, pəri qızın Oğuza rəhmi gəlir.

“Er-Töstük” dastanında İlemen bəy suda bir ciyər üzduyünü görür, “kim bu davarı kəsmiş, ciyərini suya atmış” – deyir, ciyəri kəsir, onun içindən Yelmoğuş adlı bir div çıxır, İlemen bəyin boynuna minir (3, s. 544).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da oxşar motivdir: “Aruz Qoca dəxi enib təpdi, mahmızı toxundu, bu yığanaq yarıldı, içindən bir oğlan çıxdı. Gövdəsi adam, təpəsində bir gözü var” (7, s. 113).

İlemen bəylə Aruz, Yelmoğuşla Təpəgöz eyni funksiyalıdırlar. Yelmoğuşun, Təpəgözün “ciyər”, “yığanaq” içində dünyaya gəlişi qeyri-adidir, qeyri-adiliyin özünəxas şəkildə təqdimidir.

B.Ögel yazır ki, Quzey Türk dastanlarında insan yeyən divlərə də çox az rast gəlirik (4, s. 565). Altayların inancınca, div Ay ilə Günəşi yeyir, bu zaman Ay və Günəş tutulur (4, s. 565). Tuncelidə qeydə alınmış “Div” nağılında deyilir ki, burda bir div var, gündə bir adam yeməsə, bizə su verməz (5, s. 128). Yelmoğuş da, Təpəgöz də adam yeyəndirlər. Fikrimizcə, adam yemək Günəşi və Ayı yeməkdən transformasiya olunmuşdur.

M.Təhmasib qədim əsatirdə divin işıq allahı kimi tanınmasından, bu adın sanskrit dilində “İşıq allahı” anlamından bəhs edir, divlə bağlı ziddiyyətli təsəvvürlərin kökünü axtarır, yazır ki, qədim əsatirdə günəşlə əlaqədar başlıca xeyirxah qüvvələrdən birisi olan div, “Avesta”nın təsiri ilə zülmətin yaradıcısı hesab edilən şər qüvvəyə çevrilmişdir (9, s. 40).

Filologiya elmləri namizədi Firudin Rzayevin fikrincə, gözəl anlamında olan “div” türk dilindən “divniy” formasında rus dilinə adlanmışdır.

Divin evində həmişə od olması, adamların ondan od istəməsi nağıllarda sıx-sıx işlənmişdir.

Gözəllik yayan, işıq paylayan div mətnlərdə həm də qara qulaqlı, qara quyruqlu bədheybət kimi təsvir olunur.

“Avesta”ya görə, yağış ilahəsi Tiştiri ilə vuruşan zaman quraqlıq divlərinin başcısı Apaoş qara qulaqlı, qara quyruqlu bədheybət ata çevrilir. Malatya-dan toplanmış “Devriş Memet” nağlında qəhrəman divləri öldürüb, quyruqlarını, qulaqlarını kəsir (5, s. 30). Mətnlərdəki Dəmi qulaq, Ay qulaq kimi div adları göstərir ki, qulaqlarına görə divləri fərqləndirmə də təsəvvürlərdə əksini tapıb (3, s. 540).

Divlərlə bağlı “sxemlərdə” quyruq, qulaq, baş, rəng müxtəlif yönərdən diqqəti cəlb edir. Türk xalqlarının təsəvvürlərində 3,7,12 başlı, sarı və siyah divlər əsasdır (4, s. 565). Altaylarda yeddibaşlı div Yelbegen və ya Celbegen, Sarı-Yelbegen adlanır (3, s. 317). Kayseri mətnlərinin birində deyilir ki, Memetin öldürdüyü divlərin 11 başı var (6, s. 48-49).

Tədqiqatlarda göstərildiyi kimi, onlar insan divlər, heyvan divlər olaraq iki yerə bölünürlər. İnsan divləri “bəni adəmlə” evlənə bilirlər. Heyvan divləri çoxbaşlı olurlar.

Naxçıvan nümunələrində də divlərlə bağlı təsəvvürlər yetərinə güclüdür. Bölgədən toplanmış nağıllarda bir xarakterik cəhət diqqəti cəlb edir: divlər adam cildinə düşəndə üç şeyi gizlədə bilmirlər – dişləri gen, saçları sarı, gözləri göy olur. Bu da pisliyin, mənfinin zahiri tanıtma “nişanlarıdır”.

Bölgədə inanılır ki, ağ div insanlara əl tutardı, qara div şər gətirərdi, göy div haqqı qoruyardı (1, s. 18). Deməli, burda hər rəng öz ilkin mənasından daha çox funksiyanı, missiyanı reallaşdırır.

Bölgədə yayılmış nağıllarda ağ, qara, sarı divlər vardır, göy divə isə təsadüf edilmir. Bu mətnlər əsasında Div-Rəng münasibətlərinə nəzər salaq:

Ağ div-xeyir;
Qara div-şər;
Sarı div-sarı saç;
Göy div-göy göz.

Div təkə sarı saçdırsa (göy göz, diş gen deyilsə) Sarıdır, təkə göygözdürsə, (sarı saç, diş gen deyilsə) Göydür – bu halda rəng hələ pisi, şəri rəmləndirmir.

“İsgəndərin nağılı”nda İsgəndəri qara div tilsimə salıb (2, s. 64). “Güdül div” nağlında oğlan ağ divin məkanından alma, sarı divin məkanından şir südü gətirir (2, s. 183-185). “Üç qardaşın nağılı”nda qəhrəmanın atını, arvadını göygöz, diş seyrək, sarısaç bir div aparır. Qara at divə kömək edir. “Adamıyən qız” nağlında kor ər-arvad divlər yetim oğlanı övladlığa götürürlər. Oğlan onların qoyunlarını otarır. Bir gün o, ağ divin sürüsünü oğurlayıb gətirir. Kor divlər ona deyirlər ki, qara divin sürüsünə yaxın getmə, ondan yaxa qurtarammazsan (2, s. 207).

Diqqətçəkəndir: ağ divin qalaçası günçixanda, qara divinki günbatandadır. Günçixan – işıqla, Günəşlə, xeyirlə bağlıdır (Ağ div insanlara əl tutardı).

Günbatan – qaranlıqla, şərlə bağlıdır (Qara div şərlə gətirərdi).

“Üçayaq at” nağılında atanın üç oğlu, üç qızı var. Ata son nəfəsində oğlanlarına deyir: “Məni basdırdığınız günün səhəri qəbrimin üstünə gəlin. Qəbrimin üstündə hansı canlıyı görsəz, böyük bacınızı ona verin. İkinci günü yenə qəbrimin üstünə gedin, ortancıl bacınızı da bu dəfə qəbrimin üstündə olana verin, üçüncü günü qəbrim üstündə hansı canlıyı görsəz, kiçik bacınızı da ona verin” (2, s. 296).

Bu deyilənlər situasiyaya görə, vəsiyyətlərdir. Söhbət bacıların ələ verilməsindən gedir, başqa bir situasiyada atanın dedikləri butavermə kimi də qəbul oluna bilərdi. Belədə atanın hamilik funksiyası qabarıq görünərdi. Burada hamiliyin təqdimatı başqa şəkildədir: ata hardan bilir ki, o, öləndən sonra üç gün dalbadal qəbrinin üstünə gələn olacaq və qızları da onlara ələ verilməlidir? Sanki empirik zamana sakral dünyanın “küləkləri əsir”.

Birinci gün qəbrin üstünə ağ div gəlir, ikinci gün qara div, üçüncü gün sarı div – bacılar onlara ələ verilir (2, s. 230).

Elə biləsən, divlərin rəngi ilə qəhrəmanın həyatının ayrı-ayrı məqamları işarələnir: əvvəllər (I gün – ağ div) qəhrəman xeyir içindədir, sonra (II gün – qara div) ağır günlər, şərin tüğyanı başlanır, sonra isə (III gün – sarı div) vəziyyət normalaşır.

“Ərnəzərlə Kimanəzər” özbək nağılının strukturunda da eyni formullar vardır. Burada da ata vəsiyyət edir ki, qızlarını qəbrinin üstünə gələn qocalara ələ versinlər. Sonra məlum olur ki, üç qoca da, Naxçıvan nümunələrində olduğu kimi, üç div imiş (11, s. 4). Deməli, hər iki nağılda atalar qızlarının divlərə qismət olacaqlarını bilirlərmiş.

Bu mətnlərdə:

- Yaxşılığı, pislili rəmzləndirən “qəliblərdən” istifadə olunur;
- Divlər “bəni-adəmlər” evlənilir; bu izdivac “bəni-adəm” ataların son vəsiyyəti ilə reallaşır;
- Divlərin rəngləri təkcə onların xarakterini və missiyasını müəyyənləşdirmir, həm də həyatın müəyyən mərhələləri bu rənglərlə işarələnir.

Div ailələri, divlərlə evlənmə, törəyiş, divlərin “bəni-adəmi” övladlığa götürməsi bu mətnlərin strukturunda ağırlıq mərkəzi yarada bilər.

Bizə belə gəlir ki, bu əsatiri obraza qarşı ziddiyyətli münasibətə aydınlıq gətirərkən bu “ağırlıq mərkəzlərinə” də üz tutmaq zəruridir.

Belə situasiyalarda divlər artıq dərəcədə insana xas münasibətlərin və keyfiyyətlərin daşıyıcılarıdır.

“Gülqahqahın, Gülşahnazın nağılı”nda qəhrəman təndir salıb çörək bişirən div anasına kömək edir. Divin anası onu oğulluğa götürür, yeddi oğluna da “bu gündən siz səkkiz qardaşınız” deyir. Divlər bir qardaş kimi qəhrəmana arxa dururlar (2, s. 177-178).

“Altıntop” nağılında div Əhməd adlı oğlanın qorxusundan quyuda gizlənir. Əhmədin anasının həmin divdən olan oğlu Altıntop isə ögey qardaşına de-

yir ki, mən div oğluyam, sən bəni-insan. Biz bir yerdə yaşaya bilmərik. Ancaq nə qədər ki, mən sağam, sənə heç kim toxuna bilməz (2, s. 158).

Deməli, divlər özlərinə qardaş bildikləri “bəni-insana” arxa dururlar, ancaq onlarla bir yerdə yaşaya bilmirlər.

Fikrimizcə, buna onların zahiri görkəmi, xasiyyətləri və güzəranı da imkan vermir. Bölgədə belə bir deyim qeydə alınıb: “Tələsmək divlərə yaraşır”. Nəhəng mağaraların da “div damı” adlanması az şey demir.

Göründüyü kimi, Naxçıvandan toplanmış nağıllarda maraqlı div obrazları ilə qarşılaşıq. Bu obrazlardakı mürəkkəbliyi, xeyir-şər qoşalığını təkcə tarixin müxtəlif dövrlərindəki münasibətlə yox, arxitektonika və semantika baxımından da müəyyənləşdirmək maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
2. Azərbaycan nağılları. Naxçıvan. Bakı: MBM, 2005, 286 s.
3. Ögel B. Türk mitolojisi. I c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003, 644 s.
4. Ögel B. Türk mitolojisi. II c., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, 610 s.
5. Caferoğlu A. Güney doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 318 s.
6. Caferoğlu A. Orta Anadolu ağızlarından derlemeler. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, 264 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 176 s.
8. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
9. Təhmasib M.H. Məqalələr. Bakı: Elm, 2005, 218 s.
10. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1987, 280 s.
11. Zaman-zaman içində. Bakı: Yazıçı, 1993, 208 s.

Рафик Бабаев

ДИВ ЖИВУЩИЙ В ВЕРОВАНИЯХ (На основе Нахчыванских материалов)

Образ Дива всегда был интересным существом в народной литературе и в его фольклоре. В исследованиях образа Дива часто обращались в форме добра и зла.

В этой статье одновременно исследованы архитектоника и семантика и сложности образующие этой парности.

Автор статьи выявил интересные научные элементы по этим направлениям используя фольклорные материалы Нахчыванского региона.

Rafig Babayev

**GIANTS DESCRIBED IN BELIEFS
(On the basis of Nakhchivan materials)**

In our folklore the character of gaint always causes interest. In the investigations connected with this character to wise and evil also have been paid attention.

In this article semantics, architectonics and complications are investigated.

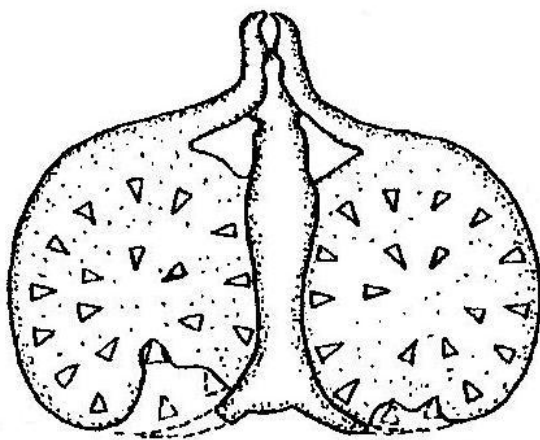
MƏHSƏTİ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ARAZ ÇAYININ MİFOLOJİ MƏTNLƏRDƏ İFADƏSİ

Araz çayı həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələrində siyasi mövzu kimi əsas yer tutmuşdur. Azərbaycan türkünün ən acı tarixi gerçəkliklərindən biri məhz Araz çayının bir millətin ayrılıq simvolu olmasıdır. Araz çayı şifahi ədəbi nümunələrimizdə əsasən bayatı janrı ilə, bəzən isə mif mətnlərində ifadə olunmuşdur. Çaylar və çay vadisi boyu yaşayan xalqların həyat tərzinin özlərinəməxsus spesifik özəlliklərini ifadə edən mifoloji mətnlər onların ümumi dünyagörüşünün məhsuludur.

Araz çayına mifoloji baxışda su pərisi obrazı. Məlum olduğu kimi, dünyagörüşün erkən forması kimi mifologiya mədəni inkişafın nəticəsidir. Struktur halında formalaşma və müəyyən sistemlə ifadə olunma miflərin yaranması prosesilə yanaşı getmişdir. Miflərarası uzlaşma da bunun nəticəsi olaraq ortaya çıxmışdır. Folklor nümunələrindən birində deyilir: **“Bir gəlin gedir Arazdan su gətirməyə. Qabları suya basanda sudan bir cavan oğlan başını çıxarıb baylayır ona baxmağa. Gəlin qorxusundan bu əhvalatı heç kimə demir. Bir gün belə, beş gün belə evdəkilər görürlər ki, gəlin günü gündən saralıb solur. Baldızı gəlini danışdırıb hadisəni öyrənir və gəlinin ərinə xəbər verir. Əhvalatdan xəbər tutan əri çayın qırağına gəlir sudan baxan oğlanı görür və silahı ilə onu vurur. Bu zaman bütün Araz qana boyanır. Yarı balıq, yarı insan bir ölü göyə qalxıb suya düşür və yox olur. Kişi həməən vaxt titrətmə qızdırmaya tutulur. Bir-iki gün sonra da xəstələnib ölür”** (1, s. 52). Digər bir mətndə **“Arazdan keçən gənc oğlanlar çayın ortasında, qayanın üstündə üç qız görürlər. Qızların uzun saçları çıpaq bədənlerini örtmüş olur. Oğlanlar yaxınlaşmaq istəyəndə qızlar çaya atılırlar. Gənclər qızların qurşaqdan aşağı balıq olduğunu görürlər. Demək, bunlar su pərisi imiş”** (1, s. 88). Mətnlər mövzu etibarilə arxaikdir. Mifoloji obrazlar vasitəsi ilə ifadə olunan bədii təfəkkür tərzini insanları düşündürən sonsuz sualların bir növ cavabıdır. Miflər insan şüurunun ilk məhsuludur. Bu görüşlərdə əks olunan mifoloji dünya modeli, obyektlərin, əşyaların predmetlərin biri-birinə təsir qüvvəsi, bir haldan digər hala çevrilmələr həyatın davamının məntiqi nəticəsi kimi görünür. Belə mətnlərdən birində su pərilərinin yaranma

səbəbi izah edilir. Qeyri-adi varlıq sayılan su pərilərinin yaranması haqqında Azərbaycan mifologiyasında ayrıca mətn vardır. **“Deyilənlərə görə su pərisi qız imiş. Çayda çiməndə az qalır boğulsun. Allahın rəhmi gəlir. Dalğa vurur qızın qurşaqdan yuxarısı su üzünə çıxır. Amma aşağı –suda qalan hissə balığa çevrilir. Ona görə su pərisi qurşaqdan yuxarı insan, aşağısı isə balıqdı”** (1, s. 88).

Çayların qadın obrazı ilə birləşdirilməsi qədim etiqadlarda qadın Tanrıya sitayiş və təbiət qüvvələrində qadın başlanğıcın əsas rol oynaması ibtidai təsəvvürləri əks etdirir. Verilmiş nümunələrdə həmçinin xalqımızın su stixiyası, bu dünya və o biri dünya haqqındakı təsəvvürləri ifadə olunmuşdur. Slavyan mifologiyasına görə isə su pərisi ziyan verir. Suda boğulub ölən qızlar su pərisinə çevrilir. Su pərisinə çevrilənlər isə xaç suyuna salınmayanlardı. Onlar yaşıl uzun saçlı qız, şimal ruslarda isə tüklü və çirkin qadın şəklində təsəvvür edilir. İnəmə görə su pəriləri xüsusi günlərində sudan çıxır və insanları suya çəkir. Bəzən qadınlar ağaclara ip bağlayıb dəsmal, paltar asmaqla gələn su pərilərini razı salmağa çalışırlar (7, s. 390). Arxeoloq V. Baxşəliyevin Şahbuz rayonunun Qızıl Qışlaq kəndi yaxınlığındakı Sarıdərə nekropolunda apardığı qazıntılarda qəbir avadanlığı üzərində antropomorf varlıq olan eynəkşəkilli asma aşkar edilmişdir. Cins əlaməti olmayan bu sxematik təsvirin aşağı hissəsi balıq quyruğu görüntüsündədir.

Dairəvi şəkildə baş hissə qarşı-qarşıya duran ilanı xatırladır. Tədqiqatçı, arxeoloq Şahbuz rayonunun Kolanı nekropolunda daş qutu tipli qəbrin divarlarında, Gəmiqaya təsvirlərində başı dairə ilə verilən mifik rəsmlər olduğunu, Naxçıvanda maldar tayfalarla bağlı qəbir abidələrində tapılmış balıqqulağı keçirilmiş sırğaların, asma bəzək əşyaların, tikmələr üzərindəki yarı balıq, yarı insan obrazı təsvirinin su tanrısını ifadə etdiyi qənaətinə varmışdır (3, s. 149). Mətnlərə görə, mifik varlıq-su pərisinin yerləşmə məkanı Araz çayıdır. Arxaik təsəvvürdə çayların müqəddəsləşdirilməsi, onun sitayiş yeri kimi götürülməsi Azərbaycanın böyük bir hissəsini əhatə edən Araz çayı ilə əlaqələndirilir. Mifo-

loji düşüncədə böyük çay əsas funksiyanı yerinə yetirir. Araz, Arpaçayı, Kür, Asanı, Əlincəçay, Gilançay və s. Azərbaycan folklorunda çaylar mövzusunı təşkil edir.

Əjdər Fərzəlinin fikrincə, hər bir axar çay öz xidməti ilə maddi məzmun qazanır. İrmaq sözü hərəkətlilik ifadə edir və yerin mayası-mayesi olan su yerin üst qatında göründükdə irmaq adlanır. Beləliklə, yerin alt qatı daha canlı olan üst qatda təzahür etməklə dünyanı hərəkətləndirir. Axar çaylar, həmçinin insanın bir hissəsi – mayası olan su, yer altından həyat gətirir. Sibir və Orta Asiya türklərinin müqəddəs çaylar haqqındakı düşüncələrinə görə çaylar qaynağını dünyanın başlanğıcından alır. Dəniz isə onların sonudur. Çaylar müqəddəs cənnətdən qaynağını alır yerə enərək bir müddət axır sonra dənizə tökülərək yeraltı dünyada itir (5, s. 306-307). Göründüyü kimi, kiçik çayların böyük çayda birləşib dənizlərə axması keçmiş yaddaşlarda mifoloji məzmunla dəyərləndirilir. Yakutlara görə dünyanın sonu Lena çayının Qüzey Buz dənizinə töküldüyü yerdir. Çayın dənizə töküldüyü yer böyük girdab əmələ gətirir. Bunu isə yer altına gedən qapı zənn edirlər (4, s. 25). Ketlərdə kainatın oxu Yenisey çayıdır. Çayın yuxarısında – göydə mərhəmətli Tomem yaşayır. Çayın aşağı hissəsində isə soyuq – o biri dünya yerləşir. Orada bəd ruhlu Xosedem yaşayır (7, s. 374).

A.İnan türklərdə su kultunun geniş yayıldığını əsaslandırmaq üçün bir çox elmi mənbələrə istinad etmiş və XI yüzillikdə İrtiş çayı boyunca yaşayan Kimek qəbiləsinin İrtiş çayına tapındıqlarını, bunun qəbilə üzvləri tərəfindən “su Kimeklərin tanrısıdır” şəklində ifadə edildiyini yazır (6, s. 184). Ümumiyyətlə, dünya mifologiyasında çay sakral məfhumdur. Bir çox mifoloji görüşlərdə kainatın dayağı, dünyanın yolu kosmik çay şəklində təsəvvür olunur. Çaylar yuxarı, orta və aşağı hissələrə bölünməklə üç qismə ayrılır. Regionda böyük çay mifoloji sistemin əsas hissəsi kimi çıxış edir (7, s. 374).

Sibir və Orta Asiya türklərinin müqəddəs çaylar haqqındakı düşüncələrinə görə çaylar qaynağını dünyanın başlanğıcından alır. Dəniz isə onların sonudur. Çaylar müqəddəs cənnətdən qaynağını alır yerə enərək bir müddət axır sonra dənizə tökülərək yeraltı dünyada itir (5, s. 306-307). Avestada yer böyük çayabənzər okeanla əhatə olunan, dairəvi formada düşünülmüşdür (9, s. 66). Şərq miniatürlərində bəzən cənnət ağacı “tuba”nın dibində dörd tərəfə axan su sırnağı göstərilir. Yunan mifologiyasında isə okean dünyanı əhatə edən böyük çaydır (7, s. 375). Ağayar Şükürov mifologiyayı dünyagörüşün birinci forması adlandırır (8, s. 29).

Çay və çay kənarı ölümgətirici yer olaraq da bilinir. Mif mətninə görə Koroğlu böyük bir çayın qırağında məskən salır. Gecə yuxuda deyirlər ki, çay qırağı sel yoludu, düzəngahlar el yoludu. Koroğlu, igidin arxası dağlardı (1, s. 50). Təbii ki, insanlar özünə yurd yeri seçəndə sulu yerlərdə çay axarı boyunca məskunlaşmağa üstünlük vermişdir. Beləliklə, ikili baxışın yaranması təbii proseslərin nəticəsidir.

Tunnavi adlı Xet ritualında çay ayinində yaşlı qadın-kahin çayın kənarına gəlir. Un, kökə, şərab və nazik çörək parçalarını ovub çayın kənarına qo-

yur. Sonra isə deyir: İlahi çayı qoru! Bax! Mən sənə gəldim və sən çayın Allahı, çayın kənarındakı gildən götür və bu insanın bədəninin on iki hissəsini gillə təmizlə”. Hətta insan bədəninin bəd ruhlardan təmizlənməsi üçün məbəddən çaya kanal çəkilər, dua oxuyub lənətli sayılanları gümüş, qızıl qayığa yüklənib çaya göndərirlər. Burada da yaşlı qadın deyir: “Necə ki, çay qayığı apardı eləcə də çay günahları aparacaq. Qoy bu qorxunc günah sözlər dənizə – uzaqlara getsin (7, s. 375). Xalq inanclarında da çay mifik düşüncə ifadə edir. İnama görə, insan yuxusunu axar suya- çaya deməlidir ki, çay aparıb yerinə çatdırsın. Bir çox hallarda arzu, istək, niyyət, şikayət də suya deyilir. Azərbaycanda bir çox bölgələrdə Novruz bayramından sonra qız-gəlin səmənileri aparıb çaya atarlar. Ayın su hamisi üçün nəzərdə tutulmuş ritualdır. Ordubad bölgəsində bütün varlıqların “əyəli” olduğuna dair çoxlu sayda inanclar vardır. İnama görə suyun, bağın, yolun, dağın xeyirxah, xoşniyyətli əyəsi var. Hər bir əyə də aid olduğu yerdə olar. Əyələrdən üstün olanı isə su əyəsidir. Su əyəsini küsdürmək olmaz. Əgər suya çirkab atırsansa onda qarşılığında sənə ziyan verər. Mifoloji inama görə, suda qarı nənə adında bir nəfər yaşayır. Əgər ona salam verməsən acığı tutar (1, s. 51-52-139). Çaya qurbanvermə də müqəddəs görüşlərlə əlaqəlidir. Azərbaycanda quraqlıq zamanı adamlar müsəlləyə çıxmaqla yanaşı bulaq və yaxud da çay ətrafında qurban kəsərlər. Yaxud da belə bir mərasim vardır. Quraqlıq zamanı kənd adamları su, çay olan yerlərdə toplanaraq bir-birinin üstünə su tökər və ya suya atarlar (2, s. 166). Mahmud Kaşqarlının «Divan-i lüğət-it türk» əsərində verilmiş bir uşaq oyunu mifoloji məzmunu ilə diqqəti çəkir. Oyunda deyilir... Çayın kənarında diz çöküb oturur ayaqlarının arasına yaş qum doldururlar, sonra əlləriylə quma vururlar uşaqlardan biri müngüz, müngüz (buynuz, buynuz) deyər soruşur. Birisi buynuzlu heyvanları sayır. Hamı da təkrar edir. Bu arada dəvə, eşşək kimi buynuzsuz heyvanın adı çəkilir. Əgər uşaqlardan biri bu heyvanın və ya başqa heyvanın adını söyləsə çaya atılır (10, s. 364). Bu adi görünən uşaq oyunu bilavasitə çaya qurbanvermə ilə bağlıdır.

Belə nəticəyə gəlmək olur ki, türk xalqının təfəkküründə ikili xüsusiyyətə malik olan su müqəddəsləşdirilmişdir. Su kultu nəinki çayları, bulaqları, gölləri, dənizləri, çeşmələri, kəhrizləri, su quyularını hətta evlərdə saxlanan su qablarını, suyu süzüb saflaşdıran su daşlarını da əhatə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Ögel B. Türk mitolojisi. I c., Ankara: TTKB, 1993, 644 s.
5. Ögel B. Türk mitolojisi. II c., İstanbul: MEB, 1971, 341 s.
6. İnan A. Eski türk dini tarihi. İstanbul: MEB, 1976, 256 s.

7. Мифы народов мира. II том, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
8. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı: Adiloğlu, 2002, 492 s.
9. Маковелский А.О. Авеста. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, Баку, 1960, 144 с.
10. Divanü lüğat-it – türk tercümesi. (çeviren: B.Atalay), III c., Ankara: TTKB, 1985, 452 s.

Мехсети Исмаил

ИЗОБРАЖЕНИЕ РЕКИ АРАЗ В МИФОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

В Азербайджанском фольклоре были широко распространены мифологические мотивы, связанные с рекой, особенно с Аразом. В мифологических текстах отражен также образ русалки. Исследования показывают, что русалка олицетворяла образ божества воды. Было выяснено, в древние времена также существовал обычай жертвоприношение к воде. Это изображено в многочисленных фольклорных образцах, в том числе в книге Деде Коркут. В фольклорных образцах река выступает как посредник между небом и потусторонним миром. В азербайджанских поговорках вода считается священным. Поэтому люди уважают и оберегают воды. Это было связано мифологическими особенностями воды.

Mehseti Ismail

THE IMAGE OF RIVER ARAZ IN MYTHOLOGICAL TEXTS

In the Azerbaijan folklore were widespread the mythological motives connected with the river, especially with Araz. In mythological texts the image of the mermaid is reflected also. Researches show that the mermaid personified an image of a deity of water. It has been found out during ancient times also there was a custom sacrifice to water. It is represented in numerous folklore samples, including in the book Dede Korkut. In folklore samples the river acts as the intermediary between the sky and the other world. In the Azerbaijan sayings water is considered sacred. On it people respect and preserve waters. It has been connected by mythological features of water.

NAZİRƏ ƏSGƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

LƏTİFƏLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Azərbaycanda lətifələrin toplanmasına və nəşr edilməsinə XIX əsrin üçüncü rübünün sonlarında başlanmışdır. Məlum olduğu kimi “Кавказский учебный округ” nəşriyyatı tərəfindən XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Tiflisdə buraxılan “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказе” məcmuəsi bu sahədə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir (2, s. 10). 33 il fəaliyyət göstərən həmin məcmuənin ayrı-ayrı nömrələrində Azərbaycan folklorunun bir sıra növləri ilə yanaşı, lətifələrə də geniş yer verilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq “Babayi-Əmir”, “Kəşkül”, “Məktəb”, “Rəhbər”, “Arı”, “Dəbistan”, “Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin” jurnalları lətifələrin müxtəlif nümunələrini çap etmişdir (4, s. 301).

İlk lətifə toplusu isə 1908-ci ildə Ə.Müznüb tərəfindən nəşr olunmuşdur. O, sonralar da lətifələrin toplanma və nəşr işləri ilə məşğul olmuş, bir sıra regional lətifələrlə yanaşı Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddin lətifələrinin beş yüzdən artıq nümunəsini toplamışdı. Ötən əsrin 20-ci illərində H.Zeynalı ilk lətifələr toplusunu çapa hazırlamışdır.

1939-cu ildən başlayaraq M.H.Təhmasib lətifələri nəşr etdirmişdir. Lətifələrin tədqiqi ilə T.Fərzəliyev, N.Seyidov, İ.Abbasov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev və b. məşğul olmuş, janrın müxtəlif istiqamətlərdən öyrənilməsi bu gün də davam etdirilməkdədir.

Lətifə cəmiyyət həyatındakı ziddiyyət, gerilik, cəhalət, nadanlıq, pislik, tamahkarlıq, zülm və riyakarlığı gülüş yolu ilə aradan qaldırmağa, cəmiyyəti xeyrə, yaxşılığa, təkamülə istiqamətləndirməyə çağıran xalq yaradıcılığı nümunələrindəndir. Burada tərbiyəedicilik və islahedicilik güclüdür.

Lətifələr cəmiyyətdə adi həyatın nizam-tərəzisini pozan halların güzgüsüdür (4, s. 300). Milli əxlaqda yabançı hallar üzə çıxanda ilk növbədə lətifələrdə onlara cəmiyyətin münasibəti əksini tapır.

Xalq gerilik və qəbahətlərə ilk öncə lətifələrdə münasibət göstərir. Lətifələrdə dövrün eybəcərlikləri, ictimai həyatdakı gülüş doğuran yaramazlıqlar tənqid edilir. Lətifələrdəki gülüş həm incə yumor, həm də acı istehza və kinayə şəklində olur. Lətifələr həcmcə qısa və nəsr şəklində olur və hər bir xalqın əxla-

qi, psixoloji, ədəbi və fəlsəfi düşüncələrini əks etdirir. Əksər hallarda açıq və ya mətnaltı gülüşlə müşahidə olunur. Lakin lətifələrin elə qədim nümunələri də vardır ki, onlar janrın ənənəvi ölçü tələblərindən kənara çıxır, bəzən nağıla bənzər funksiyaları daşıyır. Lətifələrdə təsvir edilən hadisələrin mərkəzində həyat təcrübəsi, canlı həyat hadisələri, onun qanunauyğun daxili ziddiyyətləri, real insan xarakterləri və onlar arasındakı təzadlar, xarakterlər və fikirlər toqquşması mühüm yer tutur (2, s. 105).

Folklorumuzun başqa janrlarında olduğu kimi, lətifələrin də mərkəzində cəmiyyət daxilində baş verən iqtisadi-siyasi münasibətlərlə yanaşı, ictimai şüurun müxtəlif ziddiyyətli formaları durur. Əksər lətifələrdə mütləqiyyət üsulidarəsinin yaramazlığı, paxıllıq, yaltaqlıq, ikiüzlülük, acgözlük, bir sözlə, hər cür insan səadətinə zidd olan bütün hallar amansızcasına tənqid edilir.

Azərbaycan lətifələrində tənqidin daha öncə tərbiyəedicilik funksiyası üstündür. Xalq gülüşün gücündən istifadə yolu ilə cəmiyyətdə islahedicilik funksiyasını həyata keçirməyi qarşıya qoymuşdur. İctimai-siyasi həyatdakı nöqsanları lətifə qədər əks etdirən ikinci folklor janrına təsadüf edilmir.

Folklorşünas A.Nəbiyev lətifələri xarakterinə görə qruplaşdırmışdır: 1. Bəhlul Danəndə lətifələri, 2. Molla Nəsrəddin lətifələri, 3. Regional lətifələr (4, s. 302).

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanda yayılan lətifələrin bizə gəlib çatan ən qədim nümunəsi Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlıdır. Bu lətifələr həcmcə bir qədər geniş, ictimai həyat hadisələrini daha əhatəli əks etdirəndir. Əksər hallarda özünü divanə kimi göstərməyə çalışan Bəhlul Danəndə zamanəsində deyilməsi mümkün olmayan fikirlər söyləmiş və cəsarətli olmuşdur.

Misal üçün; Bir dəfə Bəhlul gəlib görür ki, qardaşı xəlifə Harun ər Rəşid sarayda taxt üstündə əyləşib, özünü də o ki, var dartıb.

- Ey allah, sənə deyəsi sözüm var!
- Mən allah deyiləm, -deyə Harun-ər-Rəşid cavab verir.
- Allah deyilsənsə, Cəbrayıl ol!
- Yox, Cəbrayıl da deyiləm!

- Bəs onda nə üçün özünü çəkib oturmusan? Düş bu adamların arasında otur, xalqın dərdindən-halından xəbər tut (6, s. 29).

Lətifədən çıxan nəticə ibrətamizdir. Bəhlul Danəndə sözünü gülüşlə yox, acı təhkiyə ilə söyləyir, acı həqiqəti dərk etməyə çağırır. Bəhlul Danəndə lətifələrinin mövzusu genişdir. Burada ölkəni idarə etməkdən tutmuş, ədalətsizlik, günahkarlıq, mənəvi paklıq, mənəvi-əxlaqi məsələlər əks olunmuşdur.

Lətifənin ikinci qrupu Molla Nəsrəddinin adı ətrafında cəmləşmişdir. Bu lətifələr öz konkretliyi, dolğun məzmunu ilə seçilir. Molla Nəsrəddin lətifələrindəki gülüş xarakterinə görə satirik və yumoristik məzmun daşıyır. Molla Nəsrəddin haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparır.

Molla Nəsrəddin lətifələrində süründürməçi məhkəmə sistemi, yalançı din xadimləri kəskin şəkildə satira atəşinə tutulur, məsxərəyə qoyulur.

Molla Nəsrəddinin qazılara və onların ədalət məhkəmələrinə münasibəti lətifələrdə əhəmiyyətli yer tutur. Bəzən qazı Molla Nəsrəddini ələ salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu qəsdən məhkəməyə çağırır. Belə hallarda Molla Nəsrəddin çox məharətlə işin içindən çıxaraq qazının özünü gülünc vəziyyətdə qoyur. Bəzən qazı doğrudan-dəğruiyə həll edə bilmədiyi çətin məsələləri ona tapşırır. Belə hallarda Molla Nəsrəddin ciddiləşir, məsələni böyük bir cəsarətlə, özü də mütləq yoxsulun xeyrinə həll edir.

Molla Nəsrəddin təlim-tərbiyə məsələlərinə də toxunur. Bir tərəfdən uşağa qabaqcadan şillə vurub, sonra da suya göndərmək şəklində tərbiyə etmək üsullarını məsxərəyə qoyursa, digər tərəfdən “Xəmrə məsələsi”ndə o, ciddiləşir, “Məsələ xəmrənin yoxsulun xeyrinə deyil, ayaqlanmasındadır” - deyir (3, s. 7).

Lətifələrin böyük bir qrupunu regional lətifələr təşkil edir. Azərbaycanda regional xüsusiyyətlərə malik olan məhəlli lətifələr çoxdur. Regional lətifələr daha çox müəyyən bir şəxsin adı ilə bağlı olur. Belə ki, Şəki lətifələri Hacı dayının, Ayrım lətifələri Tağı adlı şəxsin, Naxçıvanda Mirabdulla ağanın, Əlincəçay zonasında Qəssaboğlunun adları ilə bağlı çox lətifələrə təsadüf olunur. Məhəlli lətifələr öz inkişaf mərhələlərində çox vaxt kütləviləşə bilmirlər. Onlar müəyyən zaman və məkanla daha çox bağlı olur. Bəzən də müəllifi məlum olmayan bir əhvalat məhəlli lətifə kimi danışılır. Belə lətifələr tarixən son dövrlərin məhsuludur.

Naxçıvan regionunun lətifələri içərisində Şah Abbasla bağlı lətifə nümunələrinə rast gəlmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, şah Abbasın hökmranlıq etdiyi illərdə öz sələflərindən fərqli olaraq, xalqla daha çox təmasda olması folklorda geniş əks olunub. O, tez-tez xalqın içərisinə çıxır. Onların gün-güzəranı ilə tanış olur, ölkədə baş verən hadisələrdən xəbər tuturdu. Şah Abbasın bu gəzintiləri də öz növbəsində xalq arasında müxtəlif folklor nümunələrinin yaranmasına imkan verirdi. Bu dövrdə yaranan bir çox nağılların, lətifələrin baş qəhrəmanı da Şah Abbas özü olurdu.

“Birinə 100 tümən, birinə 100 çubuq” adlı lətifədə deyirlər ki, Şah Abbas vəzir Allahverdi xanla yolda ulağa minmiş bir uşağa rast gəlir. Uşaq xoş sözlərlə ulağı oxşayır. Şah Abbas bunun səbəbini soruşduqda uşaq dilini yaxşı danışmağa alışdırmaq istədiyini söyləyir. Cavab şahın xoşuna gəlir, çıxarib uşağa 100 tümən pul verir. Bunu kənardan müşahidə edən qoca da şahdan 100 tümən almaq üçün uşağın hərəkətini təkrar edir. Şah Abbas qocanın ağılsızlığına gülür, sonra ona 100 çubuq vurdurur. Deyir ki, uşaqlığında öyrənməyib, indi öyrənsə, gərunda çalacaq (1, s. 249).

Göründüyü kimi, bu lətifədə bir-birinə zidd olan iki surət nümayiş etdirilir. Bunlardan biri hadisələrə ayıq münasibət bəsləyən, məsələləri saf-çürük etməyə qabil olan, digəri isə hadisələrin məzmunundan dəqiq nəticə çıxarmağı bacarmayan surətdir.

Lətifədə Şah Abbasa münasibət müsbətdir. O, ağıllı, kamallı, yoxsul uşağına xeyirxahlıq göstərir, ağılsız qocanı tənbeh edib cəzalandırır.

Lətifələrdə əsasən üç əlamət-incə yumor, hikmətli söz və ironiya özünü göstərir. Eyni zamanda lətifələr bir-birinə yaxın olan məzəli əhvalatları, qəribə hadisələri, bəzəmə, gülməcə, məzhəkə, lağa qoyma və digər anlayışları əhatə etmişdir. Əxlaqi ideya, nəzəri-psixoloji hal, az sözlə hərəkət və hadisələrin tamamlanması lətifələr üçün səciyyəvidir. Onların strukturu da tezis, antitezis, nəticə və sübutdan ibarət qurulur.

Həyatdakı yaramaz, gülünc hadisələri, yeniliklə köhnəliyin arasındakı mübarizəni əks etdirən lətifələrdə məhəlli xüsusiyyətlər saxlanılır. Aşağıdakı lətifədə olduğu kimi; “Bir də qayıtmadı” lətifəsində aldığı geri qaytarmayan bir qonşu Abbasqulu kişidən mişar almağa gəlir. Mişarı gətirib o üz, bu üzündən öpüb verdikdə qonşunun təəccübləndiyini görən Abbasqulu kişi deyir:

- Qonşu, ayrılıqdı, deyirəm getdi, bəlkə qayıtmadı (1, s. 258).

Aldığını qaytarmayan qonşu haqqındakı bu lətifənin ideyası Molla Nəsrəddindən pul alıb qaytarmayan qohumu ilə bağlı lətifəyə daha çox yaxındır.

Ümumiyyətlə, həyat uğrunda gedən mübarizədə məzlum insanın üstünlük qazanmaq üçün istifadə etdiyi silahdır. Satiranın mühüm bir xüsusiyyəti də məkan və zamana bağlıdır. Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkana, zamanın, yerin şəraitinə, daha çox bağlı olur (5, s. 148). Yəni bu lətifələr müəyyən bir məkanda, müəyyən bir zamanda yaranmış regional nümunələrdir. Lətifə cəmiyyətdə baş vermiş gündəlik hadisələrin içərisindən doğur, bu hadisələri əks etdirir.

Beləliklə, lətifə bədii təfəkkürdə daim dinamikada olan janrlardandır. O, dünən yaranıb yaddaşa yazıldığı kimi, bu gün, sabah da yaradıcılıq prosesini davam etdirmə funksiyasını qoruyub saxlamaqdadır. Hər dövrdə ictimai-siyasi həyatdakı çatışmazlıqlar lətifələrdə öz əksini tapır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 375 s.
2. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1977, 120 s.
3. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər, 2004, 302 s.
4. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə, Bakı: Elm, 2006, 647 s.
5. Nesin Əziz. Nəsrəddin Hoca haqqında tədqiqat // Azərbaycan, 1966, №12, s. 145-154.
6. Şərq xalqları lətifələri. Bakı: Yazıçı, 1982, 199 s.

Назира Аскерова

К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ АНЕКДОТОВ

В статье исследованы происхождение и формирование анекдотов. Народ путем сарказма обличил недостатки общества и анекдоты носили прямую функцию в этом процессе. Анекдоты созданные в прошлом создаются сегодня, и рождаясь завтра будут нести свои функции в этих процессах. В результате анекдоты были связаны с временем и территориями и выражали психологическое состояние народа.

Назира Аскерова

CONCERNING TO THE RECOURCHING OF ANECDOTES

The origin and formation of anecdotes is reserched in the article. People have aimed to realize the corrective function in the community using laughter. Nowadays and in future anecdotes preserve the function of carrying on the creation processes as it was formed and retained in memory. So jokes have been connected, related to a definite time and place, have expressed the psychological state of the people.

ƏKRƏM HÜSEYNZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN DIYARINDA BƏZİ TARİXİ ADLARIN VƏ YERLƏRİN SEMANTİK ŞƏRHİ

Naxçıvan qədim və zəngin mədəniyyətə, bəşər sivilizasiyasının, şəhər mədəniyyətinin ilk beşiklərindən biri kimi 5 min ildən artıq bir tarixə malikdir.

Xalqımızın Ümummilli lideri, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev demişdir:

“Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir” (1, s. 17).

Naxçıvan diyarı bəşəriyyətə daxilər bəxş etmişdir. XII əsr Şərqi ən böyük memarı Əbu Bəkr Əcəmi Naxçıvani, Şərq aləminin dühaları – Hinduşah Naxçıvani, Məhəmməd Naxçıvani, Nəşəvi, XIX-XX əsrin qüdrətli sənətkarları olan, xalqı elmə, maarifə, mədəniyyətə səsləyən H.Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, habelə Şaxtaxtinskilər, Kəngərlilər, Bektaşilər və nəhayət, müasir dünyamızın ən böyük siyasətçilərindən, görkəmli simalarından olan, dünya öndəri, böyük dövlət xadimi, Yeni Azərbaycan Respublikasının banisi, xalqın əbədi milli lideri, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev Naxçıvan torpağının yetirməsidir.

Adı Quranda zikr olunan Əshabi-Kəhf mağarası, Nuhun gəmisinin oturduğu Gəmiqaya, günəş şüalarının düşməsi ilə hər gün yeddi rəngə çalan İlanlı dağı, qədim memarlıq abidələri Oğlan qala, Çalxan qala, Əlincə qala, Xaraba Gilan, Cümə məscidi, Fərhad evi, habelə Əbubəkr Əcəmi Naxçıvani yadigarları – Möminə Xatun məqbərəsi, Yüsif Küseyr Türbəsi, Qarabağlar minarəsi qədim Naxçıvan torpağındadır.

“Naxçıvan” toponiminin özünün də çox maraqlı müxtəlif etimoloji yozumları, semantik şərhləri vardır. Naxçıvanın adı ilk dəfə eramızın ikinci əsrində yaşamış yunan coğrafiyaşünası Ptolomeyin “Coğrafiya” əsərində “Naksuana” kimi çəkilir. Orta əsrlər ərəb-fars mənbələrində bu şəhərin adı “Nəşəvə”, Nəqcuan (Nəxcuvan, Nəxcəvan) şəkillərində işlənmişdir. Bir sıra qaynaqlarda isə Naxçıvan toponimi “Nəqşi-cahan” təşbehi ilə – dünyanın bəzəyi mənasında işlədilmişdir. Naxçıvan toponimi əfsanəvi Nuh peyğəmbərin dünya tufanı ilə əlaqələndirilir. Bir el mülahizəsinə görə isə “Naxçıvan” sözü üç hissədən “Nax” (Nuh) türk dillərində isim düzəldən, “çi” şəkilçisindən və yer, məkan bildirən

“van” toponimik formatlardan ibarət olub, “Nuhcuvan”, “Nuhçıxan”, “Nuh tərəfdarlarının məskəni”, “Nuhun diyarı” deməkdir. Naxçıvan diyarındakı, Nehrəm, Nəhəcir yer adları da Nuhla bağlıdır. V.A.Nikonov isə “Naxçıvan” sözünün “Naxc” tayfa adından, yer, qəsəbə bildirən “avan” sözlərindən əmələ gəlməsini ehtimal edir. Akademik İsmayıl Hacıyev bu barədə dəyərli məlumatlar verir: “VI əsrin birinci yarısında Sasani imperiyasının bir neçə şəhərində, o cümlədən Naxçıvanda pul zərb edilirdi. Naxçıvan zərboxanasında kəsilən bu gümüş pulların üzərində qısaca “Naxç” sözü yazılmışdı” (2, s. 12).

Müxtəlif dövrlərdə Naxçıvanda şahlar, xaqanlar öz iqamətgahlarını qurmuş və bu şəhərə “Darül-mülük” (şahların evi, şahların sarayı) adını da vermişlər (4). Zaman-zaman bu qədim, tarixi türk yurduna göz dikənlərin gözü əllərində qalmış, arzuları da ürəyində qalmışdır.

Naxçıvan əfsanələr, rəvayətlər, inanclar, ziyarətgahlar, tarixi yerlər, müqəddəs məkanlar diyarıdır. Bəşər övladının ikinci atası sayılan Nuh peyğəmbərin “Böyük tufan”dan sonra məskunlaşdığı yer, həmçinin, onun övladlarının, nəvələrinin, nəticələrinin, kötücələrinin... yaşadığı məkan Naxçıvandır. Necə ki, Naxçıvanın tarixi yer və məkanlarının kəşfiyyatçısı və tədqiqatçısı, istedadlı rəssam Arif Qədimovun çox dəyərli bir kitabında – “Bir ömür yaşadım adəmi, Nuhlu” - əsərində deyildiyi kimi, Nuh peyğəmbərin oğlu Yafəsin törəmələrinin yeddi yuxuya gedəni (309 il) Naxçıvanda Əshabi-Kəhfdədir (7, s. 7). Bu kitabda Nuhla bağlı bir bayatı da verilmişdir:

Bu yurdda ozan ağlar,
Dərd qəmi yazan ağlar
Burda Nuhum ölübdür
Qəbrini qazan ağlar (7, s. 135).

“İstiqlal” ordenli, Əməkdar müəllim, ədəbiyyatşünas alim, Naxçıvanın qədim tarixi yerlərinin, adlarının, folklorunun yaxşı bilicisi babam Lətif Hüseynzadədən (2008-ci ildə 106 yaşında vəfat etdi, Allah rəhmət eləsin) Nuh və onun ailəsi ilə bağlı eşitdiyim bəzi rəvayətlər və bəzi həqiqətlər yeni məlumatlar baxımından yuxarıda dediklərimin dolğunlaşmasına kömək edər: “Nuh burada- Naxçıvanda ömrünü başa vurmuş və müqəddəs məzarı da burada – “Köhnə Qala”da - “Nuhtaban” deyilən yerdədir (“Nuhtaban” – “İşıq saçan yer” və ya “Nuhdaban”- “Nuhun dabanı dəyən yer” deməkdir). Nuh peyğəmbər Naxçıvanda anası, xanımı, qızı və oğulları – Ham, Sam, Yafəslə birlikdə yaşamışdır. Nuhun anası Mərənd şəhərində vəfat etmiş və oradakı Mandakarna “Nuhun anasının məzarı” mənasını ifadə edən türbədə dəfn edilmişdir. (Cənubi Azərbaycanda *Mərənd şəhəri Nuhun anasının adındadır*). Xanımı Əlincə mahalında, Əlincə dağının ətəyində dəfn edilmişdir. Qızı Naxçıvanda indiki şəhər kənarındakı mötəbər ziyarətgah olan “Ana abidəsi”nin yanında” dəfn edilmişdir. Nuh oğlu Hamı indiki Hindistana (Hind - Avropa dilləri Hami dillər qrupu adlanır), Samı Ərəbistanı (Ərəb, fars dilləri Sami dillər qrupu adlanır) göndərmiş ən çox sevdidiyi oğlu Yafəsi isə ömrünün sonuna qədər Naxçıvanda – Nuhtabanda saxla-

mışdır (Türk dillər qrupu Yafəsin adı ilə bağlıdır). Yafəs özü də Nuhtaban yaxınlığında Əshabi-Kəhfə gedən yolda Yafəs adlı şəhər inşa etdirmişdir. Buraya Əfsus, Əfəs və ya Yafəs adları verilmişdir. Bu gün burada yerləşən Ərəfsə kəndi, çox güman ki, “Ər Əfəs” adından meydana gəlmişdir.

Yafəs bir gün atası Nuha demiş: Səndən sonra bu ölkəni düşmənlərdən qorumaq üçün mənə bir hikmət ver. Bir neçə gündən sonra Nuh peyğəmbər yazmaq üçün bir iri daş lövhə üzərində “Türk” sözünü yazaraq və Yafəsə vermişdir. Yafəs bu hikmətin sirrini soruşduqda atası demişdir. Bu adı Tanrı özü mənə təlqin etdi və dedi ki, mən Yafəsə bir oğul verəcəyəm, adını da mən verirəm – o, Türk olsun. Türk öz böyük ordusu ilə Tanrının əmri ilə bütün dünyanı zülmədən, əsarətdən xilas edəcək, insanlığa səadət yolunu göstərəcək və dünyanı işıqlandıracaq...”. Həmçinin Nuhla bağlı Lətif Hüseynzadədən eşitdiyim bəyatını da Naxçıvan folklorunu bir pay daha zənginləşdirmək baxımından faydalı hesab edirəm:

“Əzizinəm Nuhtaban,
Günəş doğdu buradan.
Ona verdi Türk adı,
Yeri-göyü yaradan.

Köhnə Qala Nuhtaban
Nuhdur burada yatan
Daşa yazmış türk adın
Kainatı yaradan

Gəmiqaya yaddaşı
Nuh Nəbinin ad daşı,
Tanrı verdi Türk adın,
Tarixdə qaldı adın”.

Naxçıvanda yaşamış realist rəssam Bəhruz Kəngərli (1892-1922) 1919 və 1921-ci illərdə Nuhun qəbrini bir neçə variantda rəsmini çəkmişdir ki, bunlar da Naxçıvanda Bəhruz Kəngərlinin “Ev muzeyi”ndə saxlanılmaqdadır.

Nuhun Naxçıvanda, Köhnə Qalada qəbri palçıq kərpicdən hörülmüş və yer üstündən 1, 1.5 metr yüksəklikdə dairə şəklindədir. Çox maraqlı və diqqət çəkici budur ki, Gəmiqayada ekspedisiyada olduğum zaman müşahidə etdiyim, gördüyüm məzar yerləri də ənənəvi qaydadan fərqli olaraq dairəvi şəklində yer üstündə qırmızı daşlardan hörülmüşdür. Bu gün Nuhun məzarı üzərində Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun sərəncamı ilə Bəhruz Kəngərli yaradıcılığından qaynaqlanan, Əcəmi Naxçıvani sənətkarlığına uyğun möhtəşəm bir məqbərə ucaldılmış, Nuhun xatirəsi Naxçıvan torpağında bir daha əbədləşdirilmişdir.

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşları (mən də bu əməkdaşlar arasında) yayın istisində, qışın soyuğunda bu diyarı gah miniklə, gah da piyada

qarış-qarış gəzərək yerli əhalidən folklor nümunələri topladıq ki, onlar “Naxçıvan folkloru” adı ilə iri həcmli antologiya şəklində nəşr edildi (6). Bu antologiyada Nuhla bağlı maraqlı, dəyərli nümunələr də toplanmışdır:

Nuh adına məkan var,
Ayağından çəkən var.
Düşməni istər dağda
Haqdan onu tikən var. (6, s. 373).

Fəzlullah Rəşidəddinin (XIV əsr) “Oğuznamə”sində Oğuzun şəcərəsi verilməmişdir ki, bunun da Nuh Peyğəmbərdən gəldiyi göstərilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Nuh Peyğəmbərin gəmisinin Naxçıvanda Gəmiqayada-onun Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıqda (3906 m) oturması mənbələrdə də göstərilmişdir. (Quranda gəminin “Qaf-i Cudi”də-“Cudi dağı”nda oturması zikr olunur). Naxçıvanda Nəhrəm, Nəhəcir kənd adları da Nuhla bağlıdır.

Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış böyük tayfalarından biri Kəngərlilərdir. AMEA-nın həqiqi üzvü, tarix elmləri doktoru professor Akademik İsmayıl Hacıyev “Naxçıvan və Naxçıvanlılar” adlı kitabında qeyd edir ki, “Kəngərli mənşəli qəbilələr eramızın IV–VII əsrlərində indiki Azərbaycan Respublikası və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda və bu yerə yaxın bölgələrdə qədimdən məskunlaşmışlar” (2, s. 80).

Naxçıvanın düşməni təcavüzündən qorunmasında Naxçıvanın başqa türk tayfaları ilə yanaşı Kəngərlilər böyük şücaət və qəhrəmanlıqlar göstərmişlər.

XI əsrdə Naxçıvan hakimi Məlik Cəstan Kəngərli o zaman Naxçıvan üzərinə hücum keçən düşməni ordusunu darma-dağın etmişdir. Bu dövrdə Naxçıvanda yaşayan məşhur şair və müəllim Qətran Təbrizi Məlik Cəstanın qəhrəmanlığını tərifləyərək böyük bir “mədhnamə” də yazmışdır.

“Cəstan Allahın köməyi tac-mülkün qılınıcı ilə
Tac-təxti düşməndən qorudu
Hökmdar gecə-gündüz taxt başında
Qurd sürüyə düşən kimi düşmənlərin üstünə düşdü.....”(8, s. 18)

Şair divanında Cəstanın oğlu Şəmsəddin Kəngərli və Naxçıvan şahı Əbü Dülaf haqqında bir sıra mədhiyyələr yazmışdır. Onların da Naxçıvanı qorumaqda göstərdikləri qəhrəmanlıqları tərif etmişdir. Şair Əbü Dülafi tərif edərkən deyir:

“Ey türk heykəlli mələk,
Ey mələk xislətli türk”(yenə orada)

F.Rəşidəddinin ”Oğuznamə” əsərində Kəngərli tayfasının araba kəşf etdiyini və təkərlərin çıxardığı “qanq - qanq” səsinə görə onlara “Qanlı” adı verildiyini də öyrənirik (9, s. 27-28).

“Kəngərli”lər “Kitabi – Dədə Qorqud” Dastanlarında “Qanlı qoca” və ya başqa bir yazılışda “Qanlı qoca” kimi işlənmişdir (5, s. 79). Bu tayfa adının köklərinin çox qədim tarixlərə getdiyini, ulu dastanlarımızda bir çox folklor nümunələrimizdə adı keçdiyini də görə bilirik.

Naxçıvanda Gəmiqayada ekspedisiyada olarkən də qayaüstü təsvirlərdə at, üstündə əynində kürk, ayağında çəkmə, başında börk olan atlı, həmçinin iki təkərli, dörd təkərli araba rəsmləri diqqətimizi cəlb etdi. Tarixi mənbələrdə də göstərilir ki, vəhşi atı əhliləşdirən, araba kəşf edən qədim türklər, oğuzlar olmuşlar.

Naxçıvanın, Şərurun tarixi adlarının, yerlərinin görkəmli tədqiqatçı alimi Firudin Rzayev Kəngərlilər haqqında belə yazmışdır: “Bütövlükdə “Kəngər” sözü türk dili vahidləri hesabına formalaşmaqla əski türk komponentlərindən yaranmışdır. Fikrimizcə tayfa adı “Ata ərler” və ya “Baş ərler” mənasındadır”(10, s. 161). “Kəngərli” adının etimoloji mənasında bir qəhrəmanlıq, igidlik mənaları da vardır. Bu adın semantikasını bir çox mənbələrdə “Qanq+ər+eli” şəklində də qeyd edilir. Qəhrəmanlıq, igidlik mənasını ifadə edən “Qanq+ər+eli”–kəlməsindən “Kəngərli” sözü yaranmışdır. Dilimizdə “Ər” sözü kişi, igid, qəhrəmanlıq mənasında işlənir (3).

Görkəmli Qazax alimi, şairi, türkoloq Oljas Süleymanov «Az-ya» əsərində türk xalqlarına məxsus maraqlı bir məlumatı qeyd edir ki, Kəngərli tayfasının bilavasitə xalqımızın yazı mədəniyyəti ilə sıx bağlılığı vardır: «Eramızdan əvvəl III əsr Çin salnaməçisi göstərir ki, Kanqyu («kanqlı») xalqı ənənəvi Çin yazısından fərqli olaraq eninə – horizontal xətlə yazırmışlar” (11, s. 170).

O tay, bu tay Azərbaycanımızda «Baba» sözlüklü xeyli tarixi yerlərimiz, müqəddəs məkanlarımız da vardır ki, onlardan biri o taydan Mərənd, bu taydan Naxçıvan yaxınlığında Arazın o tayında yerləşən “Kərgər” tayfasının adı ilə bağlı olan «Baba Kərgər» yeri və çayıdır ki, bu da yenə “Kəngərli” kəlməsi ilə bağlı olan bir tarixi addır.

Beləliklə, qədim və zəngin mədəniyyətə malik Naxçıvan diyarının hər bir yer adı, daşı, məkanı tarix daşımaqdadır. Bu tarixin hələ çox öyrənilməsi, araşdırılması günümüzün aktual məsələlərindəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş nitqi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, s. 1-5.
2. Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və Naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
3. Hüseynzadə L.T. Naxçıvanda Oğuz- türk soyu Kəngərlilər. “Nuh yurdu” qəz., 7 oktyabr, 2003.
4. Hüseynzadə L.T. Nuhtaban Naxçıvandır. “Nuh yurdu” qəz., 22 iyun, 1996.
5. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
6. Naxçıvan folkloru. Baş məsləhətçi: Vəlif Talıbov. Tərtib edənlər: Məhərrəm Cəfərli, Rəfiq Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 509 s.

7. Qədimov A. Bir ömür yaşadım, Adəmli, Nuhlu. Təbriz: Ərk, 2008, 239 s.
8. Qətran Təbrizi Divan. Fars dilindən çevirəni Qulamhüseyn Beqdeli. Bakı: Az.SSR EA, 1967, 538 s.
9. Oğuznamələr. Tərtibçilər K.Vəliyev və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 97 s.
10. Rzayev F.H. Qədim Şərur Oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 242 s.
11. Oljas Suleymenov. AZ-ya. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 275 s.

Акрам Гусейнзаде

**СЕМАНТИКА НЕКОТОРЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ИМЕН И
МЕСТ НАХЧЫВАНСКОГО КРАЯ**

В статье дается семантические разборы некоторых исторических названий и мест Нахчыванского края. Особенно дается ценная научная информация и исторические сведения о слове Нахчыван, Кенгерли и о пророке Ноя. Кроме того, здесь сделаны этимологические разборы над этими словами.

Ekrem Huseynzade

**SEMANTICS OF SOME HISTORICAL NAMES AND PLACES OF
NAKHCHIVAN TERRITORY**

In article is given semantic commentary of the some historical names and places in and Nakhchivan. Especially is given valuable scientific Etymology information of the Nakhchivan word, connected with Prophet Noah, about semantics of the name about Kangarlis.

İNCƏSƏNƏT

YAQUT QULIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN TEATRINDA MÜSİQİLİ ƏSƏRLƏRİN SƏHNƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da teatr öz kökləri etibarlı ilə çox qədimdir. 1873-cü ildə Bakıda başlayan teatr hərəkatı bir müddət sonra ölkənin başqa mədəniyyət mərkəzlərinə də yayılmış və genişliyə doğru inkişaf edərək bir çox teatrların yaranmasına səbəb olmuşdu. Bunlardan biri də XIX əsrin 80-ci illərində əsası qoyulan Naxçıvan teatridir. Naxçıvan teatri başqa teatr mərkəzlərinə nisbətən milli teatr hərəkatında daha güclü, aparıcı mövqe tutmuş və Azərbaycan teatr sənətinin inkişafına daha səmərəli təsir göstərmişdir.

Əzəmətli Naxçıvan diyarı Azərbaycan teatr sənətinə Eynəli Sultanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Bəhrüz Kəngərli, Hüseyn Cavid, Rza Təhmasib, Əliqulu Qəmküsar, Kazım Ziya kimi görkəmli dramaturqlar, aktyorlar və teatr təşkilatçıları bəxş etmişdir. Naxçıvan teatri köklü, əsaslı teatrdır. Bu teatrın yaradılması Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafı, ziyalı kadrların yetişməsi ilə sıx surətdə bağlıdır.

Naxçıvanda teatrın yaradılmasında qabaqcıl dünya mədəniyyətinin, incəsənətinin və ədəbiyyatının güclü təsiri olmuşdur. Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının repertuarı çox zəngin tamaşalarla əhatə olunur. Burada dram və komediya janrlı əsərlərlə yanaşı musiqili əsərlərə, xüsusilə də musiqili komediyalara geniş yer verilirdi.

1920-30-cu illərdə Naxçıvan teatrının tarixində baş vermiş yeniliklərdən biri də teatrda opera əsərlərinin və musiqili komediyaların tamaşaya qoyulması idi. 1910-cu ildə Zülfüqar Hacıbəyovun Mirzə Ağa Əliyevlə birlikdə Naxçıvana gəlişi teatrın inkişafında böyük dönüş yaradır və yeni mərhələ açır. Həmin dövrdə ilk dəfə olaraq Naxçıvan teatrının səhnəsində Üzeyir Hacıbəyovun “Ər və arvad”, həmçinin Z. Hacıbəyovun “Əlli yaşında cavan” musiqili komediyaları tamaşaya qoyulur. 1911-ci ilin yay fəslində Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü

və Mirzə Ağa Əliyevin rəhbərliyi ilə doqquz nəfərdən ibarət aktyor truppası Naxçıvana qastrola gəlir. Onlar Naxçıvan səhnəsində Üzeyir bəyin “Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun”, “Ər və arvad”, Z. Hacıbəyovun “Evliykən subay” musiqili komediyalarını tamaşaçılara təqdim edirlər. Sonralar bu əsərlər yerli aktyorların iştirakı ilə davamlı olaraq səhnələşdirilir (6, s. 207).

1913-cü ildən başlayaraq Üzeyir bəyin əsərləri Naxçıvan teatrının repertuarında tez-tez yer alır. Bu əsərlərin teatrın aktyorlarının səhnədə puxtələşməsinə çox böyük təsiri olmuşdur. Səməd Mövləvi, Firuzə Əlixanova, Əyyub Haqverdiyev, Mirhəsən Mirişli, Zəroş Həməzəyeva, Əkbər Qardaşbəyov Sofya Hüseynova, Roza Cəfərxanova və başqaları Üzeyir Hacıbəyovun qəhrəmanları ilə sənət aləmində yüksələrək özlərinə böyük tamaşaçı rəğbəti qazandırmışlar (3, s. 25).

Üzeyir bəyin əsərləri müxtəlif rejissorlar tərəfindən dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, yeni-yeni aktyor nəslinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. 1917-ci ildə “Arşın mal alan” operettası Rza Təhmasibin rejissorluğu ilə yeni quruluşda səhnələşdirilmişdir. Tamaşanın böyük uğurla nəticələnməsi rejissoru həvəsləndirir və o, “Ər və arvad”, “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyalarını da yüksək səviyyədə hazırlayıb tamaşaçılara təqdim edir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 1945-ci ildə Rza Təhmasibin rejissorluğu ilə çəkilmiş “Arşın mal alan” musiqili bədii filmi ölkəmizin hüdudlarından kənarda da özünəməxsus şöhrət qazanmışdır.

1922-ci ildə Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” operası Naxçıvan teatrının səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyulur. Tamaşada təcrübəli aktyor truppası iştirak edirdi. İlk tamaşanın uğur qazanması teatrın rejissorlarını dəfələrlə bu əsərə müraciət etməyə sövq edir. 1930-cu illərdə teatrın aktyor truppası operetta janrında samballı tamaşalar oynamaqda tam şəkildə formalaşır. Həmin ərəfədə teatrdə yalnız Ü. Hacıbəyovun “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, “Ər və arvad”, Z. Hacıbəyovun “Evliykən subay”, “Əlli yaşında cavan” operettaları oynanırdı. 1937-ci ilin mart ayında, Azərbaycan opera səhnəsində Məcnun rolunun ilk ifaçısı, məşhur aktyor, Azərbaycan xalq artisti Hüseynqulu Sarabski Naxçıvana gəlir. O, teatrın aktyor kollektivi ilə birlikdə “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” operalarında əsas rollarda çıxış edir. Böyük aktyor teatrın gənc aktyorlarına sənət aləmində əldə etdiyi aktyorluq təcrübələrinə əsaslanaraq dəyərli məsləhətlər verir.

Naxçıvan teatri 1940-cı illərdən başlayaraq yeni yaradıcılıq mərhələsinə qədəm qoyur. Həmin dövrdə də, teatra yeni və gənc aktyorlar cəlb olunur, bunun nəticəsində də teatr daha da qüvvətlənir, öz repertuarında musiqili əsərlərə geniş yer verir. Teatrın kollektivi müasir dövrün bəstəkarlarının əsərlərinə müraciət edir. 1943-cü ildə tanınmış Azərbaycan bəstəkarı Səid Rüstəmovun “Beş manatlıq gəlin” musiqili komediyası teatrın görkəmli aktyor və rejissoru Səməd Mövləvinin quruluşu ilə tamaşaya qoyulur. Sonralar teatrın bacarıqlı rejissorla-

rından İbrahim Həmzəyev, Baxşı Qələndərli, Əskər Əhmədov da bu əsərə dəfələrlə müraciət etmişlər (2, s. 101).

1945-ci ildə məşhur bəstəkar Fikrət Əmirovun Məmməd Səid Ordubadinin liberettosu əsasında yazdığı “Ürək çalanlar” musiqili komediyası Səməd Mövləvinin quruluşunda hazırlanaraq tamaşaçılara təqdim olunur. Həmin dövrdə yeni əsərlərlə yanaşı dahi Üzeyir Hacıbəyovun əsərləri də yeni quruluşda davamlı şəkildə oynanırdı. Çünki bu möhtəşəm musiqi əsərlərinə həm aktyorların və rejissorların böyük marağı, eyni zamanda yerli tamaşaçıların yüksək tələbatı var idi.

Müharibədən sonrakı illərdə teatrın yaradıcı heyətinə gənc, istedadlı rejissorlar və aktyorlar daxil olur. 1946-cı ilin yeni teatr mövsümündə Süleyman Rüstəmin liberettosu əsasında Səid Rüstəmovun yazdığı “Durna” musiqili komediyası tanınmış rejissor və aktyor İbrahim Həmzəyevin quruluşunda Naxçıvan səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyulur (2, s. 102). Əvvəlki illərdən fərqli olaraq teatrın yaradıcı kollektivi 1950-ci illərdə musiqili əsərlərə daha çox üstünlük verirdi. Onlar dəfələrlə oynanılmış musiqili komediyalarla yanaşı, yeni əsərlərə də müraciət edir, musiqi aləmində dönüş yaratmaq üçün öz müasirlərinin əsərlərinə daha çox maraq göstərirdilər. Bu baxımdan 1958-ci ildə aktyor və rejissor İbrahim Həmzəyevin quruluşu ilə Sabit Rəhmanın və böyük bəstəkar Süleyman Ələskərovun “Ulduz” musiqili komediyası tamaşaya qoyulur. Bu musiqili əsər böyük tamaşaçı auditoriyasının marağına səbəb olur. Əsərdəki orijinal musiqi emosionallığı, aktyorların mahnıları canlı ifa etməsi tamaşaya xüsusi rəngarənglik verirdi. Musiqili komediyalardakı bütün bu özəlliklər tamaşaçıların zövqünü oxşayırdı.

1960-cı illərin əvvəllərində forma-üslub, janr axtarışları məqsədilə təcürbəli rejissorlar vaxtaşırı teatra dəvət olunurdu. Həmin illərdə Naxçıvan səhnəsində Süleyman Ələskərovun “Ulduz” operettası ilə yanaşı daha dörd əsəri oynanılır. 1963-cü ildə bəstəkarın “Özümüz bilərik” musiqili komediyasının tamaşaya qoyulması üçün Azərbaycan Dövlət Musiqili Komediya Teatrının istedadlı rejissorlarından sayılan Niyaz Şərifov Naxçıvan teatrına dəvət olunur. O, teatrın kollektivi ilə birgə bu əsər üzərində böyük səylə çalışır. Tamaşa çox yüksək səviyyədə hazırlanır. İlk tamaşa böyük uğur qazanır. Sonralar bu əsər Naxçıvan teatrının rejissorları tərəfindən yeni quruluşlarda hazırlanaraq, tamaşaçılara təqdim olunur. Həmçinin Süleyman Ələskərovun “Sevindik qız axtarır”, “Haradasan ay subaylıq”, “Hərənin öz ulduzu” musiqili komediyaları da uğurla tamaşaya qoyulur. O dövrdə Fikrət Əmirovun “Gözün aydın” musiqili komediyası da teatrın repertuarına daxil olunur.

1963-cü ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Opera və Balet Teatrının bir qrup aktyoru Naxçıvana qastrola gəlirlər. Onlar Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərim”, Zülfüqar Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” əsərlərini Naxçıvan tamaşaçılarına təqdim edirdilər. Tamaşalarda əsas rolları Azərbaycanın tanınmış aktyorları ifa edirdi. 1970-ci ilin ortalarında teatr gör-

kəmli Azərbaycan bəstəkarı Cahangir Cahangirovun “Xanəndənin taleyi” adlı əsəri ilə yenidən Naxçıvana qastrola gəlir. Onlar hər səfərdə Naxçıvandan xoş təəssüratlarla geri dönürdülər. Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının Naxçıvana növbəti qastrol səfəri 1986-cı ildə oldu. Bu dəfə onlar Üzeyir Hacıbəyovun “Koroğlu” operasını nümayiş etdirirlər. Koroğlu və Nigar rollarını SSRİ xalq artistləri Lütfiyar İmanov, Fidan Qasımova ifa edirdilər.

1983-cü ildə Sabit Rəhmanın və məşhur bəstəkar Emin Sabitoğlunun “Hicran” musiqili komediyası Naxçıvanda ilk dəfə oynanılmışdır. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Əliqismət Lalayev idi. Rejissorun məsləhəti ilə tamaşada iştirak edən aktyorlar öz rolları üzərində böyük məsuliyyətlə işləyir, yüksək gülüş xarakteri daşıyan bu tamaşa nəinki tamaşaçıya, hətta aktyorların özlərinə də zövq verirdi. Səksəninci illərin əvvəllərində (1982) teatrın görkəmli rejissoru Baxşı Qələndərlinin quruluşunda bəstəkar Vasif Adıgözəlovun “Boşanaq evlə-nərik” operettası tamaşaya qoyulur.

Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında musiqili əsərlərin davamlı olaraq oynanılması teatrın aktyorlarının musiqi istedadının artmasına və muğənnilik qabiliyyətinin üzə çıxmasına böyük təsir göstərirdi. Aktyorların məhərətli ifa tərz-i səhnələşdirilən hər bir musiqili əsərin zəngin çalarlarla tərtib olunmasına təkan verirdi. Hələ otuzuncu illərdə “Leyli və Məcnun” operası Naxçıvan teatrının aktyorlarının iştirakı ilə ilk dəfə tamaşaya qoyularkən Leyli və Məcnun rollarının ilk ifaçıları Səməd Mövləvi və Firuzə Əlixanova olmuşdur. Həmçinin “Əsli və Kərəm” operasında Əsli və Kərəm rollarını da həmin aktyorlar ifa etmişlər. Bu tamaşalarda digər rollarda Əyyub Haqverdiyev, Məmməd Quliyev, İsa Musayev, Müzəffər Səfərov və başqaları ifa etmişlər (4, s. 26).

Müstəqillik illərində, Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı yenə də musiqili əsərlərə müraciət edir. 1998-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun xüsusi göstərişi, köməkliyi və qayğısı sayəsində teatrın bir qrup aktyoru ilk dəfə olaraq Türkiyə Cumhuriyyətinin Ankara, İstanbul, Trabzon, Qars, İğdır şəhərlərinə qastrola gedir. Türk sənətsevərlərə dahi Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Ər və arvad” musiqili komediyaları təqdim olunur. Türkiyənin mətbu orqanlarında Naxçıvan teatrının uğurlu qastrolu haqqında yazılar dərc olunur.

Araşdırmaları yekunlaşdıraraq demək olar ki, istər Azərbaycan klassik musiqi irsinin, xalq mahnılarının, istərsə də bəstəkar musiqilərinin təbliği və xalqa təqdimatında Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Musiqili dram teatrının böyük tarixi əhəmiyyəti olmuş, yeni aktyor və musiqiçi nəslinin yetişmə-sində xüsusi rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva X. Üzeyir Hacıbəyov. Bakı: Azərnəşr, 1955, 98 s.
2. Kazımov N. Səid Rüstəmov. Bakı: Nərgiz, 2007, 118 s.

3. Qəhrəmanov Ə. Üzeyir Hacıbəyov və Naxçıvan teatri. Bakı: Mədəni- maarif, 2005, № 9, s. 33-36.
4. Sadıqov S. Naxçıvan teatrının yaradıcıları. Bakı: Qobustan, 1991, № 1, s. 65-68.
5. Vəzirov C. Naxçıvan teatrının ilk Mıcnunu, ilk Kırımı. Bakı: Mədəni-maarif, 2005, № 5, s. 54-56.
6. Üzeyir Hacıbəyov ensiklopediyası. Bakı: Azərnişr, 1996, 304 s.

Якут Кулиева

СЦЕНИЧЕСКОЕ ОФОРМЛЕНИЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В НАХЧЫВАНСКОМ ТЕАТРЕ

В статье всесторонне говорится о сценическом формировании музыкальных произведений видных азербайджанских композиторов У.Гаджибекова, З.Гаджибекова, С.Рустамова, С.Алескерова и многих других.

Одновременно в статье исследуется творцы театра и театральные действия этих композиторов. При исследовании автором выявлены интересные факты по этим направлениям.

Yagut Guliyeva

THE STAGING OF MUSICAL WORKS AT THE NAKHCHIVAN THEATRE

The article is about the staging of the works of the famous composers of Azerbaijan such as U.Hadjibegov, Z.Hadjibegov, S.Rustemov, S.Elesgerov and the other composers at the Nakhchivan theatre. In the article the activities of the creators of the Nakhchivan theatre were specially noted.

NİZAMİ ALİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA NAXÇIVANLI RƏSSAMLARIN YARADICILIĞI

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropa və Azərbaycan mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqələri getdikcə genişlənir, maarif, mətbuat, incəsənət, bədii yaradıcılıq, estetik fikir sahələrində mütərəqqi meyillər meydana çıxır, yeni tipli peşəkar sənət növləri inkişaf edir, milli bədii kadrların yetişdirilməsi üçün zəmin yaranırdı. Peşəkar teatr, musiqi, kino, memarlıq, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətlərin təşəkkülü və sürətli inkişafı baxımından Azərbaycan bir çox yaxın Şərq ölkələrini ötüb keçməyə müvəffəq olur. Təsviri sənətdə dəzgah boyakarlığı, satirik qrafika, səhnə qrafikası, monumental heykəltəraşlıq və dekorativ-tətbiqi sənət üzrə qazandığımız uğurlar bunu aydın şəkildə sübut edir.

XX əsrdə Azərbaycan incəsənətində klassik bədii irsin zəngin ənənələrini davam etdirməklə yanaşı, zamanın estetik tələblərinə və zövqünə cavab verən realist sənət üslubu əhəmiyyətli rol oynayır. Milli təsviri incəsənətimizin inkişafında yeni peşəkar növ və janrların təşəkkülü prosesi genişlənir, demokratik satirik qrafika və dəzgah boyakarlığı nümunələri yaranır. Bu sahədə çalışan rəssamlardan Abbas Hüseyn, Əlibəy Hüseynzadə, Gövhər Kaşiyeva, Əzim Əzimzadə və Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığında realistik üslub daha da təkmilləşir, ideya-estetik və bədii sənətkarlıq cəhətdən inkişaf edərək əsas yaradıcılıq metoduna çevrilir (8, s. 137).

Vaxtilə Naxçıvan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Əbülqasim, Əmirəddin Məsud Naxçıvani, Osman Salman oğlu Naxçıvani (XII ə.), Xacə Camaləddin (XII-XIII ə.), Əhməd Əyyub oğlu Hafiz Naxçıvani, Əl-Hac Məhəmməd Təqi, Məhəmməd bəy Hacı oğlu (XIV ə.), Şeyx Cühənnə oğlu (XV ə.), Hacı Məhəmməd Nəqi (XVI ə.), Məhəmməd İsmayıl Əbdən-Nasir (XVII-XVIII ə.), İmamqulu Nəzərəli oğlu (XVIII ə.), Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi (XVIII-XIX), Məhəmməd Təqi XIX ə.), Usta Zeynal Nəqqaş (Kərbəlayı Zeynalabdin Əbusəid oğlu Abdullazadə) (XIX-XX ə.) kimi görkəmli memar, həkkək, nəqqaş və rəssamlar yetişdirmiş (6, s. 91, 92, 98, 99, 111, 152, 175, 205, 298, 299, 391, 439, 455), Yusif Küseyr oğlu, Xaraba Gilan, Nuh, Möminə xatn

(XII ə.), Gülüstan türbələri (XIII ə.), Qarabağlar memarlıq kompleksi (XIII ə.), Naxçıvan buzxanası (XIV ə.), Qazançı körpüsü (XVI ə.) və s. (9, s. 52, 59) dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələri, Gəmiqaya rəsmləri, əlvan naxışlı xalçalar, nəfis ornamentlərlə bəzədilmiş dulusçuluq və misgərlik bədii məmulatları və s. sənət nümunələri ilə qonşu Şərq ölkələrində və dünyada şöhrət tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində xalqın ictimai şüuru və mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi, realist ədəbiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq təsviri incəsənətdə də yeni bir inkişaf dövrü başlayır. Yeni keyfiyyətli realistik incəsənətin əsasını qoymuş, öz yaradıcılıqları ilə onun formalaşması və inkişafını təmin etmiş ilk rəssamlardan biri də peşəkar dəzgah boyakarlığının banisi **Bəhruz Kəngərli** (1892-1922) olmuşdur.

Bəhruzun 1910-15-ci illərdə Tiflisdə oxuduğu “İncəsənətə Təşviq Cəmiyyəti” nəzdindəki məktəb o zaman bütün Zaqafqaziyada yeganə rəssamlıq məktəbi idi (2, s. 9). Bəhruz Kəngərlinin tələbəlik illərində çəkdiyi akademik rəsmlərindən – “Apollonun başı”, “Qədim yunan heykəli”, “Laokoon”, “Qandallı kölə”, “Avtoportret”, “Şmerlinq”, “Qudiyev”, “Ratiyeva”, “Qoca kişi” və s. gipsdən düzəldilmiş büst və heykəllərin rəsmləri, qadın və kişi portretləri hazırda Naxçıvandakı Bəhruz Kəngərli Muzeyində və Bakıda, R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində qorunub saxlanılır.

1915-ci ildə Tiflisdə təhsilini müvəffəqiyyətlə bitirən Bəhruz Kəngərli Naxçıvana qayıtdıqdan sonra müstəqil yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayır. Həmin dövr Azərbaycan xalqı üçün mürəkkəb və çox çətin illər idi. Bu illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni-daşnak cəlladlarının və onların havadarlarının törətdikləri vəhşiliklər ölüm kabusu kimi Naxçıvanı da bürümüşdü. Rəssam bu hadisələrdə valideynlərini itirmiş, yurdsuz-yuvasız qalmış qaçqınlara əlindən gələn yardımlar edər, bəzən də onların portretlərini çəkərək qaçqınlar silsiləsini yaratmışdır. Bu portretlərdən “Avşar kəndindən qaçqın qız Gülüsüm”, “Çanfəda kəndindən qaçqın oğlan”, “Qaçqın İmran çanta ilə” və adları bəlli olmayan “Yurdsuz ailə”, “Qaçqın xanım”, “Ayaqyalın qadın”, “İki qaçqın qız”, “Qaçqın oğlan”, “İki qadın”, “Qaçqın qız” və s. ümumiləşdirilmiş adlar daşıyan digər əsərləri Bəhruz Kəngərli 1917-21-ci illərdə çəkmişdir (1, s. 282).

Bəhruz Kəngərlinin bədii irsinə daxil olan əsərlərin böyük əksəriyyətini mənzərələr təşkil edir. Naxçıvanı tanıyan hər kəs rəssamın çəkdiyi mənzərələrə baxdıqda çox asanlıqla “İlanlı”, “Ağrı”, “Əshabi-kəhf”, “Nəhəcir” dağlarını, “Qızlar bulağı” şalələsini, “İmamzadə”, “Şəhər məscidi”, “Nuhun qəbri”, “Atabəy məqbərəsi”, “Müminə Xatun türbəsi”, “Yamxana kəndinə gedən yol”, “Köhnə qala”, “Ədilağa gölü” və s. konkret yerləri, abidələri tanıyır, onların təbiiliyinə və yüksək bədii sənətkarlıqla işlənməsinə valeh olur. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılığında mənzərə sərbəst kompozisiya şəklini alaraq müstəqil janr mahiyyəti qazanmışdır. Buna görədir ki, Bəhruz Kəngərli Şimali Azərbaycan təsviri incəsənətində realist mənzərə janrının banisi hesab olunur (3, s. 42).

Bəhruz Kəngərlinin qiymətli bədii irsində mənzərədən sonra ikinci yeri portret əsərləri tutur. Bəhruz Kəngərlinin portretlərini əsasən iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa otuza qədər uşaq portreti daxildir. Kiçik formatda, əsasən akvarellə çəkilmiş bu əsərlər rəssamın yaradıcılığında əhəmiyyətli yer tutur. Rəssamın ikinci qrup portretlərini əsasən “Qaçqınlar” seriyasından olan əsərləri təşkil edir. İstər ideya məzmununa, istərsə də yüksək bədii keyfiyyətlərinə görə bu əsərlər də Bəhruz Kəngərlinin bədii irsində xüsusi yer tutur. Məhz buna görə də rəssamın həmin əsərləri müəyyən ictimai-siyasi ideya daşdığına görə eyni zamanda qiymətli sənəd əhəmiyyət də kəsb edir. Bəhruz Kəngərlinin mənzərə və portret janrına gətirdiyi bəzi üslub və xüsusiyyətlər Azərbaycan incəsənəti, xüsusən də Naxçıvan rəssamlıq məktəbi üçün yeni bir yolun başlanğıcı idi. Bu yolu davam etdirən məşhur Naxçıvanlı rəssamlardan İbrahim Səfi, Əkbər Kazım Muğan (Əkbər Kazımbəyov), xalq rəssamları Hüseyn Əliyev, Elmira Şahtaxtinskaya, Cəmil Müfidzadə, əməkdar rəssamlar Əyyub Fətəliyev, Əyyub Hüseynov, əməkdar incəsənət xadimləri Şamil Qazıyev, Məmməd Qasımov, rəssamlar Əyyub Səfərov, Yuran Məmmədov, Sabir Qədimov, heykəltəraşlar Akif Əsgərov, Arif Qazıyev, sənətsünaslıq doktorları Adil Qazıyev, Kərim Kərimov, Cəmilə Novruzova kimi incəsənət və elm xadimləri Naxçıvanda doğulub boyabaşa çatmış və öz yaradıcılıqlarına ilk olaraq burada başlamışlar.

Azərbaycan təsviri sənətində boyakarlığın və qrafikanın müxtəlif janrlarında fırçasını sınamış böyük sənətkarlardan biri də xalq rəssamı **Hüseyn Əliyev** (1911-1991) olmuşdur. O, 1932-ci ildə Bakıda Rəssamlıq Məktəbini, 1935-ci ildə isə Leninqraddakı (İndiki Sankt-Peterburq) Ümumrusiya Rəssamlıq Akademiyasının qrafika fakültəsini bitirmişdir. Hüseyn Əliyev Bakıya qayıtdıqdan sonra Rəssamlıq Məktəbində müəllim, eyni zamanda «Kommunist» qəzetinin redaksiyasında rəssam vəzifəsində çalışır. Mətbuat sahəsində 50 ildən çox işləməsi fırça ustasına respublikamızın qaynar həyatı, təbiəti, onun təkrarsız gözəllikləri ilə daha yaxından tanış olmağa imkanı yaradır. Məhz bu qəzetin səhifələrində Hüseyn Əliyevin sənaye, kənd təsərrüfatı və ümumiyyətlə, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində çalışan əmək adamlarımızın fəaliyyətinə aid yüzlərlə portret və mənzərələri çap edilir. 1960-80-ci illərdə əsasən akvarel texnikasında “Göy göl”, “Azıx mağarası”, “Əlincə qalası”, “İlanlı dağ”, “Urud qalası”, “Sürülər yaylaqda”, “Naxçıvanın dağları”, “Zəngəzur dağlarında”, “Cənub rayonlarında”, “Kəpəz”, “Qızıl payız”, “Maralgöl” və s. mənzərə silsilələri yaratmışdır. Hüseyn Əliyev portret sahəsində də uğurla fəaliyyət göstərmişdir. Onun yüksək sənətkarlıq qabiliyyətilə yaratdığı portretlərindən “M.F.Axundov”, “Ü.Hacıbəyov”, “Nizami”, “Hüseyn Cavid” və s. əsərləri misal göstərmək olar (4, s. 4).

Naxçıvanlı mühacir rəssamlardan **İbrahim Səfi** (1898-1983) 1913-cü ildə Moskva Boyakarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq Məktəbinin hazırlıq şöbəsinə daxil olmuş, lakin müəyyən səbəblərə görə təhsilini yarımçıq qoymuşdur. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyəyə getmiş, 1923-cü ildə İstanbul

Gözəl Sənətlər Akademiyasını bitirmişdir. 1920-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa rəssamları müsabiqəsinin mükafatını almışdır. Rəssam boyakarlığın müxtəlif janrlarında “Qadın portreti”, “Portret”, “Gəzərgi musiqiçi Hafizin portreti”, “Zərrux xanımın portreti”, “Otel parkı tərəfdən Bursa şəhərinin görünüşü”, “Qarxana rayonu”, “Sultaniyyə məscidindən bir görünüş”, “Mənzərə”, “Qış mənzərəsi”, “Anadolunun görünüşü”, “Bosfordan bir mənzərə”, “Bursa dağında düzənlik” mənzərələri, “Naturmort”, “Gül vazası” naturmortları və s. dəyərli tablolar yaratmışdır. Əsərləri Türkiyə muzeylərində, Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Nizami adına Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır (7, s. 206-207).

Həyatını mühacirətdə başa vuran Naxçıvanlı rəssamlardan biri də **Əkbər Kazımbəyovdur** (Əkbər Kazım Muğan – 1884-1972). 1911-1915-ci illərdə Moskva Rəssamlıq Akademiyasının rəsm bölümünü bitirən Əkbər heykəltəraşlıq bölümündən də sertifikat alır. Birinci Dünya müharibəsi zamanı Zaqafqaziya da döyüşən ordu ilə Türkiyəyə gedir. Əvvəlcə Qarsa, sonra isə Ərdahana yerləşən Əkbər Kazımbəyov orada fərqli işlərlə məşğul olur. Qarsda və Ərdahanda meşəbəyi, sonra isə Türkiyədəki azərbaycanlı mühacirlərə yardım məqsədilə Ərdahanda Zeynalabdin Tağıyevin yaratdığı “III Cəmiyyəti Hayriye”də (Xeyriyyə Cəmiyyəti) məntəqə müdiri vəzifəsinə təyin olunur. 1930-35-ci illərdə isə Ərdahanda bələdiyyə rəisi, 1935-36-cı illərdə Qars Liseyində rəsm müəllimi kimi çalışır. Boş zamanlarında ailə üzvlərinin və yaxın adamlarının ara-sıra portretlərini, mənzərə, natürmort və s. janrlarda rəsmlər çəkir. 1966-cı ildə İstanbul Universitetində çalışan oğlu, professor Nuri Muğan uzun zaman sənətdən uzaq düşən atasında yenidən rəssamlığa maraq oyadır. Əkbər Kazımbəyov rəsm çəkməklə ciddi məşğul olmağa başlayır. Həyatının son üç ilində çəkdiyi portret, mənzərə, natürmort və çoxfıqurlu kompozisiyalardan ibarət tabloları Azərbaycan Dövlət İncəsənət Muzeyində, Türkiyədəki muzeylərdə və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Əyyub Hüseynov (1916-1998) Bakıda Rəssamlıq Məktəbini 1935-ci ildə, Tbilisi Rəssamlıq Akademiyasını 1941-ci ildə bitirmişdir. O, uzun müddət – 1948-1998-ci illərdə Əzim Əzimzadə adına Dövlət Rəssamlıq Məktəbində işləmişdir. 1956-65-ci illərdə isə həmin məktəbin direktoru olmuşdur. Ə. Hüseynov əmək mövzusunda “Naxçıvan duz mədənində”, “Yaylaqda axşam çağı”, mənzərə janrında “Şahbuz çayının mənzərəsi”, “Yağışdan sonra” və başqa janrlarda tarixi kompozisiyalar, portretlər və s. əsərlər yaratmışdır.

Əyyub Fətəliyev (1925) teatr rəssamı olmuşdur. O, 1944-cü ildə Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbini, 1952-ci ildə isə Moskvada, Surikov adına Rəssamlıq Institutunu bitirərək 1952-1955-ci illərdə Moskvada Böyük Teatrda işləmişdir. Əyyub Fətəliyev 1956-cı ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının quruluşçu rəssamı, 1957-ci ildən isə baş rəssamı olmuşdur. O, Ü. Hacıbəyovun “Koroğlu”, F. Əmirovun “Sevil”, C. Cəhangirovun “Xanən-

dənin taleyi”, C.Verдинin “Aida”, “Traviata”, “Otello” operalarına bədii quruluş vermişdir.

Naxçıvanda dünyaya göz açmış, tanınmış qrafikaçı rəssamlardan biri də **Cəmil Müfidzadədir** (1934). 1955-ci ildə Ə. Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbini, 1952-ci ildə Xarkov Dövlət Rəssamlıq Akademiyasını bitirmişdir. O, “İçəri şəhər”, “Abşeron nefti”, “Xınalıq”, xarici səfərlərin təəssüratları əsasında yaradılmış “Şimal”, “Monqolustan”, “Türkiyə” kimi silsilə əsərlərin müəllifidir. 9 fərdi sərgisi – Bakıda, Rusiya, Türkiyə, Polşa və Fransada təşkil olunmuşdur. Onun əsərləri dünyanın bir çox muzeylərində və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır.

Şamil Qaziyev (1908-1980) əsasən teatr rəssamı kimi fəaliyyət göstərmiş, 1934-1948-ci ildə “Şərq qapısı” qəzetinin baş rəssamı, eyni zamanda M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının (indiki C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının) baş rəssamı olmuş, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, C.Cabbarlının “Od gəlini”, S.Vurğunun “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, Şekspirin “Otello”, “Hamlet” əsərləri əsasında hazırlanan, eləcə də digər bu kimi onlarla tamaşaya bədii quruluş vermişdir. Onun yaradıcılığında Naxçıvanın tarixi, təbiəti, həyatı və məişətilə bağlı əsərlər əsas yer tutur. Rəssamın Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində xeyli əsəri saxlanılır. Bunlardan “Köhnə Naxçıvan”, “Əlincəqala”, “Beş qardaş dağı”, “Biçin”, “Köhnə bazar”, “Çörəkbişirənlər”, “Öküzlərin nallanması”, “Xırmanda”, “Köhnə dəyirman” və s. əsərlərini misal dəstərmək olar (7, s. 269).

Məmməd Qasimov (1925-1987). Ailəsinin Naxçıvandan Tiflisə köçməsilə əlaqədar orta təhsilini bu şəhərdə fərqlənmə ilə başa vurduqdan sonra 1942-43-cü illərdə Tbilisi Rəssamlıq Akademiyasının hazırlıq şöbəsinə daxil olur. 1943-cü ildə Akademiyada Azərbaycan bölməsi bağlandıqına görə həmin ildən ömrünün sonunadək taleyini Naxçıvan Teatrı ilə bağlayır. Burada əvvəl icracı rəssam, sonra isə quruluşçu rəssam kimi səmərəli fəaliyyət göstərdikdən sonra 1947-52-ci illərdə Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. O, tələbə ikən də Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının (indiki C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının) sifarişilə “Fərhad və Şirin”, “Bahar suları”, “Almaz”, “Xeyir və Şər”, “Bir gəncin manifesti” və sonrakı illərdə F. Axundovun “Hacı Qara”, “Lənkəran xanı vəzirinin sərgüzəşti”, C.Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı”, H.Cavidin “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, C.Cabbarlının “Yaşar”, “Almaz”, “Od gəlini”, G.Mdivaninin “Konsulu uğurladılar”, S.Vurğunun “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, Lope de Vega'nın “Sevilya ulduzu”, “Nə yardan doyur, nə əldən qoyur”, K.Qoldoninin “Mehmanxana sahibəsi”, A.Ostrovskinin “Cehizsiz qız”, B.Lavrenyovun “Hücum”, N.Hikmətin “Kor padşah”, “Bayramın birinci günü”, Fiqeyredonun “Ezop”, A.Makayonokun “Tribunal”, İ.Əfəndiyevin “Sən həmişə mənimləsən”, K.Ağayevanın “Məhsəti”, “İsmət”, “Apardı sellər Saranı”, B.Vahabzadənin “Yağışdan sonra” və s. bu kimi tamaşaların quruluşçu rəssamı

olmuş M.Qasimov ümumiyyətlə 45 ildən artıq bir yaradıcılıq dövründə 105 adda dünya və milli dramaturgiyamızın klassik və müasir nümunələrinə bədii quruluş vermişdir (5. s. 196). Onun yaradıcılığı təkcə Naxçıvan Teatrı ilə məhdudlaşmamış, müxtəlif illərdə Tiflisdəki və İrəvandakı Azərbaycan Dövlət Dram teatrlarında, həmçinin Gəncə Dövlət Dram Teatrında bir sıra tamaşaların dövlətli rəssamı olmuşdur. M.Qasimov Naxçıvan şəhərində ilk rəssamlıq studiyasının təşkilatçısı və rəhbəri kimi burada yüzlərlə yeniyetməyə sənətin sirlərini öyrətmiş, 1952-87-ci illərdə, tam 35 il – ömrünün son günlərində teatrın baş rəssamı vəzifəsində çalışmış, 1967-ci ildə Naxçıvan MSSR əməkdar incəsənət xadimi fəxri adını almışdır. 1970-ci ildə SSRİ Rəssamlar İttifaqının üzvlüyünə qəbul olunan M.Qasimov elə həmin ildə Naxçıvanda təşkil olunmuş Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı Naxçıvan Təşkilatının ilk sədri seçilmişdir. Onun portret, mənzərə, plakat, karikatura janrında, həmçinin poliqrafiya və şəhər tərtibatı sahəsində də maraqlı əsərləri mövcuddur.

XX əsrin birinci yarısında naxçıvanlı rəssamlar yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə təkcə Azərbaycan və Türkiyə incəsənətində deyil, eyni zamanda keçmiş SSRİ-nin bədii mədəniyyətində tanınmış, yaratdıqları dəyərli boyakarlıq və qrafika əsərləri ilə dünya incəsənəti xəzinəsində öz layiqli yerini tutmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: ASSR EA Nəşriyyatı, 1959, 320 s.
2. Bəhrüz Kəngərli. Bakı: Çarşıoğlu, 2005, 78 s.
3. Kərimov K., Bəhrüz Kəngərli. Bakı: ASSR EA Nəşriyyatı, 1962, 102 s.
4. Kərimov K. Hüseyn Əliyev. Bakı: Işıq, 1983, 34 s.
5. Qəhrəmanov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı. Bakı: Min bir mahnı, 2004, 411 s.
6. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan: Bakanlar Mediya, 2008, 519 s.
7. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: AMEA Nəşriyyatı, 2002, 594 s.
8. Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 382 s.
9. Salamzadə Ə.V., Rzayev N.İ., Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S. Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Maarif, 1977, 240 s.

Низами Алыев

ТВОРЧЕСТВО НАХЧЫВАНСКИХ ХУДОЖНИКОВ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

В статье говорится о нахчыванских художниках как Бахруз Кенгерли, Гусейн Алиев, Шамил Газиев, Мамед Гасымов и т.д., которые жили и творили в Нахчыване в первой половине XX века. Кроме того, автор статьи исследовал жизнь и творчество художников нахчыванцев как Эй-

йуб Гусейнов, Эййуб Фаталиев, Джамил Муфидзаде, Ибрагим Сефи и Акбер Кязымбеков, которые родились и выросли в этом крае, но они творили в разных городах Азербайджана и Турции.

В результате исследований автор выявил многие научные факты.

Nizami Aliyev

NAKHCHIVANIAN PAINTERS' ACTIVITIES IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

The article has been devoted to the Nakhchivanian painters Bahruz Kangarly's, Huseyn Aliyev's, Shamil Gaziyeu's, Mammad Gasimov's activities who lived in Nakhchivan in the first half of the XX century. The same the author dealt with the Nakhchivanian painters Ayyub Huseynov's, Ayyub Fataliyev's, Jamil Mufitzada's, Ibrahim Safi's and Akbar Kazimbayov's activities who was born and grown up in Azerbaijan but busy with their activities in different Turkish cities. During the investigation the author has got many new scientific facts.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2010, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2010, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2010, №3

HABİL MƏMMƏDOV
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ AVROPA ÖLKƏLƏRİNİN MUSIQİ SAHƏSİNDƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏLƏRİ – BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏMƏKDAŞLIĞIN BİR SAHƏSİ KİMİ

Musiqi sərhəd tanımır. Musiqi xalqları bir-birinə yaxınlaşdıran spesifik incəsənət növüdür. Musiqi öz məqsədi və mahiyyətinə görə ünsiyyət vasitəsidir. Belə ki, “Muzalar (yəni, incəsənət ilahələri) danışanda toplar susurlar”. Keçmişdə olduğu kimi, müasir dövrdə də ayrı-ayrı ölkələrdən olan musiqiçilərin – bəstəkarların, musiqişünasların, ifaçıların daha sıx əməkdaşlığına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan xalqı tarixi boyu öz gözəl musiqi mədəniyyətini qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də dünyanın qədim və çağdaş musiqisi ilə sıx təmasda olmuşdur. Bildiyimiz kimi, müasir Azərbaycan professional musiqi sənətinin və milli operasının banisi Üzeyir Hacıbəyov xalq musiqisini dünyanın klassik musiqi mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə qovuşdurmuşdur. M.Maqomayev, Q.Qarayev, C.Hacıyev, F.Əmirov, Niyazi, A.Məlikov və başqaları dünyanın hər yerində böyük uğur qazanan və başqa xalqların diqqətini incəsənətimizə yönəldən milli musiqi mədəniyyətimizin klassik nümunələrini yaratmışlar.

Tərkibində milli musiqi irsini – xalq mahnılarını, muğamları, xalq rəqslərini, saz havalarını və klassik musiqini, cazı, milli baleti və sairəni birləşdirən Azərbaycan musiqi incəsənəti respublikamızın Şərqi Avropa ölkələri ilə mədəni əməkdaşlığında, xalqlarımız arasında qarşılıqlı anlaşmada böyük rol oynayır. Azərbaycan və Şərqi Avropa ölkələrinin musiqi sahəsində mədəni əməkdaşlığı qastrol səfərləri, not, qramafon valları, disklərin göndərilməsi, bəstəkar və ifaçıların əlaqələri, beynəlxalq musiqi festivallarında və müsabiqələrində iştirak və başqa formalarla həyata keçmişdir.

Beynəlxalq mədəni əlaqələr sistemində musiqiyönlü dünyəvi təşkilatların da rolunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, hazırda respublikada bu funksiyanı daşıyan «Yeni musiqi» cəmiyyəti fəaliyyət göstərir. Cəmiyyət 1995-ci ildə Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, professor Fərəc Qarayev tərəfindən təşkil olunmuş və beynəlxalq əlaqələrin qurulması, milli musiqinin dünya arenasında layiqincə təmsil olunması zərurətinin təbliğinə çalışır. Cəmiyyətin prezidenti F.Quliyevin müasir musiqimizin inkişafı və yayımındakı fəaliyyətinə

moskvalı və digər Şərqi avropalı həmkarlarının verdiyi yüksək qiymət Azərbaycan musiqi həyatının salnaməsinə parlaq bir səhifənin daxil olduğunu göstərir. “Yeni musiqi” cəmiyyəti Azərbaycanı Beynəlxalq Müasir Musiqi Cəmiyyəti (LSJL) kimi nüfuzlu təşkilatda təmsil edir. Cəmiyyət ən yeni musiqi ilə bağlı müxtəlif festival layihələrin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edir, o cümlədən Azərbaycan musiqiçiləri ilə xarici ifaçılar arasında işgüzar əlaqələrin yaradılması yönündə vasitəçi rolunu oynayır (5, s. 197). Axı incəsənət mədəni əməkdaşlığın universal üsulu olaraq ictimai həyatın bütün sahələrində əlaqələrin inkişafı yolunda mühüm bir addım təşkil edir. Bu baxımdan ayrı-ayrı milli bəstəkarlıq məktəblərinə mənsub olan nümayəndələrin iştirak etdiyi yaradıcılıq forumları xüsusi məna daşıyırlar. Məhz bu məqsədlə Bakı şəhərində “Yeni musiqi” müasir musiqi assosiasiyası tərəfindən mütəmadi olaraq həm milli, həm də dünya musiqi sənətinin yeni nailiyyətlərini tədqiq edən festivallar keçirilir, Azərbaycan musiqiçilərinin müxtəlif ölkələrə yaradıcılıq səfərləri təşkil edilir.

2004-cü ildə Moskvada N.Piriyev tərəfindən yaranan və fəaliyyət göstərən “Buta” İncəsənət Mərkəzi Rusiyada və xaricdə Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətini təbliğ edir. “Buta” incəsənət mərkəzi tərəfindən həyata keçirilən missiyanın məqsədi Azərbaycan mədəniyyətinə dəstək vermək, onu populyarlaşdırmaq, həmçinin qlobal səviyyədə beynəlxalq art layihələri inkişaf etdirməkdir. Mərkəz Azərbaycan ifaçılarının solo konsertlərini, incəsənət festivalları təşkil edir, sərgi və nəşriyyat fəaliyyəti ilə məşğul olur. 2005-2008-ci illərdə mərkəzin təşkilatçılığı ilə Moskvada Şahin Növrəslinin caz triosu, xanəndə Alim Qasimovun konserti, Vaqif Mustafazadə adına böyük caz festivalı və Azərbaycanın milli qəhrəmanı Çingiz Mustafayevin xatirə gecəsi keçirilmişdir. Bu konsertlər rusiyalılara milli incəsənətimizlə yaxından tanış olmaq, xalqlarımız arasında dostluq münasibətlərinin inkişaf etdirmək imkanı yaratmışdır (7).

Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Şərqi Avropa dövlətlərinin nazirlikləri arasında mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığa dair, həmçinin dövlət filarmoniyaları arasında əməkdaşlığa dair saziş və müqavilələr imzalanmışdır ki, bunlar həm də musiqi sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi üçün siyasi-hüquqi baza rolunu oynamışdır.

2002-ci ilin payızında Azərbaycanın Ukraynadakı Səfirliyinin dəvətinə əsasən R.Behbudov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrının kollektivi Azərbaycanın Müstəqillik Günüə həsr olunmuş konsert proqramları ilə Kiyev, Nikolayev, Dnepropetrovsk, Xarkov şəhərlərində çıxış etmişdir. Teatrın solistləri – respublikanın əməkdar artistləri Bilal Əliyev, Gülyaz və Gülyanaq Məmmədovalar müxtəlif diplomlarla təltif olunmuşdur.

Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin xətti ilə 2003-cü ilin avqust ayında Yaltada keçirilmiş “Yalta-2003” estrada ifaçılarının Beynəlxalq müsabiqəsində iştirak edən Tünzalə Ağayeva Qran-Pri mükafatına layiq görülmüşdür.

2003-cü ilin sentyabr ayında Yaltada keçirilən Beynəlxalq Folklor Festivalında Azərbaycan Respublikasını gənc xanəndə Bəyimxanım Mirzəyeva, tar-

zən, əməkdar artist Ceyran Həşimova və kamançaçı Mehriban Həmzəyeva təmsil etmiş və festivalın xüsusi diplomuna layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının səhnəsində hər il Ukrayna artistləri çıxış edirlər. Onların arasında balet ulduzları – Tatyana Borovik, Aleksandr Datsişin, vokalçılar Anjelina Svaçkaya, Olqa Naqornaya, Yekaterina Straşenko, Andrey Romanenko, Tatyana Pimenova və başqa sənətçilər uğurla çıxış etmişlər. 2004-cü ildə dünya şöhrətli pianoçu, bəstəkar, caz ustası Vaqif Mustafazadənin kompakt diskinin hazırlanması ilə əlaqədar musiqçinin ifa etdiyi əsərlərin lent yazıları, həyat və yaradıcılığını əks etdirən foto, buklet, afişa və s. materiallar Ukraynanın Milli Radiosuna göndərilmişdir.

2007-ci ilin iyulunda Azərbaycan musiqiçiləri Ukraynanın Xarkov vilayətindəki Peçeneq qəsəbəsində keçirilən “Peçeneq çölü” etnofestivalında iştirak etmişlər. Etnik mədəniyyətlərin təqdim edildiyi bu festivalda Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan və Tatarıstandan gəlmiş mahnı və rəqs kollektivləri, eləcə də yəhudi və qaraçı musiqi qrupları təmsil olunmuşdular. Festivalın əsas hadisəsi “Qədim peçeneq qəsəbəsi”nin qurulması oldu. Burada “Yar” döyüş xoreoqrafiya teatrının təqdimatı da keçirildi (9, s. 4). 2004-cü ildə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrı Kişinyovda keçirilmiş beynəlxalq festivalda iştirak etmişdir.

Azərbaycan və Şərqi Avropa ölkələrində qarşılıqlı surətdə keçirilən “Mədəniyyət günləri”ndə bəstəkar və ifaçıların yaxından və fəal iştirakı musiqi sahəsində mədəni əməkdaşlığın ən geniş yayılmış formalarından biridir. Məsələn, Azərbaycan musiqiçiləri 2002-2003-cü illərdə Moskvada, 2002-ci ildə Ukraynada, 2003-cü ildə Minsk şəhərində, 2005-ci ildə Moldovada və b. Ölkələrdə keçirilən “Azərbaycan Mədəniyyəti günləri”ndə iştirak etmək üçün qastrol səfərlərində olmuşlar. 2007-ci il aprelin 23-də M.Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında “Azərbaycanda Moldova Mədəniyyəti Günləri”nin təntənəli açılış mərasiminin sonunda Moldova incəsənət ustalarının – SSRİ və Moldova Respublikasının xalq artisti Vladimir Kurbetin rəhbərliyi ilə “Cok” Dövlət milli akademik xalq rəqs ansamblının, “Catharsis” duetinin, “Concertino” akkordeonçular ansamblının, Advaxov qardaşlarının rəhbərlik etdiyi orkestrin, Moldovanın tanınmış musiqiçi və müğənnilərindən Viktoriya Lunqu, Konstantin Moskoviç, Natalya Qordiyenko, Mixail Muntyanu və Marin Gerasin qala-konserti oldu (2, s. 4).

Milli musiqi salnaməmizin ayrılmaz tərkib hissəsindən biri də caz festivallarıdır. Azərbaycanın caz sənətini unudulmaz sənətkar Vaqif Mustafazadə (Azərbaycan caz sənətinin banisi), həmçinin Rafiq Babayevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Dövlət Teleradiosunun solistlər ansamblı, Teymur Mirzəyevin başçılığı ilə Caz-Xor, pianoçu Rövsən Rzayevin rəhbərliyi altında Caz-Kvartet və Əzizə Mustafazadə (müasir dünya caz “səmasının” ulduzu) layiqincə təmsil etmişlər və bu işi hal-hazırda davam etdirməkdədirlər. 2006-cı il aprelin 21-də Mahnı Teatrında bakılı musiqisevərlər “Azərbaycanda Rusiya İli” çərçivəsində kontrabasçı Vladimir Volkovun və iki vokalçı-multiinstrumentalçının – Sergey

Starostin və Andrey Kotovun daxil olduğu Rusiya triosunun çıxışını dinlədilər. Bütün musiqiçilər ən yüksək səviyyəli və çox zəngin təcrübəyə malik olan peşəkarlardır. Məsələn, Andrey Kotov 1989-cu ildə «Sirin» adlı unikal bir ansambl yaratmışdır. Bu ansambl XIV-XV əsrlərin dini mahnılarını, dini mövzuda şeirləri və müasir bəstəkarların dini mövzuda musiqisini ifa edirdi. Sergey Starostinin və ya Andrey Kotovun başladığı mövzu tədricən sərbəst improvizasiyaya çevrilir, musiqiçilərin hər biri öz imkanlarını tam sərbəst ifadə edir və bir-birinə mane olmadan bu sərbəstlikdən çox ehtiyatla istifadə edirdilər. Bir neçə mahnının ifası zamanı Andrey Kotovun nağaradan istifadə etməsi də diqqəti cəlb edirdi. Bu yüksək səviyyədə olan ifada Baltıqyanı ölkələrin musiqisi üçün səciyyəvi olan intonasiyalarla yanaşı, Karpat və Balkan melodiyaları da duyulurdu. Trionun ifa etdiyi XIV əsr kilsə mahnılarının sədaları isə dinləyiciləri xəyalən uzaq Bizansa aparırdı. Konsertin bir məqamında Volkov xalis muğam ladından istifadə etdi (4, s. 24).

2006-cı il sentyabrın 15-də Azərbaycanda Rusiya ili çərçivəsində, Mahnı Teatrında rusiyalı cazmenlərdən, rus caz sənətinin banilərindən biri pianoçu və bəstəkar Anatoli Krollun çıxışı oldu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Krollu Azərbaycanla çox sıx yaradıcılıq və dostluq əlaqələri bağlayır. Trubaçı Arzu Hüseynov öz karyerasını Krollun orkestrində başlayıb. Bundan əlavə müğənni Cavanşir Əliyev, hal-hazırda Moskvada yaşayan pianoçu Lətif Qocayev də Krolla birgə işləmişdilər. Əzizə Mustafazadəni isə Polşada caz-vokal müsabiqəsində iştirak etmək üçün məhz Kroll göndərmişdi. Konsertin proqramı A.Krollun öz pyesləri əsasında qurulmuşdu. Caz standartlarından ancaq Kosmanın “Payız yarpaqları” səsləndi (1, s. 16).

22-24 may 2007-ci ildə Belarusda “Azərbaycan Mədəniyyəti Günləri” çərçivəsində Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət ustalarından ibarət 80 nəfərlik nümayəndə heyəti Belarusun Minsk və Bobruysk şəhərlərində öz istedadlarını nümayiş etdirmişlər. Mədəniyyət günlərinin proqramına klassik musiqimizlə yanaşı, xalq mahnıları, rəqslər və estrada janrından nümunələr də daxil edilmişdir.

2007-ci ilin sentyabrında Bolqarıstanda keçirilən XII musiqi festivalında Azərbaycan musiqiçiləri – Anar Seyidov İ, Mustafa Mehmandarov isə II yeri qazandı. Azərbaycan bu festivala ilk dəfə qatılırdı. 15 ölkənin təmsil olunduğu festivalda musiqiçilərimizin ifası xüsusi hay-küyə səbəb oldu.

Festival çərçivəsində əməkdar artist, skripkaçı Zəhra Quliyevanın solo-konserti keçirildi. Konsert proqramında Qara Qarayevin, Fikrət Əmirovun, Rauf Hacıyevin və Avropa bəstəkarlarının əsərləri səslənib: “Konsertdən sonra festivalda iştirak edən musiqiçilər mənə yaxınlaşaraq ifa etdiyim Azərbaycan bəstəkarlarının notlarını istədilər. Mən də onlara əlimdə olan notları və CD-ləri təqdim etdim. Festival çərçivəsində münisflər heyətinin üzvlərinin ustad dərsləri də keçirilirdi. Münisflər heyətinin üzvü olmasam da, mənim də 11 ustad dərsim təşkil olundu. Konsertdə amerikalı dirijor Renardo Averbaxın rəhbər-

liyi və Bolqarıstan Kamera Orkestrinin müşayiəti ilə Sevdə İbrahimovanın “Dünya bir pəncərədir” romansını ifa etdim” (6, s. 6).

2007-ci ilin oktyabrın 4-dən 7-nə qədər Bakıda keçən əsrin 60-cı illərinin ortalarında əsası qoyulmuş gözəl musiqi ənənəsi yenidən canlanmış, “Qızıl payız” musiqi festivalı keçirilmişdir. Oktyabrın 4-də Filarmoniyanın səhnəsində “Qaya” Azərbaycan Dövlət Ansambli “Arena” dövlət ansambli ilə birlikdə “Qızıl payız – Bakı 2007” Musiqi Festivalını açmış, ardınca Latviyanın “Kosmo” qrupu, ikinci günü isə festivalın ən təcrübəli iştirakçılarından biri – Ukraynanın 1994-cü ildə yaranmış Man Sound akapel seksteti çıxış etmişdir. Sonra proqramı Belarusun çox maraqlı “Kamerata” qrupu davam etdirmişdir. Oktyabrın 6-da Filarmoniyada Rusiyanın məşhur A’Capella Express qrupunun konserti keçirilmişdir. Festivalın bağlanış mərasimində isə “Qaya” qrupu öz proqramı ilə çıxış etmişdir (8, s. 4).

2009-cu il aprelin 18-də Azərbaycanın tanınmış musiqiçiləri – xalq artisti, tarzən Ramiz Quliyev və beynəlxalq müsabiqələr laureatı, dirijor Əyyub Quliyev Koşalin Dövlət Filarmonik orkestri ilə birgə Polşanın Koşalin şəhərində Stanislav Monyuşka adına Dövlət Filarmoniyasında konsert vermişlər. Konsertdə Ə.Quliyevin dirijorluğu ilə Koşalin Filarmonik orkestri tərəfindən dahi alman bəstəkarları R.Vaqner və L.Bethovenin simfonik əsərləri, P.Çaykovskinin Beşinci simfoniyası, eyni zamanda R.Quliyevin ifasında görkəmli Azərbaycan bəstəkarları – Hacı Xanməmmədov və Həsən Rzayevin tar və simfonik orkestr üçün yazılmış əsərləri səsləndirilmişdir. Böyük marağa səbəb olan bu ifadan sonra azərbaycanlı tarzən dinləyicilərin xahişi ilə yenidən səhnəyə qayıtmış və Polşa musiqisinin ən parlaq nümunələrindən olan M.Oginskinin “Polonezi” əsərini ifa etmişdir. Konsertdən sonra Koşalin Filarmoniyasının rəhbərliyi Azərbaycan musiqiçilərinə yeni konsert layihəsi ilə bağlı müraciət etdi. Azərbaycan musiqiçilərinin çıxışı polyak mətbuatında da geniş işıqlandırıldı. Təxminən altı qəzet və internet-resurs azərbaycanlı musiqiçilərə məqalələr həsr etdilər. Aprelin 24-də isə Polşanın Çestokova şəhərinin Dövlət Filarmoniyasında dahi alman bəstəkarı F.Mendelsonun anadan olmasının 200 illiyinə həsr olunmuş təntənəli konsert keçirilmişdir ki, Mendelsonun əsərlərindən ibarət konsert proqramını idarə etmək həmyerlimiz, gənc dirijor Əyyub Quliyevə həvalə olunmuşdu (3, s. 5).

2005-ci il iyun ayının 7-dən 15-nə kimi Litvanın paytaxtı Vilyus şəhərində Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə həsr olunmuş multimediya saytlarının təqdimatı keçirilmişdir. Bu tədbirdə “Musiqi dünyası” jurnalının saytlarının təqdimatı da əlamətdar olmuşdur.

2006-cı il iyun ayının 2-də Azərbaycanın Latviyadakı səfirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Latviyanın Mədəniyyət nazirliyi burada yaşayan əlil uşaqlar üçün xeyriyyə konserti təşkil etmişdir. Konsertdə Azərbaycan Respublikasının Uşaq Dövlət Filarmoniyası və Latviya Respublikasının Uşaq Musiqi məktəbi iştirak etmişlər. 9 may 2007-ci ildə Ümummilli lider H.Əliyevin do-

ğum günü ilə əlaqədar Riqada Alim Qasimov və onu müşayiət edən musiqiçilər “Böyük Qildiya” konsert salonunda çıxış etmişdir. Bəstəkarlar İttifaqı tərəfindən keçirilən “Muzika druzey” (“Dostların musiqisi”) festivalının tarixi 1994-cü ildən başlanır və onun tədbirləri sırasında konsertlər, sənətkarlıq dərsləri, musiqişünasların iştirakı ilə konfranslar, müxtəlif mövzular üzrə seminarlar və daha “sərbəst üsulda” keçirilən “dəyirmi masalar”, workshoplar, bir sıra muzey və sərgilərin ekspozisiyaları ilə tanışlıq və s. mühüm yer tutur. Festivalın Məramnaməsi onun əsas məqsədini “Musiqiçilərin professional və dostcasına ünsiyyətə olan ən zəruri ehtiyacını ödəməklə, geniş dinləyici kütləsi önündə müasir sənətin dolğun panoramını yaratmaq”la izah edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı “Muzika druzey” festivalı tarixinin ən maraqlı səhifələrindəndir. Ayrı-ayrı illərdə festival çərçivəsində Q.Qarayev, A.Məlikov, T.Bakıxanov, X.Mirzəzadə, M.Mirzəyev, M.Quliyev, F.Əlizadə kimi bəstəkarların musiqisi səslənmişdir. Məsələn, 2002-ci ilin iyununda VII Beynəlxalq “Muzika druzey” festivalında səslənən İsmayıl Hacıbəyovun fleyta, klarnet və fortepiano üçün yazılmış “Həvəs” pyesi, Cəlal Abbasovun “Qara Qarayevin xatirəsinə Postlyudiya”sı və Zaur Fərhadovun “Chronos” əsəri Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbini burada layiqincə təmsil etdi. Bəstəkarlarımızın bu müvəffəqiyyətində sözsüz ki ifaçıların – Moskva Müasir musiqi ansamblının, eləcə də Azərbaycan dinləyicilərinin yaxşı tanıdığı, orqan çalan Beynəlxalq müsabiqələr laureatı Marianna Vısotskayanın rolu inkaredilməzdir. Konsertlərdə və nəzəri konfranslarda Y.Korev, V.Zaderatski, Y.Xolopov, V.Rojnovski kimi məşhur tədqiqatçı-musiqişünasların, Rusiya Bəstəkarlar İttifaqının rəhbəri V.Kazehinin, “Yurgenson Fondunun” sədri B.P.Yurgensonun, bir çox başqa musiqiçi və musiqisevərlərin iştirakı yaradıcılıq forumunun əhəmiyyətini bir daha təsdiq etdi.

Beləliklə, müasir mərhələdə Azərbaycanlı və Şərqi Avropa musiqiçilərinin mütəmadi olaraq konsertləri təşkil olunmuşdur ki, bütün bunlar xalqlarımız arasında tarixi, mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Anotoli Krollun konserti (Qış -2007) // Jazz dünyası, 2007, №9, s. 45-48.
2. Azərbaycanda Moldova mədəniyyəti günlərinin təntənəli açılışı olub. “Xalq” qəz., 2008, 24 aprel.
3. Azərbaycan musiqisi Polşanın Koşalın şəhərində. “Respublika” qəz., 2009, 19 aprel.
4. Bakının caz xəbərləri (Yay- 2006) // Jazz dünyası, 2006, № 8, s. 12-16.
5. Beynəlxalq mədəni əlaqələr. Dərslik (M.C.Manafovanın və N.T.Əfəndiyevanın redaktəsi ilə). Bakı: Sabah, 2008, 660 s.
6. Bolqarıstanda keçirilən XII Musiqi festivalında ilk yerləri Azərbaycan musi-

- qiçiləri tutub. "Mədəniyyət" qəz., 2007, 19 sentyabr.
7. "Buta" incəsənət mərkəzi Rusiyada Azərbaycan mədəniyyətini təbliğ edir.
<http://www.aztv.az/xbdx/x-1.asp?id=9300&il=2005>
8. "Qızıl payız" Filarmoniyadan başlayıb. "Ayna" qəz., 2007, 6 oktyabr.
9. Musiqiçilərimiz "Peçeneq gölü" etnofestivalında iştirak ediblər. "Səs" qəz., 2007, 24 iyul.

Хабил Мамедов

**ВЗАИМНЫЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА И СТРАН ВОСТОЧНОЙ
ЕВРОПЫ В ОБЛАСТИ МУЗЫКИ – КАК ОДНА ИЗ ОБЛАСТЕЙ
МЕЖДУНАРОДНОГО КУЛЬТУРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА**

В статье анализируются особенности и отмечается значение взаимной связи в области музыкального искусства Азербайджана со странами Восточной Европы. Эти связи осуществлялись в различных формах: отправка нот и грампластинок, концерты, связи музыкантов и композиторов, участие в музыкальных фестивалях и др. Сотрудничество в области музыки сыграет своеобразную роль в культурных взаимоотношениях между странами Восточной Европы и Азербайджаном, и имеют большие потенциальные возможности для дальнейшего развития.

Habil Mammadov

**MUTUAL CONNECTIONS OF AZERBAIJAN AND THE COUNTRIES
OF THE EAST EUROPE IN THE FIELD OF MUSIC – AS ONE OF
AREAS OF THE INTERNATIONAL CULTURAL COOPERATION**

In article features are analyzed and value of mutual connection in the field of musical art of Azerbaijan with the countries of the East Europe is marked. These connections were carried out in the various formes: to send notes and phonograph records, concerts, connections of musicians and composers, participation in musical festivals, etc. Cooperation in the field of music will play an original role in cultural mutual relations between the countries of the East Europe and Azerbaijan, and have great potential opportunities for the further development.

İQTİSADİYYAT VƏ FƏLSƏFƏ

RƏCƏB RƏHİMLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCANDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏNİN TARİXİ İNKİŞAF PROSESİ

Azərbaycanda müasir, demokratik anlamda yerli özünüidarənin tarixi o qədər də qədim deyil. Bu, qərb dövlətlərindən fərqli olaraq şərqdə yerli özünüidarəçilik ənənəsinin olmaması ilə əlaqədardır. Bu aspektdən baxanda Azərbaycanca yerli özünüidarənin inkişaf tarixini üç mərhələyə ayırmaq olar. Birincisi, Çar Rusiyası zamanında Azərbaycanda yerli özünüidarələr, ikincisi, Sovetlər İttifaqı zamanında Azərbaycan SSR-də yerli özünüidarələr, üçüncüsü, 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda yerli özünüidarələr.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan Rusiyaya birləşdirildikdən sonra bütün sahələrlə bağlı məsələlər Rusiya hüquq sistemində müvafiq surətdə həll olunurdu. Rusiyada təhkimçilik hüququ 1861-ci ildə ləğv edildikdən sonra 1864-cü ildə Zemstvo yaradıldı, 1870-ci ildə isə şəhər islahatlarının keçirilməsini zərurətə çevirdi. Burada məqsəd idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi və Rusiyada yerli özünüidarəni inkişaf etdirmək idi. 1864-cü ildə qəbul edilən Zemstvo haqqında əsasnamə 34 quberniyada və 400 qəzada tətbiq olunurdu. Əsasnaməyə görə, guberniya və qəzalarda zemstvo orqanları yaradılmışdı. Bu orqanlara seçkili guberniya, qəza zemstvo yığıncaqları və onların seçdiyi müvafiq zemstvo idarələri aid idi (2, s. 114).

Qəza zemstvo qlasnılarından ibarət idi. Zemstvo qlasnıları qəza torpaq sahibləri, şəhər cəmiyyətləri, kənd cəmiyyətləri içərisindən seçilirdilər. Seçkilər üç seçki yığıncağında keçirilirdi. Qlasnılar kənd cəmiyyətinin seçki yığıncağında seçildiyi üçün kəndlilərin seçkiləri dolayısı yolla həyata keçirilirdi. Yaşı 25-dən az olanlar, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunanlar, xaricilər seçkilərdə iştirak edə bilməzdilər. Qubernator, guberniya idarəsi üzvləri, guberniya, qəza prokurorları və polis qlasnı seçilə bilməzdilər. Qlasnılar daxili işlər naziri tərəfindən təyin edilməklə 3 il müddətinə seçilirdi. Quberniya zemstvo qurultayı, qəza zemstvo qurultayı üzərində seçilən qlasnılardan ibarət idi (1, s. 45-46).

Xidməti vəzifəsinə görə, qlasnılar heç bir üstünlüyə malik deyildilər. Zemstvo idarəsinin sədri və üzvlərinin saxlanması məsələsi zemstvo yığıncağından asılı idi. Yerli özünüidarənin zemstvo orqanları aşağıdakı yerli təsərrüfat məsələlərini həll edirdi:

- zemstvonun əmlakı və pul vəsaitlərinin idarə edilməsi;
- zemstvo hesabına saxlanılan rabitə yollarının və ona məxsus binaların və digər qurğuların tikilməsi və saxlanması;
- xalqın ərzaqla təmin edilməsi;
- zemstvo xeyriyyə müəssisələrinin təsis edilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması, kilisə tikilələrinə himayədarlıq edilməsi;
- xalq təhsili və səhiyyənin himayəyə götürülməsində iştirak etmək və s. idi (1, s. 46; 6, s. 34-35).

Bunlarla bərabər zemstvo idarələri mülkü hüquqi dövrüdə bərabər-hüquqlu subyekt kimi çıxış edərək daşınan və daşınmaz əmlakı əldə etmək və özgəninkiləşdirmək, zemstvonun əmlak məsələləri üzrə məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi iştirak etmək hüququna malik idi.

Qafqazda və xüsusən Azərbaycanda yerli özünüidarələrin bu modeli XIX əsrin 90-cı illərində həyata keçirilməyə başlanmışdır. Rus İmperatorluğunun bir vilayəti olan şimali Azərbaycanda dörd quberniya qurulmuş və yerli idarələrə Çarın təyin etdiyi General Qubernatorlar başçılıq edirdilər. Bu idarələrin yerli özünüidarə xüsusiyyətinə malik olmalarına baxmayaraq, xalqa heç bir yerli əhəmiyyətli xidmət göstərmirdilər. Əksinə yerli xalqdan zor gücünə vergilər yığır və Çar İmperatorluğu əleyhinə üsyanları yatırırdılar.

Bu dövrdə mövcud olan şəhər idarələri isə şəhərdə islahatların keçirilməsi haqqında 1870-ci il tarixli Şəhər əsasnaməsinə uyğun olaraq təşkil olunmuşdu. Əvvəlcə islahat Rusiyanın daxili quberniya şəhərlərinə şamil olunmuşdu. Çar hökuməti onun Zaqafqaziyada həyata keçirilməsinə maneçilik törədirdi.

Şəhər özünüidarə orqanları seçki yığıncağı, Şəhər Duması və Şəhər idarəsi idi. Şəhər seçki yığıncağında şəhər duması üzvləri hər dörd ildən bir seçilirdi. Bu zaman seçilən şəxslərdən və seçicilərdən əmlak və yaş senzi tələb olunurdu.

Yerli şəhər özünüidarənin nümayəndəli orqanları ikipilləli seçki əsasında yaradılırdı. Əvvəlcə daşınmaz əmlakı olan müxtəlif istehsal, ticarət şöbələri seçki yığıncağını təşkil edirdi. Sonra seçki yığıncağı şəhər dumasına qlasnıları seçirdi.

1870-ci il Şəhər əsasnaməsi müəyyən mənada mütərəqqi akt olmaqla yerli özünüidarənin demokratik başlanğıcını bərqərar etsə də vətəndaşların iqtisadi vəziyyətinə, milliyətinə, dini əqidəsinə görə yerli özünüidarələrdə iştirakına yol verilmirdi.

1870-ci il şəhər islahatı yalnız 8 il keçdikdən sonra Bakıda tətbiq edilir. Şəhər özünüidarətmə orqanlarının səlahiyyətləri yerli təsərrüfat məsələləri ilə məhdudlaşdı. Belə ki, vergi və rüsumların toplanması, küçələrdə qayda-qanu-

nun yaradılması, meydan və körpülərin salınması, bazarların təşkil edilməsi, yangından mühafizə və s. digər işlər ona həvalə edilirdi. Əslində isə təsərrüfat işlərindəki müstəqillikdən özünüidarə orqanları istifadə edə bilmirdilər. Belə ki, onlar istədikləri kimi vergiləri müəyyən etmək və toplanan vəsaitdən istifadə etmək hüququndan məhrum edilirdilər. Daha doğrusu şəhər duması tamamilə yerli polisdən asılı idi. Şəhər təsərrüfatı ilə bağlı bütün məsələlər polis idarələri ilə razılaşdırıldıqdan sonra icra edilirdi.

1892-ci ildə çar III Aleksandr yeni Şəhər əsasnaməsini təsdiq etdi. Yeni islahatlar onsuz da məhdud hüquqları olan özünüidarə orqanlarının şəhər işlərində fəal iştirakının qarşısını alırdı. Bu mənada yeni islahat “şəhər əksislahatı” adını almışdır. Belə ki, 1892-ci il Şəhər əsasnaməsi qubernatorun şəhərin ictimai özünüidarə orqanlarının işlərinə müdaxiləsini, o cümlədən inzibati cəza tətbiq etmək, vəzifədən kənarlaşdırmaq da daxil olmaqla, hüquqlarını qanuniləşdirirdi. Hətta şəhər əmlakı və kapitalının istifadə olunması, daşınan əmlakın özgəninkiləşdirilməsi və s. bu kimi aktlar qubernatorun təsdiqindən sonra qanuni qüvvəyə minirdi (3, s. 209-218).

Beləliklə, XIX əsrin əvvəllərindən Sovetlər dövrünə qədər yerlərdə idarəçiliyin iki sistemi dövlət idarəçiliyi və zemstvo, şəhər özünüidarəsi mövcud olmuşdur. Daha doğrusu, 1924-cü il Sovet Konstitusiyasının qəbuluna qədər sürən bu idarəçilik, özlüyündə yerli özünüidarə mahiyyətinə sahib olsa da, o, xalqa, demək olar ki, xidmət göstərmirdi.

28 May 1918-ci ildə müstəqillik əldə edən Azərbaycan Demokratik Respublikasında yerli özünüidarələrlə əlaqədar nəzərə çarpan islahatlar aparılmışdır. Dövrün sosial-siyasi arenasına nəzər saldıqda 23 ay yaşaya bilən Cümhuriyyətdən bu islahatı gözləmək sadəlövhlik olardı.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda yerli özünüidarə hüquqi aktlarda ifadə olunmamışdı. Dövlət hakimiyyəti və idarəetmənin yerli orqanları konsepsiyası sovetlərin və icra orqanlarının vahid sistemi ilə şərtlənmişdi. 1936-cı il SSRI Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycan SSR-də 1937-ci il Konstitusiyası qəbul edildi. Məhz bu Konstitusiya ilə əvvəllər mövcud olan yerli orqanlar ləğv edildi, dövlət hakimiyyətinin yerlərdəki orqanı sovetlər oldu. Bu sovetlər “Zəhmətkeş Deputatları Soveti” adlandırılır və vətəndaşlar tərəfindən ümumi, bərabər və müstəqil seçki hüququ qaydasında gizli səsvermə yolu ilə seçilirdi. Zəhmətkeş Deputatları Sovetinin səlahiyyət müddəti 1978-ci il Konstitusiyası qəbul edilənə qədər iki il idi. Adı çəkilən sonuncu Azərbaycan SSR Konstitusiyasında bu müddət iki il yarım qədər uzadıldı. 1990-cı ildə Konstitusiyaya edilən dəyişiklik nəticəsində onların səlahiyyət müddəti 5 il oldu (1, s. 52).

Ümumiyyətlə, yerli özünüidarənin sovet modeli XIX əsrdə sosialist və anarşist elm adamlarının müxtəlif modellər üzərində çalışaraq ortaya çıxardıqları bir modeldir. Bu modelin düşümsəl cəhətdən özünəməxsusluğu və yaradıcı tərəfi, yerli sovetlərin “dövlətin sönmə prosesi”ni sürətləndirmək məqsədi ilə

istifadə edilə biləcək bir qurum olaraq dəyərləndirilmişdir. Bu prinsip əsasında dövlət işləri əvvəlcə yerli qurumlara həvalə ediləcək, yerli qurumlarda həyata keçirilən işlər isə könüllü şəxslər tərəfindən formalaşdırılan qurumlar tərəfindən ictimai əsaslarla yerinə yetiriləcəkdir. Sovet İttifaqında simvolik olaraq həyata keçirilən bu prinsip xaricində yerli sovetlər modelinin iki əsas xüsusiyyəti vardır. Bunlardan birincisi Qərb modelindən fərqli olaraq yerli sovetlər “iqtidar orqanları”dır. İqtidar sadəcə mərkəzi qanunverici orqan tərəfindən deyil, eyni zamanda yerli sovetlər tərəfindən idarə olunmaqdadır. Bu halda sovet modelində yerli özünüidarələr dövlətin əsas qurucu unsuru olaraq qiymətləndirilməlidir. İkincisi isə, birinci xüsusiyyətin nəticəsi olaraq “demokratik mərkəziyyətçilik” prinsipinin əsası olan “ikili təbəçiliyin” həyata keçirilməsidir. Bu hər səviyyədəki yerli icra komitəsi və təşkilatların həm yerli sovetə, həm də üst səviyyədəki qərar qəbuletmə səlahiyyətinə malik quruma təbəçilikləri deməkdir. Təbəçiliyin ilk səviyyəsi üfiqi ya da demokratik, ikincisi isə şaquli ya da mərkəziyyətçi idarəçiliyi müəyyən edir (5, s. 113-114).

Bu açıqlamalarımızdan da aydın olur ki, sovetlərin təşkili və fəaliyyəti haqqında hüquqi aktlar onların yerli özünüidarə orqanı olmadığını göstərir. Buna baxmayaraq sovetlər həm yerli, həm də dövlət əhəmiyyətli məsələləri həll edirdi. Ancaq onların qəbul etdikləri qərar formal xarakter daşıyırdı. Bütün məsələlər üzrə əvvəlcə partiya orqanları qərar verir, daha sonra sovetlər həmin qərarı təkrar olaraq olduğu kimi qəbul edirdilər. Çünki bütün səlahiyyətlər partiya orqanlarının əlində idi. Qanunlara görə hakimiyyət xalq tərəfindən idarə olunurdu, amma real olaraq isə hakimiyyət tamamilə Kommunist Partiyası nəzdində formalaşmış bürokratik qrupun əlində cəmləşmişdi. Bürokratiya nəzəriyyələrinin əsasını qoyan Max Veberə qarşı çıxan Marksın fikirlərinə görə liberalizmdə əmək sərmayə tərəfindən közləşdirilir. Təbii ki, bu məsələdə sosialist və liberal elm adamlarının görüşləri müxtəlifdir. Amma bizim burada ortaya qoymaq istədiyimiz fikir ondan ibarətdir ki, Sosialist İnqilabından sonra heç də gözlənilmədiyi kimi əməyin sərmayə tərəfindən közləşdirilməsinin qarşısı alınmadı. Sadəcə bu vəzifəni yerinə yetirən aktorlar dəyişdi. Yəni, əmək sərmayə tərəfindən deyil, kəndli və fəhlələrin dəstəyini alan kiçik bürokratik qrup tərəfindən közləşdirildi. Məhz bu qrup bütün səlahiyyətləri öz əlində toplayaraq, yerlərdəki sovetləri sadəcə hakimiyyətin xalqda olduğunu göstərmək məqsədi ilə yaratmışdı.

Hüquqi cəhətdən geniş səlahiyyətlərə malik sovetlər faktiki olaraq müstəqil qərar verə bilməzdilər. Onların mahiyyətə real hakimiyyəti yox idi. Partiya orqanlarının alətinə çevrilmiş sovetlər əsasən onların göstərişlərinin icrasına çevrilmişdi. Sovetlərin yuxarıdan aşağıya qədər bütün sistemi partiyanın ciddi nəzarəti altında idi. Partiya sovetlərə seçkiləri təşkil edir, funksiya və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirirdi. Sovetlər partiyaya hesabat verdiyi üçün ayrı-ayrı hüquqi aktlarda və konstitusiyada onlara məxsus hakimiyyət realizə olunmamış qalırdı (1, s. 53; 4, s. 159).

Azərbaycan SSR-də kənd, qəsəbə zəhmətkeş deputatları soveti haqqında qanun və müvafiq əsasnamələr üzrə muxtar vilayət, şəhər, rayon, qəsəbə və kənd deputatları soveti sistemi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan SSR-də ictimai özünüidarə orqanları mövcud idi. Özünüidarənin təşkilati əsasları, formaları yığıncaq, iclas, komitə, ictimai sovetlərdə ifadə olunurdu. Amma özfəaliyyət orqanları kimi mövcud olan bu qurumlar həm sovetlərə və onların icra orqanlarına tabe olduqlarından, həm də demokratik yerli özünüidarə prinsiplərinə əsaslanmadığından onları bugünkü anlamda müstəqil yerli özünüidarələr kimi qəbul etmək olmaz.

Bütün bu dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər Sovet İttifaqı dövründə, istərsə də ondan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanda müasir mənada yerli özünüidarə ənənəsi mövcud olmamışdır. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri vardır. Fikrimizcə, əsas səbəb torpaqlarımızın Fars və Rus işğalı altında olduğu müddətdə müstəqil dövlətimizin mövcud olmaması idi. Çünki əgər 200 il əvvəl müstəqil Azərbaycan dövləti mövcud olsaydı, Qərbdə formalaşmağa başlayan müstəqil demokratik yerli özünüidarəçilik ənənəsindən Azərbaycan da öz nəsibini almış olardı.

Azərbaycanda müasir mənada yerli özünüidarəçilik 1991-ci ildə, müstəqillik əldə etdikdən sonra 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında öz əksini tapmış və yerli özünüidarə qurumu olan bələdiyyələr 12 dekabr 1999-cu ildə keçirilən seçkilərdən sonra qurulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev E.İ., Həsənova S.H. Bələdiyyə hüququ (dərslük). Bakı: ABU, 2002, 335 s.
2. Aslanov E.I. Ülke-ülke yerel yönetimler. Azərbaycanda yerel yönetimler // Çağdaş yerel yönetimler, temmuz 1998, c. 7, sayı 3, s. 112-129.
3. Əkbərov R., Səlimov S. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2003, 487 s.
4. Gelard M.P. Sovyetler Birlişinde mahalli idareler // Amme idaresi dergisi, mart 1970, c. 3, sayı 1, s. 158-176.
5. Güler B.A. Yerel yönetimler: Liberal açıqlamalara eleştirel yaklaşım. Ankara: Türkiye və Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü yayını № 280, mart 1998, 295 s.
6. McKenzie K.E. Zemstvo organization and role within the administrative structure. The zemstvo in Russia – an experiment in local self government. Cambridge University Press, 1987, pp. 33-38.

Раджаб Рагимли

ИСТОРИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В управлении городами начиная со времен античности и в последующем продолжая в средневековье вплоть до современности основным фактором формирования мысли о местном самоуправлении является владение людей независимым мышлением. Исходя из этого люди устанавливают свои правления. В этой статье был исследован исторический путь развития местных самоуправлений Азербайджана, начиная с эпохи Царской России до нашего дня.

Rajab Rahimli

THE HISTORICAL EVOLVEMENT OF LOCAL GOVERNMENT IN AZERBAIJAN

From the period of Antiquity and Middle Ages till modern times, the main factor on thought forming of local government is having independent minds. Because of this factor people defined a certain form of governance. This article tells on the historical evolvement of local government in Azerbaijan from tsarist Russia times till today.

AYDIN MİRZƏZADƏ
Azərbaycan Respublikası
Milli Məclisinin deputatı

DÖVLƏTİN RESPUBLİKA İDARƏETMƏ FORMASININ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Dövlət cəmiyyətin öz hakimiyyətini konkret bir əraziyə və orada yaşayan əhaliyə şamil edən xüsusi siyasi təşkilatıdır. Bu səlahiyyətə müstəsna olaraq ancaq o malikdir və səlahiyyətini hamı üçün məcburi olan qanunlar qəbul etməklə həyata keçirir. Bu təşkilat cəmiyyəti idarə etmək və sosial ədaləti qorumaq üçün peşəkarlardan ibarət qrupa da malik olur (8, s. 64). Dünyada hal-hazırda 193 dövlət vardır. Onların 192-i (Vatikandan başqa) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür. Eyni zamanda onlarla dövlətlərin ərazisinin bir hissəsi separat şəkildə özünü müstəqil dövlət elan etsə də, onların müstəqilliyini ya heç bir dövlət tanımır, ya da müəyyən sayda dövlət tanısa da statusları mübahisəli hesab edilir.

Dövlətin mövcudluğu üçün onunun ərazisi və hədləri, həmin ərazidə yaşayan əhali üzərində hakimiyyət (dövlət hakimiyyəti onun bir qoludur), hüquq sistemi, dünya birliyi tərəfindən qəbul edilən vətəndaşlığı və silahlı qüvvələri olmalıdır. Məşhur Brokqauz – Efron ensiklopediyasında isə əlavə olaraq bildirilir ki: “Dövlət hüququn dövlətdə təcəssümüdür” (7, s. 64).

Hər bir dövlət dövlət idarəetmə forması, dövlət quruluşu forması və siyasi rejimlə xarakterizə edilir.

Dövlət idarəetmə forması dövlət hakimiyyətinin təşkilini xarakterizə edir. O həmçinin dövlətin idarəetmə orqanlarının yaranması prinsipini və strukturunu, dövlət hakimiyyəti ilə ölkə vətəndaşlarının münasibətləri sistemini, hakimiyyət orqanlarının vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasında rolunu və fəaliyyətini göstərir. Yunan filosofu Aristotelə görə “ən yaxşı dövlət quruluşu həmişə ən mükəmməlinə yaxınlaşan olacaqdır” (2, s. 157).

Tarixən dövlət idarəetməsinin iki forması mövcud olub: monarxiya və respublika. Bütün dövlətlər birinci formadan başlayaraq ya konstitusiyalı monarxiya, ya da respublika idarəetmə formasına keçmişlər. Bəzi dövlətlər isə hələ də monarxiyanın birinci mərhələsində, mütləq monarxiya (hakimiyyətin bir əldə cəmləşdiyi) mərhələsində qalmışlar. Konstitusiyalı monarxiyalarda monarxiyanın qalması cəmiyyətdə tarixi ənənələrə bağlılıq kimi izah edilir.

Monarxiya – yunanca “monorcha” – tək hakimiyyətlik, tək idarə edən deməkdir. Bu idarəetmə formasında ali dövlət hakimiyyəti ya irsən, ya hakimiyyəti zəbt etməklə müddət məhdudiyyəti olmadan bir nəfərə – monarxa (kral, çar, imperator, hersoq, əmir, sultan, xan və s.) məxsus olur. “Mütləq monarxiya prinsipində monarxın yuxarıdan aşağıyadək təkbaşına hökmranlığı və yerlərdə onun səlahiyyətli nümayəndələrinin olması ölkənin idarə olunmasının əsas prinsipidir” (6, s. 72).

Öz fəlsəfəsinə görə monarxiya demokratiya və insan hüquqları prinsipi ilə ziddir. İdarəetmə forması kimi onun çatışmazlıqları aşağıdakılardır:

- dövlət başçısı vətəndaşların seçimi ilə deyil, hakimiyyətdə olan monarxın qohumu olduğuna görə avtomatik seçilir.

- monarxın və onun qohumlarının hüquqları doğulandan digər vətəndaşlarından üstün olur, bu isə “qanun qarşısında hamı bərabərdir” prinsipinə aiddir.

- demokratik respublikalarda hakimiyyət seçkilər vasitəsilə dövlət başçısının səlahiyyət müddəti bitdikdən sonra dəyişilir, monarxiyada isə bu monarxın ölümündən sonra baş verir.

- respublika idarəetmə forması olan dövlətlərdə dövlət başçısı öz qabiliyyətinə, nüfuzuna və proqramına görə seçilir, monarxiya rejimində isə rəhbərliyə layiq və hazır olmayan insan bu statusa yiyələnə bilər.

- monarx öz hərəkətlərinə görə cəmiyyət və qanun qarşısında heç bir məsuliyyət daşmır, ona görə də bu dövlətin maraqlarına cavab verməyən qərarların qəbuluna gətirib çıxara bilər.

Böyük italyan mütəfəkkiri Nikkolo Makiaveli respublika olan yerdə bərabərlik, monarxiya olan yerdə qeyri-bərabərlik olduğunu bildirirdi (3, s. 249).

Dövlət idarəetmə formasının ikinci, daha müasir forması respublikadır. Respublika latın sözü olub *res publica* - “ümumi iş” deməkdir. Bu üsul-idarədə ali hakimiyyət əhali və ya dövlət orqanları tərəfindən seçilən seçkilərlə orqan tərəfindən müəyyən müddətə həyata keçirilir. Azərbaycanlı tədqiqatçı Şahin Əliyev onu çoxluğun idarə etdiyi dövlət adlandırır (5, s. 5).

Hal-hazırda dünyadakı 193 dövlətdən 140-ı respublika idarə formasındadır.

Bütün tip respublikaların aşağıdakı ümumi xüsusiyyətləri vardır :

- dövlət başçısının və parlamentin alternativ əsaslarla müəyyən müddətə seçilməsi. Parlament qanunverici hakimiyyəti təmsil edir. Prezident ali icra hakimiyyətinə rəhbərlik edir, ancaq respublikanın parlamentli tipində o sadəcə dövlətin təmsilçilik funksiyasını həyata keçirə bilər.

- hakimiyyətin əsasını xalq, qanunun əsasını isə xalqın iradəsi təşkil edir.

- dövlətdə hər kəsin qanun qarşısında cavabdehliyi mövcuddur.

- ali dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi və səlahiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir.

– prezidentli və parlamentli respublikalarda parlamentin Konstitusiyayla nəzərdə tutulmuş hallarda prezidenti vəzifədən kənarlaşdırmaq hüququ vardır.

Respublikaların təsnifatı dövlət başçısının hansı sistemlə seçilməsi və onunla parlamentin səlahiyyət bölgüsünün nisbəti əsasında aparılır.

Respublikalar ali hakimiyyətin müasir forması hesab edilsə də onun tarixi monarxiya ilə yanaşı gəlir.

İlk respublikalar hələ antik dövrlərdə “Roma respublikası” formasında meydana gəlmişdir. İndiki Rusiya ərazisində orta əsrlərdə Novqorod və Pskov respublikaları da mövcud olmuşdur.

Balkanlardakı aristokratik Dubrovnis respublikası XIV əsrdən 1808-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir.

Dünyanın ən qədim respublikası isə 301-ci ildə yaradılıb və indiyə qədər fəaliyyət göstərən San-Marino Respublikasıdır.

Orta əsr respublikalarından fərqli olaraq müasir respublika quruluşlu dövlətlərin başçılarının səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılıb. Bəzi respublikalarda isə onların seçim müddəti də məhdudlaşdırılıb. Orta əsr respublikalarından fərqli olaraq müasir dövr respublikalarında bütün vətəndaşların hüquqları bərabərdir və hamısının seçmək və seçilmək hüququ vardır.

Müasir respublikalarda bütün zadəgan titulları ləğv ediləndir. Bununla belə bəzi respublikalarda ömürlük senatov vəzivəsi vardır (İtaliya və Fransa), ancaq o nəsillicə ötürülmür.

Respublika üsul-idarəsi monarxiyaya nisbətən ictimai inkişafda xeyli irəliləyiş olsa da, heç də hər yerdə o demokratiyanın təcəssümü demək deyil. Bir sıra respublikalarda seçkilər Konstitusiyanın əleyhinə olaraq vaxtında keçirilmir və yaxud da prezident alternativsiz seçilir. Bəzi Afrika və Latın Amerikası respublikalarında isə prezidentlər hərbi çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gəlirlər.

Qeyd edilməlidir ki, bir sıra monarxiya üsul-idarəsi ölkələrində demokratik təsisatlar çox yaxşı inkişaf etmişdir. Hətta, rəy sorğularında belə vətəndaşların əksəriyyəti monarxiyanın ləğvinin əleyhinə çıxırlar.

Respublika – müasir dövrdə ən geniş yayılmış siyasi quruluşdur.

Respublikanın hal-hazırda üç tipi vardır: parlament, prezident respublikası və qarışıq tipli respublika.

Parlament respublikasında icra hakimiyyətinin səlahiyyətinin əksəriyyəti parlament tərəfindən təşkil olunan hökumətdə olur. Bu respublikalarda hökumət dövlət başçısı (prezident) qarşısında deyil, ümumən parlament qarşısında cavabdeh olur. Hökumət parlamentdə çoxluq təşkil edən partiya və ya partiyalar blokundan təşkil edilir. Belə təşkil edilən hökumət parlamentdə çoxluğu itədikdə ya istefaya gedir, ya da konstitusiyaya prosedurlarından istifadə edərək dövlət başçısından parlamentin buraxılmasına nail olur və yeni seçkilər keçirilir.

Belə idarəetmə forması bir qayda olaraq oturuşmuş dövlətçiliyi və güclü, özütənzimlənən iqtisadiyyatı olan ölkələrdə mövcuddur (Türkiyə, İsrail, Almaniya və s.).

Bu tip respublikalarda proporsional (partiyanın siyahısı ilə) seçki sistemində üstünlük verilir.

Parlamentlərin səlahiyyətinə qanunvericilik və təmsilçiliklə yanaşı hökumət üzərində nəzarət də daxildir. Həmçinin parlament maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət hakimiyyətinə də malikdir.

Bu tip respublikalarda prezident parlament və ya xüsusi təşkil olunan kollegiya tərəfindən seçilir. Kollegiyaya ayrı-ayrı ölkələrdə parlament üzvləri ilə yanaşı ya regional parlament üzvləri, ya regional hakimiyyət namayəndələri, ya onların müxtəlif kombinasiyası daxil olur.

Məsələn, Almaniya Federativ Respublikasında prezidenti Bundestaq (parlament) üzvləri və ərazi vahidləri olan torpaqların landtaqlarının (regional parlament) proporsional sayda təyin etdiyi nümayəndələr seçir. Bəzi parlament respublikalarında, məsələn Avstriyada prezident ümumi seçki yolu ilə əhali tərəfindən seçilir.

Dövlətin Konstitusiyaya yolu elan edilən ümumi fəaliyyət istiqamətlərini hökumət yerinə yetirir.

Parlament tipli respublikalarda dövlət başçısı ilk növbədə ölkəsini təmsil edir. Onun səlahiyyətlərinə parlamentdə çoxluq təşkil edən partiya ya partiyalar bloku rəhbərini baş nazir kimi təyin edir, qanunları dövlət adından imzalayır parlamenti buraxmaq səlahiyyətinə malikdir, əhv fərmanı imzalayır.

Respublika idarəetmə formasının ikinci, daha çox yayılmış forması isə prezidentli respublikadır. Bu tiptə dövlət idarəetmə orqanları sistemində prezidentin rolu böyükdür, o icra hakimiyyətinin rəhbəri sayılaraq həm dövlət, həm də hökumət başçısı funksiyasını yerinə yetirir. Prezidentli respublikalarda bu format ilə qanunverici və icra hakimiyyətləri arasında dəqiq səlahiyyət bölgüsü yaranır.

Prezidentli respublika quruluşunun ilk nümunəsi ABŞ-da yaradılıb. İlk dəfə olaraq italyan filosofu Monteskyenin dövlət hakimiyyətinin bölgüsü nəzəriyyəsinə əsasən Konstitusiyada qanunvericilik hakimiyyəti parlamentə – konqresə, icra hakimiyyəti-dövlət başçısı – prezidentə, məhkəmə hakimiyyəti – Ali Məhkəməyə mənsub edildi. Prezident hökuməti mənsub olduğu partiya üzvləri və onun siyasi xəttini bölüşən siyasətçi və texokratlardan təşkil edir.

Prezidentli respublika quruluşu Amerika, Avropa, Asiya və Afrika qitələrində də bərqərarlıdır. Ancaq Avropa və ABŞ nümunələrindən fərqli olaraq bəzi ölkələrdə bir sıra hallarda dövlət başçıları konstitusiyaya səlahiyyətlərindən kənara çıxır, onu tez-tez pozur, superprezident rejimli hakimiyyət strukturu yaradırlar.

Prezidenti respublikalarda prezident vətəndaşlar tərəfindən ya birbaşa, ya da onların seçdiyi seçicilər kollegiyası tərəfindən seçilir (ABŞ). Hökumət parlament tərəfindən deyil, birbaşa prezident tərəfindən formalaşdırılır və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Onu bəzi ölkələrin təcrübəsi istisna olmaqla, ancaq prezident istefaya göndərə bilər.

Bəzi prezidentli respublikalarda parlamentin konstitusiyada nəzərdə tutulduğu hallarda prezidenti impiçment etmək (istefaya göndərmək) hüququ vardır.

Prezidentli respublikalarda prezident geniş səlahiyyətlərə malik olduğundan daxili və xarici siyasəti o həyata keçirir, öz təşəbbüsü ilə parlamenti istefaya göndərə bilər.

Bu tip dövlət idarəetmə forması Azərbaycan Respublikasında da bərqəvardır. Konstitusiyamızın II fəslinin 7-ci maddəsinə əsasən “Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır” (Kons.). Burada dövlətin təməl prinsipləri sadalanır və bütün dünyada qəbul edilmiş demokratik prinsiplərə tamamilə uyğundur. Prinsiplərdə demokratik dövlətin əsas tələbləri: nümayəndəli demokratiya və insan hüquq və azadlıqlarının qorunması öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhinə bağlı tədqiqatlarının birində 7-ci maddə ilə bağlı qeyd edilir: “Azərbaycan Konstitusiyasında iki idarəetmə formasından (respublika və monarxiya) birinə – respublikaya üstünlük verilir. Lakin bu seçimi etməklə Konstitusiyaya respublika idarəetmə formasının növünü müəyyən etməmişdir” (4, s. 32).

Dövlətin respublika üsul-idarəsi ilə idarəetmə formasının üçüncü tipi qarışıq respublika adlanır. Yarımprezident, yarımparlament, prezident-parlament adları ilə eynidir.

Bu respublika tipində dövlət başçısı – prezident ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilsə də icra hakimiyyəti müxtəlif formalarda prezident və parlament tərəfindən seçilən hökumət arasında bölünür.

Parlamentdə prezident tərəfdarları üstünlük təşkil etdikdə hökuməti prezident təşkil edir və icra hakimiyyətinin əsas, aparıcı fiquru o olur. Əgər parlamentdə prezidentə müxalif qüvvələr çoxluq təşkil edilərsə o parlamentin təşkil etdiyi hökumətlə işləməli olur. Bu zaman prezident hökumətin siyasətinə təsir edə bilmir və əsas icra şəxsi baş nazir olur.

İstənilən halda hökumət parlament çoxluğuna söykənərək fəaliyyət göstərə bilər.

Göstərilən hallar qarışıq tipin müstəqil idarəetmə forması olduğunu göstərir.

Həm tarixdə, həm də indiki zamanda dünyada dini və kommunist rejimli respublikalar da mövcuddur. Bunlardan birincisi dinin dövlətlə qovuşması, ikincidə isə bütün hakimiyyətin hakim kommunist partiyasına məxsus olması ilə səciyyələnir. Hər iki halda dövlət ideologiya ilə sıx bağlı olur və daimi olmayıb müəyyən zaman kəsiyindən sonra sivil idarəetmə formasına qayıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Aristotel. Siyasət. Böyük etika . Bakı: Qızıl Şərq, 2006.

3. Николо Макиавелли. Государь. Минск, Попурри, 2005.
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhı. Bakı: Hüquq nəşriyyatı, 2001.
5. Şahin Əliyev. Prezident institutu. Bakı: Bakı Universiteti, 1994.
6. Dövlət və idarəçilik nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
7. Брокгауз-Ефрон. Философский словарь логики, психологии, этики, эстетики и истории философии под редакцией Э.Л.Радлова. С.-Петербург, 1911, с. 64.
8. Боев А.А., Кузнецов Э.В., Старовойтова О.Э. Теория государства и права: учебное пособие. С.-Петербург: Редакционно-издательский центр ГУАП, 2007.
9. Морозова Л.А. Теория государства и права М.: Эксмо, 2009.
10. Кашанина Т.В. Основы российского права. М.: Норма-Инфрам, 2000.
11. Марченко М. Н. Общая теория государства и права. М.: Зерцало, 1998.
12. Батыр К. И. Всеобщая история государства и права. Ч. 2. М.: Манус-Крипт, 1993.
13. Титов Ю. П. История государства и права России. М.: Проект, 1998.
14. Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века. М.: Изд.-во МГУ, 1997.

Айдын Мирзазаде

ПРЕВОСХОДСТВО РЕСПУБЛИКАНСКОЙ ФОРМЫ ПРАВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВА

В статье рассматриваются монархическая и республиканская формы правления государством. Перечисляются недостатки в монархическом правлении, обосновывается постоянный переход многих государств на республиканскую форму правления государством. В то же время показываются причины сохранения монархического строя в ряде развитых государств.

Раскрывается превосходство республиканской формы правления. Наряду с этим указывается, что под этой формой правления может скрываться личная диктатура, попираание прав человека. Поэтому свободные выборы, соблюдение прав человека и открытость для мира должны быть первичными характеристиками, в особенности в республиканской форме правления.

Aydin Mirzazade

**THE SUPERIORITY OF A REPUBLICAN FORM OF
GOVERNMENT OF THE STATE**

The monarchic and republican forms of government are considered in the article. The shortcomings of monarchic ruling are described; the regular transition of many states to a republican form of government is substantiated. At the same time the reasons of preservation of a monarchist system in a number of developed states are shown.

The superiority of the republican form of government is revealed. In addition to that the attempt for concealing personal dictatorship as well as possible violation of human rights can prevail under that type of government of the state.

POLAD ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

GƏLİRLƏRİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ İLƏ BAĞLI FİZİOKRAT, KLASSİK VƏ NEOKLASSİK KONSEPSİYALAR

İqtisadi subyektlərin gəlir səviyyəsi bölgü fazasında müəyyənləşdiyindən, cəmiyyətdəki ayrı-ayrı siniflərin, sosial təbəqələrin, siyasi-ideoloji qrupların maraqları ictimai təkrar istehsal prosesinin məhz bu fazasında kəşişir. Buna görə də müxtəlif iqtisadi məktəblərin, cərəyanların nümayəndələri bölgü münasibətlərinin əhatə etdiyi – bölgü prosesində iştirak edən iqtisadi subyektlərin, bu prosesdə formalaşan gəlir kateqoriyalarının, onların mənbələrinin təsnifləşdirilməsi bu gəlirlərin həcmi, onlar arasındakı nisbəti şərtləndirən amillərin müəyyənləşdirilməsi, gəlirlər arasındakı proporsiyalar baxımından müxtəlif prinsiplərə əsaslanan müxtəlif xarakterli bölgü münasibətlərinin ölkənin sosial iqtisadi inkişafına, rifah halına təsirinin öyrənilməsi kimi məsələlərə ayrı – ayrılıqda və ya bütünlükdə öz tədqiqatlarında yer vermiş, bütün bunlara dair məsələlərə özlərinin aid olduğu iqtisadi məktəblərin, cərəyanların iqtisadi görüşlərinə uyğun nəzəri konsepsiyalar irəli sürmüşdür.

Bu nəzəriyyələr nə qədər müxtəlif görünsə də, əslində bunları üç əsas qrup halında birləşdirmək olar. Klassik, Marjinalist və Keynisiçi nəzəriyyələr.

Bölgü problemi ilə bağlı müddəaların tarixi hələ antik dövr filosoflarına qədər uzansa da funksional bölgü məsələlərində irəli sürülən ilk elmi nəzəriyyə Fiziokrat məktəbinin nümayəndələri, o cümlədən F.Kene, Quasney tərəfindən yazılmışdır. Quasney yanaşmasında ilk dəfə həm gəlirin formalaşması, həm də istifadəsi arasındakı münasibət, əlaqəli şəkildə tədqiq edilmiş, aşkar edilmişdir. Fiziokrat dünya görüşünə görə kənd təsərrüfatı yeganə istehsal sektoru olduğu üçün o, bölgünü də bu sektorda izah etmişdi. Quasneyə görə cəmiyyətdə əsas sosial siniflər kənd təsərrüfatı fəhlələri hansı ki, onları məhsuldar sinif adlandırmışlar, torpaq sahibləri sinfi, tacir və sənətkarlar sinfidir. F.Kene “Çin əsarəti” adlı əsərində əzəli məhsulu əmək haqqı da çıxıldıqdan sonra qalan torpaq mülkiyyətçisi və dövlətin gəlirlərini təşkil edən xalis məhsul kimi xarakterizə etmişdir (1, s. 122).

Klassik iqtisadçıların gəlir bölgüsünü əmək, renta, və mənfəət kimi üç amilli bir modelə təhlil etmələri funksional bölgüyə yanaşmanı meydana çı-

xartmışdır. Daha sonra Şumpeterin buna sahibkar mənfəətini əlavə etməsi ilə funksional bölgü tamamlanmışdı. Burada torpaq sahibləri ilə torpaq, kapitalist ilə kapital, əməkçi ilə əmək arasında yaxın bir əlaqə qurulmuş və bu üç istehsal amilinin sahiblərinin xüsusiyyətləri və gəliri arasında yaxın əlaqə görülmüşdür. Başqa sözlə istehsal vasitələri ilə onların sahibliyi bir-biri ilə yaxınlaşmış və bölgü probleminin izahında bu üç kombinasiyanın təsiri müşahidə olunmuşdu. Sosial iqtisadi hadisə və proseslərin bazar mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi müddəasına əsaslanan klassik iqtisadçıların fikrincə gəlirlərin formalaşdığı bölgü prosesinə dövlət qarışmamalıdır.

Klassik iqtisadçılardan Adam Simit “Xalqların sərvəti” əsərində qeyd edirdi ki, hər bir ölkədə torpaq və əməyin bütün illik məhsulu, yaxud da bu illik məhsulun qiyməti deyildiyi kimi təbii olaraq üç hissəyə torpaq rentasına, əməyin əmək haqqısına, kapitalın mənfəətinə bölünür və xalqın üç müxtəlif sinfinin gəlirlərini təşkil edir. C.Mill, T.Maltus, J.B.Sey, H.C.Keri kimi iqtisadçıların da əsərlərində klassik bölgü nəzəriyyəsinin ünsürlərinə rast gəlmək olur. C.Mill 1844-cü ildə çap olunmuş “Siyasi iqtisadın bəzi həll olunmamış problemlərinə dair oçerklər”, “Siyasi iqtisadın əsasları və onların sosial fəlsəfəyə tətbiqinin bəzi aspektləri” adlı əsərlərində nəzərdən keçirdiyi sosial iqtisadi problemlərin tədqiqinin metodologiyası klassiklərdən fərqli olaraq, bölgü və istehsal qanunlarını kəskin sürətdə biri-birinə qarşı qoyulmasına əsaslanır. Bununla da o, istehsalın iqtisadi qanunlarının bölgü qanunlarından fərqləndirilməsini zəruri hesab edir. Onun fikrincə birincilər obyektiv xarakter daşıyır ikincilər isə təcrübələrə əsaslanaraq insanlar tərəfindən formalaşdırılır. T.Maltus 1820-ci ildə yazdığı siyasi iqtisadın əsasları adlı əsərində iddia edirdi ki, ümumi ictimai məhsulun yaradılması və bölgüsündə cəmiyyətin yalnız məhsuldar deyil qeyri məhsuldar təbəqələri də, iştirak edir. Klassik bölgü nəzəriyyəsində J.B.Seyin üç amil nəzəriyyəsinin böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, J.B.Sey də, T.Maltus kimi əmtəənin dəyərini əmək haqqının, rentanın, mülkiyyətçi-sahibkarların xərclərinin məcmusu kimi qəbul edir. Onun nəzəriyyəsinə görə əmək amili fəhlələrin gəliri kimi əmək haqqını, kapital amili kapitalistin gəliri olan mənfəətin, torpaq amili isə torpağın gəliri olan rentanı yaradır. Beləliklə J.B.Sey qeyri məhdud azad rəqabət şəraitində sahibkarların istehsal amillərinin və cəmiyyətin siniflərini istismar etməsinin mümkünlüyü haqqında hər cür fikri rədd edir (1, s. 188). ABŞ iqtisadçısı H.B.Kerri “Sosial elmin əsasları” adlı əsərində geniş sürətdə şərh etdiyi, D.Rikardonun gəlir haqqındakı təliminə qarşı yönələn mənafelərin harmoniyası nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edən bölgü qanununa görə əmək məhsuldarlığının artması ilə işçilərin payı mütləq və nisbi artır, kapitalistin payı isə mütləq artır, nisbi azalır, istehsal vasitələrinə fərqlər azalır ki, bu da kapitalın dəyərinin və faizin yerini əmək məhsulunun kapital mülkiyyətinə ödənilən payının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Klassik iqtisadi nəzəriyyədə bölgü məsələləri ilə bağlı ən mühüm görüşlər David Rikardo və Karl Marksa aid idi. Rikardo klassik iqtisadçılar icərisində

bölgü məsələsi üzərində ən çox dayanan ilk iqtisadçıdır. Rikardo “Siyasi iqtisadın və vergiqoymanın əsasları” adlı əsərində siyasi iqtisadın tədqiqat predmetinin torpaq məhsullarının üç sinif arasında mənfəət, əmək haqqı və renta şəklindəki bölgüsü ilə əlaqəli qanunların müəyyənləşdirilməsi olduğunu söyləmiş və bölgünün kapitalizmin dinamikasını müəyyənləşdirici amili kimi ortaya atmışdı.

Marksın bölgü nəzəriyyəsi də Rikardodakı kimi əmək dəyər nəzəriyyəsinə əsaslanır. Amma Marks əlavə dəyəri istehsal edilən məcmu dəyərin bölgüsündə bütün olaraq nəzərdən keçirmişdir və bunun aldığı müxtəlif şəkilləri (renta, mənfəət, faiz) məcmu dəyərin bölgüsü problemi əhatəsində deyil, əlavə dəyərin bölgü problemi əhatəsində tədqiq etmişdir.

Marksist iqtisadçılardan fərqli olaraq neoklassik iqtisadi məktəbinin nümayəndələri əmtəə istehsalında iştirak edən bütün amillərin istehsalda öz paylarının olması fikrini müdafiə etmişdilər, bu payların həcmi ayrı ayrılıqda müəyyənləşdirməyə çalışmışdılar. Neoklassik iqtisadçıların əsas düşüncələrinə görə istehsalda iştirak edən qeyri əmək amillərinin məhsuldar olmaları isbat edilə bilərsə əməyin istehsaldan pay alan digər sosial siniflər tərəfindən istismar olunması iddiasının əsassız olduğu ortaya çıxar. Bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan iqtisadçıların başında müasir bölgü nəzəriyyəsinin əsasını qoyan C.Klark və A.Marşal gəlir (5, s. 226). Belə ki, A.Marşal K.Marksdan fərqli olaraq əmək haqqı ilə mənfəət arasında heç bir ziddiyyət görmür, onları fəhlə və kapitalistlərin çəkdiqləri əziyyətin əvəzi və sahibkarların istehsala nəzarətinin nəticəsi kimi görürdü (1, s. 258). A.Marşal bölgü sistemində və onun tənzimlənməsində istehsalın müxtəlif maddi və insan amillərinin rolunun nəzərə alınması, onların qarşılıqlı təsirə məruz qalmasının diqqət mərkəzində saxlanılmasının zəruriliyini qeyd edirdi.

Neoklassik nəzəriyyədə bölgü bölgü marjinal məhsuldarlıq nəzəriyyəsi və istehsal funksiyası əsasında tədqiq edilmişdir. Neoklassik yanaşmada bölgü problemi iki ayrı səviyyədə formullaşdırılır: fərdlər arasında və amillər arasında bölgü. Gəlirlərin fərdlər arasındakı bölgüsü istehsal amillərinin fərdlər arasındakı bölgüsündən və amil qiymətlərindən asılıdır. Beləliklə neoklassik nəzəriyyədə bölgü milli gəlirin müxtəlif siniflər arasındakı bir paylaşma məsələsi olmaqdan çıxmış, ümumi qiymət nəzəriyyəsinin bir hissəsi halına gətirilmişdir. Klassik iqtisadçılar bölgü problemini müxtəlif istehsal vasitələrinin təklifləri arasındakı fərqlərlə izah edirdilərsə marjinal verimlilik nəzəriyyəsində bütün istehsal vasitələri eyni xüsusiyyətə malik olduğu göstərməklə bölgü problemini istehsal amilinin marjinal məhsuldarlıqları əsasında izah edir. Bununla yanaşı bölgü prosesinə istehsal vasitələrinin təklifləri də təsir göstərir. Marjinal məhsuldarlığa əsaslanan bölgü nəzəriyyəsinin bəzi elementlərinə K.Menger, A.Marşal kimi iqtisadçıların əsərlərində rast gəlinməsi mümkün olsa da, buna on doqquzuncu əsrin sonlarında dolğun bölgü nəzəriyyəsi kimi C. Klarkın 1989-cu ildə nəşr olunan “Sərvətin bölgüsü” əsərində rast gəlinir. Daha sonra

bu nəzəriyyə K.viksell və V.Viksted tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Buna marjinalist nəzəriyyədə Eyler teoremi deyirlər. İngilis iqtisadçısı A.Piqunun, italiyan iqtisadçısı V.Paretonun marjinalist təlimləri bölgü prosesi ilə bağlı yeni istiqamətləri ilə fərqlənir. Belə ki, A.Piqu “İqtisadi rifah nəzəriyyəsi” adlı kitabında milli gəlirin bərabər bölüşdürülməsini ümumi rifah halının əsas amillərindən biri kimi göstərir və qeyd edir ki, maddi rifah təkcə milli gəlirin istehsal səviyyəsi ilə artım sürəti ilə deyil, onun bərabər bölüşdürülməsi ilə də əlaqədardır. Bununla da o, dövlətin funksiyalarından biri kimi milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsini görürdü. Bu zaman A.Piqu yenidən bölgü prosesinin başlıca iqtisadi aləti kimi mütərəqqi vergilər və subsidiyaları göstərən, bütün vətəndaşlar üçün son hədd itkilərinin bərabərliyinə uyğun yenidən bölgü nəzəriyyəsini işləyib hazırlayırdı. Italiyan iqtisadçısı V.Pareto da, bölgü prosesinin ədalətliliyini təmin etmək üçün dövlətin müdaxiləsini zəruri hesab edirdi. O, öz nəzəriyyəsində həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. Belə ki, V.Pareto “Siyasi iqtisadın təlimi” əsərində fərdlər arasındakı faydalılığın müqayisəsini inkar etmiş, iqtisadi ədəbiyyatda “Pareto optimumu” kimi adlanan maksimum iqtisadi fayda məvhumunu əsaslandırmışdır. Onun fikrincə maksimum ictimai faydaya o vaxt nail olmaq olar ki, baş verən dəyişikliklər ya hamının rifahının yaxşılaşdırılması ilə nəticələnir, yaxud da bir nəfərin rifahının yaxşılaşdırılması heç kəsin rifah halının pisləşməsinə səbəb olmur. “Pareto optimumunun” həyata keçirilməsi məhz mənfəətin maksimum həddə çatdırılmasında optimal qəraların qəbul olunması ilə bağlıdır. Gəlirlərin bərabər bölgüsü baxımından Pareto meyarı sosial ədalətin tələblərinə daha çox cavab verir. Maksimum ictimai faydaya nail olunmasının əsas meyarını da Pareto resursların bərabər bölüşdürülməsində görürdü. Pareto meyarları sübut edirdi ki, gəlirlərin artması heç də həmişə resursların səmərəli bölgüsü ilə müşayiət olunmur, gəlirlərin bərabərsizliyi o halda azalır ki, gəlirlər və iqtisadi artım əhəlinin artımından sürətli olsun.

Beləliklə, tədqiqatlardan da gördüyümüz kimi bölgü münasibətlərini fiziokratlar və klassiklər istehsal amilləri və onların sinfi əhatədə, neoklassiklər istehsal amillərinin fərdlər arasındakı bölgüsü və onların qiymətləndirilməsini. Bölgü prosesində iştirak edən iqtisadi subyektlər və onların əldə etdiyi gəlir kateqoriyasını isə fiziokratlar aqrar sektorda fəaliyyət göstərən məhsuldar və qeyri məhsuldar sinif, onların gəlirlərini isə əmək haqqı və renta kimi, klassik iqtisadçılar torpaq sahibləri, kapitalistlər, fəhlələr və onların gəlirləri olan renta, mənfəət, əmək haqqı, marksist iqtisadçılar, kapitalistlər, müzdlu fəhlələr onların gəlirləri olan mənfəət, əmək haqqı, neoklassik iqtisadçılar sahibkarlar, torpaq sahibləri, kapital sahibləri və onların gəlirlərini əmək haqqı, mənfəət, renta, faiz kimi təsnifləndirmişlər. Bölgü nəzəriyyəsinin təkamülü ilə əlaqəli apardığımız təhlil nəticəsində görürük ki, klassik iqtisadi nəzəriyyə azalan məhsuldarlıq, əhəli artımı nəzəriyyəsi, kapital yığımının mənfəətin həcmindən asılı olması şərti əsasında gəlirlərin həcmində əmək haqqının təbii həddi, texnoloji inkişaf,

kapital qoyuluşu, istehsalın və məşğulluğun səviyyəsi, tərəfindən müəyyənləşdi-yini: neoklassik iqtisadi nəzəriyyə əmtəə və istehsal amilləri bazarında tam rə-qabətin olması, firmaların istehsal amilləri ilə əlaqəli qərarların və seçimlərin alınmasında mənfəət maksimumlaşdırılması ilə bağlı davranışları, istehsal amil-lərinin qarşılıqlı əvəz olunması, azalan marjinal məhsuldarlıq, miqyasa görə sa-bit məhsul, istehsal amillərinin homogen və bölünə bilən olması kimi texnoloji şərtlərə əsaslanaraq, bölgü prosesində formalaşan gəlir kateqoriyaları arasındakı proporsiyaların müəyənləşdiricisi kimi istehsal amillərinin marjinal məhsuldar-lığı və onların birləşmə nisbətini göstərmişlər.

İqtisadi nəzəriyyədə bölgü prosesində əldə olunan müxtəlif gəlir payla-rının, habelə müxtəlif xarakterli iqtisadi subyektlərin gəlirlərinin həcmnin so-sial iqtisadi inkişafı təmin edən optimal proporsiyası haqda fikirlər nə qədər müxtəlif görünsə də bu fikirlərə görə iqtisadçıları təmsil etdikləri iqtisadi cərə-yandan, məktəbdən asılı olmayaraq iki qrupda birləşdirmək olar. Bunlardan biri A.Simit başda olmaqla klassik iqtisadçılar C.Klark, K.Viksell, A.Marşal, kimi iqtisadçıları aid etmək olar ki, onlar istehlakdan daha çox qənaət-investisi-ya fəaliyyətinə əhəmiyyət verilməsini düzgün saymışlar, bununla da bərabər-sizliyin tərəfdarları kimi çıxış etmişlər, onu arzu olunan hal kimi qiymətləndir-mişlər. Çünki, gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü investisiya fəaliyyətinin geniş-lənməsinin maddi təminatı olan qənaəti stimullaşdırır. V.Pareto, A.Piqu, Q.Şid-vik, K.Marks, P.Sraffa, L.Erxard, V.Zombart, M.Veber, T.Veblen, F.Perru, C.Qelbreyti kimi iqtisadçılar isə daha çox istehlaka və əhalinin həyat səviyyə-sinin yüksəldilməsinə diqqət yetirmişlər bununla da, sosial aspektli ədalətli böl-günün, gəlirlərin bərabərləşdirilməsinin və bölgü prosesində bərabərsizliyin azal-dılmasının tərəfdarı olmuş, bölgü prosesində dövlətin fəal iştirakının ümumi so-sial iqtisadi inkişaf, iqtisadi artım baxımından daha əlverişli olduğunu sübut et-məyə çalışmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. İqtisadi təlimlər tarixi (dərslük). M.X.Meybullayevin ümumi redaktəsilə, Bakı: Nurlan, 2002, 415 s.
2. Keyns C.M. Məşğulluq mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Azərbaycan dilində, Bakı: Qanun, 2001, 441 s.
3. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri. Bakı: Nağıl evi, 2004, 328 s.
4. Yalçın A. İqtisadi doktorinlər və sistemlər tarixi. Yalova, 1991, 402 s.
5. Arif H. İqtisada giriş. Bursa: Ezgi kitabevi yayınları, 1997, 582 s.
6. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962, 832 с.
7. Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Классика экономической мысли. М.: Эксмо-Пресс, 2000, 895 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 4, 1955, 615 с.

9. Милль Дж.С. Основы политической экономики I. М., 1980, 492 с.
10. Милль Дж.С. Основы политической экономики II. М., 1980, 479 с.
11. Маршал А. Принципы экономической науки I. М.: Прогресс, 1993, 415 с.
12. Маршал А. Принципы экономической науки II. М.: Прогресс, 1993, 309 с.
13. Маршал А. Принципы экономической науки III. М.: Прогресс, 1993, 350 с.

Полад Алиев

ФИЗИОКРАТНЫЕ, КЛАССИЧЕСКИЕ И НЕОКЛАССИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ, СВЯЗАННЫЕ С РАСПРЕДЕЛЕНИЕМ ДОХОДОВ

В статье анализируются и оценены факторы и условия, устанавливающие характер отношений распределения между членами физиократной, классической и неоклассической экономической школы, а также положения, связанные с формированием механизма распределения, дающий толчок социально-экономическому развитию.

Polad Aliyev

PHYSIOKRAT, CLASSIC AND NEOCLASSIC CONCEPTIONS CONNECTED WITH DISTRIBUTION OF INCOMES

In the article thesis connected with investigation of the factors and conditions defining character of distribution relations among delegation of physiokrat, klassik, neoklassik economic school and also thesis connecting with the forming of distribution mechanism ensuring social-economic development is analised and valued in the article.

ASƏF QƏRİBOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ COĞRAFIYASI

Dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf tarixi göstərir ki, xarici ticarət siyasəti müxtəlif tarixi mərhələlərdə fərqli məzmun daşımaqla, həmin dövrün konkret xüsusiyyətlərindən və bunların əsasında formalaşan situasiyadan asılı olmuşdur. Qərb iqtisadçıları da xarici ticarət siyasətinin mahiyyətinə vahid mövqedən yanaşmamışlar. Belə ki, Q.Haberlərə görə, xarici ticarət siyasəti hər hansı bir ölkənin bütövlükdə xarici iqtisadi əlaqələrini tənzimləyən tədbirlər sistemidir. C.Mid isə xarici ticarət siyasətini tədiyyə balansında əks olunan əməliyyatlara birbaşa nəzarət məqsədi daşıyan tədbirlər sistemi kimi səciyyələndirirdi. B.Belaxankinin verdiyi tərif isə sadəcə olaraq, xarici ticarət siyasətini idxal-ixrac tarifləri, miqdar məhdudiyyətləri və s. ilə xarakterizə olunur.

Hal-hazırda, dünya ölkələri tərəfindən həyata keçirilən xarici ticarət siyasətinin əsasında başlıca olaraq üç mövqə dayanır:

1)Xarici ticarət siyasətinin üfiqi modeli; bu model əsasən inkişaf etmiş ölkələr arasında həyata keçirilən qarşılıqlı ticarəti özündə əks edir. Onu çox vaxt xarici ticarətdə “Şimal-Şimal” istiqaməti də adlandırırlar. Qeyd edilən modeldə dövlət ticarət axınlarına məqsədyönlü təsir göstərir.

2)Xarici ticarət siyasətinin şaquli modeli; əksər iqtisadi ədəbiyyatlarda “Şimal-Cənub” istiqaməti kimi səciyyələndirilən bu model inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında qarşılıqlı ticarəti özündə əks etdirir.

3) Xarici ticarət siyasətinin konqlomerat modeli; bu modeli çox vaxt xarici ticarət siyasətində “Cənub-Cənub” istiqaməti adlandırırlar. Əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələri təcəssüm etdirən “Cənub-Cənub” istiqamətində həm üfiqi, həm də şaquli modellər, yaxud onların “sintezi” mövcud olur (1, s. 211).

Müasir dünya təsərrüfatının qloballaşması prosesinə paralel olaraq beynəlxalq ticarət sürətlə inkişaf etməkdədir. Bazar iqtisadiyyatına keçidin start vəziyyətinin sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi və əldə olunan məntiqlərin integrasiyası göstərir ki, Şərqi avropa ölkələri ilə müqayisədə sabiq SSRİ respublikaları daha az əlverişli mövqedə olmuşlar. Bu hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, sözügedən ölkələr qrupunun, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının

dünya bazarı ilə əlaqələri son dərəcə zəif və əhəmiyyətsiz formada təşəkkül tapmışdır.

Keçid dövrünün ilkin vaxtlarında əksər postsosialist ölkələrində müşahidə olunan situasiya Azərbaycan Respublikasında da anoloji məzmun daşıyırdı. Bu hal özünü xarici ticarət dövriyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsində, onun coğrafiyasının daralmasında daha aydın formada təzahür etdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız makroiqtisadi sabitliyə nail olunduqdan sonra xarici ticarət əlaqələrinin dəyərəcə həcmnin artımı, onun coğrafiyasının genişləndirilməsi müşahidə olunur. Belə ki, əgər ölkənin ticarət partnyorlarının sayı 1997-ci ildə 84, 2002-ci ildə isə 104, 2004-cü ildə isə 121 ölkə olmuşdursa, 2009-cu ildə onların sayı 150-ni keçmiş, əksər ölkə qrupları ilə iqtisadi əlaqələr formalaşdırılmışdır. Bu zaman (1991-2008-ci illərdə) çərçivəsində ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası cədvəli aşağıdakı kimi olar:

Cədvəl 1

1991-2008-ci illərdə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası (mln. ABŞ dolları)

İllər	Ticarət dövriyyəsi	İdxal	İxrac	Saldo (ixrac-idxal)	Əvvəlki ilə nisbətən %
1991	4002.2	1881.2	2121.0	239.8	
1992	2423.8	939.8	1484.0	544.2	60.6
1993	1353.5	628.8	724.7	95.9	55.8
1994	1430.6	777.9	652.7	-125.2	105.7
1995	1304.9	667.7	637.2	-30.5	91.2
1996	1591.9	960.6	631.3	-329.3	122.0
1997	1575.7	794.4	781.3	-13.1	99.0
1998	1682.6	1076.5	606.1	-470.4	106.8
1999	1965.6	1035.9	929.7	-106.2	116.8
2000	2917.3	1172.1	1745.2	573.1	148.4
2001	3745.3	1431.1	2314.2	883.1	128.4
2002	3832.9	1665.5	2167.4	501.9	102.3
2003	5216.6	2626.2	2590.4	-35.8	136.1
2004	7131.4	3515.9	3615.5	99.6	136.7
2005	8558.4	4211.2	4347.2	136.0	120.0
2006	11638.9	5266.7	6372.2	1105.5	136.0
2007	11771.7	5713.5	6058.2	344.7	101.1
2008	54922.8	7166.6	47756.2	40589.6	466.6

Xarici ticarət dövriyyəsinin inkişaf dinamikasını araşdırarkən, tədqiq edilən dinamik sıra – 18 illik tarixi dövrün 5 mərhələyə bölünməsi real gerçəkliyin adekvat şəkildə əks edilməsi baxımından müvafiq olardı:

1) 1991-1993-cü illər; SSRİ-nin süqutu və ölkənin dövlət müstəqilliyi əldə etdiyi bu dövrdə məlumdur ki, anarxiya və xaos hökm sürmüş, iqtisadiyyatın təməl sütunları dağıdılmış, ölkə sosial-iqtisadi böhrana sürüklənmişdir. Sözsüz ki, qeyd olunanlar hələ yenidən formalaşmaqda olan, yaxud start götürən xarici ticarət əlaqələrinə mənfi təsir göstərmiş, ənənəvi tərəf-müqabillərlə münasibətlər

qırılmış və ticarət dövriyyəsi kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür. Təhlilin materialları göstərir ki, 1991-ci illə müqayisədə 1992-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 39,4%, 1993-cü ildə isə 66,2% azalmışdır. Həmin dövr ərzində xarici ticarət dövriyyəsinin struktur təhlili azalmamış, bərabər şəkildə bölündüyünü üzə çıxarmışdır. Belə ki, 1993-cü ildə ümumi idxal dövriyyəsi 1991-ci ilə nisbətən 66,6%, ixracat isə 65,9% aşağı düşmüşdür. Əlbəttə ki, bu proseslərdə Azərbaycan milli valyutasının dövriyyəyə buraxılması və onun sürətli devalvasiyası da mühüm rol oynamışdır. Bununla bəzən, o da qeyd olunmalıdır ki, ölkənin xarici ticarət saldosunun bu dövr ərzində kəskin şəkildə azalmasına baxmayaraq (60%), müsbət olaraq qalmışdır. Maraqlı cəhət ondadır ki, 1992-ci ildə ölkənin xarici ticarət kvotası 185% təşkil etmiş və bunun da əsas hissəsi ixracın payına düşmüşdür.

2) 1993-1995-ci illər; Azərbaycanda mərkəzləşdirilmiş unitar dövlətin qurulduğu, Ermənistanla müharibənin dayandırıldığı və 1995-ci ildən etibarən bazar iqtisadiyyatına keçid yönümlü sistemli islahatların başlandığı dövr. Bu illər ərzində ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin inkişaf dinamikasında müsbət yönümlü meyllərin epizodik şəkildə təzahür etdiyi müşahidə olunur. Eyni zamanda xarici ticarət dövriyyəsinin 1991-ci illə müqayisədə azalma meyli davam etmişdir. Belə ki, 1994-cü ildəki azalma 64,3%, 1995-ci ildə isə 67,4% təşkil etmişdir. İnkişafın təhlil etdiyimiz mərhələsində ölkənin xarici ticarət saldosu kəsirlə yekunlaşmışdır.

3) 1995-1998-ci illər; “Vaşinqton” və “Post Vaşinqton Konsensusuna” əsaslanmaqla sistemli islahatların həyata keçirilmə intensivliyinin artımı, makroiqtisadi və makro maliyyə sabitliyinin qərarlaşması (1997), xarici ticarətin ardıcıl şəkildə liberallaşdığı dövr. Tədqiqatımızın nəticələri göstərir ki, həmin illər ərzində ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin inkişaf dinamikası ləng də olsa yüksələn qrafiklə getmişdir. Belə ki, 1995-ci illə müqayisədə idxal-ixrac əməliyyatlarının məcmu dəyəri 1996-cı ildə 22,0%, 1997-ci ildə 20,7%, 1998-ci ildə isə 28,9% yüksəlmişdir.

4) 1998-2001-ci illər; sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndiyi, genişləndiyi dövr. Bu mərhələdə xarici ticarət dövriyyəsi sürətlə artmağa başlamış, onun coğrafiyası əhəmiyyətli genişlənməmişdir. Belə ki, 2000-ci ildə 1998-ci ilə nisbətən xarici ticarət dövriyyəsi 73,3%, 2001-ci ildə isə 2,2 dəfə yüksəlmişdir. Bu illər ərzində əldə olunan səviyyə 1991-ci ilin 93,6%-i qədər olsa da, ümumi ixracatda 9,1% artım müşahidə edilmişdir. Əsasən neft və neft məhsullarının ixrac potensialının genişlənməsi nəticəsində xarici ticarətin müsbət saldosu 2000-ci ildə 573,1 mln ABŞ dolları, 2001-ci ildə isə 883,1 mln ABŞ dolları təşkil etmişdir.

5) 2002-ci ildən başlanan yeni dövr sosial-iqtisadi inkişafın dayanıqlı xarakter alması, bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün başa çatması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə layiqli yer tutması məqsədlərini özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2002-ci ildə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi dur-

madan yüksəlmiş və onun coğrafi oriyentasiyasında açıq-aydın şəkildə müşahidə edilən meyl və təmayüllər spesifik xüsusiyyətləri, xarakteri, dinamikası və problemləri ilə üzə çıxmışdır (2, s. 41).

2008-ci il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 140 ölkə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının həcmi 2896185,3 min ABŞ dolları olmuşdur. Bu müddət ərzində 1543977,8 min ABŞ dolları dəyərində 1022 adda mal ixrac, 1352207,6 min ABŞ dolları dəyərində 4104 adda mal isə idxal olunmuş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 191770,2 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. O cümlədən, respublikaya 8473,5 min ABŞ dolları dəyərində 2458,3 ton əmtəə dövlət, hökumət və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə təmənnasız kömək, humanitar yük və texniki yardım kimi daxil olmuşdur.

Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin 2004-cü ildən 2009-cu ilədək statistikasına nəzər yetirdikdə Avropa ölkələrinin rolunun yüksək olduğu aydın görünür. Belə ki, ölkənin bütövlükdə idxalatının 49,5%-i, ixracatının isə 77,4%-i Avropa ölkələrinin payına düşür. Buna cədvəldə (2) baxaq:

Cədvəl 2

2004-2008-ci illərdə ölkə qrupları üzrə idxal (min ABŞ dolları)					
Ölkə qrupları	2004	2005	2006	2007	2008
Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)	1200591.7	1449528.1	2098168.2	1902594.8	2340442.9
Avropa Birliyi (AB)	1204424.9	1258176.3	1624310.2	1675101.9	2034001.7
Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QDİƏT)	1000540.2	1319806.9	1998107.6	2211032.9	2846089.1
İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT)	704153.5	831317.7	996930.6	1015455.6	1186532.4
Demokratiya və iqtisadi inkişaf uğrunda təşkilat – GUAM	187935.8	274454.8	371382.4	538289.5	624880.4
Neft ixrac edən ölkələrin Təşkilatı (OPEK)	79136.8	114189.9	127480.1	163079.9	172271.6
İslam Konfransı Təşkilatı (İKT)	890122.3	927820.6	1087574.1	1107847.7	1343393.1
Asiya-Sakit okeanı İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ASİƏT)	1173233.1	1588257.9	1900465.5	2019529.0	2639190.6
Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası (AATA)	100155.1	57180.3	67598.6	57903.5	94569.3
Cənub-Şərqi Asiya Dövlətlərinin Assosiasiyası (ASEAN)	139797.1	414184.6	20584.7	40547.1	102453.5
İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT)	1825749.6	1890969.7	2484481.2	3000940.9	3543805.0

Aparılan təhlilin materiallarından da göründüyü kimi, 2004-cü ildən 2009-cu ilə kimi Avropa ölkələrinin ümumi idxalda xüsusi çəkisi 4,0% azalmış, ixracatda isə 29,2% yüksəlmişdir. O cümlədən, Avropa ittifaqı integrasiya blokunun payı isə müvafiq olaraq idxalatda 2,9%, ixracatda isə 45,8% artmışdır. Statistik məlumatlardan göründüyü kimi Avropa İttifaqına yönəldilən ixracatın 94,8%-ni mineral yanacaq, neft və neft məhsulları təşkil edir ki, bunun da 71,3%-i İtaliyanın payına düşür. Qeyri-neft sektorunun sözügedən ölkələrə

yönəldilmiş ümumi ixracatda payı cəmi 78,6 milyon dollar olmuşdur və ixracın əsas hissəsini meyvə və qozlar (0,6%), ət və balıq məmulatları (0,1%), kimyəvi xammal (0,3%), qara metaldan hazırlanmış məmulatlar (0,2%) və s. təşkil etmişdir (3, s. 171).

Xarici ticarət dövriyyəsinin təhlilinə görə 2009-cu ilin statistikasına əsasən ölkənin xarici ticarətində ümumi ixracatda əsas yeri Türkiyə (17,4%) ilə İtaliya (15,5%) tutur. Ümumi idxalatda isə əsas yeri Türkiyə (10,9%) ilə Rusiya (17,6%) tutur. Finlandiya, Belarus və Yaponiya ölkələri ilə ümumi ixrac demək olar ki, 0,4%, Birləşmiş Krallıq və Niderland ilə isə 0,1% təşkil edir. Əmtəə dövriyyəsinə görə Rusiya ilə Türkiyə digər ölkələrə nisbətən yüksək faiz göstəricisinə malikdir. Respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri xarici ölkələrə (MDB-dən başqa) 4955845,4 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə (ümumi ixraca nisbətən 81,80%) çıxarmışlar, o cümlədən, 4513843,3 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə sərbəst dövrəli valyuta ilə (ixraca nisbətən 91,08%), 357167,6 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə kompensasiyalı öhdəliklər hesabına (ixraca nisbətən 7,21%) və 82925,6 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə digər sazişlər hesabına (ixraca nisbətən 1,67%) çıxarılmışdır. Eyni zamanda respublikaya xarici ölkələrdən (MDB-dən başqa) 3807219,3 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə (ümumi idxala nisbətən 66,9%) gətirilmişdir. Onlardan 2613569,6 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə sərbəst dövrəli valyutada (idxala nisbətən 68,5%) və 1116889,4 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə isə digər sazişlər hesabına (ixraca nisbətən 29,4%) gətirilmişdir.

Xarici ölkələr (MDB-dən başqa) üzrə müsbət saldo 1148626,1 min ABŞ dolları təşkil edir. Respublikadan xarici ölkələrə (MDB-dən başqa) əsasən mineral yanacaq, neft və onların emal məhsulları, bitumlu minerallar (ixraca nisbətən 93,09%); alüminium və alüminium məmulatları (1,82%); polimer materiallar və onlardan hazırlanan məmulatlar (1,06%); qara metallar (0,87%); meyvə (0,68%) ixrac edilmişdir. Xarici ölkələrdən (MDB-dən başqa) həmin müddətdə respublikaya əsasən avadanlıqlar və mexaniki qurğular (idxala nisbətən 27,97%); quru nəqliyyat vasitələri (12,12%); elektrik maşınları və avadanlıqları, onların hissələri (10,35%); qara metallardan məmulatlar (9,86%); optik, fotoqrafiya, kinematoqrafiya, ölçmə, nəzarət, ən dəqiq tibbi və ya cərrahi cihaz və aparatlar; onların hissələri və ləvazimatları (4,30%) idxal edilmişdir. Respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri MDB ölkələrinə 1102454,1 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə (ümumi ixraca nisbətən 18,20%) çıxarmışlar, o cümlədən, 467417,0 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə sərbəst dövrəli valyuta ilə (ixraca nisbətən 42,40%), 398918,5 min ABŞ dolları dəyərində digər sazişlərlə (ixraca nisbətən 36,18%) və 145253,6 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə qapalı valyutaya hesablaşmalar ilə (ixraca nisbətən 13,18%) çıxarılmışdır. Eyni zamanda respublikaya MDB ölkələrindən 1901344,2 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə (ümumi idxala nisbətən 33,31%) gətirilmişdir. Onlardan 1549367,2 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə sərbəst dövrəli valyutaya (idxala nisbətən

81,49%), 239099,5 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə qapalı valyutaya hesablaşmalar ilə (idxala nisbətən 12,58%) və 97692,7 min ABŞ dolları dəyərində əmtəə digər sazişlərlə (idxala nisbətən 5,14%) gətirilmişdir (4, s. 341).

Ümumiyyətlə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin təhlili əsasında bu nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti bütövlükdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri olmaqla ilk növbədə milli rəqabət üstünlüklərinin formalaşması və iqtisadi integrasiyada iştirakın sürətlənməsi ilə dinamik inkişafa əsaslanmaqdadır. Respublikanın xarici ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi istiqamətində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrindən istifadə etməklə sistemliliyə nail olunmuş, ölkənin ÜTT-yə üzv olmaq istiqamətində bir çox maneələr dəf edilmiş, ölkənin milli mənafeələrinin qorunması təmin edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ç.M. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına integrasiyayolları. Bakı: Elm, 2005, 252 s.
2. Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarına integrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 239 s.
3. Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 300 s.
4. Kərimov C.H., Orucov A.A., İsmayılov H.A. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: Nurlan, 2007, 726 s.

Асаф Гарибов

ГЕОГРАФИЯ ЭТАПЫ И РАЗВИТИЯ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

В современном взаимозависимом мире, экономика Азербайджана является частью мировой экономики и не может успешно развиваться в отрыве от него. В самой общей форме можно сказать, что главной задачей внешнеэкономических связей Азербайджана является создание благоприятных внешних экономических условий для расширенного воспроизводства внутри страны, чтобы обеспечить высокую конкурентоспособность внешнем рынке и повысить экономическую эффективность экспорта.

Asaf Qaribov

GEOGRAPHY AND DEVELOPMENT STAGES OF THE FOREIGN TRADE CONNECTIONS OF AZERBAIJAN

In recent years in the republic has taken reforms on external economic relations, were adopted a number of important decisions, which let a new approaches to the development of external economic relations. It is necessary to note that Azerbaijan as a part of modern interdependent world economy can not successfully develop privately. In general, the main problem of external economic relations of Azerbaijan is a making the favorable external economic conditions for extended reproduction of the interior of country, to ensure high competitiveness a foreign market and raise a cost-performance of export.

ASİF ŞİRƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

REGIONLARDA YERLİ TƏLƏBATI ÖDƏYƏN SƏNAYE SAHƏLƏRİN İNKİŞAFININ SOSIAL-İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Müasir bazar iqtisadi münasibətləri əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq bütünlükdə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması və onun səmərəliliyinin bir qanunauyğunluq kimi artırılması ölkənin mərkəzi ilə onun regionlarının qarşılıqlı, birgə fəaliyyətinin, ərazilərdə məhsuldar qüvvələrin və xüsusilə yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə müəssisələrinin yerləşdirilməsini şərtləndirir və bu problemi diqqət mərkəzinə gətirməyi tələb edir. Çünki, təkcə ölkənin mərkəzini inkişaf etdirmək dövlətin və əhəlinin iqtisadi tələbatlarını yalnız onların hesabına təmin etmək mümkün deyildir, bu necə deyərlər tək əl ilə çəpik çalmağa bənzəyərdi. Bu durumu aradan qaldırmaq üçün milli iqtisadi hədudlar çərçivəsində ölkənin mərkəzi ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı daha çox ərazinin tələbatlarının ödənilməsində yerli sənayenin və müəssisələrinin inkişafı qarşılıqlı əlaqələndirilməli, onların nisbəti, tərəqqisi bir sıra obyektiv şərt və qanunauyğunluqlardan irəli gəlir və özünün həllini ön plana çəkir. Çünki, bu amil faktor, səbəb və hərəkətverici qüvvələr, şərt və qanunauyğunluqlar bir sıra sosial-iqtisadi və s. məsələlərin həllinə əsaslı, həlledici təsir göstərir. Hər şeydən əvvəl həmin amillər iqtisadi regionlarda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin yerləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi, ölkənin mərkəzi ilə ərazilərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinin tarazlaşması, bərabərləşməsi və bu əsasda isə bütünlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını davamlı və dayaqlığını yaradır. “Azərbaycan respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət proqramı”nın (2003-2008-ci illər) müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması bunun əməli təsdiqi kimi çıxış edir.

Ərazilərin yerli tələbatını ödəyən sənaye sahələrinin və müəssisələrinin formalaşması və irəlilədilməsi bütünlükdə ölkənin sabit və dinamik inkişafının əsas imkanlarından biri hesab edilir. Çünki, regionlarda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələr (emal, yeyinti, yüngül, tikinti materilləri, məişət və mənzil avadanlıqları və s.) nəticə etibarilə ölkənin məhsuldar qüvvələrinin (əmək, əmək aləti, əmək cismi) tərkib hissəsi, əsas özəklərindən biri, səmərəli və faydalı təşkili növü və formasını təmsil edir. Regionlarda göstərilən məsələnin müvəffəqiyyətli və davamlı həyata keçirilməsi yerlərdə təsərrüfat və sosial tərəqqinin səviyyəsini yüksəldir, inkişafın maddi-texniki quruluşunun dəyişilməsinə gətirib çıxarır. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, regionlarda yerli

tələbatı ödəyən sahələrin və müəssisələrin formalaşması ərazilərin ehtiyatlarının səriştəli səfərbər edilməsinə gətirib çıxarır, ondan faydalı istifadəni şərtləndirir, mərkəzlə regionlar, habelə regionlar arasında ixtisaslaşmanın güclənməsinə və kooperasiyanın dərinləşməsinə, ölkə daxilində iqtisadi integrasiyanın güclənməsinə və möhkəmləndirilməsinə və yeni səviyyəyə yüksəldilməsinə əlverişli şərait və əsas yaradır. Ərazilərdə yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrin yerləşdirilməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, onun əsasının möhkəmlənməsini, davamlı və dayaqlı irəliləyişini təmin edir, milli sahibkarlar təbəqəsinin qərarlaşmasına əlverişli şəraitə gətirib çıxarır.

Ərazilərdə yerli tələbatı ödəyən sənaye istiqamətli sahə və müəssisələrin qərarlaşması mərkəz ilə regionların iqtisadi əlaqələrinin və münasibətlərinin formalaşmasının başlıca amillərindən biri hesab edilir.

Həmçinin regionlarda özünün tələbatı və ehtiyatına cavab verən və onu təmin edən sənaye sahə və müəssisələrinin təşəkkülü və faydalılığının çoxalması əhalinin sənaye məhsuluna, adambaşına düşən milli və real gəlirlərin artmasında regionların töhfəsinin xüsusi çəkisinin çoxalmasına və bu göstəricilər üzrə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasının başlıca mənbələrindən birini təmsil edir.

Bu proses eyni zamanda ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin tarazlaşmasına, bərabərləşməsinə və bu əsasda isə onun ölkənin mərkəzlərinin səviyyəsinə yaxınlaşmasına aparır, istehsal xərclərinə qənaət etməyə gətirib çıxarır, ərazinin və bütünlükdə ölkənin idxalının azalması və ixracın artması ilə nəticələnir, regionun elmi-texniki potensialının artması, çoxalması və möhkəmləndirilməsi ilə səciyyələnir.

Eyni zamanda regionlarda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin formalaşması inkişafı və möhkəmləndirilməsi xammal yaradan yeni sahələrin əmələ gəlməsinə və tərəqqisinə ehtiyac yaradır, daha keyfiyyətli və ucuz məhsul istehsalının qərarlaşdırır.

Belə səciyyəli istehsalın yaradılması və inkişafı innovasiyanın və texnologiyaların yeniliklərinin yerlərə axıb gəlməsini və tətbiqini stimullaşdırır və sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni vüsət almasına imkan verir, biznes təşkilinin formalarını təkmilləşdirir.

Onu da xüsusilə qeyd etmək gərəkdir ki, ərazilərdə yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələr regionların əhalisinin məşğulluğunun artmasına və möhkəmlənməsinə, işsizliyin ixtisar edilməsinə, nəticə etibarilə əhali sakinliyi qanunun tələblərinin norma olaraq reallaşdırılmasına əlverişli sosial-iqtisadi şərait yaradır.

Həmçinin əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi kimi mühüm imkanın təmin olunmasını başqa amil və şərtlərlə yanaşı eyni zamanda ərazilərdə ümumiyyətlə sənayenin və yerli tələbatı ödəyən sahələrin və müəssisələrin formalaşması, inkişafı və möhkəmləndirilməsində görmək gərəkdir.

Belə sahələr və müəssisələr həmçinin regionların ölkənin mərkəzinə olan ələbaxımlığının və ehtiyacının xeyli azalmasına gətirib çıxarır və səbəb olur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzlə yanaşı regionlarda məhsul istehsalının çoxaldılması ölkənin makroiqtisadi göstəricilərində ərazilərin xüsusi çəkisinin və payının artması ilə nəticələnir, yerli xammalın emalının çoxalmasına, itkilərin ixtisar edilməsinə imkan verir, istehsal xərclərinin azalmasına və mənfəətin çoxalmasına imkan verir.

Ərazilərdə tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrin formalaşması, davamlı və dayaqlı fəaliyyəti daşınma xərclərinin aşağı düşməsinin çıxış nöqtəsi, başlanğıcını təmin edir, yeni peşə və ixtisasların yaranmasına və onların hazırlanması və yenidən hazırlanmasına ehtiyac və tələbatı şərtləndirir, eləcə də ixrac əməliyyatlarında və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə ölkə ilə yanaşı regionların da iştirakına imkan yaradır.

Regionlarda ərazinin tələb və ehtiyacını ödəyən və yeni texnologiyaların tətbiqini təmsil edən sənaye sahə və müəssisələrinin formalaşması, inkişafı və normal fəaliyyət göstərməsi həmçinin ölkə ilə yanaşı regionun ixrac əməliyyatlarında və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı və bunun yeni kəmiyyəti halına keçməsinə səbəb olur.

Ərazilərdə yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin qərarlaşması regionların özləri və xüsusilə onların ölkənin mərkəzilə iqtisadi əlaqə və münasibətlərinin müntəzəm olaraq inkişaf etməsi və möhkəmləndirilməsinə əsaslı zəmin və əlverişli şəraitin əmələgəlməsinə çox müsbət təsir göstərir, ərazilərin sosial sferasının dirçəlişinə imkan verir.

Onu xüsusilə göstərmək lazımdır ki, regionlarda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin formalaşması, burada istehsal olunan məhsulların və xidmətlərin çeşid və növlərinin daim artması üçün eyni zamanda ərazilərdə yeni xammal mənbələrinin yaradılmasını və istehsala gətirilməsini tələb edir, obyektiv zərurətə çevirir.

Habelə iqtisadi regionlarda bütünlükdə istehsalın və o cümlədən yerli tələbatı ödəyən sahə və müəssisələrin şəbəkəsinin inkişafı və genişləndirilməsi əsas və mühüm bir qanunauyğunluğun-regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşması və tarazlaşması (bərabərlişməsi) kimi mühüm qanunauyğunluğun əməli olaraq reallaşdırılmasını, möhkəm yer tutmasını qərarlaşdırır. Habelə regionun yerli tələbatını ödəyən sahə və müəssisələrin mövcudluğu əkinçilik, heyvandarlıq xammalının emalını, tikinti materiallarının sənaye mərhələsindən keçirilməsi məsələsinin həllini öz öhdəsinə və öz üzərinə götürür, bir başa istehlak səviyyəsinə istiqamətləndirir.

Regionun belə sahə və müəssisələri elmi texniki inqilab və elmi texniki tərəqqi şəraitində bütünlükdə ölkədə və o cümlədən xüsusilə onun iqtisadi ərazilərində istehsal və sosial məişət infrastrukturunun yaradılmasını imkanını artırır və genişləndirir.

Regionlarda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin formalaşmasının sosial-iqtisadi əhəmiyyətini Naxçıvan Muxtar Respublikasında son illərdə bu istiqamətdə əldə edilmiş müsbət müvəffəqiyyətlər və qazanılmış nailiyyətlər də diqqətə gətirir. Son illərdə və xüsusilə axıncı beşillikdə iqtisadi rayonda bütün sahələrdə baş verən müsbət dəyişikliklər, ərazidə yaradılmış və bürümüş istehsal sahə və sferalarının yüksək sürətlə inkişafı və əsaslı səmərə verməsi Muxtar Respublika rəhbərliyinin düşünülmüş tədbirlərinin və onların faydalı olaraq reallaşdırılmasının yekunu və faydası kimi qiymətləndirməlidir. Onu göstərmək gərəkdir ki, son vaxtlarda və xüsusilə son beş ildə ölkənin bu iqtisadi rayonunda bütünlükdə nəinki sənaye və xüsusilə yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və s. müəssisələrin şəbəkəsi bürümüş, habelə bu diyarda sənaye istehsalının çox növlü bütöv sistemi formalaşmış inkişaf etmiş, möhkəmlənmiş, sənaye potensialı-imkanı çoxalmış, və nəticədə ölkənin ümumi sənayesində onun xüsusi çəkisi əsaslı sürətdə yüksəlmiş və öz fayda vermə imkanını göstərmiş, ölkənin əmək bölgüsündə onun rolunu əhəmiyyətini və mövqeyini təmin edə bilmişdir.

Burada son beş ildə eyni zamanda sabit və daha sonra daim artan iqtisadi inkişafın təməli qoyulmuş, əmək tutumlu və rəqabətə davamlı istehsal sahələri və xidmət sferası müəssisələri tikilmiş və istismara cəlb edilmişdir. İqtisadi rayonun ümumi daxili məhsulunun həcmində sənaye məhsulunun həcmi elə sürətlə artır ki, fikrimizcə artıq bu ərazini aqrar-sənaye deyil, sənaye-aqrar regionu kimi də təqdim etmək, adlandırmaq olar. Bunu faktlar və real rəqəmlərlə də səciyyələndirmək mümkündür. Beləki, son beş ildə 140-dan çox yeni istehsal sahə və müəssisə yaradılmış, bir sıra müəssisələr yenidən qurulmuş və ya istehsal istiqaməti dəyişdirilmişdir. Həmçinin mindən çox infrastruktur, sosial və xidmət sferaları təşəkkül tapmış, 37 min yeni daim iş yeri yaradılmışdır. Təkcə keçən ildə istehsal və sosial sahələrə 300 mln. manat məbləğində əsaslı vəsait-investisiya qoyulmuş, 38 yeni istehsal müəssisəsi istifadəyə verilmiş, müxtəlif təyinatlı irili-xırdalı 700-dən çox obyekt yaradılaraq diyarın sənaye və kənd təsərrüfatı şəbəkəsinə qoşulmuş, həmin müəssisələrdə yeni avadanlıqlar və texnologiyalar tətbiq olunmuşdur. Bunun nəticəsində sahə, müəssisə və obyektlərin məhsulları dünya standartlarına-nümunələrinə cavab vermək səviyyəsinə çatdırılmış, yeni infrastrukturlar qərarlaşmış, xüsusi özəl sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli əsas və təməl yaradılmışdır. Bütün bunların nəticəsidir ki, keçən il Muxtar Respublikada 797783,6 mln. manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir ki, bunun 164,6 mln. manatı sənaye məhsulunun payına düşür və bu da 2007-ci ildəkindən 26,7 faiz artıqdır. Həm də bu məhsulda yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin payı daha çoxdur və eyni zamanda belə obyektlərin sayı da ildən-ilə artır. Onu da vurğulamaq gərəkdir ki, sənayenin və xüsusilə yerli tələbatı ödəyən sənaye sahə və müəssisələrinin və kənd təsərrüfatı məhsullarının artım sürəti onu da göstərir ki, yaxın illərdə Muxtar Respublikada istehsal olunan ümumi daxili məhsulun həcmi bir milyard manatı təşkil edə-

cəkdir ki, bu da blokadada olan Naxçıvan iqtisadi rayonu üçün astronomik rəqəm hesab edilə bilər. İqtisadi rayonda ümumi daxili məhsulun 86 faizi kənd təsərrüfatı məhsulunun, 99,1 faizi sənaye məhsulunun, 82,3 faizi nəqliyyat-daşınma xidməti fəaliyyətinin özəl bölməsinin payına düşür. İndi bu iqtisadi rayonu yeni yaradılmış sənaye sahələri və müəssisələrində 254 növ və 606 adda çeşiddə məhsul istehsal olunur. Muxtar Respublika əhalisinin 224 məhsul növünə-83 ərzaq məhsulu növünə və 141 qeyri-ərzaq məhsulu növünə tələbatı tamamilə və bütünlükdə yerli istehsal-sənaye sahə və müəssisələrinin hesabına ödənilir.

Keçən il ümumiyyətlə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerli tələbatı ödəyən yeni sənaye sahə və müəssisələrinin tikintisi genişləndirilmiş, daxili bazarı xarici bazarın zərərli təsirindən qorumaq, mühafizə etmək və dəstəkləmək məqsədilə dövlətin qayğısı sayəsində 37 belə tipli istehsallar yaradılmış və istismara qoşulmuşdur. Elə bunun səmərəsidir ki, həmin dövrdə sənaye məhsulu istehsalı 2007-ci ilə nisbətən 26,7 faiz çoxalmışdır. Eyni zamanda iqtisadi fəaliyyətin ayrı-ayrı sahələrində mineral su, mebel, mərmər döşəmə, üzlük daş istehsalı üzrə 19 layihə üzərində gərgin və sürətli iş aparılır. Tikinti, kənd təsərrüfatı və qeyri-istehsalın inkişafı sahəsində qabaran, közərən nailiyyətlər qazanılmış, başqa sözlə iqtisadi rayonda bütün sahə və müəssisələrin hamısı ili müvəffəqiyyətlə başa vurmuşdur. Onu da göstərmək lazım gəlir ki, Muxtar Respublikada regionların sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqramında nəzərdə tutulmuş 57 sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, emal, yeyinti, yüngül sənaye müəssisələri və xidmət obyektləri və sosial obyektlər yaradılmışdır. Bunu da xüsusilə ortaya gətirmək və nəzər diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, Muxtar Respublikada sənaye sahələrinin, xüsusilə yerli tələbatı ödəyən sahə və müəssisələr təkcə diyarın mərkəzində və digər şəhərlərində deyil, ayrı-ayrı rayon mərkəzlərində hətta kəndlərdə və qəsəbələrdə də yerləşdirilmiş, inkişaf etdirilmiş və möhkəmləndirilmişdir. Başqa sözlə belə sənaye bütünlükdə Muxtar Respublikanın bütün ərazisini əhatə etmişdir. Belə müsbət irəliləyişlər ölkəmizin 10 iqtisadi rayonun hər birində baş vermişdir. Bütün bunlar – ölkənin və onun regionlarının son beş ildə sürətli və müsbət meyilli sosial iqtisadi inkişafı, bu sahədə qazanılmış nailiyyətlər xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin və onun xəttinin ardıcıl, davamlı və dayanaqlı davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin möhkəm siyasi iradəsinin, real düşünülmüş bacarığının, götürqoy edilmiş iqtisadi siyasətinin, Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət proqramında işlənib hazırlanmış tədbirlərin reallaşdırılmasının məhsulu, töhfəsinə nəticəsi kimi qiymətə layiqdir. İşlənib hazırlanmaqda olan ölkənin regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət proqramının (2009-2013) əməli olaraq maddiləşməsi, daha doğrusu həyata keçirilməsi bütünlükdə ölkədə və onun ərazilərində sosial-iqtisadi tərəqqidə yeni mərhələ və pillənin keçilməsini təmin edəcəkdir. Bu isə o deməkdir ki,

regionların sosial-iqtisadi inkişaf xətti dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin baş xətlərindən biri və ümumi istiqamətidir.

Асиф Ширалиев

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭФФЕКТИВНОСТЬ
РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ МЕСТНОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ В
РЕГИОНАХ**

В статье обосновываются научно-теоретические и практические вопросы развития промышленности обеспечивающие местное потребление в регионах страны, условия рыночной экономики, а также вопросы экономической эффективности. Кроме того, причины классифицируются с научно-практического точки зрения.

В статье анализируется состояние развития промышленности местного потребления в Нахчыванском экономическом регионе, дается ряд рекомендаций и предложений для его улучшения.

Asif Shiraliyev

**SOCIAL-ECONOMIC EFFECTIVENESS OF DEVELOPMENT OF THE
LOCAL CONSUMPTION INDUSTRY IN THE REGIONS**

The article is about scientific theoretical, practical and economical effecti-veness matters of the development of industrial fields which meets local de-mand in the regions of our country. Besides it the reasons are classified from scientific point of view.

In the article, position of industrial spheres which meets local demands in Nachchivan economical region exactly analysed, several recommendations and suggestions are given for improvement of it.

BULQEYİS NOVRUZOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

NAXÇIVAN SƏNAYESİNİN MALİYYƏ TƏMİNATININ GÜCLƏNMƏSİNDƏ İNVESTİSİYA MÜNASİBƏTLƏRİNİN YERİ

Keçid dövründə maliyyə çatışmamazlığı şəraitində sənaye müəssisələrinin investisiya təminatı idarəetmə sisteminin qarşısında qoyulan mühüm məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, investisiya təminatı sənaye müəssisələrinin fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərindən hesab edilə bilər.

Respublikamızda islahatlar aparılması rəqabət prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən müxtəlif mülkiyyət formalarında olan müəssisələrin yaradılmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində investisiya təminatının təkmilləşdirilməsini zəruri problemə çevirir. Bu problemin həllinə mane olan bir sıra irimiqyaslı əngəllər hələ də qalmaqdadır. Belə əngəllərə iri müəssisələrin ləng özəlləşdirilməsi, onların tam istehsal gücü ilə işləməməsi, ənənəvi bazarlarının əsas hissəsinin itirilməsi, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində çoxpilləli idarəetmə sisteminin saxlanması, müəssisələrin mövcud idarəetmə strukturunun səmərəsizliyi və s. aiddir. Bunlarla yanaşı, əməyin ödənişi və stimullaşdırılması sahəsində olan nöqsanlar, gərgin vergi siyasəti, qeyri-mükəmməl pul-kredit münasibətləri və bank sistemi investisiya prosesinin təkmilləşdirilməsini ləngidən səbəblərdəndir (1).

Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən sənaye sahələrinin fəaliyyətinin ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtlərini özündə əks etdirən “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu bütün növ investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına intensiv cəlb olunmasına, onun ölkənin sosial-iqtisadi bazasının, habelə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın və integrasiyanın inkişafına yönəldilməsinə və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsinə təminat verir.

Dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələrində investisiyanın klassik özünə-maliyyələşdirmə mənbələri müəssisənin mənfəəti və əsas fondlarının amortizasiya ayrılmaları hesabına formalaşan xüsusi vəsaiti, qiymətli kağızların satışından əldə etdiyi gəlirləri və bank kreditləridir.

Real investisiyanın maliyyələşmə mənbəyi investisiya fəaliyyətinin maliyyə-kredit mexanizmi ilə sıx bağlıdır. Xarici ölkələrdə, məsələn, Rusiyada bu mexanizm aşağıdakı beş istiqaməti özündə birləşdirir:

- müəssisədənənar maliyyə-kredit münasibətlərinin idarə edilməsi mexanizmi (mal göndərən və xidmət göstərən müəssisələrlə, alıcılarla, büdcə ilə, büdcədənənar fondlarla, kommersiya bankları ilə və başqa qeyri-dövlət müəssisələri ilə);

- müəssisə daxilində pul axınının idarə edilməsi mexanizmi (maliyyə-istismar axını, yığım, istehlak və ehtiyat fondları);

- maliyyə-kredit təminatı mexanizmi (şəxsi kapital, borc kapitalı, fond bazarından cəlb edilən kapital, büdcə və büdcədənənar fondların vəsaitləri);

- maliyyə-kredit tənzimlənməsi mexanizmi (vergi, amortizasiya, büdcə, valyuta, bank krediti);

- istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə təsir mexanizmi (maliyyə stimulu, güzəşt və cərimələr) (5).

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və milli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər hansı bir ölkədə davamlı iqtisadi artımın təmin olunması yalnız daxili imkanlar hesabına deyil, daxili və xarici imkanların vəhdəti bazasında mümkündür. Bu baxımdan xarici investisiyalar müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoymuş ölkələr üçün xüsusilə vacibdir. Çünki bu ölkələrdə iqtisadiyyatın yenidən qurulması və təkmilləşdirilməsi böyük həcmdə yeni kapital qoyuluşları tələb edir. Ona görə də belə ölkələrdən biri olan respublikamızda iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün hökumət tərəfindən milli kapitalla yanaşı xarici kapitalın da cəlb edilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Milli iqtisadiyyatın inkişafında xarici kapitalın cəlb olunmasının ən perspektivli formalarından biri xarici investorlarla birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilidir. Bu forma keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün daha əlverişlidir. Belə ki, belə ölkələr birgə sahibkarlığı inkişaf etdirməklə xarici investisiyalar cəlb etmək imkanı ilə yanaşı, həm də müasir texnika və texnologiyalar əldə etmək və xarici-iqtisadi fəaliyyəti genişləndirmək kimi də əlavə imkanlar qazanırlar. Lakin, bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, birgə sahibkarlığın inkişafı yerli məna-fələrə uyğun olmaqla yanaşı, xarici investorlar üçün də əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasını tələb edir (2).

Statistik məlumatlara görə son illərdə bütövlükdə Naxçıvan MR iqtisadiyyatına yönəldilən vəsaitlərin həcmi mütəmadi olaraq artmaqdadır. Belə ki, bütün maliyyə mənbələri hesabına qoyulan investisiyaların həcmi 2004-cü ildəki 80,2 milyon manata qarşı 2009-cu ildə 441,5 milyon manat olmuşdur ki, bu da müvafiq dövrlə müqayisədə 361,3 milyon manat, yaxud 5,5 dəfə çoxdur (4).

İqtisadiyyatın qarşısında duran əsas strateji vəzifə perspektivdə neft sektorunun üstün inkişafı ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun, o cümlədən maşınqayırma, metallurgiya, kimya və yüngül sənaye sahələrinin dirçəldilməsi əcasında iqtisadi artım tempini artırmaqdan, yoxsulluğu azaltmaqdan və əhəlinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. Bu strateji vəzifəyə müvafiq olaraq respublikada regional investisiya siyasəti formalaşdırılmaqla regionların investisi-

ya imkanları ardıcıl olaraq öyrənilməli və bu imkanlardan istifadə etməklə yeni istehsal sahələri yaradılmalıdır. Bunun üçün respublikada investisiya siyasəti təkmilləşdirilməli, xarici və daxili investisiya mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməli, xarici investorlarla yerli sahibkarlar arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinin yaradılması üçün əlverişli şərait təmin edilməlidir.

Xarici investisiyaların mütərəqqi texnika və texnologiya əsasında ixrac-yönümlü və idxalı əvəzləyən məhsul istehsal edən, ixrac olunan xammalın və aralıq məhsullarının emal dərinliyinin artırılmasına imkan verən müəssisələrin modernləşdirilməsinə və yenilərinin yaradılmasına yönəldilməsi stimullaşdırılmalıdır. Daxili və xarici mənbələr hesabına qoyulan investisiyalar arasında milli mənafeələr nəzərə alınmaqla optimal nisbət gözlənilməlidir. Bütün bu tədbirlərin həyata keçirilməsi gələcəkdə respublikanın xammal resurslarını elmtutumlu məhsullara və intellektual xidmətlərə dəyişən bir ölkədən bunları istehsal və ixrac edən bir ölkəyə çevrilməsinə imkan verir.

Bazar münasibətləri forması və radikal iqtisadi islahatların aparılması nəticəsində muxtar respublikada istehsal olunan məhsulların ixrac potensialı da artacaqdır. Onu da qeyd edək ki, müəssisədə ixrac-yönümlü məhsul istehsalı zamanı həmin məhsulun nomenklaturasının kommersiya nöqtəyi-nəzərindən səmərəli təşkilini və idarə olunmasını təmin edəcək fəaliyyət prinsiplərini nəzərə almaq lazımdır. Rəqabətqabiliyyətli məhsulun nomenklaturasını müəyyənləşdirərkən və bununla bağlı məsələləri həll edərkən müəssisə rəhbərliyi ixrac məhsullarını və resurslarını xarici bazarların tələblərinə uyğunlaşdırmalıdır. Bunlar, yüksək rentabelli məhsulların ixracının dinamik artımını təmin edən investisiya proqramını işləyib hazırlamağa və həyata keçirməyə imkan verir. Bu zaman gələcəkdə müəssisənin ixrac məqsədləri barədə aydın təsəvvür yaradılmalı, investisiya fəaliyyətinin strategiyası müəyyənləşdirilməli, xarici bazar və onun tələbləri öyrənilməli, müəssisənin resurs imkanları haqqında informasiya bankı yaradılmalıdır (3).

Ümumiyyətlə, ixrac-yönümlü investisiya proqramı işlənilib hazırlanarkən ixrac olunması təklif edilən məhsulun xidmət servisinin təşkili, onun idxalatçı ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsiri, patent qaydalarına və əmtəə nişanına cavab verməsi və s. bu kimi halları nəzərə almaq lazımdır.

Real gerçəkliyi özündə əks etdirən, düşünülmüş və əsaslandırılmış investisiya siyasəti nəticəsində kapital qoyuluşlarının optimal istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, yəni onları sənayenin və kənd təsərrüfatının həlledici sahələrində cəmləşdirməklə mövcud inflyasiyanın qarşısını almaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək və onun səmərəliliyini artırmaqla yüksək milli gəlir əldə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı: Mütərcim, 2001, 764 s.

2. Həsənov H.Ə. İnvestisiya strategiyasının formalaşması və modernləşdirilməsinin inkişafı problemləri. Bakı: Elm, 2003, 527 s.
3. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər və perspektivlər. Bakı: Elm, 2004, 428 s.
4. Sosial, iqtisadi inkişaf, Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsi. Naxçıvan AZ7000, 2009, 116 s.
5. Жданов В.Г. Инвестиционные механизмы регионального развития. Калининград: БИЗД, 2001, 355 с.

Булгейис Новрузова

МЕСТО ИНВЕСТИЦИОННЫХ ОТНОШЕНИЙ В УСИЛЕНИИ ФИНАНСОВОЙ ОБЕСПЕЧЕННОСТИ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НАХЧЫВАНА

В статье указывается, что в современное время независимо от уровня социально-экономического развития и национальных особенностей, обеспечение продолжительного экономического роста во всех странах возможно не только за счет внутренних ресурсов, а также на базе совмещения внутренних и внешних возможностей. Поэтому для развития экономики Нахчыванской АР правительство должен создать условия для привлечения как национального так и иностранного капитала. В статье отмечаются некоторые широкомасштабные мешающие барьеры для разрешения проблемы совершенствования инвестиционного обеспечения промышленности республики и даются пути их устранения.

Bulgeyis Novruzova

INVESTABLE RELATIONS PLACE IN THE GROWTH OF FINANCIAL PROVIDENCE OF NAKHCHIVAN INDUSTRY

In the article is dealt with the providence of economic growth in any country without depending on the level of social-economic growth and national features in modern life is possible not only at the expense of domestic opportunities but also in the universal base of both domestic and foreign opportunities. Therefore, in order to reinforce the economy in Nakhchivan AR circumstances have to be created for the involvement of foreign investment together with local ones by the government. Herein several copious impediment that are preventing the solutions to the problems of investment providence of the industry from improving are registered and also the ways of removing these obstacles are indicated.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2010, №3

NURİYYƏ İBRAHİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

REGIONLARDA AQRAR İSTEHSALIN DAYANIQLI İNKİŞAFININ VƏ İSTEHSAL-İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN QURULMASININ OBYEKTİV ZƏRURİLİYİ

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı və bütövlükdə aqrar sahə ölkə iqtisadiyyatının formalaşdırılması və dayanıqlı inkişafında önəmli yerə və rola malikdir. Tarixi təcrübə göstərir ki, bu sahədə baş verən hər hansı destruktiv tendensiya-lar son nəticədə cəmiyyət üzvlərinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına, iqtisadi sahələrin isə xammala olan tələbatının ödənilməsində problemlər yaradır.

Son dövrlərdə sənaye sahələrinin yüksək inkişafı nəticəsində aqrar sahə iqtisadiyyatın geridə qalmış sahələrindən birinə çevrilmiş, bu isə nəticə etibarilə kənd yerlərinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Lakin, elmi-texniki tərəqqinin bütün sahələrdə olduğu kimi, aqrar sahədə istehsalın sənayeləşməsinə və əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə səbəb olması danılmazdır. Ümumiyyətlə, aqrar sferanın ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsindəki rolu aşağıdakı formalarla şərtləndirilir:

- sənayenin xammalla təmin edilməsi;
- ölkə əhalisinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan ehtiyacları-nın ödənilməsi;
- kənd yerlərində yaşayan əhalinin gəlirlərinin artırılması, onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və səmərəli məşğulluğunun təmin edilməsi;
- ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin yerli istehsal hesabına kənd təsərrüfatı məhsulları ilə ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması;
- respublikanın milli aqrar iqtisadiyyatının təşəkkülü və onun sahə struk-turunun təkmilləşdirilməsi;
- yüngül sənayenin, həmçinin yeyinti və emal sənaye sahələrinin forma-laşması və inkişafı;
- ölkənin təbii-istehsal resurslarından səmərəli istifadə edilməsi;
- kəndin sosial inkişafının təmin edilməsi və s.

Başqa sözlə isə,

“– aqrar sahənin bazar iqtisadi münasibətlərinə uyğun qanunvericilik bazası yaradılmışdır; İstehsalın stimullaşdırılması və daxili bazarın qorunması istiqamətində əsaslı tədbirlər həyata keçirilir;

– aqrar sahədə bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində özəl mülkiyyətçilər ordusunun yaradılması, yəni sahibkarlıq qurumlarının formalaşdırılması müvəf-fəqiyyətlə həyata keçirilir;

– bazarın tələbi əsasında istehsalın yeni strukturu təkmilləşir;

– iqtisadi böhranın qarşısı alınmışdır; 1996-cı ildən başlayaraq kənd tə-sərrüfatı məhsulları istehsalında yüksək artım tempi əldə olunur;

– mülkiyyətçilərin yeni vərdiş və biliklərin öyrənilməsinə və müasir tex-nologiyaların tətbiqinə istiqamətlənmiş təbəqəsi genişlənməkdədir;

– daxili bazarda yerli istehsalın xüsusi çəkisi artmaqdadır;

–aqrar sahənin ixrac potensialı ilbəlil yüksəlir” (5, s. 6-7).

Akademik Z.Səmədzadəyə görə isə “makroiqtisadi səviyyədə əldə edil-miş inkişafa yönümlü sabitlik regionlar və müəssisələr səviyyəsində iqtisadi fəal-lığı nəzərdə tutur. İqtisadi sistemin müxtəlif səviyyələrinin inkişafının xarakteri, tempi və miqyasında bir-birini üzvi vəhdətdə tamamlayan meyllərin mövcudluğu, regionların inkişafı prioritetlərini, imkanların reallaşdırılması dərəcəsini qiymət-ləndirməyi tələb edir” (7, s. 17).

Aqrar sahənin inkişafı yerli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün xüsusilə mühüm önəm daşıyır. Bu sahənin yerli əmtəə istehsalçıları üçün əhəmiy-yəti – kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının insanların maddi tələbatlarını ödə-məsi, habelə kənddə yaşayan əhalinin özü üçün kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsul-larının istehsalı və adekvat gəlir əldə etmələri, kənd yaşayış məntəqələrindən miq-rasiyanın qarşısının alınması, sahibkarlığın və təşəbbüskarlığın inkişaf etdirilməsi milli aqrar bazarda azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması ilə şərtlənir (6, s. 82-89). Aqrar sahənin inkişafının istehlakçıların sosial vəziyyətində oynadığı rol keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ehtiyacların ödənilməsi, sərfəli qiy-mətə qida məhsullarının əldə edilməsi, keyfiyyətsiz ərzaq idxalının azaldılması və ya qarşısının alınması, daxili bazarın qorunması, qiymətlərin stabilliyinin tə-min edilməsi ilə şərtlənir.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında fəaliyyət amilləri iki qrupa bölünür: təbii və sosial-iqtisadi amillər. Bütün təsərrüfat prosesləri bu qruplara daxil olan amillərlə qarşılıqlı əlaqəli şəkildə həyata keçirilir. Təbii amillər torpaq, bitki, hey-van və təbii-iqlim şəraiti aiddir. Sosial-iqtisadi amillər isə idarəetmədən, istehsa-lın və əməyin təşkilindən, təsərrüfatçılıq elementlərindən, maşın, traktor və tex-noloji sistemdən ibarətdir. Əmtəə istehsalçıları üçün bu amillərin qarşılıqlı əlaqə-sini və yerini müəyyən etmək olduqca vacibdir.

Təcrübədə sübut olunmuşdur ki, aqrar sahədə təbii amillərin faydalılığı ilk növbədə idarəetmə – təşkil – texnologiya ardıcılığı ilə işləyən və torpaq – bit-ki – heyvan ardıcılığı ilə biri-birinə təsir edən sosial-iqtisadi amillərin səmərəli-liyindən və əsaslandırılmasından asılıdır. İdarəetmə əsas amildir və onun əsas vəzifəsi istehsalı və texnologiyanı səmərəli təşkil etməkdən, səmərəli təşkilatçılıq mexanizmini yaratmaqdan ibarətdir. Bu vəzifələr yerinə yetirilmədikdə idarəet-mə, yaxud idarəedici aparat dəyişdirilir. İstehsal və bütövlükdə təsərrüfatçılıq

mexanizmini təşkil etmək məqsəd deyil, onlar texnologiyanın nəticələrinə xidmət edir, öz təyinatına uyğun olmadıqda isə səmərəli nəticə vermir, onlar mənasızlaşır və deməli, dəyişdirilməlidir.

Təbii amillərə – torpaq, bitki və heyvanlara texnologiya birbaşa təsir edir və həmin amillər üçün optimal şərait yaradır. Texnologiya da həlledici amildir. Nəzərə alınmalıdır ki, sosial-iqtisadi amillərdən hər hansı birini dəyişdirmək, dəyişik salmaq, yaxud ilahiləşdirmək yolverilməzdir.

Maddi bazanın, iqtisadi mexanizmin, təsərrüfatçılıq və mülkiyyətçilik formalarının əlverişli şəkildə uzlaşdırılması təsərrüfatçılıq aləmində olduqca vacib məsələdir. Maddi baza təbii amillərə birbaşa təsir edir. Maddi baza texnologiya vasitəsilə təbii amillər üçün optimal şərait yaradır. İqtisadi mexanizm (qiymət, vergi, gömrük, kredit, məqsədli investisiya) texnologiya və maddi baza yaratmaq üçün vəsait rolunu oynayır. Mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formaları da öz növbəsində səmərəli mexanizm yaratmaq işinə xidmət edir. Mülkiyyətçilik forması, təsərrüfatçılıq forması və iqtisadi mexanizm yalnız möhkəm maddi baza olan şəraitdə səmərə verir. Digər tərəfdən də maddi baza və səmərəli texnologiya iqtisadi mexanizmin təsərrüfatçılıq və mülkiyyət formalarının fəal təsiri altında formalaşdıqda daha faydalı olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfatçılıq fəaliyyəti maddi bazaya, iqtisadi bazar mexanizminə və intellektual təminatı əsaslanır. İqtisadi mexanizm isə göstəriş, yaxud seçmə qaydası ilə işləmir. O da faktiki olaraq hamı üçün eynidir. Fəaliyyətin intellektual təminatı müvəffəqiyyət qazanmağın bünövrəsini təşkil edir.

Təsərrüfatçılıq üçün zəruri olan şərait geniş formada istehsal vasitələrindən, texnologiyadan, iqtisadi mexanizmdən, istehsal-idarə heyətindən və hüquqi tənzimləmədən asılıdır. Əlbəttə, bütün bu imkanlar yüksək nəticəliliyi yalnız kompleks halında olduqda təmin edir. Lakin fakt budur ki, ölkədə ərzaq problemi uzun müddət idarəedici amillərdən istifadə edilməklə demək olar ki, həll olunmuşdur. Məsələn, gah torpaq üzərində xüsusi mülkiyyət tətbiq edilmiş, gah kollektivləşmə həyata keçirilmiş, gah da kimyalaşdırma və meliorasiya tətbiq olunmuş, təsərrüfatlararası kooperasiya və inteqrasiya inkişaf etdirilmiş, gah da briqada podratı və icarə sistemi genişləndirilmişdir. İndi torpaq və istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət yenidən bərpa edilir.

Resurs təminatı, maliyyələşdirmə, qiymət, vergi, elmi-informasiya təminatı – aqrar təsərrüfatçılıqda həlledici amillərdir (2, s. 208-235). Bu amillərdən hələlik mükəmməl istifadə olunmur. Nəzərə alınmalıdır ki, ərzaq problemi insanlar tərəfindən yaradılır və obyektiv olaraq fəaliyyət göstərən üç şərt vasitəsilə həll edilir:

Birinci şərt – güclü maddi baza olmadan ölkənin daxili tələbatını tam təmin etmək üçün kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsal etmək mümkün deyil.

İkinci şərt – yüksək səmərəli iqtisadi mexanizm olmadan tələb olunan

miqdarda məhsuldar adamları kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb etmək mümkün deyil.

Üçüncü şərt – müasir mərhələdə müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfat formaları olmadan tələb olunan miqdarda adamları yüksək səmərəli kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb etmək mümkün deyil.

Kənd təsərrüfatı istehsalının xarakterik cəhətlərindən biri də, onun mövsümi xarakter daşmasıdır. İstehsalın mövsümi xarakteri əmək və istehsal vasitələrindən istifadə edilməsinə də təsir göstərir, əmək cismi olan torpaq əkildikdə, toxum səpildikdə və məhsul becərildikdə əməyin təsiri altında olur. Qalan vaxtlarda isə istehsal prosesi təbii qüvvələrin təsiri ilə baş verir. Kənd təsərrüfatında maşın və mexanizmlərdən istifadə mövsümi xarakter daşıyır. Məsələn, toxum-səpən maşınlardan 7-10 gün, taxılıqan kombaynlardan 9-15 gün istifadə edilir.

Kənd təsərrüfatı istehsalının mövsümi xarakteri məhsuldarlığa və qiymətlərə də müəyyən təsir göstərir (1, s. 81). Məsələn, yaz və yay aylarında tərəvəz məhsulları, payız aylarında meyvə nisbətən ucuz olur; qış aylarında tərəvəzin istehsalı daha çox xərc tələb edir və səmərəlilik nisbətən aşağı olur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də, bir sahənin tullantısından digər sahədə istifadə edilməsidir. Bitkiçilik sahəsinin qalığı olan küləş və s. heyvandarlıq sahəsində yem kimi heyvandarlığın tullantısı olan peyindən isə əkinçilikdə gübrə kimi istifadə olunur. Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri arasında olan bu qarşılıqlı əlaqəni təbiətin bərqərar etdiyi tullantısız texnologiya adlandırmaq olar. Bu texnologiyadan elmi cəhətdən əsaslandırılmış qaydada istifadə edilməsi kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyini xeyli yüksəltməyə imkan yaradır.

Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində aqrar sahənin formalaşması və onun keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olması – iqtisadiyyatda bu sahənin mütərəqqi texnologiyalarla silahlanmasını və məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəlməsini zəruri etmişdir. Sözü geniş mənada, aqrar sahə məhsul istehsalı, onun emalı, saxlanması və istehlakçılara çatdırılmasına qədər bütün proseslərin məcmusunu özündə əks etdirir. Problemə məhz bu aspektdən yanaşdıqda aqrar iqtisadiyyat anlayışının daha geniş mənə daşması qənaətinə gəlmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Q.H., Həsənov M.Q. Aqrar bazar və onun iqtisadi mexanizmi. Bakı: Elm, 2002, 112 s.
2. Aliyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı: Elm, 2003, 315 s.
3. Aqrar islahatların nəticələri və dayanıqlı inkişaf problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: Az.ETKTİ və Tİ-nun mətbəəsi, 2006, 319 s.
4. Əhmədov N.H. "Regional ərzaq bazarı və onun formalaşması istiqamətləri".

- Bakı: Elm, 2005, 160 s.
5. Əliyev F.C. Ev təsərrüfatı gəlirləri, həyat səviyyəsi və yoxsulluq. Bakı: Elm, 2000, 192 s.
 6. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. Bakı: Elm, 2005, 228 s.
 7. Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı: Çin iqtisadi mövcüzəsi. Bakı: Elm, 2001, 317 s.

Нурия Ибрагимова

**ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ УСТРОЙСТВА
ПРОИЗВОДСТВЕННО – ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ И
СТОЙКОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО ПРОИЗВОДСТВА В
РЕГИОНАХ**

В статье обсуждается стойкое развитие аграрного производства в регионах, объективная необходимость устройства производственно-экономических связей, установления важной роли сельского хозяйства и аграрного сектора в целом в формировании и стойком развитии экономики страны.

Nuriyya Ibrahimova

**STABLE DEVELOPMENT OF THE AGRARIAN PRODUCTION AND
OBJECTIVE NECESSITY OF ORGANIZATION OF THE
INDUSTRIAL-ECONOMIC CONNECTIONS IN THE REGIONS**

Production objective necessity of building of economical contacts have been commented stable development in regions of the agrarian production agriculture and had important place and role in forming completely of the country economy of the agrarian area and stable development in the article.

İRADƏ BAĞIROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

GÖMRÜK İŞİNİN TƏŞKİLİNDƏ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK, MİLLİ MƏNAFELƏR VƏ BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Qloballaşma şəraitində bazar sisteminin təsiri ilə dövlətin yeni müstəqil vəzifəsi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması vacib məsələlərdən biridir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, “təhlükəsizlik” dedikdə, cəmiyyətin mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edən mənafeələrinin mühafizə olunması vəziyyəti, inkişaf meyllərinin tərkibinin daxili və xarici təhlükələrdən qorunması başa düşülür. “Təhlükəsizlik sistemi” – Ölkənin bütün sahələrində mövcud olan və özünü göstərən çox mürəkkəb sistem-vahid orqanizmdir. Öz məzmununa görə beynəlxalq, regional, milli (dövlət, bölgə və fərdi) təhlükəsizlik formalarını aşağıdakı kimi müxtəlif istiqamətlərdə, əsasən sahələr üzrə təsnifatlaşdırmaq olar: hərbi, elmi-texnoloji, sosial, siyasi, demoqrafik, iqtisadi, genetik, informasiya, enerji, mədəniyyət, intellektual və hüquqi təhlükəsizliklər.

Şübhəsiz, təhlükəsizlik sistemində iqtisadi təhlükəsizlik prioritet təşkil edir. İqtisadi təhlükəsizlik problemi öz növbəsində kompleks və geniş aspektlərdə məsələlərin həllini özündə ehtiva edir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: ekoloji, ərzaq, məşğulluq, təhsil, informasiya təminatı, tibbi xidmətlər, mənzil-məişət xidmətləri, real gəlirlər, pensiya təminatı, fərdi əmanətlərin mühafizəsi və s. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, iqtisadi, siyasi, hüquqi şərtlərin elə uyğunsuzluğu dərk olunur ki, onlar uzunmüddətli pekspektivdə daha səmərəli üsullarla əhalinin hər nəfərinə maksimum miqdarda iqtisadi resursların dayanıqlı, sabit və dinamik inkişafını təmin etmiş olsun.

Bazar iqtisadiyyatına yeni keçən ölkələrin iqtisadiyyatında bu və ya digər formada aşağıdakı təhlükələri ayırmaq olar: a) iqtisadiyyatın struktur deformasiyasının güclənməsi; b) elmi-texniki potensialın dağılması və investisiya, innovasiya aktivlərinin azalması; v) ölkənin inkişaf etmiş ölkələrin yanacaq-xammal perifersiyasına çevrilməsi meylləri; q) idxaldan asılılığın güclənməsi; d) ölkədən valyuta resurslarının axını; e) cəmiyyətdəki əmlak təbəqələşməsinin dərinləşməsi; g) xarici borcun müxtəlif səbəblərdən artımı; i) iqtisadiyyatın sərbəstləşməsi və hədsiz açıqlığı; j) iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması və s.

Qloballaşma dövründə dövlətin kompleks təhlükəsizliyinin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm atributlarından və komponentlərindən biri kimi ərzaq təhlükəsizliyi çıxış edir. “Ərzaq təhlükəsizliyi” dedikdə, müvafiq ehtiyatlar, potensial və zamanətlərlə təmin olunmuş dövlətin qəbul edilmiş norma və standartlara uyğun olan həcmdə, keyfiyyətdə və çeşiddə əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyacını ödəyə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. “Ərzaq təhlükəsizliyi” anlayışının bu cür izahı 2 aspektdə malikdir: Sosial-iqtisadi aspekt (tələbatı təmin etmək qabiliyyəti) və siyasi-iqtisadi aspekt (bu tələbatları təmin etmək üçün ölkənin daxili ehtiyatları və aqrar sənaye potensialını səfərbərliyə almaq qabiliyyəti). Bunlar ərzaq zərərsizliyinin səviyyəsi, meyarları və göstəriciləri sistemində reallaşır. Bununla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyi üçün göstəricilərin özü deyil, onların həddi (kritik) mənalari əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycana qarşı daxili və xarici təxribatların siyasi və iqtisadi tərəflərinin baş qaldırdığı ən ağır anlarındakı aparılmış düzgün siyasət və iqtisadi tənzimlənmənin vaxtında və yetərinə təkcə bugününümüzün deyil həm də gələcəyin siyasi, hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyi üçün vacib idi. Azərbaycanda beynəlxalq iqtisadi birliklərin və sərbəst bazar münasibətləri yaranmış və qanunların aliliyi prinsiplərindən maksimum səviyyədə istifadə olunmağa başlandı. Qlobal beynəlxalq proseslərə və demokratik hüquqi normalara uyğunluşma, öz problemlərimizi ümumdünya problemləri ilə əlaqələndirmə bacarığının mənimlənməsi, dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində qarşıda duran ümdə vəzifələrdən biri oldu. Hazırda irəli sürülən bütün məqsədlər düşünülmüş və elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi strategiyada nəzərdə tutulan ardıcılıqla həyata keçirilməkdədir.

Beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, bazarın normal fəaliyyəti, rəqabətə davamlı istehsal yaratmaq və iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün təkcə inflyasiyanın qarşısının alınması, büdcə kəsirinin az olması kifayət deyildir. İqtisadi təhlükəsizliyin, milli mənafeyin qorunması makro-iqtisadiyyatda, real sektorun problemlərinin həlli kimi aktual məsələlərə xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra beynəlxalq təşkilatlar və maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığa ciddi ehtiyac yarandı və bu əməkdaşlıq formalaşdı. Onların köməyi ilə respublikamızda islahatların aparılması, makrosabitliyin və inkişafın təmin olunması sahəsində əsaslı irəliləyişlər əldə edildi: Azərbaycanda iqtisadiyyatın hər tərəfli inkişafını sürətləndirmək, onu milli mənafehlərə yönəltmək üçün yeni, ciddi meyl vardır. Belə beynəlxalq təşkilatlardan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankını göstərmək olar. Hazırda bu təşkilatlarla əməkdaşlıq davam edir və istər Dünya Bankı, istərsə də Beynəlxalq Valyuta Fondu bir sıra məsələlərin həllində respublikamıza kömək göstərirlər və şübhəsiz ki, bu əməkdaşlıq gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Uzunmüddətli araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq

qurumların, xüsusilə Beynəlxalq Valyuta Fondunun bir sıra tövsiyəsi, milli maraqlarımıza uyğun gəlmir, bəzi hallarda bu tövsiyələr real sektorun canlanması, milli iqtisadiyyatın, yerli sahibkarlığın inkişafı qarşısında maneələr yaradır. Ona görə də BVF-nun şərtlərini birmənalı qəbul etmək olmaz. Milli mənafeələrə və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi məqsədilə xələl gətirən istiqamətlər vaxtında aşkar edilib ləğv edilməlidir.

Mürəkkəb sistem olan ölkə iqtisadiyyatı özünün qanunları və iqtisadi sistemi ilə müəyyən məkan və dar çərçivədə fəaliyyət göstərir. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi problemlərinin müəyyən edildikdə bir çox daxili və xarici amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amillərdən biri də beynəlxalq maliyyə qurumlarının tövsiyələridir. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti ağır olduqda, xaricin verdiyi tövsiyələr də, qoyulan şərtlər də ağır olur.

Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq prosesində milli mənafe və iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Buna misal olaraq, Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Şərq-Qərb Enerji Dəhlizinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında protokol 2003-cü il iyulun 23-də Bakı şəhərində imzalanmasını göstərmək olar. Bu protokol Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin, Cənubi Qafqaz təbii qaz boru kəmərinin və ilkin neft Qərb ixrac kəmərinin Şərq-Qərb enerji dəhlizinin əsas komponentləri kimi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına aiddir. Bu sənəd Azərbaycan Respublikasının milli maraqlarına cavab verərək iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı üçün zəruridir.

“Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında”, “Beynəlxalq Konvensiyanın dəyişdirilməsi haqqında” Protokola və “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi haqqında” Beynəlxalq Konvensiyaya (dəyişdirilmiş redaksiyada) Azərbaycanın qoşulması da milli mənafe və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından məqsədə uyğundur.

“Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı”nın iştirakçısı olan dövlətlərin hökumətləri arasında cinayətkarlıqla, xüsusilə onun mütəşəkkil formaları ilə mübarizədə əməkdaşlıq haqqında sazişə dair əlavə protokola qoşulmağın da əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, bu beynəlxalq təşkilatın üzvü olan Azərbaycan Respublikası üçün iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində zəruridir.

“Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Almaniya Federativ Respublikası hökuməti arasında maliyyə əməkdaşlığı haqqında” sazişin (2001-2002-ci illər) təsdiq edilməsi barəsində qanun layihəsinin reallaşması və “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında”, “Beynəlxalq Konvensiyanın dəyişdirilməsi haqqında” protokola və “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (dəyişdirilmiş redaksiyada)” Azərbaycanın qoşulması bu sahədə hüquqi bazanın genişləndirilməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasına misaldır.

Yuxarıda qeyd edilənlər və ümumilikdə Azərbaycan Respublikasının

Beynəlxalq Konvensiya və sazişlərə qoşulması, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə onun regionlarının inkişafı, aqrar sektorun gücləndirilməsi və s. fundamental problemlərin həlli, dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş güzəştli mexanizmlərə əsaslanmalıdır. Bunu dünya iqtisadiyyatı təcrübəsi göstərir. Obyektiv səbəblərlə bağlı hər bir güzəştin səmərə verməsi üçün isə mütləq düşünülmüş iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərin təminatı olmalıdır.

Ölkəmizin iqtisadi-ticarət əlaqələrinin coğrafiyasının genişlənməsi, id-xal-ixrac əməliyyatlarının həcmnin artması və beynəlxalq inteqrasiyanın güclənməsi ilə gömrük qanunvericiliyi və prosedurlarının təkmilləşməsi, sərhədlərin təhlükəsizliyi və idarə edilməsi istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq sərəncam və fərmanları ilə «Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı»nın və «Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən malların və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasında “bir pəncərə” prinsipi”nin tətbiqinə dair normativ aktların təsdiq olunması bu sahədə atılan mühüm addımlardandır.

Regional əməkdaşlığın və xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafını nəzərdə tutan qanunvericilik aktları, eyni zamanda gömrük prosedurlarını və gömrük nəzarətinin sadələşdirilməsini, qaçaqmalçılığa və gömrük qaydalarının pozulmasına qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi istiqamətlərini müəyyən edir. Xüsusilə, gömrük tənzimləmə tədbirlərini inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə əsaslanaraq təkmilləşdirilmiş formada tətbiqini müəyyən edən Dövlət Proqramı, gömrük orqanlarında infrastrukturun və avtomatlaşdırmanın beynəlxalq standartlar səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamətdə görülən işlər gömrük nəzarətinin effektivliyini artırmaqla qaçaqmalçılığa və gömrük qaydalarının pozulmasına qarşı daha səmərəli və ciddi mübarizə aparılmasına şərait yaradır.

Avropa modeli nəzərə alınmaqla və beynəlxalq ekspertlərin cəlb olunması ilə Gömrük Məcəlləsinin yenidən hazırlanması, sərhəddən keçən malların yoxlanılmasında bir dayanacaq sisteminin tətbiqi, gömrük nəzarəti prosedurlarının beynəlxalq konsepsiyalara uyğunlaşdırılması son nəticədə iş keyfiyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Azərbaycan Respublikası vahid gömrük sisteminin tərkib hissəsi kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikası gömrük strukturlarında maddi-texniki bazanın təkmilləşdirilməsinə, əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunmasına, gömrük nəzarəti prosedurlarının beynəlxalq standartlara uzlaşdırılmasına, informasiya kommunikasiya texnologiyalarından maksimum şəkildə istifadə olunmasına, mütəşəkkil cinayətkarlığa və narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizəyə xüsusi diqqət yetirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri V.Talıbovun gömrük orqanlarına diqqət və qayğısı ilə yeni yaradılan gömrük infrastrukturunu beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmaqla bərabər yerli xüsusiyyətləri də nə-

zərə alaraq formalaşdırılmışdır. Bu infrastrukturlara artıq istifadəyə verilmiş Culfa sərhəd-keçid kompleksini, Sədərək sərhəd-keçid məntəqəsini, Şahtaxtı gömrük buraxılış məntəqəsini, tikintisi nəzərdə tutulan Naxçıvan şəhər gömrük məntəqəsini və digərlərini göstərmək olar. Formalaşdırılan gömrük orqanlarında müasir tələblər, normalara cavab verən maddi-texniki bazanın yaradılması, vahid şəbəkə sistemi ilə əlaqələndirilən avtomatlaşdırılmış proqram təminatlarının mövcudluğu iş prosesini sürətləndirməklə, gömrük nəzarətinin keyfiyyətinin artmasına və xarici ticarət dövriyyəsinin dinamik inkişafına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Azərbaycan iqtisadiyyatı: problemlər, perspektivlər. Bakı: Elm, 2004, 345 s.
2. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 320 s.
3. Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2002, 249 s.
4. Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yollarında. Bakı: Elm, 2003, 284 s.
5. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: BDU, 2002, 290 s.

Ирада Багирова

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ОРГАНИЗАЦИИ ТАМОЖЕННОГО ДЕЛА

В статье в основном затронуты задачи решаемые Азербайджанской Республикой с целью укрепления экономической безопасности и национальные интересы в процессе международно-экономического сотрудничества.

Irada Bagirova

ECONOMIC SAFETY, NATIONAL INTERESTS AND STATE REGULATION OF THE INTERNATIONAL RELATIONS IN THE FORMING OF THE CUSTOMS WORK.

The article is about the consolidation of the economic safety of Azerbaijan and the national interests in the process of the international-economic cooperation.

DAVUD HACI NASIRI
AMEA Naxçıvan Bölməsi

REGIONAL SİYASƏT VƏ PROQRAM MƏQSƏDLİ İDARƏETMƏNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Regional inkişafın müvəffəqiyyətlə təmin olunmasının mühüm şərti ölkənin yerli şəraitinə, beynəlxalq təcrübənin tələblərinə cavab verən regional siyasətin işlənilib hazırlanması və istifadə olunmasıdır.

Sosial-iqtisadi inkişaf siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olan regional siyasət dövlətin yeritdiyi sosial-iqtisadi siyasətin ərazi miqyasında həyata keçirilməsini təmin etmək, məhsuldar qüvvələri nisbətən zəif inkişaf etmiş regionlarda istehsalın üstün sürətlə yerləşməsi və inkişafına şərait yaratmaq, getdikcə genişlənməkdə olan regional iqtisadi, sosial və ekoloji ziddiyyətləri yumşaltmaq məqsədini güdür.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatı sabit sürətlə inkişaf etdirmək, dünya bazarında öz layiqli mövqeyini möhkəmlətmək, öz daxili bazarını və milli müstəqilliyini qoruyub saxlamaq mənafeyi hər bir dövləti məcburiyyət qarşısında qoyur ki, öz ərazisində təkrar istehsala, onun regional strukturuna təsir göstərmək üçün yeni forma və üsullar axtarıb tapsın. Bu səbəbdən müasir dövrdə regional siyasət iqtisadiyyatın inkişafının həlledici amilinə çevrilmişdir.

Regional siyasətin uğurlu həlli və reallaşdırılması üçün ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif üsullardan istifadə olunur ki, bu üsullardan biri məqsədli proqramlaşdırma üsuludur. Regional proqramlar məqsədli kompleks proqramların bir növüdür və problemlərin həll edilməsi üçün resursların cəmləşdirilməsi üsulu kimi elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişafın regional strategiyasının idarəetmə və tənzimləmə aləti kimi çıxış edir. Regional proqramların məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- elmi-texniki, sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri üzrə rayonlar arasındakı fərqi azaltmaq;
- iqtisadiyyatın optimal ərazi və sahə strukturunu formalaşdırmaq;
- tarazlaşdırılmış təsərrüfatçılıq taktikasını həyata keçirmək;
- regionun əmək, material və təbii resurslarından rəasional istifadə etmək;
- ətraf mühiti mühafizə etmək.

Proqram hazırlanarkən regionun mövcud sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edilir və qiymətləndirilir. Regionun sosial-iqtisadi vəziyyəti və bu vəziyyətin region üçün nəticəsi qeyd edilir, proqram əsasında həll ediləcək prioritet problemlər seçilir. Regionlarda təbii resursların müxtəlif növlərinin mövcudluğu və onların kəmiyyəti, regiondaxili məqsədlər üçün istifadəsi və regiondan xaricə daşınma imkanları qeyd edilir, regionun ekoloji vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər nəzərdən keçirilir. Regionun sosial-iqtisadi inkişafının təhlili və təbii resursların qiymətləndirilməsi, ekoloji, demoqrafik və əmək bazarının vəziyyətinin dəyərləndirilməsi regionun mövcud təsərrüfat strukturu və miqyası haqqında, material-istehsal bazası, iqtisadiyyatda üzə çıxarılmış bərabərsizliklər barədə, əmək resurslarının sayı və əmək potensialından istifadə imkanları haqqında məlumat verir. Bu məlumatlardan istifadə etməklə regionun gələcək texniki inkişaf meylləri və region qarşısında qoyulan məqsədlər hesaba alınmaqla regionun sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyası işlənib hazırlanır. Konsepsiyada resursların səmərəli və variantlı istifadə istiqamətləri müəyyənləşdirilir və bütöv təsərrüfat kompleksinin düzgün formalaşdırılması yolları müəyyən edilir. Sahə, funksional və problem əlamətlərinə görə tərtib olunan əsas proqram tərkibləri seçilir. Bütün bu proqram tərkiblərində məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirilir. Proqramda nəzərdə tutulan hər bir tədbir kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə uyğun olaraq qiymətləndirilir.

Proqramda problemin həllini təmin edəcək iqtisadi vasitələr, qarşılıqlı əlaqələndirilmiş tədbirlər kompleksi qeyd edilir. Proqramın proqnoz modeli işlənib hazırlanır və onun resurs təminatı müəyyənləşdirilir. Proqramın həyata keçirilməsində iştirak edən bütün təşkilatların razılaşdırılmış fəaliyyəti təmin edilir. Proqramın həyata keçirilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilir və onun iqtisadi səmərəliliyi hesablanır. Proqramın idarə edilməsinin işlənib hazırlanan təşkilati-funksional strukturu regionun və proqramın özünəxas xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla formalaşdırılır. Hər bir proqram ümumilikdə aşağıdakı kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi ilə qiymətləndirilir:

- proqramın məqsəd göstəriciləri;
- son nəticələrin səmərəlilik göstəriciləri;
- proqram həddində işin yerinə yetirilmə göstəriciləri;
- proqram tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan resurs xərcləri (4, s. 6).

Regional proqramların ilk tamamlanmış forması Qərbi Avropada hazırlanmışdır. Bu sahədə böyük irəliləyişə 1966-1970-ci illərdə fransız milli planının həyata keçirilməsinə hazırlıq dövründə nail olunmuşdur. Qərbdə proqnozlarda nəzərdə tutulan tədbirləri həyata keçirməyə imkan verən ən işqabiliyyətli regional planlaşdırma sistemi yaradılmışdır. 60-cı illərdə Fransanın vacib nailiyyətlərindən biri ölkənin yeni inzibati bölgüsünün həyata keçirilməsi idi. Fransa ənənəvi olaraq departamentlərə bölünürdü və bu bölgü daxilində ictimai həyatın nizamlanması həyata keçirilirdi. 60-cı illərdə aydınlaşdırıldı ki, bu qədər kiçik

inzibati bölgü regional xarakterli tədbirləri həyata keçirməyə imkan vermir. Buna görə də Fransa 22 rayona bölündü. Bu rayonların sərhədləri milli iqtisadi siyasətin müasir regional məqsədlərinə uyğun idi. Regionlarda mərkəzi orqan plan layihələrini işləyib hazırlayır və planlaşdırma üzrə Baş Komissarlıqla bağlı olan regional inkişaf komitəsinə göndərir. 60-cı illərdə Baş Komissarlıqda 2000-ci ilə qədər proqnoz işlənilib hazırlandı. Hal-hazırda 2025-ci ilə qədər dövrü əhatə edən proqnozlar hazırlanmışdır.

Fransa uzunmüddətli proqnozları nəzərə almaqla qısa dövr ərzində konkret məsələlərin həllində böyük təcrübəyə malikdir. Belə ki, Fransada Marsel şəhərini Qərbi Avropada ən böyük limana çevirmək məqsədilə yeni liman kompleksinin yaradılmasına qərar verilmişdir. Bu qərar kənd təsərrüfatı rayonu olan cənub-şərq rayonunun inkişafına təkan verdi. Liman ölkə iqtisadiyyatını gətirmə xammal əsasında inkişaf etdirməyə imkan verdi. Marsel şəhəri isə “ümumi bazar” ölkələrinin cənub qapısına çevrildi. Kompleks Fransanın cənubu üçün yeni olan sahələri – neftkimya, maşınqayırma, konservləşdirmə və s. Sahələri özündə birləşdirir. Fransada həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1985-ci ilə qədər 300 min iş yeri yaradılmışdı. Fransanın uğurları ölkənin ənənəvi inzibati bölgüsünün dəyişdirilməsi, mərkəzləşdirilmiş hakimiyyətin gücləndirilməsi ilə izah olunur.

Son dövrlər Avropada “*regional ideyalar*” xüsusilə fəal həyata keçirilir. 4 dekabr 1996-cı ildə müxtəlif territorial, müxtəlif siyasi-administrativ quruluşlu, 400 milyondan çox vətəndaşın maraqlarını təmsil edən 300-dən çox avropa regionları “*Avropada regionalizm*” haqqında deklarasiyanı qəbul etdilər. Deklarasiyanın qəbul edilməsinin əsas səbəbi regionlaşma və integrasiya prosesinin vacibliyidir. Deklarasiyanın qəbul edilməsinin təşəbbüskarı regionalizmlə bağlı fəaliyyət proqramının təkcə Avropa Birliyində deyil, onun həddlərindən kənarda da qəbul edilməsinə çalışan Avropa regionları Assambleyasıdır. Son illər Avropada regional tədqiqatlara elmi yanaşmaların dərinliyi və müxtəlifliyinə Regional Elmlər Assosiasiyasının XXXVI Avropa konqresinin bölmələrinin adları misaldır: “*Federalizm, subsidiyalaşdırma və regionlar*”, “*Regional təhlilin metodologiyası*”, “*Regional əmək bazarları*”, “*Yeni Avropa gerçəkliyi şəraitində regional inkişafın planlaşdırılması və regional siyasət*”, “*Struktur dəyişikliklər və rayonların iqtisadi yaxınlaşması*”, “*Ətraf mühitin mühafizəsi siyasətinin regional aspekti*” və s. (3, 5).

Yaponiyada sənayenin bir neçə rayonda həddindən çox mərkəzləşməsinin qarşısını almaq üçün regional proqramlar milli planlara daxil edilir. Yaponiyada milli və regional siyasət iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. 60-cı illərdə parlamentdəki müzakirələrin nəticəsində 20 il müddətinə 1985-ci ilədək “*Territorial tənzimlənmənin milli proqnozu*” hazırlandı və proqnozun məqsədləri aşağıdakılardan ibarət idi:

- ərazinin səmərəli istifadəsi;
- ətraf mühitin mühafizəsi;

- şəhərlərin modernləşdirilməsi;
- ayrı-ayrı rayonların inkişaf səviyyələrinin bərabərləşdirilməsi;
- yeni rayonların inkişaf etdirilməsi.

Proqnoz dövlətin iqtisadiyyata fəal surətdə müdaxiləsinə əsaslanırdı və onun məlumatları 1968-ci ildə “Yaponiyanın yeni inkişaf planı”na daxil edilmişdi. 1975-ci ildə plana dəyişikliklər edilərək yapon cəmiyyətinin və məhsuldar qüvvələrinin, sənayenin inkişaf səviyyəsinə uyğun yeni konsepsiya formalaşdırıldı. Konsepsiya 30 il müddətini (2005-ci ilə qədər) əhatə edirdi. Yaponiyada ərazi əsas resurs sayılır. Buna görə də şəhərlərin genişlənməsinə və bu genişlənməni məhdudlaşdırmağa xüsusi diqqət yetirilir, meqapolislərin yenidən qurulması üçün layihələr hazırlanır. Proqnozda ərazidən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilir və onun əsasında regional inkişafın konkret proqramları işlənib hazırlanır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan respublikasında regional siyasətin qarşıya qoyduğu strateji məqsədlərə çatmaq üçün qarşıda duran əsas vəzifə bütün respublikadaxili iqtisadi rayonların əmək ehtiyatlarından, istehsalın maddi ünsürlərindən, müxtəlif təbii ehtiyatlarından, iqlim şəraitindən, maliyyə imkanlarından, xarici investisiya və elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə etməklə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına və respublikanın iqtisadi rayonlarında daha səmərəli yerləşməsinə nail olmaqdır. Bu baxımdan Azərbaycanın bütün regionlarının beynəlxalq əməkdaşlığın müasir formalarına daha geniş miqyasda və səmərəli qoşulması və beynəlxalq təcrübənin imkanlarından daha geniş miqyasda istifadə olunması regional siyasətin strateji məqsədlərinə nail olmağın çox mühüm vasitəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı: Elm, 2004.
2. Лакер Д. Стратегическое рыночное управление. СПб., Феникс, 2002.
3. Ларина Н.И., Бауман Л.А. Региональная политика субъектов федерации: региональная политика в Европе. М., Экономика, 1994.
4. Родионова И.А. Макрогеография промышленности мира. М., РАГС, 2000.
5. Родионова И.А. Экономическая география и региональная экономика. М., Анкил, 2002.
6. Сафронов Н.А. Экономика предприятия. М., Анкил. 2002.

Давуд Гаджи Насири

**МИРОВАЯ ПРАКТИКА РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И
ЦЕЛЕВОЙ ПРОГРАММЫ УПРАВЛЕНИЯ**

В научной статье говорится о важности региональной политики, об одном ее реализации – целевого программирования. В статье рассмотрена мировая практика целевой программы управления и указано на то, что полученные из международной практики результаты являются способом реализации региональной политики.

Dawod Haji Naseri

**THE REGIONAL POLICY AND WORLD PRACTICE OF IN
ADVANCE PROGRAMMED MANAGEMENT**

In this paper the essence of the regional policy and in advance programming as one of the realization way of it was discussed. Also reviewed the world practice of advance programmed management and the importance of world practical results in realization of regional policy was proved.

**MEHDİ BAGIROV,
RƏHMAN MƏMMƏDOV**
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahibkarlığın geniş inkişaf etdirilməsi aparılan iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Qeyd edək ki, respublikada həyata keçirilən aqrar sahibkarlıq siyasətinin fundamental elmi-nəzəri və praktik əsasları vardır. Bu ilk növbədə ölkə rəhbərliyinin fərmanlarından və sərəncamlarından, Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlardan, nazirlər kabinetinin qərar və sərəncamlarından, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrdən uzun illərdən bəri toplanmış zəngin təcrübədən ibarətdir.

Məlumdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sahədə sahibkarlığın formalaşması və inkişafını təmin etmək məqsədilə bir sıra vacibliyi ilə seçilən işlər görülmüşdür. Belə ki;

- hazırda muxtar respublikamızda kənd təsərrüfatı üzrə əsas istehsal sahələrinin müəyyənləşdirilməsi və həmin sahələrin davamlı inkişafının təmin olunması strategiyası uğurla həyata keçirilir;
- daxili bazarın müntəzəm qorunması üçün dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan müxtəlif metodların istifadəsi ilə yanaşı, yerli şəraitə uyğun əlaqəli sistemlər formalaşdırılır;
- aqrar kredit resurslarına olan ehtiyacların ödənilməsi və həmin resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsi məqsədilə kredit ittifaqları yaradılır, güzəştli şərtlərlə nəzərdə tutulan uzunmüddətli kreditlər verilir;
- baytarlıq və sanitariya xidmətlərinin maddi-texniki bazası və kadr potensialı təkmilləşdirilir, suvarma sistemləri yeniləşdirilir və s.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sektorda aparılan təhlillərdən aydın olur ki, müvafiq proseslərdəki müsbət meyillər əhalidə xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyasının formalaşması, azad sahibkarlığa meylin güclənməsi, ədalətli rəqabət mühitinin yaradılması, torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatının islahatlarının kompleksliyinin təmin olunması, ən əsası isə proseslərin bütün mərhələlərinin sıx dövlət qayğısı ilə əhatə olunmasından qaynaqlanır.

Hazırkı dövrdə muxtar respublikada aqrar islahatların yerlərdə praktik tətbiqi surətlə aparılmaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2004-2008-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında”, “Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında”, “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” fərmanları bu islahatın daha müvəffəqiyyətlə aparılması üçün çox mühüm sosial-iqtisadi zəmin yaratmışdır. Bu imkanların reallaşması üçün kənd təsərrüfatında təşkilatlanma, iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, aqrar sahədə bazar infrastrukturlarının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi mühüm məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Aqrar islahat nəticəsində kənd təsərrüfatında yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması, idarəetmədə bazar prinsiplərinin bərqərar olması, kənddə sahibkarlığın sivil və müstəqil bir quruma çevrilməsinə baxmayaraq bu qurumlar bazar subyektləridirlər. Bunlar gec-tez bazar mühitinə xas olan rəqabətlə üzləşməli olurlar. Eləcə də bunların hər birinin təkbaşına təsərrüfatçılığı təşkil etmək, onu idarə etmək məqsədlərinə nail olmaları mümkün deyildir. Belə bir halda nəinki istehsal üçün zəruri olan investisiya və yardımlar çatmır, eyni zamanda aqrar xidmət subyektlərinin, məsləhət informasiya xidmətlərinin lazımı səviyyədə olmaması bu subyektləri ciddi problemlərlə üz-üzə qoyur. Bununla yanaşı aqrar sahədə kəndlilərin iqtisadi və hüquqi maraqlarını müdafiə edəcək müasir tələblərə uyğun müstəqil infrastruktur təşkilatlarının formalaşması proseslərini sürətləndirməyi tələb olunur.

Sahibkarlığın regional inkişafının sürətləndirilməsi məlum Dövlət Proqramları çərçivəsində sahibkarlığın inkişafının prioritet istiqamətinin reallaşması istiqamətində kompleks tədbirləri əhatə edir. Əlverişli sahibkarlıq mühitinin təmin edilməsi istiqamətləri (infrastrukturun yaradılması və inkişafı, maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi və s.) regional inkişafı əlaqələndirilməli və bu tədbirlərin həyata keçirilməsində prioritet istiqamət kimi nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan, Dövlət Proqramları çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının regionlarının, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasının investisiya xəritəsinin hazırlanması, regional təşviq mexanizmlərinin müəyyən edilməsi və reallaşdırılması, regional infrastrukturun yaradılması və inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər regionlarda sahibkarlığın inkişafı vasitəsilə onların potensialının reallaşmasına münbit şərait yaradacaq.

Son illər kənd təsərrüfatında sahibkarlığın hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi güclənmiş, dövlət qeydiyyatı qanunvericilik və təşkilatı baxımından xeyli dərəcədə təkmilləşdirilmiş, təsərrüfat subyektləri arasındakı əsassız ayrışkıllıq halları məhdudlaşdırılmış və sahibkarlığın bazar infrastrukturunun formalaşdırılması başlanmışdır. Sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi, işgüzar əlaqələrin inkişafı, bazar iqtisadiyyatı şəraitində fəaliyyət təcrübəsinin artırılması, onların biznes mədəniyyətinin yüksəldilməsi məq-

səkilə muxtar respublikanın bütün rayonlarını əhatə etməklə mütəmadi olaraq geniş spektrli tədbirlər – dəyirmi masalar, seminarlar həyata keçirilir.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlət köməyi sisteminin formalaşması Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının reallaşmasının aparıcı istiqamətlərindəndir. Son illər bu sistemin mühüm tərkib hissələrində olan sahibkarlıq infrastrukturunun formalaşması istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilsə də, kiçik və orta sahibkarlığın infrastruktur təminatı tam reallaşmışdır. Bu isə üzəl təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatının tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməsinə öz təsirini göstərir.

Dünyanın bir çox ölkələrində sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə səmərəli təşkilatı-idarəetmə mexanizmləri tətbiq edilir. Bunların son vaxtlar geniş yayılmış formalarından biri kimi biznes-inkubatorlar çıxış edir. Biznes-inkubatorlar sahibkarlıq subyektlərinin integrasiyasını həyata keçirən, onların səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə çeşidli xidmətlər göstərən təşkilati modeldir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, biznes-inkubatorların tətbiqi kiçik müəssisələrin inkişafını 7-22 dəfə sürətləndirərək, biznesdəki uğursuzluqları 10-15% azaldır. Sahibkarlığın bu infrastrukturunu əhalinin məşğulluq və həyat səviyyəsinin, regionların iqtisadi aktivliyinin yüksəldilməsi, kiçik müəssisələrin sayının, onların rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması, bütövlükdə sahibkarlığın innovasiya yönümünün təmin edilməsi, müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələrinin yaranması və möhkəmlənməsi kimi mühüm məsələlərin həllinə xidmət edir.

Azərbaycanın bütün regionlarında olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da yerli xammaldan istifadə edərək, yeni texnologiyaların tətbiqi nəticəsində özəl sektorda beynəlxalq və regional standartlara uyğun məhsulların istehsalı, innovasiya xarakterli işlərin yerinə yetirilməsi iqtisadiyyatımızın inkişafının hazırkı mərhələsində qarşıda duran mühüm məsələlərdən hesab edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 avqust 2002-ii il tarixli 753 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı” sahibkarların innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilməsini nəzərdə tutaraq, proqram innovasiya fəaliyyətinin kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafının öncül istiqamətinə çevrilməsi məqsədilə müvafiq infrastrukturun yaradılması, maliyyə və təşkilati vasitələrin hərəkətə gətirilməsini mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Azərbaycan innovasiya sahibkarlığı sisteminin formalaşmasının, innovasiya yönümlü təşəbbüslərin aktivləşdirilməsinin və bu sahədə səmərəli dövlət köməyi mexanizminin formalaşması zəruriliyinin nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət himayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 10 sentyabr 2002-ci il tarixli Fərmanda da texnoloji biznes inkubatorun yaradılması vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdur.

Hazırkı dövrdə də aqrar islahatlar əsasında tənzimləmə və təkmilləşdirmə məsələlərinin təşəkkülü sürətlənməkdədir. Lakin sözün əsl mənasında kənd təsərrüfatı üçün böyük, əhatəli məsələlər həll edilməlidir. Bu baxımdan aqrar sahənin inkişaf etdirilməsi mühüm iqtisadi və təsərrüfatçılıq vəzifələrinin həlli üçün əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, istehsal prosesinin normal gedişi eyni vaxtda onu əhatə edən texniki, təşkilati, iqtisadi, amillərdən səviyyəli şəkildə, elmli şəkildə istifadə edilməni də tələb edir. Belə bir hal kənd təsərrüfatında səmərəliliyin yüksəldilməsinin əsasını təşkil edir. Bu sahələrin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməsi üçün kənd təsərrüfatına xidmət edən sənaye sahələrinin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kənddə əməyin fondla silahlandırılması səviyyəsinin artırılması mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq təsərrüfatçılığın inkişafının mühüm əsaslarından biri kimi çıxış edir. Düzdür, son illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanılmasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən bir neçə saxlama anbarının tikintisi həyata keçməkdədir, yaxud aqrar sektorun xammalına əsaslanan emal sənayesi müəssisələrinin inşası davam etdirilir və ya istismara verilmişdir. Lakin aparılmış hesablamalar göstərir ki, görülən işlər kənd təsərrüfatında mümkün istehsal həcminin cüzi hissəsidir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ölkə ərazisində kənd təsərrüfatı istehsalı, ilkin və tam emalı üçün böyük potensial vardır. Təsadüfi deyil ki, 2010-cu ilin ilk dekadasında səhmdarlarından biri Azərbaycan İnvestisiya Fondu olan (ümumi investisiya həcmi 27,5 mln dollar) və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və saxlanılması ilə məşğul olacaq birgə müəssisə yaradılmışdır. İstehsalının böyük həcmi ixtiraca yönəltməyi nəzərdə tutan bu müəssisə ölkəmizdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin mövcudluğuna dəlalət etsə də, daxili tələbatın ödənilməsində böyük rol oynamayacaqdır.

Nəzərdə saxlanılmalıdır ki, ölkəmizdə qəbul olunan strategiyaya əsasən mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə (məsələn taxıl, kartof və s.) daxili tələbatın ödənilməsi daxili istehsal hesabına həyata keçirilməlidir. Məhz bu baxımdan kənd təsərrüfatı üçün texnika və texnologiyanın say-tərkib göstəricilərinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, gübrələrin və kimyəvi dərmanların istehsalının daxildə təmin edilməsi, eləcə də yemçiliklə bağlı maddi-texniki tapşırıqların yerinə yetirilməsi, digər tərəfdən torpağın meliorasiyası, müxtəlif enerji növlərindən (o cümlədən alternativ, bərpa olunan) təkanverici iqtisadi amil kimi istifadə olunması, mövcud saxlama kameralarının həcm və keyfiyyət göstəricilərinin artırılması, emal sahəsinin potensialının inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının qablaşdırılması üzrə müasir tələblərə cavab verən istehsalatların yaradılması, respublikanın, o cümlədən muxtar respublikanın əhalisinin il boyu təzə kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi bu gün üçün də aktual problemlərdəndir.

Redaksiya heyəti:

Akademik İ.M.Hacıyev (baş redaktor), akademik İ.Ə.Həbibbəyli, akademik N.M.Vəlixanlı, AMEA-nın müxbir üzvü Y.M.Mahmudov, professor Ali Birinci (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev, professor Şükrü Haluk Akalın (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü V.H.Əliyev, professor Osman Horata (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü Ə.X.Nuriyev, AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə, AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor F.Y.Səfərli, iqtisad elmləri doktoru, professor A.İ.Şirəliyev, filologiya elmləri doktoru, professor M.A.Cəfərli, filologiya elmləri doktoru A.N.Bağirov, filologiya elmləri doktoru Y.S.Səfərov, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru F.H.Rzayev, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru R.Z.Rəhimli.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2010, № 3, 334 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140).

ƏDƏBİYYAT

1. Şəkəreliyev A.Ş. Bazar iqtisadiyyatına keçid: dövlətin iqtisadi siyasəti. Bakı, 2002.
2. Rüstəmov A.A., Mahmudov C.İ. Biznesin əsasları. Bakı, 2007.
3. Bağirov M.S. Statistika nəzəriyyəsi. Naxçıvan, 2010.
4. Quliyev R.M. Böyük transformasiya: Azərbaycan təşəbbüsləri. Bakı, 2002.
5. Nuriyev Ə.X. Regional idarəetmənin əsasları. Bakı, 2007.
6. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, 2000.

Мехти Багиров, Рахман Мамедов

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ

В научной статье повествуется о некоторых вопросах развития предпринимательской деятельности в аграрной отрасли в Азербайджанской Республике, а также в Нахчыванской Автономной Республике, о проведенных работах в этой отрасли и рассчитываются основные проблемы, которые существуют поныне.

Mehdi Bagirov, Rahman Mammadov

SOME PROBLEMS OF DEVELOPMENT IN THE AGRARIAN FIELD OF THE ENTERPRISE ACTIVITY

Some problems of enumerableness activity in the agrarian field, about the done works in the Republic of Azerbaijan, also in Nakhchivan Autonomous Republic are dealt in the scientific article and the existing key problem at present are enumerated.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2010, №3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2010, №3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2010, №3

AMİL MƏHƏRRƏMOV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ İŞÇİ QRUPU VƏ KOMİSSİYASININ FƏALİYYƏTİ

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dünya iqtisadiyyatına və çoxtərəfli ticarət sisteminə səmərəli inteqrasiya olmaq, o cümlədən xarici ticarətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə ÜTT-yə üzv olması istiqamətində iş aparır. AR-in ÜTT-nin üzvlüyünə qəbul olma prosesi 1997-ci ilin iyun ayından AR hökumətinin ÜTT-yə üzv olma niyyətinin bildirilməsi ilə başlayıb və bu tarixdən ölkəmiz ÜTT-yə müşahidəçi kimi dəvət olunub. ÜTT-nin qaydalarına müvafiq olaraq, AR-in bu təşkilata üzvolma prosesi üzrə İşçi Qrupu (İQ) yaradılmışdır. IQ-nin rəhbəri Almanıyanın BMT-nin Cenevrədəki Bölməsi və digər beynəlxalq təşkilatlar yanındakı daimi nümayəndəsi Valter Levalterdir.

Bundan sonra AR-in xarici ticari-iqtisadi fəaliyyətinin bütün aspektlərini əhatə edən Xarici ticarət rəyimi haqqında Memorandum hazırlanmış və 1999-cu ilin 22 mart tarixində ÜTT-nin Cenevrədəki Katibliyinə təqdim olunmuşdur. Sonra ÜTT-nin üzvolma proseduruna müvafiq olaraq, birinci sual-cavab mərhələsi başlamışdır. Ar Prezidentinin 1999-cu ili 23 iyul tarixli 160 sayılı Ar-də ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Fərmanı ilə təsdiq

edilmiş. Azərbaycanca 1999-2002-ci illər üçün Ticarətin inkişafı üzrə Dövlət Proqramında ÜTT üzvlüyünə qəbul olma prosesinin sürətləndirilməsi əsas tədbirlərdən biri kimi göstərilib. Müvafiq Fərmanın icrası və Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması prosesində ölkəmizin qarşısında duran məsələlərin müvafiq qaydada həlli və ÜTT üzvlərinin sorğularının nəzərdən keçirilməsi məqsədlə 19 noyabr 1999-cu il tarixdə Nazirlər Kabinetinin 226 sayılı Sərəncamı ilə 15 nazirlik və təşkilatların nümayəndələrindən ibarət müvafiq Milli Əlaqələndirmə Qrupu yaradılmış və Qrupa Azərbaycanın əlaqədar nazirlik, komitə və agentlikləri daxil olmuşdur. Eyni zamanda, əlaqədar dövlət strukturlarının yüksək vəzifəli nümayəndələrindən ibarət olan Komissiyanın müvafiq sahələr üzrə 9 işçi qrupu yaradılmışdır. (2, 10)

AR-in ÜTT-yə üzv olması ilə əlaqədar sahələr üzrə işçi qrupları aşağıdakılardır:

- Qanunvericilik dəyişikliklərinin təhlili üzrə.
- Aqrar sahələrin subsidiyalaşdırılmasına dair öhdəliklərin hazırlanması üzrə.
- Əqli mülkiyyət məsələləri üzrə.
- Sosial məsələlər üzrə.
- İnvestisiyaların tənzimlənməsi sahəsi üzrə.
- Xidmətlər sahəsinə dair öhdəliklərin hazırlanması üzrə.
- Ticarətdə texniki maneələr və sanitariya-fitosanitar tədbirlər üzrə.
- Mübahisələrin həlli sahəsi üzrə.
- Gömrük rüsumlarının dərəcələrinə dair öhdəliklərin hazırlanması üzrə.

16 iyul 1997-ci il tarixində ÜTT katibliyində Azərbaycan üzrə İQ yaradılmışdır. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üzrə İQ-nin üzvlərinin siyahısı növbəti ölkələrdən ibarətdir: 1) ABŞ, 2) AB, 3) Avstraliya, 4) Çin, 5) Dominikan Respublikası, 6) Qırğızıstan, 7) Gürcüstan, 8) Hindistan, 9) Honduras, 10) Xorvatiya, 11) İsveçrə, 12) İordaniya, 13) Yaponiya, 14) Kanada, 15) Koreya Respublikası, 16) Misir, 17) Malyziya, 18) Moldova, 19) Norveç, 20) Oman, 21) Pakistan, 22) Panama, 23) Parqvay, 24) Şri-Lanka, 25) Tayvan, 26) Tayland, 27) Türkiyə, 28) Vyetnam (4)

AR-in ÜTT-yə daxil olması üzrə yaradılmış və təşkilatın üzvü olan dövlətləri daxil edən İQ-nin ilk iclası 2002-ci ilin 7 iyun tarixində, üzv-dövlətlərlə ikitərəfli danışıqlar isə 3-7 iyun tarixlərində Cenevrədə keçirilmişdir. İQ-nin Birinci iclasının keçirilməsi ilə Respublikamızın ÜTT-yə üzv olması prosesinin növbəti mərhələsi – Danışıqlar mərhələsi başlanmışdır. Cenevrədə ÜTT-nin 28 üzv-dövlətinin iştirakı ilə keçirilmiş Azərbaycan üzrə İQ-nin Birinci İclasında xarici ticarət rəyimi haqqında Memorandum və üzv-dövlətlərin suallarına verilməmiş cavablar müzakirə edilmişdir. Üzv-dövlətlər üzvləmə istiqamətində aparılan işlərdə Azərbaycana hər cür köməyin göstərilməsinə hazır olduqlarını bildirmişlər. Türkiyə, AB, ABŞ, eləcə də bir sıra beynəlxalq təşkilatların xətti ilə Azərbaycana texniki və institusional yardımın göstərilməsi

xüsusilə qeyd olunmuşdur. Keçirilən İclasda Kanada, Avstraliya, AB, eləcə də ABŞ tərəfindən yenidən çoxsaylı suallar təqdim olunmuşdur. İclas zamanı ÜTT-nin 9 üzv-dövləti – Avstraliya, ABŞ, Litva, Moldova, Gürcüstan, AB, İsveçrə, Kanada və Türkiyə nümayəndələri ilə ikitərəfli görüşlər keçirilmişdir. (4).

AR-in ÜTT-yə daxil olması üzrə İQ-nın İkinci İclası 2004-cü ilin 14 oktyabr tarixində Cenevrədə keçirilmiş, bundan əlavə isə 12-15 oktyabr tarixlərində ÜTT-nin rəhbərliyi və üzv-dövlətlərin nümayəndələri ilə bir sıra ikitərəfli görüşlər təşkil olunmuşdur. İclasda Azərbaycan tərəfindən təqdim olunmuş sənədlər müzakirə olunmuşdur. Danışıqların əsas müzakirə dairəsinə üzv-dövlətlər tərəfindən verilmiş suallara Azərbaycanın cavabları və eləcə də standartlaşdırma, əqli mülkiyyət və kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılmasına dair Azərbaycan tərəfindən hazırlanıb və ÜTT katibliyinə təqdim olunan sənədlər daxil edilmişdir. ÜTT qaydalarına əsasən üzvlərin danışıqlarının birinci raundu üzv olmaq istəyən dövlətin tətbiq etdiyi iqtisadi siyasətin aydınlaşdırılmasından ibarətdir. Belə ki, bu mərhələdə üzv olmaq istəyən dövlət qanunvericilik, idarəetmə sistemi və xüsusilə də iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bütün aspektlərinə dair ən ətraflı məlumatlar verməlidir. Aparılan danışıqlar zamanı ədətən ən fal olan ABŞ, Kanada, Avstraliya və AB tərəfindən bir çox mühüm və problemlə məsələlər qaldırılmış, İQ-nın üzvləri tərəfindən ölkəmizin nümayəndə heyəti qarşısında qaldırılan sualların bir hissəsi görüş zamanı cavablandırılmış, cavabları ayrıca təhlil və ya araşdırma tələb edən sualların isə yazılı surətdə cavablandırılacağı bildirilmişdir. (2,11).

İkinci İclasın keçirilməsi üçün aşağıdakı sənədlər ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir:

- Kənd təsərrüfatına daxili yardım və ixrac subsidiyaları üzrə ÜTT Cədvəli (ACC/4).

- Ticarətdə texniki maneələr və sanitariya və fitosanitar tədbirlər üzrə ÜTT Cədvəli (ACC/8).

- Əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri haqqında ÜTT Sazişinin tətbiqi üzrə ÜTT Cədvəli (ACC/9).

- ÜTT Katibliyinin Azərbaycan üzrə İQ-nın üzvləri tərəfindən təqdim olunmuş suallara cavablar.

- AR-in gömrük idxal rüsumlarının ingilis dilinə tərcümə olunmuş variantı (1, 86).

Səfər zamanı ÜTT-nin Baş Direktoru Supaçay Panitçpakti, ÜTT katibliyinin Üzvlərin Şöbəsinin rəhbəri Arif hüseyin, ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İQ-nın rəhbəri Valter Levvalter, Türkiyə və Pakistanın ÜTT yanındakı Daimi Nümayəndəliklərinin rəhbərləri, eləcə də ÜTT Katibliyinin ekspertləri ilə görüşlər keçirilmişdir.

İQ-nın İkinci Görüşünün nəticəsi olaraq, ÜTT-nin dövlətləri tərəfindən yeni suallar təqdim edilmişdir, həmçinin ABŞ, Kanada, Avstraliya və AB və s.

əmtəə xidmətlər üzrə ikitərəfli danışıqlar üçün ilkin təkliflərin və qanunvericiliyin ÜTT tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi planının təqdim edilməsinin sürətləndirilməsini xahiş etmişlər.

ÜTT-nin üzv-dövlətləri tərəfindən sadalanan həmin sənədlər ölkəmizin müvafiq dövlət qurumları tərəfindən hazırlanaraq və İqtisadi İnkişaf Nazirliyində fəaliyyət gösətərən ABŞ-ın Texniki Yardım Layihəsinin dəstəyi ilə ingilis dilinə tərcümə edilərək ÜTT Katibliyinə təqdim edilmişdir.

İQ-nın Birinci və İkinci Görüşləri arasında iki ildən artıq müddətin keçməsinə nəzərə alaraq, ÜTT-nin üzv-dövlətləri arasında belə bir fikir yaranmışdır ki, Azərbaycan ÜTT-yə daxil olmaq niyyətində deyil və buna görə də bu prosesi süni şəkildə ləngidir, bu isə, öz növbəsində ölkəmizin daxil olma prosesinə marağın azalmasına səbəb olur. İkinci Görüşün keçirilməsi isə Azərbaycan haqqında ÜTT-də yaranmış mənfi rəyin dəyişdirilməsinə təkan vermişdir. Danışıqların yüksək səviyyədə keçirilməsi həmin rəyin yaxşılaşacağına ehtimal etməyə əsas verir və bu amil İQ-nın Rəhbəri V.Levalter tərəfindən də qəd edilmişdir.

Səfərin nəticələrinin təhlili göstərir ki, görüş uğurlu keçmiş və üzvolma istiqamətində işlərin sürətləndirilməsinin vacibliyinə dair üzv-dövlətlər tərəfindən səsləndirilmiş tövsiyələrin nəzərə alınacağını və mümkün qədər yerinə yetirəcəyini Azərbaycana bildirmişdir. İlkin olaraq qərar alınmışdır ki, İQ-nın növbəti görüşü 2005-ci ilin birinci yarısında keçirilsin və bu mərhələdə Azərbaycan ÜTT-nin üzv-dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlara başlasın.

İQ-nın Üçüncü İclası 2005-ci ilin 30 iyun tarixində Cenevrədə keçirilmiş, həmçinin 27 iyun – 1 iul tarixlərində ÜTT-nin rəhbərliyi və üzv-dövlətlərin nümayəndələri ilə bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlər təşkil olunmuşdur. Üçüncü iclas ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İQ-nın rəhbəri V.Levalterin rəhbərliyi ilə keçirilmişdir. Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üzrə Danışıqlar Qrupunun rəhbəri M.Məmmədquliyev ÜTT Katibliyinə təqdim olunmuş sənədlər və bütövlükdə ölkənin iqtisadi durumu haqqında ümumi məlumat vermişdir. Prosedura uyğun olaraq İQ-nın üzv-dövlətlərinin (ABŞ, AB, Avstraliya, Yaponiya, Kanada və s.) sualları cavablandırılmışdır. Toplantıda əsas müzakirələr ölkəmizin hazırlayıb ÜTT Katibliyinə təqdim etdiyi aşağıdakı sənədlər ətrafında aparılmışdır:

- Ütt-nin üzv-dövlətləri tərəfindən təqdim olunmuş suallara cavablar.
- Gömrük idxal rüsumlarının tətbiq oluna biləcək ən yüksək hədd dərəcələri (bound tariffs) – sənədin hazırlanması zamanı ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə idxal-ixracın dinamika, daxili stehsal və istehlakın miqdarı, gözlənilən proqnozlar təhlil olunmuşdur. Tarif dərəcələri müəyyən olunarkən ABŞ tərəfindən əvvəlcədən irəli sürülmüş tövsiyələr əsasən nəzərə alınmışdır.
- Xidmətlər sahəsində siyasətə dair cədvəl (ACC/5). Ayrı-ayrı xidmət növləri üzrə fəaliyyətin hansı normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənməsi barədə məlumat verir.

•Xidmətlərlə bağlı ölkələrə dair təkliflər (Services Offers). Azərbaycanın gələcəkdə xidmətlər bazarını demək olar ki, tamamilə liberallaşdırmaqda maraqlı olduğunu nümayiş etdirir.

•Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması cədvəli (ACC/4). ÜTT-üzv-dövlətlərinin tövsiyələrinə əsasən bu sənəd 2001-2003-cü illər baza dövrü üçün hazırlanmışdır.

•Bazara çıxışla bağlı tarif təklifləri.

•Qanunvericiliyin Təkmilləşdirilməsi Planı (Legislative Action Plan). Müvafiq sənəd Milli Qanunvericiliyin ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirləri əks etdirir (1, 87).

Tədbirin əvvəlində çıxış edən ölkəmizin nümayəndə heyətinin rəhbəri İQ-nın 14 oktyabr 2004-cü il tarixində keçirilmiş İkinci görüşündən sonra üzv-olma prosesi çərçivəsində görülmüş işlər, habelə Azərbaycanın həyata keçirdiyi iqtisadi islahatlar və bu istiqamətdə üzləşdiyi çətinliklər barədə məlumat vermiş və ölkənin qeyri-neft sektorunun, xüsusilə də kənd təsərrüfatının inkişafının Hökumətimiz üçün prioritet olduğunu xüsusilə də vurğulamışdır.

İQ-nın üzv-dövlətləri olan Türkiyə, AB, ABŞ, Pakistan, Çin, Avstraliya, Yaponiya, Kanada, Malayziya və Koreya Respublikası AR-in ÜTT-yə üzv olmasını dəstəkləmiş və Azərbaycan tərəfinin hazırladığı sənədləri yüksək qiymətləndirərək onların ikitərəfli və çoxtərəfli əsasda aparılacaq danışıqlar üçün yaxşı başlanğıc olduğunu qeyd etmişlər.

Daha sonra, İQ-nın üzv-dövlətlərini maraqlandıran məqamlara aydınlıq gətirmək məqsədilə bir sıra yeni suallarla Azərbaycan tərəfinə müraciətlər olunmuşdur. Qaldırılan sualların bir qismi görüş zamanı cavablandırılmış, dəqiqləşdirmə və konkret məlumat tələb edən sualların isə yazılı surətdə cavablandırılacağı nümayəndə heytimiz tərəfindən vəd edilmişdir. Eyni zamanda, Hond Konqda keçiriləcək Ütt-nin Altıncı Nazirlər Konfransına üzv-dövlətlər tərəfindən paralıq hazırlıqla bağlı gərgin iş qrafikini nəzərə alaraq, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üzrə İQ-nın növbəti görüşü 2006-cı ilin birinci rübündə keçirilsin və həmin vaxtadək Azərbaycan ÜTT-nin üzv-dövlətləri ilə ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqları davam etdirdisin.

İclasda iştirak etmək üçün Cenevrəyə getmiş Danışıqlar Qrupu kənd təsərrüfatı üzrə çoxtərəfli (ABŞ, Avstraliya, Kanada, Malayziya), ABŞ (xidmətlər və tariflər üzrə ərliqda), AB (xidmətlər və tariflər üzrə) və Kanada (Xidmətlər və tariflər) ilə ikitərəfli görüşlər keçirmişdir. Səfər zamanı moldova, Pakistan, Misir, Türkiyə, Bolqarıstan və s. ölkələrin ÜTT yanındakı nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmiş, eləcə də YUNKTAD ekspertləri ilə müzakirələr aparılmışdır [4].

İQ-nın görüşü ilə yanaşı, ABŞ, Kanada, Avstraliya və Malayziyanın iştirakı ilə kənd təsərrüfatı sahəsinə dair çoxtərəfli görüş keçirilmişdir. Həmin görüşdə iştirak edən dövlətlər Azərbaycan tərəfinin təqdim etdiyi, kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması cədvəlində əks olunmuş məlumatlara dair suallar

vermiş və aqrar sektorun onlar üçün əsas sahələrdən biri olduğunu qeyd edərək. Bu sahədə ölkəmizin apardığı islahatlar və inkişaf siyasəti ilə maraqlanmışlar. Müvafiq dövlətlərin hazırkı mərhələdə əsas tələbi o olmuşdur ki, Azərbaycan ÜTT-yə üzv odduqda kənd təsərrüfatı məhsullarına ixrac subsidiyaları tətbiq edəcəyi barədə öhdəlik götürsün.

Səfər çərçivəsində ABŞ, Kanada və AB ilə əmtəə xidmətlərin d bazara girişi ilə bağlı ilk ikitərəfli danışıqlar aparılmış və həmin dövlətlər bu sahəyə dair Azərbaycan tərəfinin təkliflərinə dair öz münasibətlərini bildirərək onlarda əlavə sual doğuran məsələlərə dair aydınlıq gətirməyi xahiş etmişlər. Xüsusilə də qeyd etmək lazımdır ki, ÜTT çərçivəsində Azərbaycanın ilk dəfə olaraq keçirdiyi həmin ikitərəfli danışıqlar gələcəkdə aparılacaq ikitərəfli danışıqların təməlini qoymuş və ölkəmizin konstruktiv danışıqlara hazır olduğunu göstərmişdir.

Nümayəndə heyətinin Cenevrədə olduğu müddəti daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə Azərbaycan tərəfinin təşəbbüsü ilə Türkiyə, Pakistan, Misir, Gürcüstan, Bolqarıstan, Malayziya, Moldova və Yaponiyanın Cenevrədəki səfirləri və yüksək səviyyəli nümayəndələri, habelə beynəlxalq təşkilatların ekspertləri ilə görüşlər və məsləhətləşmələr keçirilmişdir.

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması məsələsinə toxunan Türkiyənin səfiri. Bu prosesin təkmilləşdirilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Bildirmişdir ki, qonşu və əsas ticarət tərəfdaşları olan Rusiya, Ukrayna və Qazaxıstan kimi dövlətlər bu istiqamətdə daha çox irəliləyiblər və qısa müddət ərzində Təşkilata üzv ola bilərlər, onların Azərbaycandan əvvəl ÜTT-yə daxil olmaları isə ölkəmizin üzvolma prosesini nəzərə cəpəpacaq dərəcədə ləngidə bilməsi ehtimalı yüksəkdir (2, s. 14).

Yuxarıda sadalananaları tamamlayaraq qeyd etmək olar ki. ÜTT-nin üzv dövlətlərinə Azərbaycanın təqdim etdiyi sənədlər yüksək qiymətləndirilmiş, İQ-nın görüşü və digər görüşlər uğurlu keçmiş, bununla da gələcəkdə aparılacaq ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda ilk addım atılmışdır.

Təqdim olunmuş sənədlər ətrafında danışıqlar aparmaq məqsədilə İQ-nın Dördüncü İclası 2006-cı ilin 30 mart tarixində keçirilmişdir. Həmin iclasda və digər ikitərəfli və çoxtərəfli görüşlərdə Azərbaycan tərəfini təmsil etmək üçün Azərbaycanın Nümayəndə Heyəti 26-31 mart tarixlərində Cenevrəyə səfər etmişdir. Səfər zamanı Nümayəndə Heyəti İQ-nın iclası, kənd təsərrüfatı üzrə çoxtərəfli görüş və ABŞ, AB, Türkiyə, Tayvan, Kanada və Yaponiya ilə ikitərəfli danışıqlar aparmışdır. Artıq Gürcüstan və Moldova ilə ikitərəfli səviyyədə Protokolların imzalanması haqqında razılıq əldə olunmuşdur.

İQ-nın Dördüncü Görüşündə aşağıdakı sənədlər ÜTT Katibliyinə təqdim olunmuşdur:

- Tarif təkliflərinin yeniləşdirilmiş variantı (ən yüksək tarif hədləri).
- Xidmət sahəsi üzrə öhdəlik təkliflərinin yeniləşdirilmiş variantı.
- Qanunvericiliyin Təkmilləşdirilməsi Planının yeniləşdirilmiş variantı.

- Kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması Cədvəlinin yeniləşdirilmiş variantı.

- ÜTT üzvlərinin suallarına cavabların toplusu [1, s. 87].

2008-ci il 5 may tarixində Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması məqsədilə yaradılmış İQ-nın Beşinci İclas keçirilmişdir. İQ-nın adıçəkilən iclasının keçirilməsi üçün zəruri sənədlər (mallar və xidmətlərə dair təkmilləşdirilmiş təkliflər, mili qanunvericiliyin ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə hazırlanmış 30-a yaxın normativ-hüquqi sənədlərin layihələri, spesifik rüsumların advalor ekvivalenti və s.) təqdim edilmişdir. İQ-nın Beşinci İclasında keçmiş İqtisadi İnkişaf Nəziri H.Babayev iştirak etmiş və Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması istiqamətində son dövrlərdə Azərbaycanda görülmüş işlər haqqında ətraflı nitq söyləmişdir. Azərbaycanı həmin iclasda İqtisadi İnkişaf, Xarici İşlər, Ədliyyə, Vergilər, Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin, dövlət Gömrük Komitəsinin, Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyinin, Respublika Müəllif Hüquqları Agentliyinin nümayəndələri təmsil etmişlər. İclasın sonunda Faktlar İcmalının hazırlanmasına dair qərar qəbul edilmişdir [4].

11 dekabr 2008-ci il tarixində Cenevrə şəhərində Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması üzrə İQ-nın Altıncı İclası keçirilmişdir. İQ-nın iclasında iştirak etmək və ikitərəfli danışıqların aparılması üçün baş danışıqçı, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə komissiyanın sədrinin müavini, Xarici İşləri Nazirinin müavini M.Məmmədquliyevin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti Cenevrə şəhərində səfərdə olmuşdur. Ölkəmizin nümayəndə heyətinin rəhbəri öz çıxışında Azərbaycan Hökumətinin son dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafına və ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiya edilməsi məsələsinə mühüm əhəmiyyət verdiyini və bu istiqamətdə görülmüş işlər barədə məlumatlı iclas iştirakçılarının diqqətinə çatdırmışdır. Qeyd edilmişdir ki, dənizə çıxışı olmayan İUOÖ kimi Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün əlverişli şərtlərlə çoxtərəfli ticarət sisteminə inteqrasiya etməyi qarşısına əsas məqsədlərdən biri kimi qoymuşdur. Bu baxımdan, qısa müddət ərzində mallar və xidmətlər üzrə təkmilləşdirilmiş təkliflər və digər sənədlər hazırlanaraq ÜTT Katibliyinə və aidiyyəti ölkələrə təqdim olunmuş və onların əsasında növbəti ikitərəfli danışıqlar keçirilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın milli qanunvericiliyinin ÜTT-nin Sazişlərinə uyğunlaşdırılması sahəsində ölkədə görülmüş və gələcəkdə görülməli işlərlə bağlı üzv ölkələrə məlumat verilmişdir. Çıxışın sonunda Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ilə əlaqədar indiyədək görülmüş işləri özündə əks etdirən hesabat layihəsinin hazırlanması təklif edilmişdir. İclasda iştirak edən bir sıra ölkələrin nümayəndələri çıxış edərək Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyünü dəstəkləmiş, ölkəmiz tərəfindən bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirləri və onların nəticələrini müsbət qiymətləndirmişlər.

Bu xüsusda, Brazilya, Hindistan, və Praqva Azərbaycanın ÜTT-yə aç çıxışı olmayan inkişaf etməkdə olan ölkə kimi üzv olmasını dəstəklədiklərini vurğulamışlar. Bundan sonra ABŞ, Avropa komissiyası, Kanada və digər öl-

kələr tərəfindən verilmiş suallar nümayəndə heyətimizin üzvləri cavablandırılmışdır. İQ-nın Sədri İclasın yekunlarını şəhr edərək yuxarıda qeyd olunan hesabat layihəsinə dair təşəbbüs ilə əlaqədar üzv ölkələrdən bu hesabatın layihəsinin hazırlanması məsələsinə baxılmasını, kənd təsərrüfatı sahəsində çoxtərəfli danışıqlar ilə bağlı üzv ölkələrdən Azərbaycan tərəfindən təqdim olunmuş müvafiq cədvələ dair rəylərin yazılı şəkildə 3 yanvar tarixinə qədər təqdim olunmasını xahiş etmişdir. Eyni zamanda təklif edilmişdir ki, 2009-cu ilin birinci yarısında İQ-nın növbəti iclasının keçirilməsi məsələsinin mümkünlüyünə baxılsın. İQ-nın iclası ilə yanaşı, cari ilin noyabr-dekabr aylarında Azərbaycan marağı olan və mallar və xidmətlər üzrə müvafiq sorğu təqdim etmiş ABŞ, Avropa Komissiyası, Brazilya, Yaponiya, Şri Lanka, Çinin Tayvan Əyaləti, Kanada, Cənubi Koreya, Norveç, Hindistan və Ekvador ilə maləlr və xidmətlər üzrə ikitərəfli danışıqlar keçirilmişdir. Həmin müddətdə, ÜTT və YUNKTAD-ın yüksək vəzifəli şəxsləri və mütəxəssisləri ilə Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması ilə bağlı ÜTT Katibliyində yaradılmış İQ-nın bugunədək keçirilmiş iclaslarının nəticələrinə dair hazırlanmış Faktlar İcmalının layihəsinin müzakirəsi və ÜTT-yə əlverişli şərtlərlə üzvlüyünün təmin edilməsi məqsədilə ölkəmizin mövqeyi və digər müvafiq məsələlər ətrafında danışıqlar aparılmışdır. Həmçinin, Belarus və İraqın ÜTT-yə üzv olma üzrə danışıqçılar qrupunun üzvləri ilə görüş keçirilmiş və fikir mübadiləsi, Ukrayna və Çin ilə isə ÜTT-yə üzv olma ilə bağlı məsləhətləşmələr aparılmışdır [4].

Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması hazırlıq işləri üzrə Komissiya və onun strukturu. ÜTT-yə üzv olma prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 avqust 2003-cü il tarixli 175(S) saylı Sərəncamı ilə Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyası və həmin Komissiyanın işinin əlaqələndirilməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən Komissiyanın Katibliyi yaradılmışdır. 2 aprel 2007-ci il tarixində Nazirlər Kabinetinin 71(S) saylı Sərəncamı ilə Komissiyanın yeni tərkibi təsdiq olunmuşdur. Komissiyanın Sədri sabiq İqtisadi İnkişaf Naziri Heydər Babayev idi. Komissiyanın Sədrinin müavirləri Xarici İşlər Nazirinin Müavini Mahmud Məmmədquliyev və Ədliyyə Nazirinin Müavini Toğrul Musayevdir. Komissiya üzvləri müxtəlif nazirliklərin nazir müavirləri, dövlət komitə və agentliklərinin rəhbər işçiləridir. Komissiyanın məqsədi AR-in ÜTT-yə üzv olması prosesi ilə əlaqədar müvafiq təkliflərin və ÜTT-yə təqdim olunacaq sənədlərin aidiyyəti qurumlarla razılaşdırılıb hazırlanması və ÜTT-yə aparılacaq danışıqlarda vahid iqtisadi siyasətin təmin edilməsi üçün əlaqələndirmənin həyata keçirilməsindən ibarətdir [3].

Komisiya nəzdində fəaliyyət göstərən İşçi Qrupları aşağıdakılardır:

Xidmətlər üzrə İşçi Qrupu. Tərkibinə növbəti qurumlar daxildir: İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (Qrupun rəhbəri) – Ədalət Muradov (ÜTT ilə iş üzrə sektorun müdiri); Maliyyə Nazirliyi; Milli Bank; Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi; Rabitə Nazirliyi; Təhsil Nazirliyi; Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi;

Yanacaq və Energetika Nazirliyi; Azərbaycan Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəyi; Arxitektura və Tikinti Komitəsi; Azərbaycan Hava Yolları Dövlət Konserni; Azəravtonəqliyyat Dövlət Konserni; Dövlət Dəmir Yolu; Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi; Dövlət Satınalmalar Agentliyi; Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi.

Tariflər üzrə İşçi Qrupu: Tərkibinə növbəti qurumlar daxildir: Dövlət Gömrük komitəsi (Qrupun rəhbəri) – Əzizağa Hüseynov (Gömrük tariflərinin tənzimlənməsi şöbəsinin rəisi); İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi; Maliyyə Nazirliyi; Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi; Vergilər Nazirliyi; Dövlət Statistika Komitəsi; Milli Bank.

Kənd Təsərrüfatının Subsidiyalasdırılması üzrə İşçi Qrupu: Tərkibinə növbəti qurumlar daxildir: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (Qrupun rəhbəri) – Rafiq Məcidov (şöbə müdiri); İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; Maliyyə Nazirliyi; Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi; Dövlət Statistika Komitəsi; Dövlət Satınalmalar Agentliyi; Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.

Qanunvericilik Dəyişikliklərinin təhlili üzrə İşçi Qrupu: Tərkibinə növbəti qurumlar daxildir: Ədliyyə Nazirliyi (Qrupun rəhbəri); İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; Dövlət Gömrük komitəsi; Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi; Maliyyə Nazirliyi; Milli Bank; Müəllif Hüquqları Agentliyi; Azərbaycan Hava Yolları Dövlət Konserni; Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi; Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi.

Əqli mülkiyyət məsələləri üzrə İşçi Qrupu: Tərkibinə növbəti qurumlar daxildir: Müəllif Hüquqları Agentliyi (Qrupun rəhbəri); İqtisadi İnkişaf Nazirliyi; Ədliyyə Nazirliyi; Dövlət Gömrük komitəsi.

Ticarətə Texniki Maneələr və Sanitar-Fitosanitar tədbirləri üzrə İşçi Qrupu: Tərkibinə növbəti qurumlar daxildir: İqtisadi İnkişaf Nazirliyi (Qrupun rəhbəri); Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Agentliyi; Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi; Səhiyyə Nazirliyi; Maliyyə Nazirliyi; Dövlət Gömrük komitəsi; Milli Bank; Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi; Vergilər Nazirliyi; Arxitektura və Tikinti Komitəsi [4].

Bütövlükdə, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması istiqamətində Komissiyanın indiyədək 9 iclası keçirilmişdir. **Birinci iclas** 7 oktyabr 2003-cü il tarixdə keçirilmişdir. İclasda aşağıdakı məsələlər üzrə qərarlar qəbul olunmuşdur:

- Komissiyanın Katibliyinin və müxtəlif istiqamətlər üzrə 9 İşçi Qrupunun yaradılması;

- İşçi Qruplarının rəhbərlərinin və strukturunun təsdiq olunması;

- ÜTT-yə üzvolma istiqamətində görülməli işlərə dair Tədbirlər Planının təsdiq olunması;

- Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olması Konsepsiyasının təsdiq olunması;

- İşçi Qruplarının ayrılıqda iclaslarının keçirilməsi və müvafiq qruplar çərçivəsində görülməli müəyyən olunması haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

İkinci iclas 21 iyun 2004-cü il tarixdə keçirilmişdir. İclasda təsdiq olunmuş sənədlər Kənd Təsərrüfatında Daxili Yardım və İxrac Subsidiyaları üzrə ÜTT Cədvəli, Ticarətdə Texniki Maneələr və Sanitar-fitosanitar tədbirləri üzrə ÜTT Cədvəli. Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri haqqında ÜTT Sazişinin tətbiqi üzrə Cədvəl, ÜTT Katipliyyənin Azərbaycan üzrə İşçi Qrupunun üzvləri tərəfindən təqdim olunmuş Suallara Cavablar, Azərbaycan Respublikasının Gömrük İdxal Rüsumlarının ingilis dilinə tərcümə olunmuş variantı. Komissiyanın **Üçüncü İclası** 22 fevral 2005-ci il tarixdə keçirilmişdir. İclasda ÜTT Katibliyinə təqdim olunması üçün müvafiq sənədlərin hazırlanmasının üzrə işlərin sürətləndirilməsi qərarı qəbul olunmuşdur. Komissiyanın **Dördüncü İclası** 22 aprel 2005-ci ildə keçirilmişdir. İclasda təsdiq olunmuş sənədlər: Gömrük idxal rüsumlarının tətbiq oluna biləcək ən yüksək hədd dərəcələri (Bound Tariffs), xidmətlər üzrə ÜTT Cədvəli, Xidmətlər üzrə Təkliflər (Services Offers), Kənd Təsərrüfatında Daxili Yardım və İxrac Subsidiyaları üzrə ÜTT Cədvəli. Komissiyanın **Beşinci İclası** 3 fevral 2006-cı il tarixdə keçirilmişdir. İclasda növbəti sənədlər təsdiq olunmuşdur – Suallara Cavablar Topusu, Qanunvericiliyin Təkmilləşdirilməsi, Planının (Legislative Action Plan) yenidən işlənmiş variantı, Kənd Təsərrüfatında Daxili Yardım və İxrac Subsidiyaları üzrə ÜTT Cədvəlinin (ACC/4) yenidən işlənmiş variantı, ACC/4 Cədvəlinə dair təqdim olunmuş suallara cavablar, gömrük idxal rüsumlarının tətbiq olunabiləcək ən yüksək hədd dərəcələrinin (Bound Tariffs) yenidən işlənmiş variantı, Xidmətlər üzrə Təkliflərin (Services Offers) yenidən işlənmiş variantı [4].

Komissiyanın **Altıncı İclası** 26 may 2006-cı il tarixdə keçirilmişdir. İclasın gündəliyinə aşağıdakı məsələlər çıxarılmışdır:

- Nümayəndə heyətinin Cenevrəyə səfərinə dair Hesabatın təqdim olunması.

- Komissiyanın İşçi Qrupları tərəfindən görülən işlər haqqında hesabatların təqdim olunması. Burada növbəti çıxışlar nəzərdə tutulmuşdur: Gömrük Rüsumlarına dair danışıqlara hazırlıq işləri üzrə İşçi Qrupunun rəhbərinin çıxışı – Dövlət Gömrük Komitəsinin nümayəndəsi Ə.Hüseynov. Xidmətlər sahəsində danışıqlara hazırlıq işləri üzrə İşçi Qrupunun rəhbərinin çıxışı – İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nümayəndəsi Ə.Muradov. aqrar sahənin surbsiyalaşdırılmasına dair danışıqlara hazırlıq işləri üzrə İşçi Qrupunun rəhbərinin çıxışı – Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin nümayəndəsi A.Əliyev. Əqli Mülkiyyət Məsələləri üzrə İşçi Qrupunun rəhbərinin çıxışı – Müəllif hüquqları Agentliyinin nümayəndəsi N.Əliyev. Ticarətdə Texniki Maneələr və Sanitar-fitosanitar tədbirləri üzrə İşçi Qrupunun rəhbərinin çıxışı – İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nümayəndəsi Z.Qasımov.

- Azərbaycan üzrə ÜTT-nin İQ-nın iclasından sonra meydana çıxan məsələlərin müzakirəsi və Komissiyanın müvafiq İşçi Qruplarına tapşırıqların verilməsi.

- Komissiyanın İşçi Qruplarının tərkibində baş verən dəyişikliklər və üzvolma prosesinin gedişatını nəzərə alaraq yeni İşçi Qruplarının yaradılması və İşçi Qruplarının vəzifələrinin dəyişdirilməsinə dair qərarın qəbul olunması.

- Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma prosesi ilə əlaqədar broşurların hazırlanmasına dair İşçi Qruplarına müvafiq tapşırıqların verilməsi.

- Müzakirədə olan sənədlərin (Üzvolma Strategiyası, Komissiyanın Əsasnaməsi) qəbul olunmasının tezləşdirilməsi.

- Növbəti dövr üçün İş Planının qəbul olunması [4].

Yeddinci İclas 27 fevral 2007-ci il tarixdə keçirilmişdir. İclasın gündəliyinə növbəti məsələlər çıxarılmışdır: ÜTT-nin Azərbaycan üzrə İQ-nın Dördüncü İclasından sonrakı dövrdə Beşinci İclasına və ikitərəfli danışıqlara hazırlıq və qarşıda duran vəzifələr haqqında, ÜTT-yə üzvolma prosesinə texniki və maliyyə yardımının göstərilməsi, Milli Qanunvericiliyin ÜTT tələblərinə uyğunlaşdırılması Tədbirlər Planının icra vəziyyəti, Kənd təsərrüfatı və sənaye sahəsində malların və onların idxal rüsumlarının aşağı hədd dərəcələrinin müzakirəsi. Komissiyanın Səkkizinci İclası 6 iyun 2007-ci il tarixdə baş tutmuşdur. İclasda aşağıdakı məsələlər müzakirə edilmişdir:

- İkitərəfli protokolların imzalanması perspektivləri, ikitərəfli və çox-tərəfli danışıqların sürətləndirilməsi istiqamətində mövcud problemlər və onların aradan qaldırılması.

- “Normativ hüquqi aktlar haqqında” AR Qanununa əlavələr edilməsi haqqında Qanun layihəsinin hazırlanmasının vəziyyəti.

- “Gömrük tarifi haqqında” AR Qanununun, “AR Nazirlər Kabinetinin “Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən və bu ərazidən çıxarılan malların gömrük qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqi Qaydaları haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında ixrac-idxal əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında” 1998-ci il 12 yanvar və 22 aprel tarixli qərarların, “Malın mənşə ölkəsinin təyin edilməsi Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında” 2000-ci il 2 noyabr tarixli 202 sayılı Qərarın müddələrinin ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması və bu tələblərə əsasən Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 80 sayılı Qərarı ilə təsdiq edilmiş yığımların advalor dərəcələrinin spesifik dərəcələrlə əvəz edilməsi barədə müvafiq qanunvericilik aktlarının hazırlanmasının vəziyyəti.

- AR Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında” 1997-ci il 24 iyun tarixli 609 sayılı, “Azərbaycan Respublikasında bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi haqqında qaydalar”ın təsdiq edilməsi haqqında 2002-ci il 2 sentyabr tarixli 782 sayılı Fərmanların müddələrinin “ÜTT-nin İdxal Lisenziyalaşdırması Prosedurları haqqında Sazişi”nin müddələrinə və digər tələblərinə uyğunlaşdırılması.

- “Dövlət rüsumu haqqında” AR Qanununun ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılmasına dair Qanun layihəsinin, lisenziyaların verilməsi ilə bağlı rü-

sumların miqdarının ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması barədə təkliflərin hazırlanmasının vəziyyəti.

- “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun müddələrinin ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılmasının icrası.

- “Patent haqqında” AR Qanununun müddələrinin ÜTT-nin “Əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri barədə Sazişi”nin müddələrinə uyğunlaşdırılmasının, “Əmtəə nişanları və coğrafi göstəricilər haqqında” AR Qanununa əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə Qanun layihəsinin hazırlanmasının icrası.

- Ölkədə istehsal olunan və idxal edilən aksizli mallara tətbiq edilən aksiz dərəcələri arasında mövcud fərqlərin aradan qaldırılması üçün Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilməsi barədə Qanun layihəsinin hazırlanmasının vəziyyəti.

- AR-in müvafiq qanunlarının “ÜTT-nin Sanitar və Fitosanitar tədbirlər haqqında Sazişi”nin müddələrinə uyğunlaşdırılmasının vəziyyəti [4].

Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyanın **Doqquzuncu İclası** 23 noyabr 2007-ci il tarixdə keçirilmişdir. İclasda gömrük tarifləri və onların ÜTT üzvlərinə vahid formada təqdim edilməsi, bu Təşkilata üzvlük zamanı ölkənin statusu (inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkə), sektorial təşəbbüslərə qoşulmaq və eləcə də kənd təsərrüfatına ayrılacaq subsidiyaların həcmində dəyişikliklər müzakirə olunmuşdur.

ÜTT-yə Üzv olmaq istiqamətində aparılan danışıqların xarakterini başa düşmək üçün bu Təşkilatın Katibliyinə təqdim edilən sənədlərin məzmunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələ ondadır ki, bu sənədlər ÜTT-nin Azərbaycanla bağlı şərtlərinin müəyyənləşdirilməsinə təsir edir. İndiyədək ÜTT Katibliyinə aşağıdakı sənədlər təqdim edilmişdir:

- Kənd təsərrüfatına daxili yardım və ixrac subsidiyaları üzrə ÜTT Cədvəli.

- Xidmətlərə dair ÜTT Cədvəli.

- Ticarətdə texniki maneələr, sanitariya-fitosanitar tədbirləri üzrə ÜTT Cədvəli.

- Əqli mülkiyyət hüquqlarının ticarət aspektləri haqqında ÜTT sazişinin tətbiqi üzrə ÜTT Cədvəli.

- Bazara çıxış – gömrük idxal tariflərinin yuxarı həddi.

- Xidmətlərə dair təkliflər.

- Qanunvericiliyin Təkmilləşdirilməsi Planı.

- Sual-Cavab toplusu [1, s. 90-91].

ƏDƏBİYYAT

1. İbadoğlu Q., Mehdiyev A., Əliyev R., Azərbaycan və dünya Ticarət Təşkilatı. Bakı: İqtisadi Tədqiqatlar Mərkəzi, 2006, 123 s.
2. Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) və Azərbaycan Respublikasının ÜTT-yə üzv olması prosesinə dair Arayış. Azərbaycan Respublikası Xarici işlər

- Nazirliyi. İqtisadi əməkdaşlıq və İnkişaf İdarəsi. Bakı, 2006.
3. [www. economy.gov.az](http://www.economy.gov.az)
 4. www. wto.az

Амил Магерремов

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ РАБОЧИЙ ГРУППЫ И КОМИССИИ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

В статье отмечено роль Рабочий Группы и Комиссии, а также их функции в процессе вхождения азербайджана в ВТО. Надо отметить важность перечисления конкретных заседаний Комиссии и сущность этих заседаний. Используя широкий спектр мировой литературы по данной теме и учитывая международную практику, автор сумел раскрыть важность и состоятельность научной проблемы как таковой.

Amil Meherremov

ACTIVITY OF THE WORKER GROUP AND THE COMMISSION WTO

In article it is noted a role the Worker Group and the Commission, and also their function in the course of occurrence of Azerbaijan in the WTO. It is necessary to note importance of transfer of concrete sessions of the Commission and essenceof these sessions. Using a wide spectrum of the world literature on the given theme and considering the international practice, the author has managed to open importance and a solvency of a scientific problem as that.

YUBILEYLƏR, XATIRƏLƏR

ŞƏRƏFLİ HƏYAT YOLU

Tanınmış elm xadimi və pedaqoq Əbülfəz Aman oğlu Quliyevin anadan olmasının altmış, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 40 ili tamam olur. Əbülfəz müəllim 1971-ci ildə Bakı Dövlət Universitetnin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib bütün ömrünü Naxçıvan Dövlət Universitetində pedaqoji işə həsr etmişdir. O artıq 40 ilə yaxındır ki, Naxçıvan Dövlət universitetinin filologiya fakültəsində dilimizin ilkin qaynaqlarını təşkil edən qədim türk dilini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini tədris edir. Gənclərə türk dillərinin formalaşması, tarixi inkişaf yolları, türk xalqlarının istifadə etdikləri yazı sistemləri, əlifbalar haqqında müəhazirələr oxuyur.

Əbülfəz müəllim bu elm sahəsinin, fənnin tədrisini yaxşılaşdırmaq məqsədilə ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatında “Qədim türk yazılı abidələri müntəxəbatı” (Bakı, 1993) kitabını nəşr etdirmişdir. Bundan əlavə, o, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək niyyətilə ali məktəb tələbələri üçün “Qədim türk abidələrindən seminar məşğələləri” (1988) adlı metodik vəsait hazırlayıb nəşr etdirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, ömrünün böyük bir hissəsini qədim türk yazılarının öyrənilməsinə, tədris və təbliğinə həsr etmiş Əbülfəz müəllimin namizədlik dissertasiyasının da, doktorluq dissertasiyasının da mövzusu qədim türk abidələrinin dilindən bəhs edir. Bu səbəbdən də o, türkologiyanın bu sahəsinin Azərbaycanda inkişafına kömək etmək məqsədilə “Qədim türk yazılı abidələrinin sintaksisi”, “Qədim türk onomastikası”, “Orxon-Yenisey abidələrində fəlin təsəriflənməyən formaları”, “Orxon-Yenisey abidələrində topönim və etnonimlər”, “Qədim türk abidələrinə aid materiallar” kimi tədqiqat əsərlərini qələmə almış, çap etdirmişdir. Müəllif yenə bu sahəyə aid filoloq tələbə, magistrant, aspirant və elmi işçilərin ehtiyacını ödəmək üçün “Qədim türk abidələrinin sözlüyü” və “Əski türk onomastik sözlüyü” kitablarını tərtib edib nəşr etdirmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, 2006-cı ildən professor elmi

adını alan bu zəhmətkeş alim 21 kitabın, 300-ə yaxın elmi məqalənin müəllifidir.

Əbülfəz müəllim bir neçə il dövlət səviyyəsində qardaş Türkiyə respublikasının ali məktəblərində mühazirə oxumağa dəvət olunmuş, o burada türkologiya, qədim türkcə, Orta türkcə fənlərini tədris etmiş, gənclərə türk dilinin qədim tarixini, türk ədəbiyyatının tarixini öyrətmiş, sevdirmişdir. Bu illərdə o, elmi yaradıcılığını da uğurla davam etdirmiş, qardaş ölkədə zəngin Azərbaycan folklorunun təbliği ilə, tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Bu fəaliyyətlər nəticəsində onun Türkiyədə “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında Naxçıvan maniləri” və “Azərbaycan düyün türküləri” kitabları nəşr olunmuş, bu kitablar türk oxucusunun marağını, diqqətini çəkmişdir. Türkiyədə işləyərkən o eyni zamanda rus şərqşünası A. Borovkovun “Orta Asiyada tapılmış türkcə “Quran” təfsirinin leksikası (XII-XIII əsr)” adlı irihəcmli monoqrafiyasını türk dilinə tərcümə edərək Türk Dil Qurumunun nəşriyyatında nəşr etdirmişdir. Bu kitabın nəşri Türkiyədə həmin sahənin tədqiqatçıları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əbülfəz müəllim eyni zamanda 1920-1921-ci illərdə Naxçıvanın erməni işğalından xilas edilməsində böyük fədakarlıq göstərmiş türk sərkərdəsi general Veysel Ünüvarın Naxçıvan tarixşünaslığı baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan Türkiyədə nəşr olunmuş xatirələrini Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq “Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921)” adı ilə nəşr etdirmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbülfəz müəllim 8 ildən artıqdır ki ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təşkil edilmiş AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışır, bu elmi-tədqiqat qurumunun qurulması, komplektləşməsi və inkişafında böyük əmək sərf edir. Buradakı dialektologiya şöbəsi onun rəhbərliyi altında respublikanın dialekt və şivələrinin öyrənilməsi istiqamətində səmərəli elmi-tədqiqat işləri ilə məşğuldur. Bu elmi-tədqiqat fəaliyyətinin müsbət nəticəsi olaraq bu yaxınlarda qardaş Türkiyədə Türk Dil Qurumu nəşriyyatında onun ilk dəfə irihəcmli “Naxçıvan dialekti” monoqrafiyası nəşr edilmişdir. Əbülfəz müəllim dilçilik elminin gələcəyi olan gənc kadrların hazırlığında öz məhsuldar fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Onun elmi rəhbərliyi altında 6 nəfər dissertasiya müdafiə edib elmi dərəcə almışdır.

Əbülfəz müəllim həmişə öz elmi bilik və təcrübəsini həmkarları, məsləhətdaşları ilə bölüşür, beynəlxalq aləmdə türkologiya sahəsində əldə olunmuş nailiyyətləri praktikaya tətbiq etməyə çalışır. Bu məqsədlə o indiyədək dünyanın bir çox ölkəsinə elmi ezamiyyətə getmiş, Azərbaycan elmini şərəflə təmsil etmişdir. O Ankara, İstanbul, Moskva, Zaqreb, Tiflis, Tehran, Zaqreb, Aşqabad, Daşkənd və s. şəhərlərdə keçirilmiş türkologiyaya aid qurultay və konfranslarda yüksək səviyyədə iştirak və məruzə etmişdir. Bu beynəlxalq elmi məclislərdə aldığı təşəkkürnamə və diplomlar alimin arxivində qiymətlə sənəd kimi qorunur.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin və Türkiyədəki Türk dünyası yazarlar birliyinin üzvü olan Əbülfəz müəllim bədii yaradıcılıqla da səmərəli şəkildə məşğul olur. Azərbaycanın Türkiyədəki ilk səfiri həmyerlimiz İbrahim Əbilovun Türkiyə cumhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürklə dostluğundan, birgə əməkdaşlığından poetik bir üslubda bəhs edən “Qazi Mustafa Kamalın dostu” sənədli povesti Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun şanlı tarixinin öyrənilməsi baxımından qiymətli bir mənbədir. Bu kitab Bakıdakı Azərbaycan Atatürk Mərkəzi tərəfindən nəşr olunmuşdur.

Professor Əbülfəz Quliyev məhsuldar elmi fəaliyyətinə görə 2007-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü seçilmişdir.

Əbülfəz müəllimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti qədirbilən xalqımız və müstəqil dövlətimizin tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, o, ölkə prezidentinin sərəncamı ilə respublikanın əməkdar müəllimi fəxri adı almışdır. Bundan əlavə, o, Türkiyə və Azərbaycan arasında elmi və mədəni əlaqələrin inkişafındakı səmərəli xidmətlərinə görə Avrasiya kurumunun ödələyinə layiq görülmüşdür. Naxçıvan Muxtar Respublikasında elm və təhsilə göstərilən qayğının bir nümunəsi kimi Ali Məclis Sədrinin göstərişi ilə onun bir neçə kitabının türk dilindən tərcümə edilərək Naxçıvan “Əcəmi” nəşriyyatında nəşr edilməsini də qeyd etmək yerinə düşər.

Zəhmətkeş alim, yorulmaz tədqiqatçı səmərəli elmi fəaliyyətinə görə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Rəyasət heyətinin fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

Müstəqil Azərbaycanımızın görkəmli elm xadimi Əbülfəz Quliyevi anadan olmasının 60 illiyi münasibətilə ürəkdən təbrik edir, şərəfli həyatında möhkəm can sağlığı, elmi fəaliyyətində yeni yaradıcılıq sevincvləri arzu edirik.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriteriyalarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Dərc olunan hər məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi, müvafiq elmi müəssisənin elmi şurasının protokolundan çıxarış olmalı və məqalənin sonunda bunlar göstərməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, «14» ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə «defislə» keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus dilində Times New Roman, Azərbaycan dilində isə – Times Roman AzLat şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə «12» ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı 1 interval ara verməklə, «12» ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi; Naxçıvan Dövlət Universiteti). Sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan «14» ölçülü hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl «12» ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.

Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət /Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı «12» ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, email adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər» jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və «Tusi» nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (20)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Əliyeva
Programçı mühəndis: *Taleh Maqsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 05.08.2010
Çapa imzalanmışdır: 10.09.2010
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
20,81 çap vərəqi. 334 səhifə
Sifariş № 17. Tiraj: 200

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Tusi» nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*